

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE SÜRGÜN SİYASETİ
VE UYGULAMALARI

AHMET HİKMET KIVRAK

Danışman
Prof. Dr. MUZAFFER TEPEKAYA

MANİSA- 2022

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE SÜRGÜN SİYASETİ
VE UYGULAMALARI

AHMET HİKMET KIVRAK

Danışman
Prof. Dr. MUZAFFER TEPEKAYA

MANİSA-2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunmuş olduğum “**II. Abdülhamid Devrinde Sürgün Siyaseti ve Uygulamaları**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

29.12.2022

Ahmet Hikmet KIVRAK

ÖZET

Bu çalışmanın amacı II. Abdülhamid dönemindeki sürgün uygulamalarını inceleyerek Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid devrine özgü, sistemli bir sürgün siyasetinin olup olmadığını ortaya koymaktır. Çalışmanın ana kaynağı Osmanlı Devlet Arşivleridir. Giriş bölümünde sürgün kavramı ile bu uygulamanın farklı uygarlıkların tarihindeki yeri üzerinde durulmuştur. Daha sonra uygulamanın İslam hukukundaki yeri ve eski Türk devletlerindeki uygulama biçimleri hakkında bilgi verilmiştir. Uygulamanın Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde icra ediliş şekline değinildikten sonra Tanzimat Döneminde aldığı şekil anlatılmıştır. Birinci bölümde Sultan II. Abdülhamid'in henüz tam anlamıyla otoritesini tesis edemediği, saltanatının ilk yıllarındaki sürgün uygulamaları incelenmiştir. II. Abdülhamid'in mutlak otoritesini tesis etme yolunda önünde engel olarak gördüğü güç odaklarını tasfiyede sürgün yönteminden nasıl yararlandığı ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise mutlak otoritesini tesis ettiği dönemde iktidarına karşı yönelen potansiyel ve aktif tüm tehditlere karşı sürgün siyasetini bir tedbir olarak nasıl kullandığı gösterilmiştir. Üçüncü bölümde uygulamalar analiz edilmiştir. Uygulamanın hangi toplumsal kesimler üzerinde, daha çok hangi sebeplerle ve nasıl icra edildiği ortaya koyulmuştur. II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca karşılaştığı dahili problemler karşısında sürgün yöntemine sıkça başvurduğu görülmüştür. Uygulama Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde olduğu gibi adi suçlar, eşkıyalık, isyanlar karşısında bir cezai yaptırım ve toplumda asayiş ve nizamı sağlama gayesiyle bir güvenlik tedbiri olarak kullanılabildiği gibi; bu dönemde özellikle daha çok muhalif kesimleri ve kamuoyunu kontrol altında tutabilmek maksadıyla politik bir araç olarak kullanılmıştır. II. Abdülhamid, sürgün siyasetini icra ederken sadece geleneğe değil dönemin çağdaşı Avrupa ülkelerinin deneyimlerine de müracaat etmiştir. Fakat onun sürgün siyasetinin sadece günü kurtarmaya yeten geçici bir çözüm olarak kaldığı ve uzun vadede II. Abdülhamid adına başarılı bir netice vermediği görülmektedir.

ABSTRACT

The purpose of this study is whether there is any particular and systematic exile policy in II. Abdulhamid era by examining the practices. The main source of the findings is Ottoman state archive. In the opening chapter, the concept of exile and its implementations on the different civilizations are explained. Afterwards, its status in the Islamic law and implementations on the other old Turkic states are explained. Its performing form of in the Tanzimat Era is described subsequent to Classic Era implementations. In the chapter one, the exile practices in the first years of II. Abdulhamid reign, while he was not able to fully establish his rule, were examined. It has been revealed how II. Abdulhamid used the exile as a method in liquidating the power centers, which he saw as the front obstacle to establishing his absolute establishment. In the second chapter, it has been revealed how II. Abdulhamid used the exile as a preventive measure in liquidating the potential and active threats against his reign when he finally established his absolute rule. In the third chapter, the implementations were analyzed. Then it has been revealed on which social stratum was subjected to the exile on what reasons and how. It has seen that II. Abdulhamid oftenly implemented exile practices against internal threats throughout his reign. As in the classical period of the Ottoman Empire, the implementation can be used as a criminal sanction against common crimes, banditry, riots and as a security measure to ensure security and order in the society; in this period it was used as a political tool in order to keep the opposition groups and public opinion under control. While he was using the exile as a tool throughout his reign, did not rely on just tradition but also keep up to date European examples. However, it has seen that his exile policy was only enough to save the day, but did not serve him well in the long term.

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid dönemi ile alakalı eserlerde yahut bu dönemde yaşamış kişilerin biyografi veya otobiyografilerinde sürgünün oldukça sık rastlanan bir konu olarak göze çarptığı görülür. Fakat bunlarda konu satır aralarında kalmış, konunun ayrıntıları çoğu zaman detaylandırılmadan yüzeysel bir biçimde geçilmiş ve mesele bu haliyle merak uyandıran sisli bir görüntü halini almıştır. Bu merak bizi II. Abdülhamid devrindeki sürgün uygulamalarını incelemeye ve konuyu bir bölgeyle sınırlamadan genel ve müstakil bir çalışma biçiminde değerlendirmeye yöneltmiştir. Tıpkı “sansür”, “jurnal”, “hafiyelik” gibi; sürgünün de II. Abdülhamid dönemi ile adeta özdeşleşmiş bir kavram haline geldiği malumdur. Çalışmamızla hem bu imajın hem de bu konu özelinde II. Abdülhamid devri hakkında bugüne kadar oluşmuş genel yargıların hakikate ne kadar yakın olduğunu sorgulamak niyetinde olduk. Sürgünün II. Abdülhamid devrinde niçin bu kadar çok öne çıkan bir hadise olduğunu irdelemek amacını taşıdık. II. Abdülhamid’in gerçekten kendisine özgü bir sürgün siyasetinin olup olmadığını; bunun önceki devirlerde uygulanan siyasetten farklı olan yanlarının ne olduğunu merak ettik ve bu merak ile böyle bir çalışmaya yöneldik. Bu süreçte başta danışman hocam Sayın Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA’ya, Sayın Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN’a ve Sayın Doç. Dr. Ferhat BERBER’e tüm öneri, yönlendirme ve katkıları için teşekkürlerimi sunarım. Ömrümün her safhasında olduğu gibi bu zorlu süreç boyunca da manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve bu satırları okuduğu için mutluluk duyan dostlarıma bu vesileyle ayrıca teşekkür ederim. Konu ile ilgili literatüre faydalı bir katkı sağlaması ve farklı bir bakış açısı kazandırması temennisiyle sunduğum bu çalışmada yer alabilecek eksiklik ve kusurlar elbette şahsıma aittir.

Ahmet Hikmet KIVRAK

MANİSA, 2022

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	VII

GİRİŞ

Sürgün Kavramı Hakkında	1
Kadim Uygarlıklarda Sürgün Cezası.....	4
Eski Türk Tarihinde Sürgün Cezası	15
Tanzimat Dönemi Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası Uygulamaları.....	20
Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunda Sürgün	30

BİRİNCİ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD SALTANATININ İLK DÖNEMLERİNDE SÜRGÜNLER

1.1. Sultan Murad'ın Hastalığı ve II. Abdülhamid Devrinin İlk Sürgünleri	40
1.2. Kanun-ı Esasi Tartışmaları Sırasında Sürgün Edilenler	46
1.3. 1877- 1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Örfi İdarenin Tesisi	58
1.4. 1877 – 1878 Osmanlı–Rus Harbi Dolayısıyla Sürgün Edilen Paşalar	65
1.5. Çırağan Vakası Dolayısıyla Sürgün Edilenler	76

İKİNCİ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ SÜRGÜN SİYASETİ

2.1. II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Bürokrasisinde Sürgün.....	93
2.2. Yıldız Mahkemesi Mahkumları	118
2.3. Jön Türk Hareketine Karşı İzlenen Sürgün Politikası	128
2.4. İç İsyanlar Karşısında İzlenen Sürgün Politikası.....	145
2.5. Dini Sebeplerden Kaynaklanan Sürgünler	161
2.6. Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devletindeki Sürgün Cezalarına Tepkileri.....	174
2.7. Osmanlı Hükümetinin Sürgünler Hakkındaki Çalışmaları	180

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ SÜRGÜN UYGULAMALARININ ANALİZİ

3.1. Sürgünlerin Sosyal Profilleri	191
3.2. Sürgün Nedenleri	204
3.3. Sürgün Yerleri	215
3.4. Sürgünlerin Affı	223
3.5. II. Abdülhamid Devrinin Sonu ve II. Abdülhamid'in Sürgün Edilmesi	229
SONUÇ	232
KAYNAKÇA	238

KISALTMALAR

A. {DVN. NMH.	Bab-1 Asafl Divan-1 Hümeyun Name-i Hümeyun Kalemî
A. MKT. MHM.	Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı
BEO	Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı
Bkz.	Bakınız
BOA	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH. MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DH. ŞFR.	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH. TMIK. M.	Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
HR. İD.	Hariciye Nezareti İdare Evrakı
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TH.	Hariciye Nezareti Tahrirat-1 Hariciye
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HSD. AFT.	Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
İ.AS.	İrade Askeri
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.HUS.	İrade Hususi
İ. MTZ. (01)	Eyalet-i Mümtaze İradeleri (Yunanistan)
M.	Miladi
MB. İ	Mabeyn-i Hümeyun Evrakı İradeleri
MF. MKT.	Meclis-i Maarif Nezareti Mektubî Kalemî
ML. EEM.	Maliye Nezareti Emlak-1 Emiriyye

MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
R.	Rumi
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfadan sayfaya
Ş.D.	Şura-yı Devlet
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TFR. I. KV.	Teftişat-ı Rumeli Evrakı
TS. MA. e.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
Yay.	Yayın
Y. A. HUS.	Yıldız Hususi Maruzat
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. HR.	Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.A. RES.	Yıldız Resmi Maruzat
YEE.	Yıldız Esas Evrakı
YEE. KP.	Yıldız Kamil Paşa Evrakı
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.A.	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.DH.	Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.MYD.	Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı
YEE. D.	Yıldız Esas Evrakı Defterleri
ZB.	Zaptiye Nezareti

GİRİŞ

Sürgün Kavramı Hakkında

Bir müeyyide olarak günümüz modern hukuk sistemlerinde artık resmen var olmayan sürgün cezası, eski zamanlara ait bir ceza uygulaması olması ve bu açıdan geçmişe ait bir kavram niteliği taşımasıyla bugün tarih biliminin incelediği konular arasında yerini almıştır. Kavramın insanlık tarihinde ne kadar eski olduğu konusundaki soruyu teoloji ise “ilk insan”a kadar götürmüştür. Buna göre Adem ile Havva yaşadıkları cennetten Allah’ın kendilerine yaklaşmayı yasakladığı ağaca yaklaşıp, bu yasak ağacın meyvesinden yedikleri için cezalandırılarak çıkarılmışlardır. Böylece bu “ilk günah”ın cezası daha rahat ve iyi yaşanılan bir mekan olan cennetten çıkartılıp veya oradan “indirilip” başka bir yerde, daha zor bir koşul ve mekanda yaşamaya mahkum edilmek yani sürgün olmuştur. Adem ile Havva’nın kovularak çıkartıldıkları bu ilk yurtları olan cennetin kelime anlamıyla aslında bir “bahçe”yi ifade ettiği, bu cennetin yani bahçenin dünyada olduğu hem Tevrat’ta hem de İslam âlimleri tarafından belirtilmiştir. Tevrat’a göre yeryüzünde olan bu bahçe (Eden) tartışmalı olmakla birlikte Dicle ve Fırat arasındaki bölgeyi ifade eder. İslam âlimlerinin birçoğu da ahiret yurdu olan cennetten farklı olan yeryüzündeki bu cennetin bağlık, bahçelik, yeşillik alanları ifade etmesi gerektiğini düşünmüşler ve bunun dünyadaki tam yeri arasında çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Buna göre Adem ve Havva’nın çıkartıldıkları bu ilk yurdu ifade eden cennet, Fars ülkesi ile Kirman arasında, Aden arazisinde veya Filistin’de olabilirdi. İmam Maturidi de bahsi geçen cennetin dünyada olduğu görüşüne yatkın olmakla birlikte onun yeryüzündeki yerini tam olarak tespit etmenin güç olduğunu savunmuştur.¹ İşte bu cennetten çıkartılan Adem ve Havva’nın gittikleri yer konusunda ise yine bazı Müslüman tarihçilerin nakillerine göre Adem’in Hindistan’a veya Seylan Adasına, Havva’nın ise Cidde’ye gittiği, onların daha sonra Müzdelife ve Arafat’ta tekrar buluştukları bilgisi aktarılmaktadır.²

¹ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, s. 360, 361. ; Adem ve Havva’nın çıkartıldıkları cennetin yeryüzünde bulunduğunu Kuran-ı Kerim üzerinden yorumlayarak savunan benzeri bir görüş için Bkz. Bahattin Dartma, “Hz. Adem’in Dışlandığı Cennetin Dünyası Meselesi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IX, (2009), S.2, ss. 11-22.; Eski Ahit ve Yahudi-Hristiyan Apokriflerine göre Adem ve Havva’nın cennetten kovulmaları hakkında Bkz. Cengiz Batuk, “Âdem ve Havva’nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva’nın Hayatı”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 5, S.10, 2006/2, ss. 51 – 96.

² Bolay, 363.

Kıssa hakkındaki tüm tartışmalar bir yana onun bize sürgün kavramına dair anlattığı temel şey Adem ve Havva'nın Allah katında yasaklanmış, suç olan bir fiili işlemelerinin ardından ceza olarak "ilk yurtlarından" çıkartılmaları ve istekleri dışında, başka bir yerde yaşamaya mecbur bırakılmalarıdır. Yaşamaya mecbur bırakıldıkları bu yerin daha önce yaşadıkları yer ile kıyaslandığında daha kötü bir konumda olması sürgünün ceza niteliğini ve yaptırım boyutunu göstermektedir. Aslında sürgün yeri olarak tayin edilen yerin kötü bir yer olmaması ihtimali bile sürgün uygulamasının ceza niteliğini yine de zayıflatmaz. İnsan için ilk yurdundan kovularak uzaklaştırılmak dahi gideceği yer neresi olursa olsun tek başına bir ceza olarak elbette ağır kabul edilebilir. Adem ile Havva kıssası bize sürgün edilmiş kişinin uğradığı yaptırımın iki sonucunu gösterir: sürgün kişi yurdundan veya yurt bellediği yerden çıkartılmıştır ve bulunmayı kendisinin tercih etmediği başka bir yerin sınırları içinde yaşamaya mecbur bırakılmıştır.

20. yüzyıl düşünürlerinden Edward Said de sürgün kavramını *"insan ile doğduğu yer, benlik ile onun gerçek yeri arasında zorla açılmış kapatılamaz bir gedik"* sözleriyle tanımlar. Fakat Said konu hakkındaki dini anlatıları bir kenara bırakarak sürgünün *"iflah olmaz derecede seküler"* ve *"katlanılamaz derecede tarihsel"* bir kavram olduğunu, onun insanların başka insanlar için ürettiği bir şey olduğunu da savunmuştur. Ona göre edebiyat ve dindeki sürgün anlayışları sürgünle ilgili yalın ve korkunç bir şeyleri bulanıklaştırmaya yarar. Edebiyat, tarih ve hatta dinin sürgünün yaşamıyla ilgili içerdiği onca kahramanca, görkemli, muzafferane ve romantik "hikayeler" aslında sürgünün yabancılaşmasının sakatlayıcı acısının üstesinden gelmeye yönelik çabaların bir ürünüdür.³ Sürgünün yeni yurdu olan sürgün yerindeki yaşamının büyük kısmı, yaşadığı bir kaybı yeni bir dünya yaratarak telafi etmeye çalışmakla geçer. Fakat sürgünün sürgündeyken elde ettiği başarılar bile sonsuza dek arkada bırakılmış bir şeyin kaybıyla sürekli olarak baltalanır.⁴

Çoğu insan temelde bir kültür, bir ortam ve bir evin farkındayken sürgünler bunların en azından iki tanesinin farkındadırlar.⁵ Sürgün olmayanlar çevrelerine aitken, grup dışında deneyimlenen bir yalnızlığı yaşayan sürgünler yersiz yurtsuz gibidir ve onların sürgünde buldukları veya kurdukları yeni dünyaları doğal değildir. Ortak ikamet yerinde diğerleriyle

³ Edward W. Said, *Sürgün Üzerine Düşünceler ve Diğer Yazınsal ve Kültürel Denemeler*, Çev. Salih Özer, Hece Yay., Ankara, 2015, s. 187; Said'in sürgün kavramı hakkındaki makalesinin orijinal metni için bkz. Edward W. Said, *Reflections on Exile and Other Essays*, Harvard University Press, 2000, s. 173 – 186.

⁴ Said, s. 187, 194.

⁵ Said, s. 198.

birlikte olamamak dolayısıyla hissedilen bir mahrumiyeti yaşamaktadırlar ve onlar sürgün olmayanlara hınçla bakarlar. Alışlagelmiş düzenin dışında bir yaşamı sürdüren sürgünler göçebe ve merkezsizdir.⁶ Said'in deyimiyle sürgün onları ölüm gibi fakat “ölümün nihai merhameti olmaksızın” ailelerinden, geleneklerinden ve coğrafyalarından koparmıştır.⁷

Edward Said sürgün deneyiminin insan üzerindeki yıkıcı etkilerinin modernlik öncesi dönemlerde daha korkunç olduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü o zamanlar bu, aileden ve aşına olunan mekandan uzakta olmaktan daha da öte sürekli toplum dışı biri olmak anlamına geliyordu. O zamanların sürgünü kendini hiçbir zaman evinde hissetmeyen, etrafına uyum sağlayamayan, geçmişine dinmez bir acıyla, bugünü ve geleceğine ise buruklukla bakan biriydi.⁸ Antik Yunan'da müebbet sürgüne mahkum edilen bir suçlunun günümüze ulaşmış ifadeleri gerçekten de Said'in iddiasını destekler gibidir: “*İdama mahkum edilirse çocuklarıma yaptığım kötülüğün utancını bırakacağım; sürgüne gidersem de vatansız yaşlı bir adam, yabancı bir toprakta bir dilenci olacağım*”.⁹ Bu ifadeler o zamanın kent devleti (polis) yapısı ve kent devleti ile yurttaş arasındaki ilişki de dikkate alınarak değerlendirilirse herhalde daha da anlam kazanır. Bütün hayatını ve varoluş anlamını içinde yaşadığı poliste bulan Yunan yurttaşı için sürgüne yollanarak polisin dışına atılmak hemen hemen ölüm cezası kadar ağırdı. Çünkü devrin anlayışına göre o, polisin dışında ancak bir köle ya da “uygar insana özgü haklardan” mahrum bir yabancı (metoikos) olabiliirdi.¹⁰

Temeldeki anlamıyla antik kökenli, eski çağlara uzanan bir ceza uygulamasını ifade etse de sürgün kavramına yüklenen manalar günümüze gelene dek zamanla değişip genişleyebilmiş ve kavram sık kullanılan bir metafor halini de almıştır.¹¹ 19. ve 20. yüzyılın çoğunlukla siyasi sebeplerden anavatanlarından uzakta, başka bir ülkede yaşama deneyimine sahip olmuş birçok yazarı ve entelektüeli kendisini sürgün olarak adlandırmak konusunda büyük heves göstermişler ve kavramı sahiplenerek kendileriyle özdeşleştirmişlerdir. Kimi zaman da

⁶ Said, s. 190, 193, 198.

⁷ Said, s. 188.

⁸ Edward Said, Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı, Çev. Tuncay Birkan, 8. Baskı, Ayrıntı Yay., İstanbul 2018, s. 58.

⁹ Mitchel P. Roth, Göze Göz: Suç ve Cezanın Küresel Tarihi, Çev. Barışhan Erdoğan, Can Yay., İstanbul 2017, s. 62.

¹⁰ Mehmet Ali Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s. 16, 17.

¹¹ “Kelimenin geleneksel, yaygın anlamıyla olmasa da her birimiz birer sürgünüz: Annemizin karmından, çocukluğumuzdan, mutluluk ve huzurdan sürgün edildik...” The Oxford Book of Exile, Edited by John Simpson, New York: Oxford University Press, 1995, s. 7'den aktaran Briana McGinnis, “What We Think About When We Think About ‘Exile’”, August 21, 2011, SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1913625 . s. 1.

sürgünlük sıfatı onlara yakıştırılmıştır.¹² Bu noktada göçmenlik, mültecilik, sığınmacılık, firarilik, sınır dışı edilme ve gönüllü sürgünlük gibi kavramların da sürgün kavramıyla ilişkisi ayrı bir inceleme konusu halini almış ve tartışılmıştır.¹³ Biz bu tartışmalara girmeden sürgünü şimdilik basit ve yalın anlamıyla, bir otorite tarafından öteden beri yaşadığı coğrafyadan farklı bir yerde yaşamaya mecbur bırakılmış kişi ve onun içinde bulunduğu durum olarak tanımlamakla yetiniyoruz.

Kadim Uygarlıklarda Sürgün Cezası

Antik Yakındoğu’da politik ya da ekonomik mecburiyetler sebebiyle sürgün olmak ve sürgün hayatı yaşamak yaygın bir olguyken¹⁴, sürgünün doğrudan bir ceza pratiği olarak uygulanmasının nadir görüldüğü gözlemlenmiştir. Bir cezai yaptırım olarak uygulandığında sürgün elbette ölümden daha az sertti fakat yine de ölüm cezasına eş görülebilecek bir tür manevi/medeni ölüm hali anlamına da geliyordu ve daha çok topluma karşı işlenen suçlar bu ceza ile karşılık buluyordu.¹⁵ Mesela Ugarit krallığında üç kişinin kraliyet mührünü taklit edip

¹² Örnekler: Emile Zola, James Joyce, Scott Fitzgerald, Ernest Hemingway... Bkz. McGinnis, s. 1-3.; Amerikan Edebiyatının sürgünle özdeşleşmiş meşhur şairi Ezra Pound hakkında bkz. Andy Kay Trevathan, *At Home In Exile: Ezra Pound and the Poetics of Banishment*, University of Arkansas, Theses and Dissertations. 1350, <https://scholarworks.uark.edu/etd/1350/>, 2015. ; Edward Said’in işaret ettiği (Said, *Sürgün Üzerine...*, s. 188) 19. yüzyılda Avrupa’da Aleksandr Herzen ve etrafında kümelenen diğer Rus aydınlar hakkında bir inceleme bkz. Edward Hallet Carr, *Romantik Sürgünler*, Çev. Şamil Beştoy, 2. Baskı, Atol Roman, İstanbul 1993. ; Edebiyat dünyasındaki sürgünler hakkında bkz. Abdullah Acehan, “Tanzimat Fermanından Bugüne Edebi Sürgün”, *Türkçülük Bilimi Araştırmaları*, S. 22, 2007, ss. 9-27.

¹³ İlgili makaleye bkz. Briana McGinnis, “What We Think About When We Think About ‘Exile’”, August 21, 2011, SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1913625.

¹⁴ Antik Mısır’dan günümüze kadar intikal etmiş Sinuhe’nin öyküsü belki de bu devirlerin bilinen en tipik sürgün örneğidir. Bkz. Raymond Westbrook, “Personal Exile in the Ancient Near East”, *Journal of The American Oriental Society* 128 (2), 2008, s. 317.; Westbrook’un bu makalesine dikkat çeken Brianna McGinnis, s. 5. ; Sinuhe, I. Amenemhet’in sarayında görevli bir memur iken Kralının suikasta uğrayıp öldüğü haberini alınca Mısır’ı terk edip Filistin ve Lübnan’a doğru kaçmış, Suriye’nin güneyindeki bir yerel liderin teklifi üzerine onun himayesinde çalışmaya başlamış hatta onun kızıyla evlenerek burada kendisine yeni bir hayat kurmuştur. Fakat bir süre sonra Firavun I. Sesostris’in de daveti üzerine burada kurduğu hayatı arkada bırakıp çok özlediği vatani Mısır’a yine kendi isteğiyle geri dönecektir. Bkz. *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Sinuhe>, (Date Published: November 26, 2008).; Sinuhe’nin Mısır’dan firarı hakkında bir inceleme için bkz. Scott Morschauer, “What Made Sinuhe Run: Sinuhe’s Reasoned Flight”, *Journal of The American Research Center in Egypt*, Vol. 37, 2000, ss. 187 – 198.; Hitit krallarından III. Hattuşili’nin yeğeni Urhi-Teşup da amcası ile girdiği taht mücadeleleri neticesinde önce Suriye’de sürgüne mahkum edilmiş daha sonra da oradan Mısır’a kaçmıştı. Bkz. Westbrook, s. 320.; Apolojisinde anlattığına göre III. Hattuşili ağabeyi Mutawalli’nin ölümünden sonra yasal bir varisi olmadığı için bir harem kadınından doğduğunu söylediği Urhi-Teşup’un tahta geçmesine önce yardım etmiştir. Kendisi bu sırada Hakkissa’nın kralıdır ve Nerik şehrini de yeniden inşa etmiştir. Bir süre sonra Urhi-Teşup ile III. Hattuşili’nin ilişkileri gittikçe sertleşmeye başlar. III. Hattuşili ağabeyine saygısından Urhi-Teşup’un eylemlerine sabrettiğini fakat onun Hakkissa ve Nerik şehirlerine de saldırmasından sonra artık dayanamayarak ona savaş açtığını söyler. Böylece başlayan mücadelelerin sonucunda Urhi-Teşup’u esir almış ve onu Nuhasse kentine sürgüne göndermiştir. Onun daha sonra buradan Mısır’a kaçması III. Hattuşili için bir endişe kaynağı olmuş, Urhi-Teşup’un durumu Mısır ile yapılan yazışmalara sık sık konu olmuş ve oradan iadesi için girişimlerde bulunulmuştur. Bkz. Turgut Yiğit, “Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, S. 29, Ankara 1996, s. 240-242.

¹⁵ Westbrook, s. 323.

sahte evraklar tertip ettikleri anlaşıldığında kral onların dolandırıcılar olduğunu ilan edip sarayından kovarak ülkesinin merkezinden sürgün etmişti. Hitit kralı III. Hattuşili de akrabası Arma-Tarhunta ile onun karısı ve çocuğunu kendisine büyü yapmakla ve “kutsal Samuha şehri”ni büyücülükle doldurmakla suçlamış ve yargılama sonunda onlar Kıbrıs’taki Alaşya Krallığında sürgüne mahkum edilmişlerdi.¹⁶ İki olayda da benzer olarak krallar sadece şahıslarına karşı işlenen bir cürümü veya ihaneti cezalandırmıyorlar aslında kendilerince kraliyet kurumuna, ülkelerine ve topluma karşı olan bir tehdidi de sürgün yoluyla bertaraf etmek istiyorlardı. Büyücülerin hedefi her ne kadar kişisel olarak kral olsa da onlar aslında bütün şehri de tehlikeye atıyorlardı. Yine resmi devlet mührünü taklit edip sahtecilik yapan dolandırıcılar da kuşkusuz ülke yönetiminin, kamu güvenliğinin zararına bir iş yapıyorlardı. Suçluların akıbetlerine bakıldığında onların bu cürümlerine kıyasla yine de çok ağır bir yaptırımla karşılaşmadıkları söylenebilir: Saraydan kovulan üç dolandırıcı krallıkta yaşamaya devam edebilmişlerdi. Hititli büyücüler de komşu ve dost bir ülkeye gönderilmişler ve mal varlıklarının yarısı muhafaza edilerek iaseleri gittikleri yerde de temin edilmeye devam edilmişti.¹⁷

Kamu düzenini bozmaya yönelik suçlar karşısında Eski Mısırlıların da sürgün metodunu benimsediği görülmektedir. Suçlulara karşı caydırıcı metotlar arayan Eski Mısırlıların sürgün cezasını uygulayışı daha çok On Sekizinci Hanedan Devrinin sonlarına doğru (M.Ö. 13. y.y.) olmuştu. Fakat onların sürgün cezasını uygularken başka bir ceza ile birlikte uyguladıkları görülüyor: Sürgünler sürüldükleri yere burunları kesilerek gönderilecekti. Nil Nehri üzerinde serbest taşımacılığı engellemeye yönelik faaliyette bulunan bir kimse olursa ceza olarak bu şekilde Sina Çölüne sürgün edilecekti.¹⁸ Ayrıca Mısırlıların zorlu iklim koşullarına sahip coğrafyaları sürgün yeri olarak tayin etme metodunu keşfettiklerini de anlamaktayız. Zira Nubiya’ya (Sudan) sürgün edilmek tehdidi de zanlılara suçlarını itiraf ettirmek için uygulanan fiziksel işkencelerin yanında adeta bir manevi/psikolojik işkence şekli olarak sıkça yapılıyordu.¹⁹

¹⁶ Westbrook, s. 320, 321.

¹⁷ Westbrook, s. 321.; III. Hattuşili hem akrabası hem de yaşlı olduğu için Arma Tarhunta’ya acıyıp onu oğlu Şipaziti ile beraber serbest bıraktığını, mülkünün yarısına el koyup kalanını ona geri verdiğini fakat karısını ve onun diğer oğlunu Alaşya’ya gönderdiğini anlatır. Bkz. Meltem Alparslan, II. Mutavalli ve Dönemi, Doktora Tezi, (Danışman: Belkıs Dinçol), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 50.

¹⁸ Roth, s. 55.

¹⁹ Roth, s. 56.

Eski Yahudi toplumunda ise kasıtsız ve kaza ile ölüme sebebiyet verenlere karşı sürgün yaptırımı uygulanıyordu. Bu durumda olanlar önceden tayin edilmiş altı sürgün yerine gönderilirdi. Sürgünün gittiği yerde “başka Tanrılara” ibadet etmeye zorlanmasının önünü almak için Yahudi toprağı dışında bir yabancı yere gönderilmesi tercih edilmezdi. Sürgün olunan şehirde de kurbanın akrabalarının olası saldırıları ve linç girişimlerine karşı sürgün hükümlüsünün güvenliğini sağlamaya dikkat edilirdi. Sürgün cezasının müddeti şehrin başrahibinin ömrüyle orantılı tutuluyordu. Bu yüzden hükümlüler sürgün edildikleri şehrin başrahibinin genç olmamasını umuyorlardı. Çünkü cezalarının hitamı ancak başrahip ölünce mümkün oluyordu. Başrahip ve ailesi kentine sürgün edilenleri giydirmek, beslemek ve barındırmakla bizzat ilgilenirlerdi.²⁰

Cinayet suçları için Antik Yunan’da da sürgün cezası uygun bulunuyordu. Hatta sürgün, katile karşı kurbanın akrabaları tarafından girişilebilecek bir intikam hareketine karşı canını korumanın bir yolu olarak görülüyordu. Aile üyeleri arasındaki cinayet vakalarında suçlu sürgün edilirdi. Yine kasıtsız olarak işlenen cinayetlerde suçlu belirsiz bir süre sürgüne gönderilirdi. Drakon kanunları bu suçları gerekçelendirilebilir cinayet ve gerekçelendirilemez cinayet olarak tasnif etmiş ve önceden tasarlanarak, kasti adam öldürmelere karşı devletin ölüm cezası verme gücünü de kullanmaktan -ta ki kurbanın ailesi bunun yerine tazminat talep etme seçeneğini tercih edene kadar- çekinmemişti. Kurban eğer ölüm anında, son nefesinde bile cinayetin failini affettiğini dile getirirse bu af kabul olunur ve ceza uygulanmazdı.²¹ Antik Yakındoğu’da bazı ekstrem durumlar karşısında da sürgünün bir çare olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Hammurabi Kanunları, bir adam kızı ile cinsel münasebette bulunursa şehrin dışına sürülecektir demektedir.²²

Antik Çağlarda bir cezai yaptırım olarak sürgünün adi suçlar dışında bir durum karşısında uygulanmasının en tipik örneğini Yunanlıların Ostrakismos uygulaması vermektedir. Ostrakismos adıyla bilinen uygulamayla Eski Yunanlılar kentlerinin demokratik işleyişini tiranlaşma eğilimi taşıyan yurttaşlara karşı korumak istemişler ve bunun için sürgün metoduna başvurmuşlardır. Buna göre yurttaşlar her yıl halk mahkemesinde toplanıp tiranlığa eğilimi

²⁰ Roth, s. 49 – 50.

²¹Roth, s. 61 – 63.; Yakındoğu’dan epey uzak ve farklı bir coğrafyada yaşayan bazı Kızılderili kültürleri arasında da cinayetin sürgünle cezalandırılması dikkat çekici ve kayda değerdir. Onlar cinayet suçlularını kendi kampları dışında bir yerde dört yıl müddetle yaşamaya mahkum ediyorlar ve bu sürgün müddeti boyunca gıda temini için gelen yakın aile fertleri dışında kimseyle ilişki kurmasına izin vermiyorlardı. Cezanın süresi kurbanın ailesinin talebine göre de değişebilmekteydi. Nadiren de olsa bazı kabileler cinayeti topluma karşı işlenmiş bir suç olarak görüp reis adına suçluyu ölüm cezasına da çarptırabiliyordu. Bkz. Roth, s. 35- 36.

²² Westbrook, s. 321.

olduğuna inandıkları fazla sivrilmiş kişilerin adlarını ostrakon adı verilen çanak çömlek parçalarının üzerine yazarak bir nevi bir oylama yapıyorlardı. Bu oylamalarda eğer bir kişinin adı altı bin kişi tarafından yazıldıysa, o kişi on yıllık bir süre için polis dışına sürülürdü. İlk olarak 487’de Peisistratos’un bir akrabasına karşı gerçekleştirilen bu uygulama bir süre sonra politikacıların siyasi rakiplerini sürgüne yollayabilmek için başvurdukları bir yol haline gelip istismara ve siyasi entrikalara açık bir hal aldı. Perikles 443 yılında en önemli siyasi rakibi Thkuydides’ten bu yolla kurtulmayı başarmıştı. 472 yılında Themistokles’i bu yolla sürgün ettiren Kimon, on bir yıl sonra Ephialtes’in taraftarlarınca sürgüne yollanacaktı.²³

Ostrakismos ile on yıllığına kent dışına çıkartılmaya zorlanan kişi bu süre zarfında yurttaşlık haklarından da mahrum bırakılmış oluyordu. Fakat sürgündeyken geçirdiği süre boyunca onun mal varlıklarına bir zarar verilemez, el koyulamaz, mallarından gelen geliri kullanmaya devam edebilirdi. Sürgünden geri döndüğünde de yurttaşlık hakları ile birlikte mal varlıklarına da olduğu gibi tamamen sahip olmaya devam ederdi.²⁴ Atina ile beraber demokratik rejime sahip diğer Yunan kent devletlerinde de icra edilen bu uygulamayla Yunanlılar aslında demokrasilerini güçlendirmek istemişlerdi. Aristoteles’in “halkı güçlendirmek için” oluşturulduğunu söylediği bu ostrakismos müessesesi, Kleisthenes zamanında yürürlüğe giren bir yasaya dayanarak oluşmuştu. Atina’da aşırı g kazanan politikacılar karşı duyulan güvensizlik ve kuşkuların bir tezahürü olan bu önlem aslında teoride toplumun önde gelen soylu üyelerinin kamusal davranışlarının denetlenip yargılanabilmesine olanak veren “demokratik devrimin etkili bir silahı” olarak görülmektedir.²⁵ Fakat bazı yorumcular da bunu ancak ılımlı ve hafif bir ceza olarak görmüşler; gerekçe olarak da tiranlık potansiyeli taşıyan kişilerin zaten bu oylamaları manipüle edebilecek kadar etkili kişiler olmaları olarak göstermişlerdir. Üstelik olağanüstü durumlarda bu uygulamadan geri adım atıldığı zamanlar da olmaktadır. Örneğin M.. 480’te Pers Kralı Kserkses’in Atina’ya saldırıları esnasında Aristieides’in de dahil olduğu Ostrakismos ile sürülmüş pek çok kişi ortak düşman tehdidine karşı kente geri ağrılmışlardı.²⁶

Aristoteles’in de dikkat çektiği gibi başta tiranlık yanlılarına karşı bir önlem olarak konulan bu uygulamanın kapsamı zamanla genişlemiş, tiranlıkla ilgisi olmadığı halde politik rekabet sebebiyle pek çok kişi de bu uygulamanın haksız yere kurbanı olmuş ve Atina kent devleti yurttaşları bu uygulama sebebiyle sürekli bir korkunun ve politik gerginliğin hakim

²³ Ağaoğulları, s. 40 – 41.

²⁴ Deniz Kundakçı, “Atina Demokrasisi’nin Zayıf Karnı: Leitourgia, Sykophantes ve Ostrakismos Uygulamaları”, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, S. 26, Gz 2018, s. 253.

²⁵ Kundakçı, s. 252.

²⁶ Kundakçı, s. 254.

olduğu bir atmosferde yaşamaya başlamışlardır. Aristoteles suçsuz yere Ostrakismos'un kurbanı olarak sürgün edilmiş ilk kişinin M.Ö. 488'de, Perikles'in babası olan Ksanthippos olduğunu aktarmaktadır. Aristeides'in de siyasi rakibi Themistokles'in düşmanlığını kazanmış olması sonucunda sürgün edildiği kabul edilmektedir. Kaderin cilvesi olarak onun sürgüne gönderilmesinde başrol oynayan Themistokles de bir süre sonra Perslerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle yine Ostrakismos tarafından Atina dışına sürülecektir. Oysa ki Herodot'un verdiği bilgilere göre Themistokles, Atina donanmasını neredeyse iki katına çıkartarak kent devletine büyük katkı sağlamış bir isimdir. Fakat böyleyken onun bile Ostrakismos sonucu olarak sürgün edilmekten kurtulamadığı görülmüştür.²⁷ Atina Kent Devleti özelindeki tüm bu örnekler Ostrakismos oylamalarının politik elitlerin iktidar mücadelelerinin bir sahnesi haline geldiğini göstermiştir. Plutarkhos da bu durumu yoksullardan kimsenin bu yolla sürgüne gönderilmediğine dikkat çekerek, daha çok "soylu" ve "saygınlık" açısından daha üstün konumda olduğu kabul edilen kişilerin mücadelelerinin bir yansıması olarak görmüştür. Sıradan kabul edilebilecek diğer yurttaşların Ostrakismos'ta kendileriyle doğrudan ilgisi olmayan politik suçlamalara kolaylıkla taraf olabildikleri ve elitler arasındaki mücadelelerde aslında kendilerine doğrudan bir zararı dokunmamış kişilerin aleyhine rey kullanmaktan çekinmedikleri görülmüştür. Aristeides aleyhinde Ostrakismos'ta oy kullanan bir köylüye sorulduğunda, köylü onun kendisine bir kötülüğünün dokunmadığını ama onun sürekli doğru adam olarak anılmasından bıktığını ve bu yüzden aleyhinde oy verdiğini söylemekten çekinmeyecektir.²⁸ Sokrates'in yakın dostu olarak bilinen Alkibiades'in de Ostrakismos ile, politik hasımlarının oyunları sonucunda haksız yere sürgün edildiği anlatılmaktadır.²⁹

Kast sisteminin hakim olduğu toplum yapısına sahip antik dönem uygarlıklarında sürgün uygulamasının ayrı bir işlevselliği olduğu göze çarpar. Çünkü bu toplumlarda sürgün, suça karışmış veya çeşitli sebeplerle cezalandırılması icap eden fakat sosyal statü olarak toplumlarında üstün konumda bulunan kişileri adeta daha ağır yaptırım ve cezalardan kurtaracak bir formül gibi görülmekte ve uygulanmaktadır. Suçlara kurban ve failin mensup olduğu kast sınıfına göre ceza tayin eden Manu Kanunlarının hüküm sürdüğü Antik Hint toplumlarında yüksek kastta yer alan Brahmanlar ya para cezası alır ya da cezalardan tümüyle muaf olurlardı. Alt kastta yer alan Şudralar en küçük bir suç için bile fiziksel cezalar almaktayken Brahmanlar, cinayet gibi bir suça karışsalar dahi sürgün onların alabilecekleri en

²⁷ Kundakçı, s. 255.

²⁸ Kundakçı, s. 255.

²⁹ Kundakçı, s. 256.

üst ve ağır ceza olarak görülmekteydi.³⁰ Roma Uygarlığı da bu açıdan benzer örneklerle doludur. Antik Roma’da yüksek statüdeki zengin üst sınıflar bir suça karıştıklarında diğer alt sınıflarda yer alan fakir yurttaşların çarptırılabilirdiği çarmıha gerilme, madenlerde çalıştırılma, vahşi hayvanlara parçalattırılma (Ad Bestias) gibi ağır cezalarla karşılaşmazlar, diğer yurttaşlara uygulanan bu ağır cezalar karşısında onların uğrayabilecekleri cezanın en ağır bir adaya sürgüne yollanmak olurdu. Ve üstelik bu da çoğu zaman kalıcı ve uzun süreli bir sürgün olmazdı. Bir çok suçta fakir yurttaşlar ölüm cezası veya madenlerde çalıştırılma cezasına çarptırılırken aynı suçu işleyen zengin yurttaşların ceza olarak ya mallarının üçte birine devlet tarafından el konulduğu ya da sürgün cezasına mahkum edildikleri görülmüştür.³¹ Döneminin ünlü retorik ustası Cassius Severus, İmparator Augustus’un bir astına iftira atmaktan suçlu bulunup ölüm cezasına çarptırıldığında “atalarının soylu oluşu” sebebiyle ölüm cezasının infazından kurtulmuş ve bunun yerine sürgüne gönderilerek cezalandırılmıştı.³² Romalıların ünlü şairi Ovidius da İmparator Augustus tarafından sürgüne gönderilen isimlerin en meşhurlarındandı. Onun bugün Romanya’da bulunan Tomis şehrinde sürgüne mahkum edilmesinin sebebi tartışmalıdır. Bir görüşe göre şiirlerinde İmparatoru yermesi sebep olarak gösterilirken³³, eserlerinin ahlaka mugayir bulunması, Roma’nın evli ve “erdemli kadınlarını” hedef alması hatta İmparatorun kızının aşk maceralarına şahit veya ortak olması ve saray entrikalarına dahil olması gibi muhtemel sebepler de gösterilmiştir. Bu arada İmparator Augustus’un kızı Julia’nın da bir ara gerçekten de zina ile suçlanarak sürgüne gönderildiği bilinmektedir.³⁴

³⁰ Roth, s. 45.

³¹Eren Karakoç, “Antik Roma’daki Ölüm Cezaları”, Akademik Bakış Dergisi, S. 54, Mart-Nisan 2016, s. 507, 508.

³²Görüldüğü kadarıyla Cassius’un kurtulduğu sadece ölüm cezası değildi. Bu ölüm cezasına Romalıların “Abolitio Memoriae” dedikleri, kişiden geriye kalan tüm yazıtların, heykellerin, anıtların yok edildiği, anısının lanetlendiği ve ardından cenaze töreni yapılmasının dahi yasaklandığı “Hatıranın Feshi” olarak çevrilen daha çok devlete ihanet suçlarında verilen bir ceza türü de eşlik etmekteydi. Bkz. Karakoç, s. 511.

³³Karakoç, s. 514.

³⁴ Ovidius eserlerinde kendisinin bir dikkatsizliği ve tedbirsizliği sonucunda, bir yanlışlık sebebiyle sürgün edildiğini ima edip olayın aslı hakkında pek sır vermemektedir. Onun sürgününün muhtemel sebeplerine dair tartışmalar hakkında Bkz. Abdullah Acehan, “Romanya Sürgünleri”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, C. 3. , S. 6. , 2010, s. 14 – 16. ; Roma’da M.Ö. 2’de ortaya çıkan bir skandal sonucunda İmparatorun kızı Julia gibi onunla ilişkide bulunanların da şehirden sürüldüğü hatta içlerinden bir kişinin intihara zorlandığı, Julia’nın sürgün olarak gönderildiği adanın bugün İtalya sahillerine yakın, Tiren Denizindeki Ventotene adıyla bilinen Pandateria adası olduğu hakkında bilgi için bkz. Sarah T. Cohen, “Augustus, Julia and The Development of Exile Ad Insulam”, The Classical Quarterly, Vol. 58, No. 1, 2008, s. 206.; Julia ile gayri meşru ilişkide bulunanlar da İmparator tarafından çeşitli adalara sürülmüşlerdi. Fakat bu kişiler arasından yalnız Sempronius Gracchus’un sürüldüğü yer hakkında kesin bilgiye ulaşıyoruz. Gracchus, Afrika’nın Tunus kıyılarındaki “Cercina” adasına sürgün edilmişti. Ayrıca İmparator Augustus’un “sorunlu” aile üyelerine karşı daha sonraki tarihlerde de yine benzer yöntemi kullandığını görüyoruz. M.S. 7’de torunu Agrippa Postumus’u Pianosa adasına, M.S. 8’de de bu sefer diğer torunu Julia’yı Trimerus adasında sürgün etmişti. Bkz. Fred K. Drogula, “Controlling Travel: Deportation, Islands and The Regulation of Senatorial Mobility in The Augustan Principate”, The Classical Quarterly, Vol. 61, Iss. 1, 2011, s. 234. ; İmparator Augustus döneminde zinanın bir suç olarak kabulü hakkında

Roma’da sürgün cezasına daha çok genellikle yüksek statüdeki yurttaşlar ve de devletin yüksek kademelerinde bulunan magistratlar (yüksek bürokratlara) muhatap olur, bu cezayı alanlar böylece İtalya ve Roma’dan uzaklaştırılırlardı. En kötü sürgün türünün adalara yapılanlar olduğu, adalara sürülen yurttaşların geride bıraktıkları mallara devlet tarafından el konulup sürüldükleri yerde daha mütevazı bir hayatı yaşamaya zorlandıkları kabul edilse de, her adada şartların aynı olmadığı ve bazı durumlarda sürgün hükümlüsünün Roma’daki politik karmaşalardan uzakta bulunmasının ve ailesini de yanında götürmesine müsaade edilmesinin söz konusu kişiler için hafifletici şekilde bir artı olabileceği de düşünülmüştür.³⁵ Esasında Roma geleneğinde sürgün cezası uygulamaları iki ana kategoriye ayrılır ve bu şekilde anılırdı: Relegatio ve Deportatio. Bunlardan ilki olan Relegatio ikincisine nazaran daha hafif bir sürgün türü olarak kabul edilirdi çünkü Deportatio uygulamasında kişi sadece daimi olarak Roma dışına çıkarılmakla kalmıyor malları müsadere edilerek vatandaşlıktan da çıkarılıyordu.³⁶

Roma’da İmparatorlar, magistratlar ve senatörler kendi aralarındaki siyasi güç savaşlarında mağlup olduklarında çoğu zaman mallarını ve mülklerini toplayarak öldürülmemek için kendi istekleriyle Roma’yı terk ederler ve böylece bir gönüllü sürgün hayatına atılırlardı. Onların Roma’yı terk etmelerine hasmı olan otorite çoğu zaman bilerek göz

bir inceleme için bkz. Diler Tamer, Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Lulia De Adulteriis Coercendis, Homer Kitabevi, İstanbul 2007; Ovidius hakkında bkz. Publius Ovidius Naso, Karadeniz’den Mektuplar, Çev. Çiğdem Dürüşken, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000. ; Levent Keskin, Sürgün Sonrası Eserlerinde Ovidius’un Ruh Hali ve İmparator Augustus ile Çatışması, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Bedia Demiriş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

³⁵ Karakoç, s. 514.; İmparator Augustus’un, adaları Roma’nın merkezinde “istenmeyen” veya bulunması uygun olmayan kişiler için birer ideal sürgün yerleri olarak tasarlayıp bunu sistematik bir politika haline getirdiğini anlıyoruz. Tiren ve Adriyatik denizindeki küçük adalar Roma’nın merkezinde bulunması uygun görülmeyen veya bazı kabahatleri sebebiyle tedip edilmesi gereken İmparatorluk Ailesi fertleri için sürgün yerleri olarak kullanılıyordu. Bu adalar bir yandan İtalya’dan fiziksel olarak kopuk olması ve böylece oraya sürgün edilenlerin kamuoyunun gözlerinden uzakta kalması sebebiyle, bir yandan da İmparator’un dilediği zaman ulaşabileceği, ziyaret veya teftiş edebileceği kadar yakınında bulunmasından dolayı İmparatorluk Ailesinin fertlerinin barındırılması için ideal yerlerdi. Bu küçük adacıklar İmparatorun muhafızlarının özel gözetimindeki hapishaneler halini almıştı. İmparatorluk Ailesinin mensupları Roma’nın merkezindeki alışık oldukları lüks yaşam koşullarından bu küçük adacıklara sürgün edildiklerinde mahrum bırakılıyorlardı. Buralarda onların her hareketi İmparator tarafından takip edilip izlenebiliyordu. Bununla beraber Roma’nın merkezinden daha uzaktaki, hatta kimisi idari olarak Roma’nın doğrudan parçası bile olmayan otonom yapıdaki Ege Denizinde bulunan bazı adalar da Roma İmparatoru tarafından sürgün yerleri olarak kullanılabilirdi. İtalya’dan uzaktaki bu adalara ise İmparator Ailesine mensup olmayan Roma’nın diğer soylu fertleri politik sebeplerle gönderilebiliyorlardı. Kos, Midilli, Rodos ve Samos’un öne çıktığı bu Roma’nın merkezinden uzak adalara sürgün edilen Romalı aristokratların böylece askeri, politik ve sosyal güçleri ve imkanlarıyla olan bağları kesilerek onların İmparatoru tehdit edecek kadar güçlenmelerinin önüne geçilmiş oluyordu. Bkz. Drogula, s. 235, 236, 240-243, 256, 257.; Drogula da makalesinde her adadaki yaşam koşullarının her sürgün için aynı olmadığını belirtir. Kimi sürgün aristokratlar yoksulluğa düşüp aile ve arkadaşlarının desteğine muhtaç hale gelmişken kimileri de zenginlik ve konfor içinde yaşamaya devam edebilmiştir. Bkz. Aynı makale, s. 238-239.

³⁶ Drogula, s. 231, 233.

yumardı ve bu bir gelenek halini almıştı. Ancak M.Ö. 24'te Augustus bu duruma istisna bir olay gerçekleştirmişti. Devlete karşı komplo kurmakla suçladığı ve mahkemeye çağırdığı Caepio ve Murena adlı iki komutanını, çağrıldıkları mahkemeye gelmeyince önce sürgün cezasına mahkum ettirmiş fakat bu iki kişi ilan edilen bu karara rağmen İtalya'yı kendi istekleriyle terk etmekte yavaşlık gösterince İmparatorun emriyle arkalarından gönderilen bir lejyonla yakalanmış ve İtalya sınırını geçmeden bulundukları yerde idam edilmişlerdi.³⁷

Gerçekten de Roma'da gönüllü sürgüne çıkmak daha ağır cezai yaptırımlara uğramak yerine bir alternatif olarak tanınıyor ve kabul ediliyordu. M.Ö. 211'de Fulvius Flaccus bir vatana ihanet suçlaması karşısında Tarquinia kentine, M.Ö. 52'de Clodius'ü öldürmekle suçlanan Annius Milo ise Marsilya'ya çekilmişlerdi.³⁸ Bir yaptırımla karşılaşmamak için gönüllü sürgüne gitmeyi kabul edip Roma'nın merkezinden uzaklaşmak zorunda kalanların gitmek için daha çok Napoli'yi tercih ettikleri bilinmektedir. Gönüllü sürgünler Roma ile arasında anlaşma olan bir ülkede ikamet edebilirler, iadeleri söz konusu olmaz fakat kendi istekleriyle geri dönmeleri gibi bir durum kendi can güvenlikleri için büyük sıkıntılar yaratırdı.³⁹ Uzak İspanya'nın eski praetor'larından Furius Philus ve Matineus da, haklarında vatandaşlara zulmetmek ve ağır vergiler toplamak gibi şikayetlerin senatoya kadar ulaşması üzerine yapılan yargılamalar esnasında gönüllü olarak sürgüne gitmeyi kabul etmişlerdi.⁴⁰

Bazı araştırmacılara göre cinayet suçlarına verilen ölüm cezasının sürgüne çevrilmesi Roma'da zamanla yerleşmiş bir uygulama haline gelmişti fakat bu suçlara verilen ölüm cezası bütünüyle kalkmış da değildi.⁴¹ M.Ö. 63'te Cicero, popülist Pleb Tribünü L. Appuleius Saturninus'ü öldürmekle suçlanan Rabirius'un savunmasını üstlenmiş ve mahkemede ona verilen ölüm cezasının sürgüne çevrilmesini talep etmişti.⁴² Fakat Roma tarihinde yukarıdaki

³⁷ Çoğu zaman en ağır ceza olarak sürgüne çarptırılan soylular için bir başka istisna durum da baba katillerinin durumuydu. Romalıların "Parricidium" adını verdikleri bu suçu işleyenler soylu olsalar bile sürgün değil ölüm cezasına çarptırılırlardı. Bkz. Karakoç, s. 514.; Drogula, Romalı aristokratlar arasındaki politik rekabet ve mücadelelerin yenilen tarafın gönüllü sürgüne giderek ortadan çekilmesi ve bir daha geri dönmemesiyle çözüme kavuşabildiğini belirtirken bunu bir tür gayri resmi "gönüllü ostrasizm" olarak adlandırmıştır. Gelenek haline gelen bu duruma göre normalde mağlup olan taraf Roma'yı terk edip dilediği tarafa kaçabilirdi fakat Augustus rakiplerinden Lepidus'un sürgüne gittiği yerde bile tehlikeli olabileceğinden endişelenerek onun özellikle küçük bir İtalyan kasabası olan Circeo'da gözetimi altında bulundurulmasını istemiş ve onu buraya sürgün etmişti. Bkz. Drogula, s. 234.

³⁸ Drogula, s. 231, 232.

³⁹ Halide Gökçe Türkoğlu, "Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 96, Ocak 2011, s. 254.

⁴⁰ Türkoğlu, s. 257.

⁴¹ Türkoğlu, s. 254, 255.

⁴² Türkoğlu, s. 251, 252.

örneklerin tam tersi olarak bazen sürgün cezalarının ölüm cezasına çevrildiği zamanlar da olmuştur. Sertliğiyle tanınan İmparator Nero döneminde kamu çıkarını sağlamak ve ahlakını korumak gerekçe gösterilerek, zina için verilen sürgün cezalarının ölüm cezasına çevrilerek ağırlaştırıldığı durumlar görülmüştür.⁴³

Sürgünün Roma İmparatorluğu tarihinde bir politik baskı metodu olarak kullanılmasına en çarpıcı örneklerden biri de belki de İmparatorluğun en uzak eyaleti Kappadoki'daki Kaisareia (Kayseri) şehrinde altı yıl yaşamış olan Iulianus ve Gallus'un durumlarıdır. M.S. 345'de İmparator Constantius aynı hanedana mensup olduğu bu iki kuzenini tahttan uzak tutmak için Kaisareia'da ikamete mecbur tutmuş, Iulianus üvey kardeşi Gallus ile burada içinde hamamlar bulunan bir çiftlikte altı yıl yaşamış, öyle ki İmparator Doğu Seferine çıktığında bu iki prensin durumlarını görmek için Kaisareia'ya da uğramıştı.⁴⁴ Çocuğu olmayan Constantius M.S. 351'de kuzenlerinden Gallus'u Sezar ilan etmek üzere saraya çağırınca onunla birlikte Iulianus da Kaisaria'daki sürgün hayatından kurtulmuş olur.⁴⁵ Kaisareia'ya iki veya on beş yaşındayken gönderildiği tahmin edilen Iulianus M.S. 361'de amcasının ölümü üzerine İmparator olacaktır.⁴⁶

Sürgün uygulamalarına örnekler İslam tarihine bakıldığında da görülmektedir. Hz. Osman'ın amcası Hakem bin Ebü'l-Âs Hz. Peygamber tarafından Taif'e gönderilerek Medine'den uzaklaştırılmıştı. İslam Peygamberinin yürüyüşünü ve hareketlerini taklit etmek gibi nahoş, alaycı tavırlar sergilemesi, Hz. Peygamber'i gizlice dinlemek ve onun müşrikler hakkında bazı sahabilere verdiği özel bilgileri etrafa yayması gibi davranışlarının Taif'e sürgün edilmesinin sebebi olduğu rivayet edilmektedir. Hakem bin Ebü'l Âs'ın Hz. Peygamber'in vefatının ardından Medine'ye dönmesi için yapılan girişimlere Halife Ebubekir ve ardından da Hz. Ömer, "Hz. Peygamber'in sürgüne gönderdiği bir kişinin geri getirilemeyeceğini" savunarak karşı durmuşlar fakat Hz. Osman halife olunca amcasını Taif'ten geri çağırması ve ayrıca ona yüz bin dirhem vermiştir. Hz. Osman'ın bu tutumunun daha sonra kendisine karşı başlatılan ayaklanmanın sebeplerinden birini oluşturduğu dahi düşünülmektedir. Hz. Osman bu olayda kendisini, amcasının Taif'ten geri getirilmesi için Hz. Peygamber'den hayattayken söz aldığını ileri sürerek savunmuştur.⁴⁷

⁴³ Türkoğlu, s. 263.

⁴⁴ Halit Erkiletlioğlu, "Kayseri'de Sürgün Bir Roma İmparatoru", Şehir Kültür-Sanat, S. 16., Kayseri, Nisan 2018, s. 27 – 28.

⁴⁵ Erkiletlioğlu, s. 28.

⁴⁶ Erkiletlioğlu, s. 31.

⁴⁷ Selman Başaran, "Hakem b. Ebü'l-Âs", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul 1997, s. 175,176.

Hakem'in cezasının Hz. Peygamber'in vefatının ardından Halife Osman tarafından affedilmesi dini, siyasi ve etik olarak tartışmalı bir konu olsa da, uygulamanın İslam Hukukunun ilkelerine en azından teorik olarak ters düşmediği söylenebilir. Çünkü sürgün cezaları İslam Hukuku içerisinde “ta’zir cezaları” kapsamında sınıflandırılan ve değerlendirilen bir ceza türü olarak kabul edilmiştir ve buna göre ta’zir cezası gerektiren suçlarda devlet başkanı cezanın tamamını veya bir kısmını bağışlayabilmektedir. Fakat burada devlet başkanı kamu yararını göz önünde tutarak karar vermelidir.⁴⁸ Ayrıca İslam hukukçuları sürgün cezasının süresinin üst sınırı hakkında bir ihtilaf içindedirler. Ebu Hanife ve İmam Malik’e göre sürgün cezasında süre bir seneden fazla olabilir. İmam Şafi ve İmam Ahmed mezhebinden bir kısım hukukçu bu görüşe katılmışlardır. İttifak halinde olunan nokta, sürgün hükümlüsünün ceza müddeti içerisinde halini düzeltip düzeltmediğidir. Suçluyu gözetim altında tutan yetkili onun iyi hal ve pişmanlık içinde olduğunu tespit edip ilgili birimlere bu görüşte bildirimde bulunursa durum değerlendirilip üst yönetici tarafından sürgün hükümlüsü daha önce yaşadığı yere dönmek üzere affedilebilir.⁴⁹

İslam hukuku uygulamasında sürgün cezası, ta’zir cezası gerektiren suçlar için uygun bulunmuş bir ceza çeşidi olarak öne çıkmaktadır. Ta’zir’in sözlük anlamı menetmek, reddetmek, zorlamak, tahkir ve terbiye etmek gibi manalara denk düşerken hukuk literatüründe bir hukuki deyim olarak, hakkında muayyen bir ceza öngörülmemiş fakat suç olan eylemlere karşı uygulanacak cezai yaptırımları ifade eder. İslam hukukunun ana kaynaklarında hakkında belirli bir ceza tayin ve tespit edilmemiş bu türden suçlarda suçun durumuna göre suçluya hafif veya ağır cezalar verilebilir ve bu cezanın takdiri yetkisi hakime bırakılmıştır. Emanete hıyanet, faiz, hakaret, rüşvet bu türden suçlara örnek gösterilebilir.⁵⁰ İslam tarihinde, toplumlarının huzurunu sağlamak ve kamu yararını gözetmek gibi gayelerle Halife Ömer’in devlet hazinesi mührünü taklit edip hazineden mal almaya çalışmış olan Ma’n b. Zaide’yi, Hz. Peygamber’in

⁴⁸ Osman Şekerci, İslam Ceza Hukukunda Ta’zir Suçları ve Cezaları (Yürütme Organına ve Yönetime Bırakılmış Cezalar), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, Nisan 1996, s. 26.

⁴⁹ Şekerci, s. 122, 123.; Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, özellikle ırza karşı işlenen suçlarda uygulandığı belirtilen sürgün (nefy, tağrib) cezasının süresi için “genelde bir yıldır fakat bir yıldan fazla da olabilir” demektedir. Bkz. Halil Cin, Ahmet Akgündüz, Türk-İslam Hukuk Tarihi, C. 1., Timaş Yay., İstanbul 1990, s. 335.; Bir kısım İslam hukukçusu mahkumun suçu işlediği mahalden en az kırk sekiz mil uzakta bir yerde ikamete mecbur tutulması gerektiği konusunda da görüş belirtmişlerdir. Bkz. Şekerci, s. 123.

⁵⁰ Şekerci, s. 20.; Evrak sahtekarlığı, dolandırıcılık, şantaj, yalan yere tanıklık, iftira, 10 gümüş dirhemden daha az değerli şeylerin çalınması gibi suçlar da ta’zir kapsamında örnek gösterilebilir. Ta’zir cezasının uygulanma şeklinde takdir yargıca bırakılmıştır. Bkz. Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, 14. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s. 99.

de eşcinsel eğilim içinde bulunan birtakım kişileri Medine’den uzaklaştırdıkları bilinmektedir.⁵¹

Şafi, Hanbeli ve Hanefi mezhepleri ta’zir cezalarının hadd cezalarıyla⁵² birlikte de uygulanabileceğini savunmuşlar ve İslam tarihinde buna örnek uygulamalar da görülmüştür. Hz. Peygamber döneminde zinada bulunmuş bekar bir kimseye sürgün cezasının verilmesini Hanefi mezhebi bir ta’zir cezası uygulaması olarak değerlendirmişlerdir.⁵³ Öte yandan Kur’an-ı Kerim’de yer alan Maide suresinin 33. Ayetine dayanılarak⁵⁴, yol kesicilik yapanlar için de sürgün cezasının verilebileceği mezhep alimlerince savunulmuştur.⁵⁵ Esasında yol kesicilik karşısında uygulanacak ceza konusunda yol kesiciliğin çeşidi ve mahiyetinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Ceza, suç olan eylemin şiddeti ve ağırlığına göre değişmektedir. Eğer eyleme soygun ve cinayet de karışmışsa idam, el ve ayakların çaprazlama kesilmesi gibi biçimlerde

⁵¹ Şekerci, s. 122.

⁵² Hadd cezaları İslam Hukukunda “Allah Hakkı” olarak kabul gören, hakkında cezaların kesin ve değişmez olarak tayin edildiği, affetme yetkisinin kimsede bulunmadığı suçlar için verilen cezalardır. Zina, namuslu kadına iftira (kazf), içki içmek, hırsızlık, yağma ve yol kesmek, dinden dönmek ve yönetime karşı haksız isyan (son ikisi Şafi ve Maliki mezheplerine göre) hadd cezası gerektiren suçlar olarak kabul görür. Bkz. Şekerci, s. 16, 17.

⁵³ Şekerci, s. 31.; Diğer hadd cezası gerektiren suçlarda olduğu gibi zina suçunda da hadd cezasının uygulanabilmesi için suçun unsurlarının oluşması ve koşulların sağlanmış olması gereklidir. Ayrıca zinanın çeşitleri ve dereceleri vardır ve bunların her biri için hadd cezası uygulanılmayacağı, bunun yerine tazir olarak ceza verilebileceğini savunan görüşler mevcuttur. Konu hakkında bkz. Şekerci, s. 38 – 48.; Üçok, Mumcu ve Bozkurt zinanın ispatı için gerekli görülen dört erkek şahit şartının bu suç için gerekli hadd cezasının (recim veya yüz sopa) infazını çoğunlukla olanaksız kıldığına dikkat çekmiştir. (Ayrıca itham edilenlerin zinada bulunduklarını dört kez ikrar etmeleri gerektiği de belirtilmelidir). Bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 96.; Zina eden bekarların sürülmesi gerektiği yolunda nakledilen bir hadis-i şerifin daha sonra nesh edilerek geçersiz kılındığı, Hz. Ali’nin de bu gibi durumda olanların sürgün edilmesinin fitneye yol açabileceğine inanarak cezanın sürgün şeklinde verilmesine karşı olduğu rivayet edilmektedir. Çünkü suçluların bir başka yabancı memlekete giderek aslında cezalandırılmış olmayacağı, aksine onların bu yabancı diyarda daha rahatlık ve serbestlik bulacaklarından endişelenilmiştir. Yine dört halife döneminde sürgün uygulamalarına ait bir başka rivayet ise, Hz. Ömer’in şarap içtiği için Hayber’e sürgün ettiği bir kişinin Doğu Roma İmparatoruna sığınıp Hristiyanlığa geçmesi üzerine Hz. Ömer’in bir daha hiçbir Müslümanı sürgün etmeme kararı aldığını söylemesidir. Bkz. Münevver Gülçe, Tanzimat Sonrası Osmanlı Devletinde Sürgün Cezası Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Abdullah Kahraman, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 67.

⁵⁴ “Allah ve Resulüne savaş açan ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası öldürülmeleri, asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir...” mealindeki ayet.

⁵⁵ Şekerci, s. 87, 122.; Söz konusu ayetteki sürülme ile ilgili kelimeyi farklı yorumlayan ve buna göre yol kesmede verilmesi gereken cezanın sürgün değil hapis olduğunu savunan mezhep alimleri de vardır. İmam Malik’e göre yol kesicilerin cezası hakkındaki karar Müslümanların imamının içtihi, kanaati ve fakihler ile istişaresine kalmış bir konudur. Hanefiler cezanın ilgili ayette suçun derecesine göre tayin edildiğini ve konunun hadd kapsamına girdiğini savunurlar. Şafi mezhebi ise adam öldürme ve soygun suçunun karışmadığı yol kesmeye tazir olarak ceza verilebileceğini savunurlar. Buna göre devlet başkanı bu türden suçlulara sürgün, hapis veya başka bir tazir cezası verebilir yahut tövbe ettiklerine dair emareler görürse ceza vermeyip onları affedebilir. Konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Gülçe, s. 37 – 41.

cezalar tayin edilebilir.⁵⁶ Ancak yol kesmede sadece korkutma gayesi güdüldü ve sadece bu yönde bir eylem gerçekleşiyse sürgün cezasının takdir edildiğini anlamaktayız.⁵⁷

İslam hukuku uygulamasında, hadd ve kısas cezasını gerektirdiği halde suçun unsurlarının tam olarak oluşmaması⁵⁸ veya aslında şer'i olarak yasak bir fiil olmadığı halde kamu yararı ve düzeni açısından devlet tarafından yasak sayılabilecek eylemler⁵⁹ karşısında da ta'zir cezalarına başvurulabilmektedir.⁶⁰ Bu sebeple bir ta'zir cezası çeşidi⁶¹ sayılan sürgün cezasının İslam tarihindeki uygulama sahasının oldukça geniş olabileceği düşünülebilir.

Eski Türk Tarihinde Sürgün Cezası

Eski Türk yazıtları ve kaynaklarından sürgün, sürmek, sürülmek, sürdürmek gibi kelimelerin Eski Türk topluluklarında da bugün olduğu gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't-Türk'ünde, bir kimseyi uzaklaştırmak anlamında "yıratmak" fiilinin kullanıldığı, sürgün kimseler için de "sürülgen" ve "enva er" kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.⁶² Arap müellif Câhiz, Emeviler'in Horasan Valisi Cüneyd bin Abdurrahman ile bir Türk Hakanının İslam dinini ve kurallarını tanımak amacıyla bir mülakat

⁵⁶ İbrahim Çalışkan, "İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 31, Ankara 1990, s. 383.

⁵⁷ Şekerci, s. 87.; Yol kesme (kat'ül tarik) eyleminde bulunanlar bununla sadece yolun güvenliğini bozmuşlar, adam öldürme ve soygun eylemlerine karışmamışlarsa sürgün edilirler. Bkz. Üçok Mumcu ve Bozkurt, s. 98.

⁵⁸ Hadd cezalarında suç unsurunun tam anlamıyla oluşabilmesi için gerekli olan şartlar hakkında bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 95 – 99.

⁵⁹ Devletin koyduğu meşru kanunlara uymamak, askeri disiplini bozmak, kamu çıkarı için ihracat yasağı konulmuş malların yurt dışına satılması gibi durumlar bu kapsamda örnektir. Bkz. Cin, Akgündüz, s. 334.

⁶⁰ Cin, Akgündüz, s. 333, 334.

⁶¹ İslam hukuku uygulamasında diğer ta'zir cezası çeşitleri: Celd (sopa veya çomak cezası), hapis cezası, öğüt ve nasihat verme, kınama, tehdit, teşhir, para cezası, alnın dağlanması, sakalın kesilmesi, kollara bıçak sancılması ve özellikle Osmanlı Devleti örneğinde görülen kürek, pranga-bendlik, kale-bendlik cezalarıdır. Bkz. Cin, Akgündüz, s. 335 – 337.; Temelde bir ta'zir cezası öldürücü olamaz fakat özellikle Hanefi mezhebi hukukçuları tarafından benimsenmiş, "siyaseten katl" olarak da adlandırılan ilkeye göre livata, tekerrür eden hırsızlık ve benzeri bazı suçlar karşısında ta'zir olarak idam cezası da verilebilmektedir. Cin ve Akgündüz'e göre Osmanlı Devlet adamlarının kardeşlerini ve bazı devlet adamlarını öldürmeleri siyaseten katl değil bir hadd suçu olan "bağy" (yönetime karşı haksız isyan) kapsamında değerlendirilmelidir. Bkz. Cin, Akgündüz, s. 334, 335.; Üçok, Mumcu ve Bozkurt bu durumu daha farklı yorumlamaktadır. Onlara göre, "İslam Devleti hükümdarına, devlete zararlı oldukları kanısına vardıkları kimseleri öldürebilmeleri yolunda bir hak tanınmıştır ki, buna "siyaseten katl" denilir, bunun için çoğu zaman Şeyhülislam'dan bir fetva alınır". Bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 100.; Coşkun Üçok "siyaseten katl" cezasının tazir kapsamında kabul edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Üçok'a göre İslam ceza hukukuna sonradan dahil olmuş "yeni bir prensip" olan "siyaseten katl"i uygulama yetkisi, yargıca değil doğrudan İslam Devleti'nin reisine verilmiştir. İslam Devleti reisinin, devletin ve İslam cemaatinin menfaati için böyle bir cezalandırma hakkına sahip olduğu sonradan kabul görmüş ve İslam devleti hükümdarları bu uygulamaya sıkça başvurulabilmişlerdir. Bkz. Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S.1., C. 4., 1947, s. 51, 52.

⁶² Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar: I. Suçlar ve Cezalar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 17, S. 18., Ankara 1995, s. 33.

gerçekleştirdiğini anlatırken, Türgiş Hakanı Sulu Han (ölüm 738) olduğu tahmin edilen bu Türk Hakanının Arapların kendi toplumlarında suçlulara uyguladığı cezai yaptırımlar hakkında bilgi sahibi olmak için de sorular sorduğunu aktarır. Cüneyd yalancı, kovucu, iftiracı ve fitneci kimselere ne gibi bir muamelede bulunduğunu soran Türk Hakanına onlara İslam dini ve hukuku gereğince sürgün, ahaliden uzaklaştırma, hor bakma, şahadetlerinin kabul edilmemesi, verdikleri hükümlerin yok sayılması gibi yaptırımlar uygulandığı yanıtını vermiştir. Aktarılanlara göre Türk Hakanı bu cevabı, bu yaptırımları yeterli bulmadığını ima edecek biçimde hayretle karşılamış ve kendisinin bu gibi suçlar işleyenleri kimsenin göremeyeceği bir yere kapatıp hapsedeceğini, zindanlara atacağını söylemişti.⁶³ Cahiz'den nakledilene göre Cüneyd ile görüşen Türk Hakanı kendi toplumu için sürgün cezasını, “*insanları güldürüp hafif meşrepliğe alıştırarak kimseler*” için uygun bir ceza olarak görmektedir. “*Böylelerini memleketinden çıkartarak tebaasının zihniyetini ve fikirlerini düzelterek*” savunan Türk Hakanının söz konusu kişiler için yurtdışına sürgün etme cezasını bir çare olarak gördüğü anlaşılmaktadır.⁶⁴ Yine Altıncı Hun Hakanı Wu-wei'nin de (M.Ö. 114- 105), Çin İmparatoru tarafından kendisine gönderilen ve huzurunda kendisine Çin İmparatoru adına tehditlerde bulunup, saygı çerçevesi dışında sözler sarf eden Çin elçisini alıkoyup Kuzey Denizi (Baykal Gölü) yukarısına sürgün ettiği (M.Ö. 110) bilinmektedir.⁶⁵

Türk toplumlarında sürgünün bir ceza olarak gerek İslamiyet'ten önce gerekse de sonra uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak tıpkı hapis cezalarında olduğu gibi bu cezanın tatbikinde de cezanın müddeti hakkında bir kesinlik, bir alt veya üst sınırına rastlanmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud'dan nakledilen kayıtlara göre 11. yüzyıla gelindiğinde de Türk illerinde bu cezanın uygulandığı, söz konusu dönemlerde “Bey'in” bir kimseyi uzaklaştırdığı veya şehirden sürdüğü oluyordu. Yine Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig'inden anlaşıldığına göre Türklerde devlet aleyhinde çalıştıkları tespit edilenler, hükümdarın düşmanları ve “kötü kişiler” için yurttan sürgün edilmek uygun bir ceza olarak görülüyordu.⁶⁷

⁶³ Arık, s. 32.

⁶⁴ Arık, s. 34.

⁶⁵ Arık, s. 34 – 35.

⁶⁶ Arık, s. 33.; Cüneyt Kanat Ortaçağ Türk Devletlerinde sürgün cezasının çoğunlukla siyasi suçlar karşısında ülke dışına veya ülke içinde olmakla beraber merkezden uzak bir noktaya gönderilmek şeklinde tatbik edildiğini, genellikle hükümdar değişikliklerinden sonra bu cezaların affedilebildiğini aktarmaktadır. Bkz. Cüneyt Kanat, Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, Küre Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 37.

⁶⁷ “*Kötüleri memleketinden sürerek uzaklaştırdı (işizig yıratı ilinden sürüp)*”, “*Dostlarını ihsanlarda bulunarak sevindir, düşmanlarını acımadan sürgün et (sini sevme gücünü sürgil serip)*”. Bkz. Arık, s. 35.

Sürgün bazen isyan etme eğiliminde olan şehzadelerin gözetim altında tutulması için belirli bir yerde zorunlu ikamete tabi tutulmaları şeklinde görülebileceği gibi, özellikle Timur zamanında yerli halkın yurtlarından başka bir bölgeye kitlesel olarak sürülmeleri şeklinde de sıklıkla uygulanabiliyordu.⁶⁸ Timur 1388 yılında, Harezm’de kendisine karşı başlatılan ayaklanmayı bastırdıktan sonra isyana iştirak eden Ürgenç ahalisinin tamamını Semerkand’a sürmüştü. Kentleri Timur’un emriyle tamamen yıkılıp yerine arpa ekilen Ürgenç ahalisi ağır işlerde çalıştırılmak üzere Semerkand’a gönderilmişlerdi.⁶⁹ Memluk Sultanı Baybars da Kerek şehrine atadığı naibin şehirlilerce öldürülüp yerine Eyyubi Hanedanına mensup birisinin geçirilmek istendiğini duyunca hızlıca yola çıkıp Kerek şehrine girmiş ve bu işe karışan altı yüz kadar kişiyi tespit edip cezalandırmıştı. Bu kişilerin ilk başta asılmalarını emreden Baybars, yanındaki komutanlar da dahil üçüncü tarafların araya girmeleri üzerine önce bu grubun ele başlarından altı kişinin ellerini ve ayaklarını çapraz kestirmiş, geri kalanları da Kerek’ten sürme kararı almıştır. Mısır’a müebbet olarak sürgün gönderilen bu altı yüz kadar kişinin ilk başta mallarına el koyulması düşünülürken yine araya girenlerin girişimleriyle bu ceza da hafifletilmiş ve sadece sürgün ile yetinilmiştir.⁷⁰ İsyanlar karşısında bir cezalandırma metodu olarak sürgünün Türk devletlerinde sıkça uygulanabilir olduğuna dair pek çok örnek görülmektedir. Yine Memluk Sultanlarından Şaban döneminde de bir isyan hareketinin bastırılmasının ardından isyancılara verilen cezalar arasında sürgünün de olduğu görülmektedir. Bu isyan, Sultan’ın büyük emirlerinden atabek Esendemir’in Sultan’a karşı 1368 yılının Ağustos’unda Yelboğa Memlükleri ile bir olup tertip ettiği bir ayaklanmaydı. İsyanlıların bir kısmı İskenderiye’deki karanlık yeraltı hapishanelerine hapsedilmiş, bir kısmının boynu vurulmuş, bir kısmı da Kerek şehrine sürülmüştü.⁷¹

Memlüklerin ideal bir sürgün yeri olarak Kerek şehri⁷² yanında, sınırlarının dışındaki İstanbul’u da kullandıkları anlaşılmaktadır. Memlük Sultanları Baybars ve Halil bin Kalavun,

⁶⁸Kanat’ın Jean Paul Roux’tan aktardığına göre bu, devrin geleneklerinin bir parçasıydı ve Doğu Müslümanlarının bu geleneği Antik Doğu’dan almış olmaları olasıydı. Bkz. Aynı Eser, s. 37.

⁶⁹ Timur kitlesel sürgün metoduna her zaman cezalandırmak maksadıyla değil iskan amaçlı da başvurmuştu. Anadolu’da yaklaşık otuz bin çadır nüfuslu Kara Tatarlar Ankara savaşı sırasında Timur’un tarafında olmalarına rağmen onun kendilerini Maverâünnehir’e göçürmek planına uymak zorunda kalmışlardı. Öyle ki Timur’un emriyle istemeyerek yollara düşen bu kitle İran taraflarındaki Damgan’a geldiklerinde ayaklanıp isyan etmişler, bu isyan da Timur tarafından şiddetle bastırılıp cezalandırılmış, üç bin kadar Tatar bu sebeple öldürülmüş, Kara Tatarların ileri gelenleri olayın ardından Semerkand’a, bir kısmı da Sir-i Derya Irmağının doğu yakasına, Kaşgar ve Isık Gölü yörelerine zorla yerleştirilmişlerdi. Timur’un bu zorunlu göçlerle maksadının bölgeyi ziraata açmak ve bayındır hale getirerek canlandırmak olduğu düşünülmektedir. Bkz. Kanat, s. 94.

⁷⁰ Kanat, s. 95.

⁷¹ Kanat, s. 85.

⁷² Ürdün’deki şehir, Kahire’den uzak tutulmak istenen yüksek seviyedeki devlet adamları için bir sürgün yeri idi. Berkuk, Tanboğa, Akboğa, Çerkez Halil gibi emirler senelerce bu şehirde kaldılar. Sultan II. Şaban 1376’da hacca

siyasi rakiplerini ülkeden uzaklaştırmak için onları Memlûk Devletinin iyi ilişkiler içinde olduğu Bizans Devletine göndermekten çekinmemişlerdi.⁷³ Memlûklerde oturmuş bir veraset sisteminin bulunmayışı⁷⁴, tahta geçen her Memlûk Sultanı için bir endişe kaynağı oluyor ve onları iktidarlarını sağlama almak için tedbirler almaya yöneltiyordu. İdareyi ele alan yeni hükümdar için eski Sultan'ın çocukları her daim potansiyel bir tehlike olarak görüldüğünden bunlar çoğu zaman Memlûk Devleti'nin merkezi Kahire'den sürülerek uzaklaştırılıyorlardı.⁷⁵ 1260 yılının sonlarına doğru eski sultanlardan Aybek'in oğlu Ali, kardeşi Kaan ve annesi ile birlikte İstanbul'a bu şekilde sürgüne gönderilmişlerdi.⁷⁶ Bundan yıllar sonra da bu sefer Baybars'ın oğulları Kadir ile Sülemiş, kız kardeşleri ve anneleri, yanlarında kendilerine nezaret etmek üzere görevlendirilen Üstaddudar Emir İzzeddin Aybek el Musulî de olduğu halde önce İskenderiye'ye, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gönderilerek yeni Sultan Halil bin Kalavun'un tahtının güvenliğine yönelik duyduğu evhamları teskin etmek gayesiyle Memlûk Devletinin merkezinden topluca uzaklaştırılmışlardı.⁷⁷ Baybars'ın oğulları Berke, Sülemiş ve Kadir aslında bundan daha önce Kerek'e sürülmüşler fakat onların burada kontrol edilemeyip şehrin hakimi haline gelecek kadar güçlenmeleri endişe yaratmış ve bu yüzden Kahire'ye geri getirilmişlerdi. Oğullardan Berke 1280'de Kerek'te öldüğü zaman onun zehirlenerek öldürüldüğü söylentileri yayılmıştı.⁷⁸

Türk toplulukları arasındaki güç mücadeleleri sırasında hükümdarlar tarafından sürgün uygulamasına başvurulduğu sıkça görülmektedir. Gazne Sultanı Mahmud, Arslan Han'ı (Arslan Han bin Selçuk bin Dukak) yakalayıp ele geçirdiğinde onu aile fertleriyle beraber Hindistan'a sürgün etmiş ve onları buradaki Kalincar Kalesine hapsetmişti.⁷⁹ Selçuklu Sultanı

gitmeye niyet ettiğinde geride kalan emirlerin bir fitneye sebep olmasından endişe duyarak Kalavun sülalesini Kerek Kalesinde zorunlu ikamete tabi tutmuştur. 1388'de saltanattan uzaklaştırılan Ez-Zahir Seyfeddin Berkuk da Kerek'e gönderilmiş ve ikinci kez tahta çıkana kadar iki yıl burada kalmıştır. Bkz. Mustafa L. Bilge, "Kerek", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2002, s. 279.

⁷³Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti İçin Bir Sürgün Yeri Olarak İstanbul", XVI. Türk Tarih Kongresi, 2010, s. 56.

⁷⁴Konu hakkında bkz. Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar 'Sultanı Öldüren Sultan Olur'", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 32, S. 53, Ankara 2013, ss. 155 – 172.

⁷⁵Kanat, "Memlûk Devleti İçin...", s. 51.

⁷⁶Kanat, "Memlûk Devleti İçin...", s. 53.

⁷⁷Bizans İmparatoru II. Andronikos Palaiologos bu "misafirlere" iyi davranır, onlara bir ödenek tahsis ederek, uygun bir yerde barınmalarını sağlar. Fakat 1291'de, yani İstanbul'a geldikleri ilk yıl içinde Baybars'ın oğullarından Sülemiş vefat eder ve İstanbul'a defnedilir. İstanbul'da beş yıl kaldıkları tahmin edilen Baybars'ın ailesi, El-Mansur Laçin'in Memlûk tahtına geçmesi üzerine Mısır'a geri dönebilirler. Sülemiş'in naaşı da "bir Frenk gemisi" ile İskenderiye'ye gönderilmiştir. Yeni Memlûk Sultanı Laçin'in, Baybars'ın İstanbul'a gönderilmemiş olan kızlarından biriyle evli olması bu sürgünün sona ermesinde etkili olmuştur. Bkz. Kanat, "Memlûk Devleti İçin...", s. 55, 56.

⁷⁸Kanat, "Memlûk Devleti İçin...", s. 55.

⁷⁹Ali b. Salih El-Muheyim, "Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)", Çev. Ali Aksu, İSTEM, Yıl: 8, S. 15, 2010, s. 307.

Alaeddin Keykubad da, kendisini alaşağı etmek niyetinde olduklarını öğrendiği emirler arasında yer alan Bahaeddin Kutluğca'yı Tokat'a sürmüş, yine onlarla birlikte hareket eden Mübarizeddin Behramşah'ı da Zamantı Kalesine hapsetmişti. Keykubad'ı devirmek için yaptıkları planlar ifşa olan ve bunun üzerine Sultan tarafından bir ziyafet sofrasına davet edilip burada tuzağa düşürülüp ele geçirilen emirler kaynaklara göre yirmi dört kişiydiler.⁸⁰ Keykubad biraz sonra yine bunlara nazaran daha zayıf ve orta derecede kuvvete sahip emirlerden Kemalüddin Kamyar, Zahirüddin Mansur ve Şemseddin'i de birbirleriyle gizli görüşmelerini öğrenip rahatsız olması üzerine önce dövdürmüş, sonra evlerini yağmalatarak sürgün etmişti. Keykubad'ın tasfiye hareketi sırasında birçok emir canını kaybettiğinden sadece sürgün edilenlerin kendilerini şanslı saydıkları tahmin edilmektedir.⁸¹ Nitekim sürülenler arasında yer alan Kemalüddin Kamyar bir müddet Harput'ta kaldıktan sonra oradan Ahlat'a geçmiş ve sonra Melik Eşref'in şefaati ile tekrar memlekete geri dönebilmişti. Fakat geri dönmesine rağmen hala oldukça kederli ve gözden düşmüş bir halde yaşayan Kamyar'ı Sultan Keykubad bir gezintisi sırasında bizzat perişan bir halde görünce onun haline üzülmüş ve kendisini affedip ona Sivas'a bağlı Zara'yı iktâ olarak bahşetmiş, Kamyar'ın talihi böylece yeniden açılmış ve eski itibarına kavuşmuştu.⁸²

Sürgün, Ortaçağ Türk devletlerinde isyanlar ve siyasi güç mücadeleleri karşısında başvuru bir metot olduğu kadar bireysel, adi suçlar karşısında da bir cezai müeyyide olarak uygulanıyordu. 1388'de Emir Bahadır içkili ve sarhoş olduğu için Memluk Sultanı Berkuk tarafından cezalandırılmak maksadıyla Safed'e sürülmüştü.⁸³ Memluk Devletinde alkol kullanmanın bazen idam ile cezalandırıldığına dair örneklerin bile olduğu⁸⁴ dikkate alındığında bu ceza elbette hafif sayılabilirdi. Yine daha ileri bir tarihte 1505'te, Sultan Gavri zamanında kalpazanlıktan suçlu bulunan bir kişi de sürgün cezasına çarptırılmıştı. Devrinde tasavvuf ehlinen biri olarak bilinmesine rağmen birçok sahte dinar ve dirhemle yakalanan Şeyh Sontabay, hatırlı şahısların bizzat kendisi için Sultandan af dilemesi üzerine ellerinin kesilmesinden kurtulmuş ve bunun yerine Kudüs'e gönderilerek burada zorunlu ikamete mecbur edilmişti.⁸⁵ Tüm bu örnekler, pek çok uygarlığın tarihinde olduğu gibi Türk tarihinde de sürgünün eskiden beri yaygın bir olgu olarak var olduğunu ve bilindiğini göstermektedir.

⁸⁰ Kanat, s.76 – 77.; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, İstanbul, 1971, s. 341.

⁸¹ Kanat, s. 78.

⁸² Turan, s. 341.

⁸³ Kanat, s. 249.

⁸⁴ Kanat, s. 248 – 249.

⁸⁵ Kanat, s. 234 – 235.

Tanzimat Dönemi Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası Uygulamaları

Tarihteki diğer Türk Devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sürgün, sıkça tatbik edilen bir ceza uygulaması olmuştur. Osmanlı Devleti bilindiği gibi İslam Hukukunu uygulayan bir devletti. Fakat yine İslam Hukuku'nun çizdiği çerçeve içerisinde olmakla birlikte, Osmanlı Padişahları “örfi hukuk” olarak adlandırılan kendi hukuk normlarını da ortaya koyup uygulayabilmişlerdi. İslam ceza hukukunun tazir cezası gerektiren suçlar kapsamında değerlendirip de cezalandırma yetkisini kadının takdirine bıraktığı pek çok suçun cezası Osmanlı Padişahlarının yayınladığı kanunnamelerde düzenli ve sistemli bir hale getirilerek uygulamada keyfiliğin engellenmesine ve hukuk alanında devlet otoritesinin sağlanmasına çalışılmıştır. Böylece İslam hukukunun tazir cezası gerektiren suçların cezalandırılması konusunda kadıya tanıdığı yetki, Osmanlı hukukunda belirli sınırlar içerisinde alınabilmiştir.⁸⁶

⁸⁶ Esra Yakut, “Tanzimat Dönemi’ne Kadar Osmanlı Hukuku’nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 2, Güz, 2006, s. 40.; Tazir suç ve cezalarının bütünüyle kadının yetkisine bırakılmayıp kanunnameler ile düzenlenmesi Osmanlı ceza hukukunun bir özelliğidir. Bununla muhtemel keyfiliklerin önlenmesi ve kanuniliğin hakim kılınması amaçlanmıştır. Bu kanunnameler ile Osmanlı ceza hukukunun bütününe düzenleyen genel kanunlar ortaya konulmamış sadece ihtiyaç duyulan hususlar düzenlenmiştir. Medreselerde yetişen Osmanlı kadılarının hadd ve kısas uygulamaları ve usul konusunda zaten yeterli bilgiye ve donanımına sahip oldukları düşünülmektedir. Osmanlı hukukunda normal şartlarda şer’i olarak hadd ve kısas cezasını gerektirdiği halde suç unsurlarının veya ispat şartlarının eksik olması gibi sebeplerden dolayı kanunnamelerde düzenlenen tazir cezalarına başvurulmaktadır. Osmanlı ceza hukuku geleneğindeki bu durum bazen Osmanlı ceza hukukunun İslam ceza hukukuna aykırı uygulamalarda bulunduğu şeklinde yorumlara sebep olabilmıştır. Mehmet Akif Aydın’a göre bu yorumlar yanıltıcı olabilmektedir. Kanunnamelerdeki düzenlemelere misal olarak, Fatih Kanunnamesinde çalınan malın nisab miktarına ulaşmaması sebebiyle kaz ve ördek çalana tazir cezası verilmesi, koyun ve kovan çalından on beş akçe alınması; Kanuni Sultan Süleyman dönemi ceza kanunnamesine göre de çalınan koyun, kuzu ve kovan nisab miktarına ulaşmaz ise tazir, ulaşır ise hadd cezasının uygulanacağını belirtilmesi açıklayıcı örneklerdir. Kanuni Dönemi ceza kanunnamesinde hırsızlık suç unsurunun oluşabilmesi için gerekli olan, “çalınan malın koruma altında olması gerekliliği” şartına dikkat çekilmiş, bu yüzden misal olarak merada gerçekleşen bir hırsızlığın hadd kapsamında sayılmayacağı belirtilmiştir. Zina suçunda gerekli olan dört şahidin sağlanamaması durumlarında da zaruri olarak hadd değil örfi cezalar verilmiştir. Yine normalde kısas gerektiren adam öldürme ve yaralama olaylarında kısas uygulanmadığı takdirde ödenecek para cezaları da kanunnameler ile belirtilmiştir. Bu örnekler Osmanlı örfi ceza hukuku geleneğinin İslam ceza hukukunun tayin ettiği cezaları “hafiflettiği” anlamına gelmemektedir. Osmanlı ceza hukuku geleneği, bazen İslam ceza hukukunu daha sert bir biçimde de yorumlayabilmiştir. Örneğin beytülmal demirlerini keserken yakalanan hırsızların normalde fiilleri teşebbüs halinde kaldığı için hadd ile cezalandırılmaları (ellerinin kesilmesi) bile şer’i olarak tartışmalı olduğu halde, şeyhülislam fetvasıyla siyaseten katille cezalandırılarak öldürülmeleri mümkün görülmüştür. Aydın’a göre Osmanlı Devleti aslında yine İslam hukukunda yer alan “sa’y bi’l fesad” (bozgunculuk) kavramına dayanarak fakat bazen de bu kavramın sınırlarını oldukça zorlayarak cezaları daha da ağırlaştırabilmiştir. Bkz. Mehmet Akif Aydın, “Ceza”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 7., İstanbul 1993, s. 478, 480- 481.; Coşkun Üçok bilinen makalesinde Osmanlı Kanunnamelerinin bazı hükümlerini inceleyerek bunların İslam ceza hukukuna aykırılıklar taşıdığını öne sürmüştür. Hadd ve kısas cezası gerektiren suçlara şer’i değil örfi cezalar verildiğini, böylece Osmanlı Devleti’nde örfi uygulama ile şer’i hukukun bu örnekler özelinde birbiriyle çatıştığını ve çeliştiğini ima etmiştir. Bkz. Üçok, Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler, s. 61 – 68.; Aydın, hadd cezası yerine tazir uygulanmasının sebebinin kanunnamelerde her zaman açıkça zikredilmemesinin yanlış yorumlara sebep olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Kanunnamelerin farklı nüshalarındaki farklı ifadelerin bu konuda yorum farklılığına sebep olabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Kanuni Devri Kanunnamesinin farklı bir nüshasında zina edenler için düzenlenen para cezalarından bahsederken “eğer bir kimse zina etse dahi üzerine sabit olsa” ifadesinden sonra ilave olarak “lakin

İslam ceza hukuku geleneğinde bir tazir cezası çeşidi olarak uygulanmış olan sürgün cezasının Osmanlı ceza hukukunda da kendisine yer bulduğunu, onun Yavuz Sultan Selim Kanunnamesinde açık bir hüküm olarak zikredilmesinden anlayabilmekteyiz.⁸⁷ Yavuz Kanunnamesinin 121. maddesi şöyledir: “*Ve dahi bir kimesneyi mahallesi veya karyesi cemaati hırsuzdur ve kahbedür deyu şikayet edüb bize gerekmez deyü red etseler, vakıa mütehhem ise, dahi beyne’n-nas malum ola, mahallesinden ve karyesinden nefy edeler. Eğer mahalle kabul etmezse şehirden süreler; şöyle bileler*”.⁸⁸ Daha ileri tarihlerdeki kanunnamelerde de benzer hükümlere rastlanılmaktadır. II. Selim devrinde yürürlükte olan kanunnamede geçen yine benzer bir ifade şu şekildedir: “*Dahi bir kimesne için hırsuz ya kahpedir deyü mahallesi ya*

ala vech-i şer recm kılmalı olmasa” şeklinde bir ifade de geçmektedir ki bu, kanunnamede tespit edilen para cezasının recmin uygulanmadığı hallerde geçerli olduğuna işaret etmektedir. Aynı kayda Alaüddöve Bey Kanunnamesi ve Bozok Kanunnamesinde de “*had olmaz ise*” ve “*recm olmaz ise*” şeklinde rastlanılmaktadır. II. Bayezid devrine ait Aydın ili siyasetnamesinde ise hırsızlığı şer’i olarak sabit olanlara şer’i cezanın uygulanması fakat hırsızlık şer’i olarak sabit olmadığı halde örfi cezanın verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanında kanunnamelerde hadd ve kısas cezasının uygulanmasına dair açık örnekler de mevcuttur. II. Bayezid ve Kanuni Dönemi ceza kanunnameleri annesini, babasını veya yakın akrabasını öldürenlere “*emr-i şer nice ise*” onun uygulanmasını hükmetmektedir. Yine II. Bayezid dönemi ceza kanunnamesi adam öldürenin öldürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Kısas cezasının uygulanmadığı durumlarda tazir olarak para cezasının yanı sıra mağdurun yakınlarına kanunen sabit olan bir diyetin ödenmesinin de gerektiği kayda değer bir noktadır. Aydın’a göre bu husus fıkıh kitaplarında zaten mevcut olduğu için kanunnamelerde çoğu zaman açıkça zikredilmemiş fakat bazen tasrih edilmiştir. Bkz. Aydın, s. 479.; Osmanlı Hukukunda örfi hukuk ile şer’i hukuk arasındaki ilişkiye dair tartışmalar için bkz. Murat Şen, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, Osmanlı, Yıl: 6, S. 31, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, ss. 686 – 698.; Muharrem Midilli, “Klasik Osmanlı Hukukundaki Şer-Örf Ayrımına Dair Modern Tartışmalar”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 12, S. 23, 2014, ss. 33 – 48.; Ahmet Yaman da Osmanlı Kanunnamelerindeki bazı hükümlerin şer’i hukuka ters düştüğünü savunur. Ayrıca Sultan II. Mustafa’nın verdiği “*bundan böyle sadece Allah ve Resulü tarafından verilen cezalar verilecek, bütün emirler sadece şer’i hukuka dayalı olacak ve kanun tabiri artık şeriatla yan yana zikredilmeyecek*” şeklindeki fermanını aslında Osmanlı Devleti tarihinde şer’i hukuktan uzaklaşan dönemlerin de olduğunun bir delili olarak sunar. Çünkü eğer böyle bir durum olmasaydı II. Mustafa bu tarz bir ferman buyurmak zorunda kalmayacaktı. Yaman, Kanunnamelerin Şeyhülislam tarafından kontrol edilip onaylandığı şeklindeki savunmaya, bu makamın siyasi iktidarın yönlendirmesinden ne kadar uzak olabileceğini tartışmaya açarak yanıt vermiştir. Makalesinde Osmanlı hukukunun yapısına dair dört farklı yaygın görüşün olduğundan bahseden Yaman, bunları tetkik ve tenkit etmiştir. Bu görüşler: 1. Osmanlı Hukukunun şer’i olduğu ve buna aykırı olmadığı, 2. Osmanlı Hukukunda bütünüyle örfi-sultani kuralların hakim olduğu, 3. Özellikle gayrimüslimlere hususi hukuk alanında tanınan geniş muhtariyetler sebebiyle Osmanlı’nın aslında laik bir anlayışa sahip olduğu, 4. Osmanlı Hukukunun kadı’nın şahsi inisiyatifine bağlı işlediği, onun öznel ve keyfi tutumuna dayandığı... Yaman bu dört görüşe de itirazda bulunmuş ve Osmanlı hukukunun kendine özgü bir yapısının olduğunu, bu konuda genelleyici ve sınırlayıcı hükümler vermenin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Nitekim farklı coğrafyalarda uzun yıllar hükmeden bir devletin hukuk anlayışı ve uygulaması devirlere göre farklılıklar gösterebilir. Bkz. Ahmet Yaman, “Osmanlı Pozitif Hukukunun Şer’iliği Tartışmalarına Eleştirel Bir Katkı”, İslamiyat, C. 8., S. 1., 2005, s. 114- 120,125. ; Uriel Heyd, kanunlardaki para cezalarının Osmanlı fakihleri tarafından “zalimane bidatlar” olarak görüldüğünü ama onların bu duruma uzun bir süre sessiz kaldıklarına dikkat çekmiştir. Ancak duraklama ve gerileme devirlerinde siyasi güç ve nüfuzu artan kadı ve müftülerin artık “İslam hukukuna aykırı düşen laik kanunlara” karşı olan gizli muhalefetlerini açıktan göstermeye başladıklarını ifade etmiştir. Bkz. Uriel Heyd, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Çev. Selahaddin Eroğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 26, S. 1., 1984, s. 645-646, 649.

⁸⁷ Yakut, s. 38.

⁸⁸ Kemal Daşcıoğlu, Osmanlı’da Sürgün: Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl), Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 38.; Mehmet Akman, Osmanlı Devleti’nde Ceza Yargılaması, Eren Yay. İstanbul 2004, s. 52; Mehmet Koç, Osmanlı Hukukunda Ta’zir Suç ve Cezaları, Doktora Tezi, Danışman: Saffet Köse, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 72., Yakut, s. 38.

*karyesi cemaati şikayet edüp red ve tard murad etseler, fil-vaki ol kimesnenin beyne'n-nas töhmeti ma'ruf olsa mahallinden ya karyesinden red edüb süreler... ”.*⁸⁹

Her iki örnekte de hırsızlık sebebiyle şikayet edilen kişi hakkında verilecek sürgün kararında o kişinin içinde yaşadığı topluluğun kişi hakkında taşıdığı kanaatin etkili olduğunu görmekteyiz. Bu kanaatin oluşmasında ise kişinin geçmiş sicili etkili olmaktadır. Mahalle veya köy ahalisi, cemiyetlerinde hırsızlık gibi cürümlerde bulunan kişileri ittifak halinde şikayet edip yaşadıkları yerden uzaklaştırabilmektedirler. 1600 tarihli Ankara Şeriiye Sicillerine yansıyan bir vakaya göre bir mahallede fuhuş yürütmekle suçlanan bir karı-koca, mahalli ahalisi tarafından şikayet edilmiş ve kendilerinin mahalleden ihraçları istenmiştir.⁹⁰ Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla sürgün toplumun genel ahlak anlayışı ve değerlerine ters düşen davranışlarda bulunan kişileri yaşadıkları toplumdan tecrit ederek cezalandırmanın bir yolu olarak görülmüştür. Ayrıca can ve mal güvenliğini tehdit eden, suça bulaşmış kişilerin toplumlarına verebilecekleri yeni muhtemel zararlara karşı da bir güvenlik önlemi olarak düşünülmüştür. 1722 tarihli bir hükümde eşkıyalık yaparak çevresini rahatsız eden bir kişinin önce bir eli ve ayağının kesildiği fakat bu kişi buna rağmen daha sonra da benzer suçlarda bulunmaya devam edince onun bulunduğu yöre ahalisinin güvenliği için Kıbrıs'a sürülerek uzaklaştırıldığı ve buna ilave olarak kendisine kalebindlik cezasının da verildiği görülmektedir.⁹¹

Osmanlı toplumunda halkın toplu şikayetiyle, suça bulaşmış bir kişi yaşadığı yerden sürülebilmektedir. Fakat halkın kanaatinin her zaman doğru anlama gelmediğini gösteren örnekler de görülmüştür. 17. ve 18. yüzyıllarda şehirlerde özellikle birbirine rakip ayanlar arasında zuhur eden güç mücadelelerinde kişisel düşmanlarını halkın ve hükümet adamlarının gözünden düşürmek için kasıtlı olarak tezvira başvurup iftiraya yeltenenlerin de olduğu, bu maksatla sahte ve içeriği doğru olmayan toplu şikayet dilekçelerinin, mazharların da tertip edildiği görülmüştür.⁹² 1762 yılında Manisa müteselliminden şikayette bulunan yedi kişinin

⁸⁹ Akman, s. 53.; 4. Mehmed Kanunnamesinin dördüncü maddesi de benzer hükmü içermektedir. Fakat buna ilave olarak, “*ama birkaç gün tevkif ede belki tövbe ve istiğfar ile ıslah-ı nefis eyler, eylemez ise süreler*” şeklinde bir ifade vardır. Bkz. Üçok, s. 60.

⁹⁰ Yakut, s. 32.

⁹¹ Yakut, s. 36.

⁹² Çağatay Uluçay, “Sürgünler: Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, Belleten, C. XV., S. 60, Ankara, Ekim 1951, s. 519.

iddialarının doğru olmadığı tahkikat ile saptanmış ve bu kişiler bu sebeple sürgün ile cezalandırılmışlardır.⁹³

Dede Cöngi Efendi'nin (ö. 1567)⁹⁴ Siyaset-i Şer'îye isimli siyasetnamesinde geçen ifadeler Osmanlı toplumunda sürgün hükümlüsü olmanın nasıl algılandığını açıklayıcı mahiyettedir: “*Sürgün kızını sürgün olana nikah edeler; ahara nikah etmeyeler. Sürgün taifesi harice varub beğlikden veya gayrı yerden iş dutmak ve amel almak isterse kabul olunmaya...*”⁹⁵ Yine II. Bayezid devri Kanunnamesinde de ferman ve emirlere uymayanlar hakkında tazir olarak hapis veya sürgün cezaları öngörülmüştür. Ayrıca Kanunnamede, sürülen kimselerin geride kalan evlerinin değerlendirilmesi veya kiraya verilmesine yönelik bir hüküm de şu şekilde ifade bulmuştur: “*Ve sürgün olan kafirlerin evleri dahi beğliktir. Adam bulundukça kiraya verüb akçesin beğlik için zabt eyleyeler. Ve kadı ve dizdar marifetiyle hisar erlerine ve azeblere sürgün evlerinden hallü haline göre tevzi edüb yerleştüreler.*”⁹⁶

Osmanlı ceza hukuku uygulamasında sürgün cezaları “nefy ü icla”, “nefy ü tağrib”, “menfiyyen meks” gibi tabirlerle ifade edilmiştir. Bu tabirlerle beraber “katle bedel nefy ve icla” şeklinde bir tabir de kullanılmaktadır ki bu tabirin suçlunun sürüldüğü yerde en kötü şartlar altında bulundurulması emrini içerdiği yahut suçlunun normalde katledilecekken affedilip sürgün edildiği şeklinde yorumlanabilmektedir.⁹⁷ Sürülenler için “menfi”, sürgün yeri için “menfa”, sürülenlerin affedilmesi ve salıverilmesi gibi durumları tanımlamak için ise “afv ü ıtlak” yahut “ıtlak-ı sebil” tabirleri de kullanılmaktadır.⁹⁸ Sürgün edilecek kişiye dair hükümde bulunulurken bazen bu kişiler için “kendi halinde olmamak” şeklinde, Osmanlı belgelerinde klişeleşmiş bir tabirin sıkça kullanıldığı görülür. Sürgün edilme sebeplerine dair haklarında sadece “uygunsuz hareketlerinden dolayı”, “kendi halinde olmadığı için” gibi tabirler kullanılan bu kişilerin belgelerde suçlarının tam olarak tespiti zor olabilmektedir.⁹⁹ Belgelerde yine buna

⁹³ Uluçay, s. 520.

⁹⁴ Ahmet Akgündüz, “Dede Cöngi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 9., İstanbul 1994, ss.76 – 77.

⁹⁵ Daşcıoğlu, s. 37.

⁹⁶ Daşcıoğlu, s. 38.

⁹⁷ Koç, s. 33.

⁹⁸ Uluçay, s. 510, 511.; Cezalar bazen sürgünün eşine, çocuklarına ve yaşına merhameten, halkın ve idarecilerin ricaları üzerine veya ıslah olduğu anlaşıp da bir daha aynı cürümü işlemeyeceğine dair söz alınarak affedilebiliyordu. Ayrıca sürgün yerleri zor olsa da bazen sürgünün ailevi ve sağlık problemleri gibi sebeplerle talep üzerine değişebiliyordu Bkz. Uluçay, s. 537, 540 – 542.; “Eyyam-ı mübarekeye hürmeten” kalıbıyla belgelerde sıkça geçen ifadelerle göre sürgünler bazen de Ramazan ayı, bayramlar, Kandil geceleri gibi özel zamanlarda affedilebiliyorlardı. Bkz. Erdoğan Polat, Osmanlı Devleti’nde Sürgün Siyasetinin Eyalet-i Rum’daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl), Doktora Tezi, Danışman: Sebahattin Samur, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, s. 409.

⁹⁹ Daşcıoğlu, s. 203.

benzer bir klişe de çoklukla, “hilaf-ı rıza hareketine binaen” şeklinde kullanılmıştır. Söz konusu kişinin hangi tavrı, hareketi, sözü ve hangi olay sebebiyle sürgüne mahkum edildiğinin anlaşılması burada da güçleşmektedir.¹⁰⁰

Birinci Meşrutiyet devrine kadar genelde üslup açısından fazla değişikliğe uğramayan sürgün hükümlerinde şunlar yer alır: Başta sürülen ve sürülecek yer kadısının adları elkapları ile yazılır, sonra kimin sürüldüğü, neden sürüldüğü, sürüleni yerine götürmede nezaret edecek görevli çavuşun hüviyeti ve onun sorumlulukları ve beraberinde getireceği belgeler, kadının sürgün hakkındaki sorumlulukları ve görevleri, en sonda ise sürülme tarihi ile hüküm.¹⁰¹ Cezalandırılıp sürülmesi icap eden kişi eğer devlet görevlisiyse durum kişinin mensup olduğu kurumun başı tarafından “*makam-ı mualla*”ya arz edilirdi. Kişi ulemadan ise Şeyhülislam, asker ise Yeniçeri Ağası, mülkiyeden ise Sadrazam veya Kaymakam Paşa durumu arz ederdi. Yapılan tahkikat ve sorgulama neticesinde sürgün kararı gerekli görüldüyse konu sadarete sunuluyor buradan da Padişahın onayına gidiyordu. Uygun görülürse kişinin sürülmesine dair ferman çıkartılır ve çoğu zaman sürgün edilenin rütbesi alınarak görevinden de uzaklaştırılırdı.¹⁰² Sürgüne mahkum edilen İstanbul’da ikamet ediyorsa işlemleri tamamlanana kadar evinde ya da uygun görülen bir yerde bekletilirdi.¹⁰³

Suçluyu sürgün yerine götürmekle görevlendirilmiş kişiye karar teslim ediliyor, kararı içeren ferman sürgün edilecek kişi ile onun bulunduğu yer ve sürüleceği yerin kadı veya naiplerine de gönderiliyordu.¹⁰⁴ Sürgün genelde çavuş adı verilen¹⁰⁵ görevlilerin nezaretinde sürgün yerine gönderilirken, ayrıca yol güvenliğinin sağlanması için gidiş güzergahındaki yerlerin kadı ve naiplerine de durum yazı ile önceden bildirilmekteydi.¹⁰⁶ Cezalıyı sürgün yerine ulaştıran görevli burada ilgili fermanı okuyarak durumu halka ilan ediyor, fermanın bir örneğini kadı siciline kaydettiriyor ve nezaret görevini yerine getirip sürgünü sorunsuz teslim

¹⁰⁰ Uluçay, s. 507, 508, 531.

¹⁰¹ Uluçay, s. 533.; Daşcıoğlu, s. 175.

¹⁰² Uluçay, s. 532, 533.; Daşcıoğlu, s. 173.; Erdal Taşbaş, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Görevlilerinin Sürgün Edilmesi: 19. Yüzyıl Kıbrıs Örneği”, Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi, S. 2., 2012, s. 198.

¹⁰³ Uluçay, s. 533.; Daşcıoğlu uygun görülen bu yerin hapisaneler olabileceğine de işaret etmektedir. Bkz. Daşcıoğlu, s. 174.

¹⁰⁴ Osman Köksal, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 19, Ankara 2006, s. 296.; Daşcıoğlu, s. 174.

¹⁰⁵ Daşcıoğlu, çavuşbaşı veya kapı kethüdasına bağlı kavas, çavuş veya değnekçi isimleriyle bilinen zaptiye görevlilerinin suçluların tevkif, hapis ve nakil işlerinde görev yaptıklarına, bunların taşrada ise daha çok yasakçı veya kavas unvanı taşıyarak taşradaki idari amirlerine bağlı olarak görev yapan kişiler olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. Daşcıoğlu, s. 175, 176.

¹⁰⁶ Taşbaş, s. 198, 199.

ettiğine dair bir belge olan ilamını alıp merkeze geri dönüyordu.¹⁰⁷ Sürgün cezası müddetinin resmen başlangıcı anlamına da gelen bu işlemlerden sonra sürgünün yeni ikametgahı olan sürgün yerindeki yaşantısı oranın kadısının kontrolü ve gözetimi altında başlamış oluyordu.¹⁰⁸ Kadı, sürgün fermanlarında emredildiği üzere sürgüne mevkisine münasip bir ev bulmaktan sorumluydu. Af veya yer değişikliği emri gelmedikçe sürgünlerin başka bir tarafa “hatve-i vahid” (tek adım) attırılmaması kadılara emredilirdi.¹⁰⁹ Sürgünler yanlarında ailelerini getirebiliyordu¹¹⁰ Sürgünler için kullanılan nefy, tağrib, icla, ikamete memur¹¹¹ kelimeleri sürgünün derecesini göstermektedir.¹¹² Sürgünlerin özellikle eski sadrazamlar gibi büyük rütbelileri gönderildikleri yerde maaşlarını, gelirlerini, varlıklarını kaybetmeden hatta evlat ve maiyetlerini de yanlarında götürerek ihtişamlı ama kırgın bir hayat yaşarken, bazıları sadece sınırlı eşya ve bir aylıkla, daha kötü durumda olanları ise yalnız giyeceklerini yanına alabilerek hayatlarına devam edebiliyorlardı.¹¹³ Manisa’ya sürülen eski sadrazam İzzed Mehmed Paşa gibi vakıf ve hayır işlerinde bulunabilen sürgünlere de rastlanılmaktadır.¹¹⁴

Sürgün bazen suçlunun sadece bir mahalleden ya da şehirden ihraç edilmesi şeklinde de uygulanabilirdi. Bu tip durumlarda kişiye mahallesini veya şehrini terk etmesi kararı ibraz olunur fakat nereye gitmesi gerektiği yönünde bir hükümde bulunulmayabilir. Böyle durumlarda suçlu isterse ihraç edildiği mahallenin bitişiğindeki bir mahalleye de taşınabilir.¹¹⁵ 1754 tarihli bir şerhiye siciline yansıyana göre Beşiktaş’ta Abbas Ağa mahallesinde sakin başta mahalle imamı ve müezzini olmak üzere on kişinin, adı geçen mahallede kiracı olarak oturan Mustafa oğlu Alemdar Mehmed Ağa’nın karısının kendilerine hem sözlü hem de fiili sataşmalarda bulunduğu şikayetçi olmaları üzerine Mehmed Ağa’nın, ilam tarihinden ay başına kadar başka bir mahalleye gitme sözü verdiği ve bunun mahkemede tescil edildiği görülmüştür.¹¹⁶ Ayrıca Osmanlı Devletinde sürgünün bir diğer farklı ve ilginç uygulanış biçimi

¹⁰⁷ Köksal, s. 298; Daşcıoğlu, s. 177.; Taşbaş, s. 198.

¹⁰⁸ Köksal, s. 298; Taşbaş, s. 198.

¹⁰⁹ Uluçay, s. 534; Köksal, s. 298.

¹¹⁰ Uluçay, s. 534.

¹¹¹ İkamete memur edilme daha çok 19. yüzyılda, başarısız bulunan devlet adamlarına yönelik bir ceza olarak öne çıkar. İkamete memur edilerek sürgün edilenlerin diğer sürgünlere göre daha serbest olarak ve daha iyi koşullarda yaşadıkları görülür. Malları çoğunlukla müsadere edilmez ve sürgün yerleri istekleri doğrultusunda daha kolay değiştirebilirdi. Bkz. Polat, s. 384 – 386.

¹¹² Uluçay, s. 508.

¹¹³ Uluçay, s. 508.

¹¹⁴ Uluçay, s. 535.; Köksal, s. 299.

¹¹⁵ Koç, s. 34.

¹¹⁶ Şer’iye Sicilleri, C. 2., (Haz. Türk Dünyası Vakfı İlim Heyeti), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, s. 139, 140.

de suçluların İstanbul'da kasaplık yapmak üzere sürülerek zorla kamu yararına çalıştırılmaları şeklinde görülmüştür.¹¹⁷

Toplumun her kesimi gibi¹¹⁸ gayrimüslimlere de suç durumu halinde sürgün cezası verilmiştir. 18. yüzyılda Ermeni taifesinden Beyoğlu'nda sarraflık yapan Varteres fitne, fesat, “dalaverecilik” ve Galata'daki yabancı devlet elçilerini rahatsız edici davranışlarından Midilli'ye, 19. yüzyıl başlarında Boğdan eski voyvodası Aleks ise Eflak-Boğdan hakkında yaydığı yalan haberlerden ve Rus konsolosunun imzasız yazılarıyla Boyarları tahrik ettiğinden Rodos'a, 1790'da Kadıköy Metropolitini Partiniyor İstanbul Rum Patriği ve diğer cemaat metropolitleri tarafından kendisine yöneltilen fesatçı ve arabozucu olduğu şikayetiyle ve onların isteğiyle Magosa'ya sürülmüşlerdi.¹¹⁹

Sürgünün sadece adi suçlar karşısında adaleti veya asayişini sağlamak için kullanılan bir cezalandırma biçimi olmayıp bazen tamamen politik bir silah olarak kullanıldığına dair örnekler de Osmanlı tarihinde mevcuttur. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan bazı kırılma noktası sayılabilecek önemli olayların ardından bu tip durumlar sıkça görülmüştür. İhtilal, ayaklanma ve “rical-i devlet”teki değişiklikler gibi olayların ardından bazı kişiler sadece “eski devrin adamı” görüldüklerinden keyfi olarak da sürgün hükümlüsü olabilmişlerdir. Edirne Vakası, Patrona ve Kabakçı Mustafa Vakalarında bu görülmüştür.¹²⁰

Osmanlı Devleti, sürgünü özellikle devlet teşkilatındaki bozulma ve yozlaşmaların baş göstermeye başlamasıyla birlikte kendi devlet görevlilerine karşı da uygulamıştır. Bu yolla devlet teşkilatını ıslah etmek ve halktan gelen şikayet ve huzursuzluklar teskin edilmek istenilirken bir yandan da gerçekleştirilen sürgünler görev başındaki diğer memurlara bir emsal

¹¹⁷ Koç, s. 34.

¹¹⁸ Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki sürgün politikasını kadınlar özelinde inceleyen bir makale için bkz. Gülbadi Alan, “19. Yüzyılda Osmanlı'da Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar”, Belleten, C. LXXVIII, S. 281, Ankara, Nisan 2014, ss. 245 – 272.; Fatih Sultan Mehmed devrinde Bursa'da yaşayan Halveti tarikatı şeyhi Alaeddin bölgesinde topladığı fazla taraftarlarıyla dikkat çekip sivrilmeye başlayınca, tüm tepkiler bastırılarak yanındaki birinci adamı ile birlikte Manisa'ya sürgün edilmişti. II. Mahmud döneminde de Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını müteakip ocağın dayanağı olarak görülen Bektaşî Tekkesi mensuplarına karşı sürgün uygulanmıştır. İncelemelerde “orta derecede suçlu” bulunan mensuplar, “İmparatorluğun ilim merkezlerine” gönderilmek suretiyle belirlenen yerlerde ikamete mecbur tutulacaklardı. Bkz. Uluçay, s. 526 – 530.

¹¹⁹ Daşcıoğlu, s. 150, 151.

¹²⁰ Uluçay “keyfi sebepler ve çekememezlik” sebebiyle sürgün edilenler başlığı altında değerlendirdiği bu gibi durumdaki kişilere; 1730'da Patrona Vakası ardından Rodos'a sürülen eski Yeniçeri Ağası Hasan Ağa, Bursa'ya sürülen Sadrazam Kethüdası Niğdeli Ali Ağa ve oğlu Mehmet Bey, 1788'de Sadrazam Yusuf Paşa ile arası iyi olmadığından ordu kadılığından azl ile Manisa'ya sürülen Tatarcıklı Abdullah Efendi, 1821'de Halet Efendi ile arası iyi olmadığından Manisa'ya sürülen Dürriyade Abdullah Efendi gibi isimleri örnek verir. Bkz. Uluçay, s. 522, 523.

gösterilmek suretiyle onların da bir biçimde korkutularak disipline edilmesi ve böylece devlet otoritesinin tüm teşkilat ve idari birimlerde görünür kılınması amaçlanmıştır. 1563 yılında devlet malını zimmete geçirmekten dolayı Limni Kadısı, 1617 yılında da sahte emir ve beratlar yazarak halka zulümlerde bulunduğu anlaşılan Çankırı Naibi Kıbrıs adasına sürgün edilmişlerdi.¹²¹ Divan-ı Hümayun'da Ruznamçe-i Evvel olan Seyyid Mehmed Efendi ise 1794 yılında daha farklı bir sebeple sürgün edilmişti. Seyyid Mehmed Efendi devlet hakkında "ileri geri sözler" sarf ettiği için Bozcaada'ya sürgün gönderilmiş ve emsallerine ibret olması için burada ikamet etmeye mecbur bırakılmıştı.¹²² Esasında Osmanlı tarihinde 19. yüzyıl sonlarında örnekleri daha fazla görülecek olan devlete karşı muhalefet sebebiyle sürgünün 1794 gibi daha erken sayılabilecek bir tarihte de bu şekilde bir örneğine rastlanılması ilgi çekicidir. Benzer bir ilginç örnek 19. yüzyılın ilk yarısında da görülmektedir. 1827 yılında Kayseri'de Akçakayalı Salih ve debbağlar şeyhi Mehmed ismiyle bilinen iki işi, kaldırılan yeniçeri ocağının yeniden ihyası için propaganda ve teşviklerde bulundukları gerekçesiyle Manisa'ya sürülmüşlerdi.¹²³ Otokrat yönetim anlayışıyla tanınan II. Mahmud gibi bir hükümdar döneminde bile devletin izlediği politikalar aleyhinde görüş serdetmekten çekinmeyen hatta dönemin atmosferinden beklenmeyecek bir biçimde daha da ileri giderek propaganda faaliyeti yürüten kişilerin var olabildiğini bu örnek bize göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde sürgün her rütbeden devlet görevlisinin karşılaşabileceği bir uygulama olmuştur. 18. yüzyılda, Trablusşam Beylerbeyi ve Cerbe Başbuğu Hasan Paşa'nın miri aidatı vermediği ve halka zulmetmekte olduğu gerekçe gösterilerek emvalinin zapt edilip sürgün edilmesi için hakkında iki ferman verilmişti. Ondan dört yıl sonra aynı bölgede ve aynı görevde bulunan Vezir Musa Paşa da yine aynı gerekçelerle vezirliği alınıp, mallarına el konularak İstanköy'e sürgün edilmişti.¹²⁴ Tırhala Sancağı mutasarrıfı ve kalenin muhafazasına memur Karahisarzade Ahmet Paşa da kalenin düşmesinde zaafı bulunarak vezirliği alınmış ve Rodos'a sürgün edilmişti.¹²⁵ Sadrazamların dahi bu cezaya muhatap olabildikleri görülmüştür. 1798'de İzzed Mehmed Paşa, Mısır'ın savunması için gerekli istihkamların yapılmasında kusur gösterdiği için azledilerek önce Sakız'a, bundan biraz sonra da oradan Manisa'ya gönderilmek suretiyle sürgüne tabi tutulmuştu.¹²⁶ İzzed Mehmet Paşa'nın daha önce Mısır'da valilik

¹²¹ Daşcıoğlu, s. 138,139.

¹²² Daşcıoğlu, s. 129.

¹²³ Uluçay, s. 518, 519.; Bu kişiler aynı makalede yer alan bilgiye göre Kayseri halkının ve mutasarrıfı Mehmed Celaleddin Paşa'nın ricaları üzerine 1828'de affolunmuşlardı. Bkz. Uluçay, s. 542.

¹²⁴ Daşcıoğlu, s. 124.

¹²⁵ Daşcıoğlu, s. 124, 125.

¹²⁶ Uluçay, s. 521.

yapması hasebiyle bölgeyi iyi bilmesinin beklendiği fakat Fransa'nın bölgeye taarruzda bulunacağı söylentilerinin aylarca duyulmasına rağmen gerekli tedbirleri almada acizlik gösterdiği söylenmektedir. 1812 yılında Manisa'da vefat ettiğinde fazla miktardaki parası devletçe müsadere edilmiştir.¹²⁷

Savaş meydanlarında yaşanan başarısızlıkların ardından sürgüne gönderilmenin 18. yüzyıldan önce de örneklerine rastlanılmaktaydı. Kırım Hanı Selim Giray (ö. 1704), Şeytan (Melek) İbrahim Paşa¹²⁸ ile birlikte yollandığı Çehrin Kalesi muhasarasından netice alınamayınca Hanlığı kaybetmiş ve 1677 yılında Rodos'a sürülmüştü.¹²⁹ İlginçtir ki Selim Giray'ın yerine getirilen yeni Kırım Hanı Murad Giray da Hanlığa tayininden önce Rodos'ta ikamet etmişti. Selim Giray azledildikten sonra, Padişahın elinden Kırım Hanlığı hattını bizzat alan yeni Han Murad Giray'ın isteğiyle Rodos'a gönderilecekti.¹³⁰

¹²⁷ Abdülkadir Özcan, "İzzet Mehmed Paşa, Safranbolulu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001, s. 560.

¹²⁸ Şeytan (Melek) İbrahim Paşa (ö. 1685) ile Uzun İbrahim Paşa bazı incelemelerde sıkça karıştırılabilmekte ve aynı kişi sanılabilmektedir. Abdülkadir Özcan buna dikkat çekmiştir. Aslında "rindmeşrepliği ve zekavetinden dolayı" şeytan lakabıyla tanınan İbrahim Paşa, Budin savunmasında gösterdiği kahramanlıkların ardından IV. Mehmed tarafından lakabı "melek"e çevrilmiş ve artık bu şekilde anılır olmuştur. Fakat Melek İbrahim Paşa'nın akıbeti nihayetinde yine de iyi olmamıştı. Daha sonra Macaristan Serdarlığı sırasında gelen Estergon Kalesi'nin kurtarılamaması ve hatta Uyvar'ın da elden çıkmasıyla sonuçlanan askeri başarısızlıklar, merkezde Veziriazam Kara İbrahim Paşa'nın kendisine karşı beslediği kişisel husumetin de etkisiyle katline ferman çıkarılmasına ve canına mal olmuştur. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Melek İbrahim Paşa", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 12, 2010, s. 222, 228 – 231.; Silahdar Tarihi gibi dönemin çağdaş kaynaklarda daha çok entrikacı ve menfaatperest bir portre olarak tanıtılan ve tenkit edilen (Bayburtlu) Kara İbrahim Paşa'nın sadece Melek İbrahim Paşa'nın değil Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın da idam ettirilmesinde rol oynadığı söylenmektedir. Tutumlarıyla birçok düşman kazanan, sefer meydanına davet edildiği halde bahanelerle iştirak etmeyen ve ahalide de hoşnutsuzluğa sebep olan Kara İbrahim Paşa önce sadrazamlıktan azledilmiş, daha sonra müsaade isteyip hacca gitmek için yaptığı birtakım hazırlıkların Padişahın şüphelerini uyandırmasıyla malları müsadere edilerek Rodos'a sürülmüş ve burada da rakiplerinin kendisi aleyhindeki girişimlerinin sonuç vermesi üzerine katline ferman çıkartılarak 1687'de öldürülmüştür. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Kara İbrahim Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 21, İstanbul 2000, s. 329 – 330.

¹²⁹ Mustafa Eravcı, "Selim Giray", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 36, İstanbul 2009, s. 428.; Eravcı, Selim Giray ile beraber Çehrin Kuşatmasına katılan İbrahim Paşa'yı "Şeytan (Uzun) İbrahim Paşa" şeklinde zikretmiştir. Özcan'ın makalesindeki bilgilere göre yirmi üç gün süren ve başarısızlıkla sonuçlanan Çehrin Kalesi kuşatmasına katılan henüz "melek" lakabını almamış olan Şeytan İbrahim Paşa'dır. Başarısızlık Selim Giray'ın hanlığı kaybedip Rodos'a gönderilmesiyle sonuçlanırken, Şeytan İbrahim Paşa da bu ilk başarısızlığının ardından Padişah tarafından takdir edilerek Yedikule Zindanı'na hapsedilmiş ve affedilene kadar burada elli üç gün tutuklu kalmıştı. Bkz. Özcan, "Melek İbrahim Paşa", s. 224, 225.; Selim Giray ile aynı dönemde Rodos'ta sürgün bulunan döneminin bir diğer meşhur ismi, mutasavvıf Niyazi Mısri'dir. Selim Giray'ın Rodos'ta ikamet ederken Niyazi Mısri'ye büyük hürmet gösterdiği ve onun burada kaldığı zindana hususi olarak her gün on iki çeşit yemek gönderdiği, fakat Mısri'nin Giray'a haber göndererek sadece iki çeşit yemeğin kafi olduğunu ilettiği anlatılır. Toplam on sekiz yıllık bir süre boyunca çeşitli yerlerde sürgün hayatı yaşayan Mısri'nin bu şekilde Rodos'tan aşına olduğu Kırım Hanedanına bir sempati beslediği ve kendisini sürgünde bulunduran Osmanlı Padişahlarına karşı onlardan birinin Osmanlı tahtına çıkarılmasını arzu ettiği söylenir. Bkz. Yunus Karataş, Osmanlı'da Siyasal Bir Ceza Aracı Olarak Sürgün: Niyâzî-i Mısri Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Gökhan Tuncel, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2013, s. 43.; Abdülbaki Gölpınarlı, Niyâzî-i Mısri, Şarkiyat Mecmuası, C. VII., İstanbul 1972, s. 184, 185.

¹³⁰ Özge Togrul, "Akdeniz Adalarına Sürgün Edilen Kırım Hanları", Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi, S. 8., 2018, s. 359.

Osmanlı Devleti özellikle 1534 yılından sonra üzerinde nüfuzu daha da güçlenerek kendisine özel statü ile tabi halde olan Kırım'da Hanlık tahtına kimin çıkacağı, kimin azledileceği, azledilen Hanların ve Kırım'da karışıklığa sebep olma potansiyeli yüksek görülen Kalgay (veliaht) ve Nureddin (ikinci veliaht) makamındaki hanzadelerin rehin olarak nerede ikamete mecbur tutulacağı gibi konularda söz sahibi olabilmıştır. Kırım Hanlığı tahtı üzerinde yaşanabilecek kavgaları önlemek ve Osmanlı Devleti'nin siyasi çıkarlarına uygun olarak Kırım'daki durumu kontrol altında tutmak gayesiyle hanzadeler sıklıkla Hanlık merkezinden uzak Doğu Akdeniz adalarına sürgün edilmişlerdir.¹³¹ Bu bağlamda Adil Giray, Saadet Giray ve Şahin Giray da Rodos adasında ikamet ettirilen Kırımlılar arasında sayılabilir. Kırım Hanlığına mensup ileri gelenlerin Kırım üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin 18. yüzyıl sonlarına doğru sona ermesinden sonra bile, bulundukları İstanbul ve Edirne civarlarında nüfuzlarını kullanarak bir huzursuzluk yaratmalarının önüne geçmek için Akdeniz adalarında ikamet ettirmeye devam edildikleri görülmektedir.¹³²

Daha önce, Mısır'ın fethiyle Yavuz Sultan Selim'in de Mısır'daki Memluk hükümdarlarının evlatlarını ve bazı akrabalarını ve ayrıca sonradan Memlukleri isyana teşvik ettiği anlaşılan Halife III. Mütevekkil ile onun rüşvet, irtikap ve bidat tesis etmek gibi suçlarla itham edilen diğer bazı görevlilerini de İstanbul'a göndermek suretiyle sürgüne tabi tuttuğu ve Mısır'dan uzaklaştırdığı bilinmektedir. Bazı nüfuzlu şahsiyetler bu şekilde Mısır'dan sürülmüşken, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı Devleti'ne hizmeti kabul eden bazı Memluk beyleri ve memurlarının yakın akrabaları da bir güvence olarak rehin tutulmak maksadıyla yine İstanbul'a gönderilmişlerdir.¹³³

Sürgünün Osmanlı Devleti'nin her devrinde hem İslam ceza hukuku hem de örfi kanunlar dayanak gösterilerek gerek doğrudan politik gayelerle gerekse de taziri gerektiren durumlarda adi suçların cezalandırılması, suçluların ıslahı ve toplumun asayişini temin için etkin ve sistemli bir biçimde uygulanan bir ceza çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte özellikle devletin ilk devirlerinde kimi bölgeleri iskan ve şenlendirme amaçlı olarak zorunlu göçler şeklinde kitlesel sürgün uygulamaları da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Osmanlı hükümdarları

¹³¹Daşcıoğlu, s. 159.; Togrul, s. 356.

¹³²Daşcıoğlu, s. 160, 161.; Akdeniz adalarına sürgün edilen Kırım Hanları ve hanzadelerinin isimleri için ilgili makaleye bkz. Togrul, s. 357 – 364.

¹³³Seyyid Muhammed Es Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 56, 57.

kendi güvenlik politikaları doğrultusunda da kitlesel sürgünlere başvurabilmiştir. II. Bayezid döneminde Teke ve Hamit yörelerinde bulunan Şah İsmail taraftarlarının Mudon ve Koron taraflarına sürülmeleri bu duruma bilinen bir örnektir.¹³⁴ Kitlesel sürgün uygulamaları çalışmamız kapsamında olmadığı için bunlara ayrıntılı olarak değinmiyoruz.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunda Sürgün

3 Kasım 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı Devleti idari, mali, askeri, hukuki ve kültürel alanda yeni bir döneme girmiştir. Mezkur ferman getireceğini vaat ettiği yeni düzenlemelere nispetle Tanzimat-ı Hayriye (hayırlı düzenlemeler) ismiyle de bilinmektedir ve ilanıyla başlayan dönem Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Fermanın girişinde Osmanlı Devleti’nin zuhurundan beri “*ahkam-ı celile-i Kuran’iyye*” ve “*kavanin-i şeriyye*”ye bütünüyle riayet edilmesinden dolayı saltanat-ı seniyye’nin kuvvet ve bilcümle tebaasının da refah ve mamuriyete kavuşmuş olduğu fakat yüz elli yıldır bazı olaylara ve esbaba mebni “*şer-i şerif*”e ve “*kavanin-i münife*”ye uyulmamasından evvelki “kuvvet ve mamuriyet”in yerini tam aksi olarak “zaaf ve fakra” tebdil ettiği, halbuki “kavanin-i şeriyye” altında idare olunmayan memleketin payidar olamayacağını malum olduğu gibi ifadeler kullanılarak Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu mevcut durumun iyi olmadığı ve bunun sebebinin de devletin kuruluşundan beri uyulan şer’i hükümlerden ve kanunlardan uzaklaşılması olduğu ifade edilmiştir. Padişah, cülusunun ilk gününden beri bu durum karşısında alınacak tedbirleri düşünüp değerlendirmiş ve beş on sene zarfında Allah’ın yardımıyla bu kötü gidişatın durdurulabileceğinden bahisle bu maksadın husulü için aldığı kararları ilan etmiştir. Buna göre Devlet-i Aliyye ve Memalik-i Mahrusa’nın iyi idaresi için “bazı kavanin-i cedide” (yeni kanunlar) vaz’ ve tesisinin lüzumlu görüldüğü ve bu kanunların esasının da can, mal, namus ve ırz güvenliği ile vergi tayini ve askerlik konularına dair olduğu açıklanmıştır.¹³⁵

Bir çok etken gibi fermanın ilan edilmesi sürecinde liberal Avrupa ülkelerinin tesiri malum olsa da¹³⁶, fermanın özellikle başında yer alan ifadelerin şeriata ve geleneğe yaptığı vurgular dikkat çekicidir. Bu durum bazı yorumlarda, getirilecek yeni kanunlara Müslüman

¹³⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XIII, No: 1-4, İstanbul 1954, s. 228.

¹³⁵ Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C.1., Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 255.

¹³⁶ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, Belleten, C. XXVIII, S. 112, Ankara, 1964, ss. 581 – 601.

ahaliyi ikna etmek için yapılan politik bir hamle gibi algılanıp ima edilirken¹³⁷, bazı yorumlarda ise Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yapılacağı müjdelenen yeni kanunların “Kur'an hükümlerine ve şer'i kanunlara kemaliyle riayet olunarak” vaz olunacağını ifade edildiğine özellikle dikkat çekilmektedir.¹³⁸ Ne şekilde olursa olsun fermanla yeni kanunlar yapma lüzumu açıkça ifade edilmiştir.¹³⁹ Bundan başka fermanla ana olarak şu esaslar üzerinde durulmuştur: Herkesin can, mal, mülk, namus ve ırz güvenliğinin aziz bilinip güvence altına alınacağı, adalete uygun olmayan müsadere uygulamasına son verileceği, ceza davalarının açık ve aleni (şeffaf) bir biçimde etraflıca görülüp suçlular hakkında şer'i hüküm tertip edilmedikçe kimsenin gizli ya da açık idam edilemeyeceği, meselelerde oy birliği ile danışarak karar almanın öneminden bahisle Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin üye sayısının daha da arttırılacağı ve orada herkesin düşüncesini çekinmeden söyleyebileceği, bu kurullarda varılan kararların Padişahın onayına sunularak kanunlaşacağı, kanunlara aykırı davrananların cezasını saptamak için ayrı bir ceza kanunnamesi yapılacağı ve suç işleyen herkesin hatır, gönül, rütbeye bakılmadan bu kanun mucibince cezalandırılacağı, memurların belirli bir maaşa kavuştuklarından artık rüşvet gibi yollara tevessül etmeyecekleri, rüşvetin önünü almak için de ayrıca etkili bir kanun vaz edileceği, tüm bu yeni kanunlara aykırı davranmayacağına başta Padişahın ve sonra cümle memur ve ulemanın yemin edeceği...¹⁴⁰

Ferman, “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ve “yargılama olmadan kimseye ceza verilmez” gibi ilkelere yaptığı atıflarla bir temel haklar fermanı niteliğinde olup yayınlanması ve tatbiki Osmanlı Devleti'nde haklar açısından önemli bir ilerleme olarak görülmüştür. Padişahın bu fermanla kendi kendini bir ölçüde sınırladığı ve kanunların hazırlanmasına belirli kurulları da ortak ettiği, bu açıdan belgenin her ne kadar hukuki olarak bir anayasa metni olarak kabul edilemeye de anayasa nitelikleri taşıyan bir belge olduğu savunulmuştur.¹⁴¹

Esasında Tanzimat Fermanında yapılan “can ve mal emniyeti” vurgusunun, ferman tüm Osmanlı ahalisi için ilan edilmiş olsa da ilan edildiği dönemin şartları dikkate alınarak

¹³⁷ Fermanın ilanından sonra çıkarılan ilk kanunun bir ceza kanunu olmasının nedeni açıklanırken Osmanlı Devleti'nde İslam hukukunun tanımadığı suçlar için Padişahın örfi yetkisine dayanarak cezalandırılma yapmasına zaten alışkın olunduğu, bu nedenle ilk düzenlemenin bir ceza kanunu olmasının “tepkıyla karşılanmayacağı”nın düşünüldüğü belirtilmiştir. Bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 341.

¹³⁸ Cin, Akgündüz, s. 343.

¹³⁹ Üçok Mumcu ve Bozkurt, s. 334.

¹⁴⁰ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 331, 332.; Fermanın sureti için bkz. Düstur, Tertip 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 4 -7. ; Fermanın transkripsiyonu için bkz. Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C.1. , s. 255 – 258.

¹⁴¹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 332, 333.; Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda...”, s. 599.

değerlendirildiğinde daha çok Osmanlı bürokratlarını alakadar ettiği görülür.¹⁴² Nitekim fermanın ilanından aylar önce yaşanan bazı olaylar bunu teyit eder niteliktedir. Bilindiği gibi Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa, II. Mahmud'un vefatı ve akabinde sadarete rakibi ve hasmı olan Hüsrev Paşa'nın gelmesi üzerine, idare ettiği Osmanlı donanmasını da beraberinde götürerek İskenderiye'ye firar etmiş ve donanmayı devletin yıllardır savaş içinde olduğu Mısır Valisi Mehmet Ali'ye teslim etmişti.¹⁴³ Fevzi Paşa ile Hüsrev Paşa arasında yaşanan çatışma elbette Osmanlı bürokrasisinin tarihinde görülen tek örnek değildi. Devlet ricalinde yaşanan kavga ve rakip hizipleşmelerin sonucunda görevinden azledilmekle kalmayıp canından olanların dahi varlığı bilinmektedir.¹⁴⁴ Bu bağlamda Tanzimat Fermanında geçen şu ifadeler, fermanın ilanından birkaç ay önce yaşanan Firari Ahmed Paşa hadisesi de dikkate alınarak okunduğunda ayrı bir anlam kazanmaktadır:

*“Dünyada candan ve ırz-ı namustan eaz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükçe hilkat-i zatiye ve cibilliyet-i fitriyesinde hıyanete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için elbette bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misüllü bilakis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk-u istikametten ayrılamayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve millette hüsni hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zahirdir... ”.*¹⁴⁵

¹⁴² Aslında Tanzimat Fermanının ilanından biraz önce II. Mahmud tarafından, kamu hizmeti görenlerin kendini güven ve emniyette hissetmesine yönelik bazı iyileştirici adımlar atılmaya başlanmıştı. Bu doğrultuda ilk olarak müsadere uygulaması kaldırılmış ve 1838 yılında ulema ve memurlar için iki ayrı ceza kanunnamesi çıkartılmıştı. Bu ceza kanunları ile devlet memurlarının keyfi ve kanunsuz olarak cezalandırılmasının önüne geçilmesi yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Memurlar kısas ve hadd cezaları dışında ölümle cezalandırılmayacaklardı. Üçok, Mumcu ve Bozkurt kamu hizmetinde olanların yüzyıllardır en büyük korkularından biri olan “siyaseten katl”ın böylece artık tarihe karışmış olduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 326, 328.

¹⁴³ Hadisede Fransa'nın tesirine dikkat çeken ve olayı yeni belgeler ışığında inceleyen bir makale için bkz. Ahmet Dönmez, “Babîâli’de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa’nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 40, 2016, ss. 43 – 57.; Mehmed Memduh Paşa eserinde, Hüsrev Paşa’nın sadrazamlığı zorbalıkla ele geçirmesi ve Akdeniz’de dolaşan donanmanın İstanbul’a avdetini emretmesi karşısında Kapdan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa’nın canından endişe duyarak firar ettiğini çünkü “idam-ı vüzerâ” ve “müsadere-i emval-i ümera”nın o zamana kadar bir “kaide-i gayr-i meşru” halini aldığını, Ahmed Paşa’nın da bu yüzden İstanbul’a gelmekten çekindiğini anlatır. Memduh Paşa’nın aktardığına göre Firari Ahmed Paşa, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile görüştüğünde ona “*Merkez-i Hilafet’te Devlet-i Hüsreviye namıyla bir hükümet peyda olduğunu ve berren ve bahren İstanbul’a kuvvet sevkiyle mütegalibelerden mülkü tahliye lüzumundan*” bahsetmiş fakat Mehmed Ali Paşa bu teklif karşısında ona daha ihtiyatlı davranılması aksi takdirde Konya ovasının ecnebi askeriyle dolacağı yolunda cevap vermişti. Memduh Paşa’nın babası (Mazlum Paşa) Mısır’a kaçırılan donanmayı geri almak maksadıyla yapılan müzakereleri yürütmek için Mısır’a gönderilmiş ve bu vazife sebebiyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile mülakatta ve mükalemede bulunmuştur. Bkz. Mehmed Memduh Paşa, Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esasiye, İstanbul, 1324, s. 5.

¹⁴⁴ Merkezdeki bu durumun yanında taşrada da benzer bir manzaranın olduğunu Karal ifade etmektedir. Karal’a göre “Tanzimat öncesi devirde, valiler ve mütesellimler şehir ve kasabalarda türlü bahanelerle adam öldürme, sürgüne gönderme, mala el koyma adetlerini edinmişlerdi.”. Bkz. Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C.1., s. 173.

¹⁴⁵ Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C.1., s. 255, 256.

Ne var ki bu ifadelerin geçtiği fermanın ilan edilmesinden sonra da Fevzi Paşa Mısır'da kalmaya devam etmiş ve 1842 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir.¹⁴⁶ Onun hasmı Hüsrev Paşa ise tam da Tanzimat Fermanında üzerinde önemle durulan ve daha sonra ceza kanunu ile de düzenlenen rüşvet maddesi sebebiyle Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de yargılanmıştır. Bu yargılama neticesinde Hüsrev Paşa'nın bir daha devlet hizmetinde bulunmamak üzere emekli edilmesine, maaşının kesilmesine, cezasının üçte biri olan sekiz ayını "karağol" altında geçirmek ve kalanını da Tekfurdağı'nda tamamlamak üzere sürgün edilmesine hükmedilmişti.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı'nın ilkelerine riayet edilmesi konusunda memleketin özellikle Avrupa kıtasında bulunan bölgelerinde ayrı bir hassasiyet gösterdiği görülmektedir. Öyle ki Bosna Valisi Vecihi Paşa vilayetinde çıkan isyan karşısında isyan elebaşlarından Müslim ve içinde papazların da olduğu Gayrimüslim kırk kadar reayayı Bosna'da sessizce idam etmeyi, kürek cezasını hak edenleri de İstanbul'a yollamayı teklif ettiğinde bu, yargısız bir infaz ve dolayısıyla Tanzimat Fermanı ilkelerine de ters bir durum olarak yorumlanmış ve Vecihi Paşa görevden alınmıştı. Halbuki Vecihi Paşa'nın bastırmaya çalıştığı bu isyan aynı zamanda bölgede meydana gelen Tanzimat karşıtı bir hareketti.¹⁴⁸ Vecihi Paşa görevinden alındıktan sonra hakkındaki şikayetler ve İstanbul'daki yabancı konsolosluklar ve Patrikhanenin yoğun baskıları¹⁴⁹ üzerine halka zulüm, rüşvet, haksız kazanç, haksız yere hapsedme, haksız cizye toplama, isyana teşebbüs sebebiyle Selanik'e sürgün edilmiş kişilerin at ve eyerlerine el koyduğu suçlamalarından¹⁵⁰ yargılanmış fakat bütün bu suçlamaları çürütmesiyle ceza almaktan kurtulabilmişti.¹⁵¹ Onun bu şekilde aklanması bir yana, onun isyan hareketlerine karışmaları sebebiyle tutuklattığı kişilerin suçları sabit bulunmuş ve bunların tazir

¹⁴⁶ Tanzimat Fermanını Mısır Valisine ulaştırmakla görevli Kamil Paşa İskenderiye'ye geldiğinde Fevzi Paşa ile de görüşmüş, Fevzi Paşa onun için bir yemek vermiş, Kamil Paşa'nın ifadesine göre Fevzi Paşa burada açıkça bir pişmanlık içinde olduğunu ifade etmese de tavırlarından vicdanen rahatsız olduğu anlaşılmıştı. Avrupalı güçlerin müdahalesi neticesinde Mehmet Ali Paşa ile Padişah Abdülmecid sulha varınca, onun kaçırdığı donanma da Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. Mesele neticelenmekle beraber Padişah Abdülmecid'in Fevzi Paşa'nın İstanbul'a gönderilmemesi yolunda bir emir vermiş olduğu, ölümünden sonra dahi onu affetmediği, kendisinden kalan iftihar nişanının evlatlarına bırakılmasını reddettiği görülmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali ise ona burada yıllık altmış bin dolar karşılığı bir emekli aylığı bağlamış ve Kahire'de muazzam bir köşk ve ayrıca değerli bir arazi tahsis etmiştir. Bkz. Dönmez, s. 52, 54.

¹⁴⁷ Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858), Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, S. 38, 2005, s. 266, 267.; Karal, Hüsrev Paşa'nın kürek cezasına mahkum edildiğini belirtmiştir. Bkz. Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C.1., s. 174.

¹⁴⁸ Zafer Gölen, "Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi", Belleten, C. LXXVI, S. 277, Aralık 2012, s. 852, 853.

¹⁴⁹ Gölen, s. 853.

¹⁵⁰ Gölen, s. 855 – 872.

¹⁵¹ Gölen, s. 874.

olarak ikişer üçer kişilik gruplar halinde Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürülmeleri onaylanmıştı. 1841'de infazına başlanan bu karar doğrultusunda suçlulardan Ahmed Münib Efendi Trabzon'a, diğerleri de Canik, Kastamonu, Karahisar-ı Sahip, Bursa, Sakız, İstanköy, Rodos, Midilli, Bozcaada, İzmir, Bolu, Kütahya, Eskişehir, İzmit, Gemik ve İnegöl'e sürülmüşlerdi.¹⁵² Suçları sabit olsa dahi cezaları infaz edilirken bu sürgün hükümlülerine insani muamelede bulunulmaya özen gösterilmiş, sürgün yerlerine gönderilirken masrafları devletçe karşılanmış, gittikleri yerlerde de muhassıllar aracılığıyla kendilerine günlük ekmek, yirmişer para yevmiye ve birer de menzil beygiri tahsis edilmiştir.¹⁵³ Sürgünün üzerinden bir yıl geçmeden İstanbul'a af için dilekçeler yığılmaya başlamış, bu dilekçeler ayrı ayrı değerlendirilmiş, Bosna Valisinin ikna edilmesi ve bir daha devlete muhalif bir harekete katılmayacakları sözü verip bir kefil bulmaları karşılığında bu suçlular da zamanla af edilmiştir. Devlet, aralarında gayrimüslimlerin de olduğu, bazıları yeniçeriliğin ilgasından bu yana kendisine karşı Bosna'da hemen hemen her isyan hareketine dahil olmuş bu kişileri çoğunlukla "memleketlerindeki ailelerinin mağduriyeti"ni gerekçe göstererek affetmiş ve sürgünlerini sonlandırmıştır.¹⁵⁴

Tanzimat Döneminde, sürgün hükümlülerin menfalarına nakilleri esnasında oluşan masrafların merkez hazinesine doğurduğu mali yük gündeme gelmiş ve bu yükü asgariye indirme yolunda tedbirler geliştirilmeye çalışılmıştır. Sürgünlere refakat eden mübaşirin bir saray yetkilisi olması ve nakil esnasındaki harcamaları kendisinin yapması, merkezi hazineye yük olarak görülmüş, bunun yerine bu iş için daha çok yerel imkanların seferber edilmesi düşünülmüştü. Mayıs 1841'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de bilmüzakere kaleme alınan mazbatada sürgünle cezalandırılanların bundan sonra Anadolu tarafına sürüleceklerse Gebze'ye, Rumeli tarafına sürüleceklerse bir kavas refakatinde Küçükçekmece'ye kadar getirilip burada zaptiye memurlarına teslim edilmesi ve bundan sonra zaptiye görevlilerince kazadan kazaya aktarılacak menfalarına ulaştırılmaları, maddi durumu iyi olmayan cezalılara yollarda mahalli kaza muhassılları tarafından sıllarına dönen asker neferlerine verildiği gibi günlük bir ekmek, yirmi beşer para katık pahası ve bir menzil beygiri tahsis edilmesi; deniz

¹⁵²Gölen, s. 874.

¹⁵³Gölen, s. 875.

¹⁵⁴Gölen'in belirttiği üzere bu af süreci sırasıyla şöyle işlemişti: Af dilekçelerinin Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye ulaşması, Bosna valisinden suçluların Bosna'ya iadesinde bir mahzur görülüp görülmediğine dair onay alınması, Bosna Valisinin suçluya kefil olacaklardan alacağı senet, senet ve izin tezkiresinin vali tarafından İstanbul'a gönderilmesi, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Bosna Valisinin kararını onaylaması, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kararının Padişah tarafından onaylandığını gösterir iradenin yayınlanması, af buyrulduğunun suçlunun sürgünde bulunduğu idari birime gönderilmesi. Bkz. Gölen, s. 875, 876.

yoluyla ulaştırılacak suçluların navlun masrafı ve yol kumanyalarının da aynı şekilde yerel imkanlarla karşılanması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁵⁵ Bu devirle birlikte devlet görevlisi olup da cezalandırılması icap edenlerin sürgün edilmesine yönelik teklifler artık ilgili kişinin bağlı olduğu nazırlıklar tarafından yapılıyor, bu konuda son yargılama üst mahkeme konumunda görülen Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'ye kalıyordu.¹⁵⁶ Tanzimat Fermanının ilanının sonra yapılan ilk ceza kanunnamesinde¹⁵⁷, fermanın ilkelerine muvafık olarak kimsenin suçu mahkemece sabit olmadan, sebepsiz ve haksız yere hapis veya sürgün edilemeyeceği açıkça belirtilmişti.¹⁵⁸ 3 Mayıs 1840'da çıkarılan bu ceza kanunnamesi, Tanzimat Fermanının ilanından sonra yapılan ilk hukuki düzenlemeydi. Şer'i ve örfi kökenli cezaları birleştirip derleyen kanunname tüm Osmanlı tebaasını kapsamına alıyor, ölüm cezalarının alanını daraltıp bu cezanın infazını Padişahın onayına bağlamasıyla dikkat çekiyordu.¹⁵⁹ Kanunnamede "*Bir vezir bir çobanın canına kıysa, ol vezirin hakkında dahi kısas-ı şer'i icra oluna*" denilerek kanun önünde eşitliğe vurgu yapılıyordu. Kanuna muhalefet, padişah ve devlete karşı işlenen suçlar, isyan, anarşi, fesat, dövme, sövme, hakaret, gasp, rüşvet, devlet malını çalma ve benzeri suçlar için öngörülen tazir cezaları kanunnamede tespit ediliyor, şahsa karşı işlenen suçlara karşılık olarak kısas cezalarına da pek çok yerde atıf yapılıyordu.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Köksal, s. 298.

¹⁵⁶ Köksal, s. 295.; Meclis'in Padişaha reformları gerçekleştirebilmek ve koruyabilmek için bir yardımcı görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Akyıldız, "Tanzimat'ın koruyucusu" konumuna gelmiş olan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Tanzimat ilkelerine aykırı davranan üst düzey bürokratları yargılama görevini de ifa ettiğini belirtir. Hüsrev Paşa ile beraber eski Dahiliye Nazırı Akif Paşa, Nafiz Paşa, Tahir Paşa ve Hasib Paşa da bu sebeple mecliste yargılanmışlardır. Vükela ve sadaret makamında bulunmuş kişiler arasındaki adi davalar da mecliste görülmüştür. Meclis'in nazırlar dahil ilgili kişileri bilgisine başvurmak üzere meclise getirtme yetkisi vardı. Bkz. Ali Akyıldız, "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 28., Ankara 2003, s. 250 – 251.; Abdülmecid'in tahta çıkışından sonra Kocaeli mutasarrıflığı ile görevlendirilen eski Dahiliye Nazırı Akif Paşa, 1840'da halkın şikayetleri öne sürülerek azledilip Edirne'ye sürgün edilmişti. Uçman kendisinin "İstanbul'dan gönderilen bir heyet tarafından" muhakeme edildikten sonra iki yıl müddetle sürgüne mahkum edildiğini belirtiyor. Bkz. Abdullah Uçman, "Akif Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 2., İstanbul 1989, s. 261.

¹⁵⁷ Heyd, Tanzimat Döneminden önce düzenlenen son ceza kanunnamesinin 17. yüzyılda bir şeriat mahkemesi katibi tarafından derlenmiş kanun olduğunu söyler. Bkz. Heyd, s. 637.; Mehmet Akif Aydın da 18. yüzyıldan Tanzimat'a kadar bu alanda yeni bir düzenlemenin yapılmadığını, ceza kanunnamelerinin bu süreçte gittikçe ikinci plana düşmeye başladığını söyler. Bu açıdan Tanzimat Dönemi ile birlikte yeniden ceza kanunnameleri düzenlenip neşredilmesini, "önceki dönemlerde var olan ceza kanunnameleri geleneğinin ihyası" olarak yorumlar. Fakat 1840 tarihli ilk Tanzimat Dönemi ceza kanunun bütün suçları düzenlenmemiş ve kanunlaştırma tekniği bakımından da eksik olduğunu belirtmiştir. Bkz. Aydın, s. 481, 482.

¹⁵⁸ On ikinci fasıl, ikinci madde: "Şu kadar ki badel-muhakeme sabit olmayınca hiç kimsenin bila mucib habis ve te'dib ve nef'i katiyen caiz olmaya.". Bkz. Ahmet Gökçen, Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Köksal Bayraktar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987, s. 138.

¹⁵⁹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 343.

¹⁶⁰ Cin ve Akgündüz 1840 Ceza Kanunnamesinin şer'i hükümlere aykırı bir hüküm ihtiva etmediğine dikkat çeker. Hadd cezalarının kadılarca hükmedildiği için kanunnamede zikredilmediğini belirtmişlerdir. Kanunda zikredilen suçlara tazir olarak verilen cezalar arasında siyaseten katl'i de sayan Cin ve Akgündüz'ün tespitine göre diğer başlıca ceza çeşitleri şunlardı: kürek, hapis, sürgün, tekdir ve memuriyetten çıkarma. Siyaseten katl ve kısas cezalarının padişah fermanı olmadan uygulanamayacağı belirtilmiştir. Bkz. Cin, Akgündüz, s. 343.

1840 tarihli ceza kanunnamesinin rüşvet suçlarına ilişkin cezaları düzenleyen beşinci faslının beşinci maddesinde nefy ve tağrib (sürgün) cezasının da bulunduğu görülür. Buna göre rüşvet veren, bunu kendisine dair bir emeli için değil de rüşvet alanın icbar ve korkutmasıyla vermiş ise, “mecburen” verdiği halde bu durumu vaktiyle ilgili birimlere ihbar etmemekten kabahatli sayılıp tediben bir sene müddetle memleketinden başka bir mahalleye sürgün edilecektir.¹⁶¹ Tanzimat Fermanında açıkça savaş açılan rüşvet olgusuna karşı böylece ilk tedbirin alınıp bu konuda caydırıcılığın sağlanmasına çalışıldığı görülmektedir. Aynı husus 1851 tarihli, Tanzimat Devrinin ikinci ceza kanunnamesinde¹⁶² de önemle üzerinde durulan bir konu olmaya devam etmiştir. Rüşvet suçuna karışmış kamu görevlilerinin bir daha kamu görevinde istihdam edilmemek üzere görevlerinden ihraç ile rütbelerinin de alınacağı ve tedib edilecekleri, kamu görevlisi olmadığı halde rüşvet suçu işlemiş olanların ise hiçbir surette kamuda istihdam edilmeyecekleri ve bunların da tedib edilecekleri belirtilmiştir.¹⁶³ 1851 Ceza kanununda irtikap, hırsızlık ve rüşvet suçuna karışanları tedib için tayin edilmiş cezalardan birinin de sürgün olduğu görülmektedir. Cezanın ağırlığının suçun derecesine göre tayin edileceği belirtilmiştir. Tedib şeklinin kürek cezası veya sürgün olabileceği gibi, “şahsına” ve suçun derecesine göre ikisinin birlikte de verilebileceği ifade edilmektedir.¹⁶⁴ Yine aynı kanunda evrakta sahtecilik yapanlar için de sürgün cezasının kürek ve pranga cezaları ile beraber tayin edildiği görülmektedir. Sahtecilik yapılan evrak devlet evrakı ise ceza müddeti dört aydan dört seneye kadar, şahsi evrak ise üç aydan üç seneye kadar olmak üzere tayin edilebilecektir.¹⁶⁵

1851 tarihli ceza kanunnamesinde, içerik olarak Tanzimat Dönemi öncesi ceza kanunnamelerinde de görülene benzer türden bir hükmün olduğu görülmektedir. Fakat bu sefer üslup biraz değişmiştir. Buna göre “şerir makulesinden” olanların yani “bazı cihetle uygunsuzlukları tebeyyün edenlerin” ahali tarafından tedib ve terbiyeleri tavsiye edilirse, bu kişiler “şahsına göre” bir sene müddetle nefy, tağrib ve prangabent edilebilecekti. Bu kişiler bu müddet içinde ıslah-ı nefis edip de kendilerinden emniyet hasıl ettirerek ahaliden kefil

¹⁶¹ Gökçen, s. 132 – 133.

¹⁶² Kanun-ı Cedit adıyla da bilinen bu yeni kanun 1840 tarihli ceza kanunnamesinin yerine, 1851 yılında yürürlüğe girmiş ve Osmanlı hukukunda “kamu davası” anlayışının oluşması yolunda ilk adım olarak görülmüştür. Çünkü şahsa karşı işlenen kısas cezası gerektiren suçlarda suçlu mağdur veya yakınları tarafından affedilse bile bu affın devletçe bağlayıcı olmayarak suçu sabit olana devlet tarafından yine de kısas cezasından ayrı olarak bir ceza verilebileceği kabul edilmiştir. Bkz. Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 344.

¹⁶³ Gökçen, s. 152 – 153.

¹⁶⁴ Gökçen, s. 150.

¹⁶⁵ Gökçen, s. 154.

bulabilirlerse affedilip tahliye olunabileceklerdi.¹⁶⁶ Tanzimat Dönemiyle birlikte tutulan “Nefy-u İtlak Defterleri”nde sürgün hükümlülerinin ceza müddetleri ve çeşitli şekillerde af edilenlerin tahliye kayıtlarına rastlamak mümkündür.¹⁶⁷

Tanzimat Devrinde ilan edilen üçüncü ceza kanunu 1858 yılında ilan edilmiştir ve hazırlanışında büyük ölçüde 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan etkilenen¹⁶⁸ bu kanun sonraki tarihlerde bazı ilave ve düzenlemelere uğramakla birlikte modern Türk ceza hukukunun da temeli sayılmıştır.¹⁶⁹ Kanunun ilk maddesinde yine “kamu davası” ilkesine atıfla şahsa karşı işlenen suçların aynı zamanda “asayiş-i umumiye” de ihlal ettiği vurgulanıyor ve bu sebeple buna ilişkin tazir cezasının derecelerinin işbu kanun ile tayin ve icra edileceği, bunun zaten “şer’an ulül-emre ait olan” bir yetki olduğu, bunun dışında şer’an muayyen olan “hukuk-u şahsiyeye” yine halel getirilmeyeceği belirtiliyordu. Bu doğrultuda tazir cezası gerektiren suçlar derecelerine göre cinayet, cünha ve kabahat olmak üzere üçe ayrılarak sınıflandırılmış ve cezaları tayin edilmişti.¹⁷⁰ Cinayet suçları idam, teşhirli müebbet (ömür boyu) veya muvakkat (geçici) kürek ve haklardan ıskat cezalarını gerektiren ağır suçlardı.¹⁷¹ Cünha ise tedib edilmeyi gerektiren memuriyetten tard, para cezası, muvakkat (geçici, süreli) sürgün ve bir haftadan fazla hapis cezaları ile cezalandırılması öngörülmüş ikinci derecede suçlardı. Kabahat, tekdiri gerektiren fiil ve hareketlerdi ve cezası yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve yüz kuruşa kadar olan para cezası şeklinde tayin edilmişti.¹⁷²

Yedinci maddede müebbet olarak sürgün edilenlerin menfalarından firar etmeleri halinde cezalarının müebbet kalebindiğe çevrileceği ve birinci faslın zeylinde de sürgün yerindeyken ikinci bir suç işleyen hükümlü hakkında icra olunacak muameleye dair çeşitli hükümler yer

¹⁶⁶ Gökçen, s. 154.

¹⁶⁷ Adı geçen defterler 1840 yılından 1883 yılına kadar tutulmuş beş adet defterdir. Defterler Osmanlı Devleti’nin sürgünü Tanzimat Devri ile birlikte artık iskan amacından daha çok adi suçlar karşısında bir ceza usulü olarak sıkça kullandığını gösterir hükümlerle doludur. Osmanlı Arşivindeki bu defterlerin transkripsiyonları yapılmıştır. Bkz. Harun Çoban, “Nefy ü Kısas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848 – 1883), Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 3, S. 2., 2018, s. 148.; Harun Çoban, 5 Numaralı Nefy ve İtlak Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

¹⁶⁸ Konuyu inceleyen bir çalışma için bkz. Senem Öner, Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu’nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu’ndan Çevrilmesi, Doktora Tezi, Danışman: Ayşe Banu Karadağ, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

¹⁶⁹ Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s. 344.

¹⁷⁰ Gökçen, s. 159.

¹⁷¹ Cin-Akgündüz s. 347.; Gökçen’in eserinde yer alan kanunname suretinde “nefy-i ebed”in (ömür boyu sürgün) de zikredildiği görülmektedir. Bkz. Gökçen, s. 159.

¹⁷² Gökçen, s. 159 – 160.

almaktaydı.¹⁷³ Madde 28’de nefy-i ebed (ömür boyu sürgün) cezasının, “*bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilip ikamet ettirilmesi*” olduğu, bu halde olanların talep ederlerse ailelerini de yanlarına alabilecekleri belirtilirken, madde 30’da müebbed sürgünlerin aynı zamanda rütbe ve memuriyetlerinden de yine müebbeden olmak üzere mahrum edilecekleri ifade ediliyordu.¹⁷⁴ 35. madde geçici/sürelî sürgün hükümlülerine ilişkindi. Buna göre muvakkat sürgün kişinin bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilmesi şeklinde tanımlanıyor ve cezanın müddeti üç aydan üç seneye kadar olacak şekilde tayin ediliyordu.¹⁷⁵ 90. maddede ne suretle olursa olsun zimmetine mal geçiren veya başkasına geçmesine müsaade eden maliye ve mülkiye memurlarının memuriyetten tard ile üç aydan iki seneye veya altı aydan üç seneye kadar süre ile sürgün cezasına çarptırılacaklarına hükmedilmişti.¹⁷⁶

Madde 66, Devlet-i Aliye’nin güvenliğini ihlal eden suçların cezalarının düzenlendiği fasıla ilişkindi. “Şekavet cemiyetleri”nin tahrik ve propagandalarını yapmak suç kabul ediliyordu. Buna göre meydan ve sokaklarda nutuk irad eden, yafta yapıştıran veya “matbu varaka neşr eyleyerek” ahaliyi suça teşvik ve tahrik edenler, ahali bu tahrikata kapılıp da suçu gerçekleştirirse kendileri de o suçun doğrudan failiymiş gibi bu cinayetin cezası ne ise onunla cezalandırılacaklar, fakat bu tahriklerinin netice vermemesi ve ahaliye bir tesirinin görülmemesi halinde bile yine de nefy-i ebed (ömür boyu) sürgün ile cezalandırılmaktan kurtulamayacaklardı.¹⁷⁷ Osmanlı hükümetinin bu ceza kanunnamesi ile isyan ve ihtilal hareketlerine karşı da tedbirler düşünmekte olduğu görülmüyordu.

Madde 60’da, ahz-ı neferat-ı askeriye (askere alma) maddesine aykırı hareketi emir veya talep edenin kim olursa olsun nefy-i ebed (sürgün) edileceği belirtilmişti.¹⁷⁸ Madde 110’da, devletçe ve ahalice lüzumlu görülen umumi hizmetler dışında kanunsuz angarya usulünü uygulayanların derece-i töhmetlerine göre altı aydan üç seneye kadar sürgün ile cezalandırılacakları, bunu yapanlar devlet memuru iseler memuriyetlerinden de çıkarılacakları

¹⁷³ Gökçen, s. 160.; Müebbed sürgünler cünha, kabahat veya geçici cezayı gerektiren bir suç işlerse devletçe tayin edilen mahalde cezaları icra edildikten sonra eski hal ve yerlerine iade edileceklerdir. Müebbed kürek veya kalebendliği gerektiren bir suç işlerlerse kanunun gereği icra olunacak, müebbed sürgünü gerektiren bir ikinci suç işlerlerse buna bedel dört sene müddetle kalebendlik cezasına çarptırılacaklar ve bu cezanın bitişinde sürgün yerlerine döneceklerdir. Aynı eser, s. 161.

¹⁷⁴ Gökçen, s. 165.

¹⁷⁵ Gökçen, s. 167.

¹⁷⁶ Gökçen, s. 187.

¹⁷⁷ Gökçen, s. 179 – 180

¹⁷⁸ Gökçen, s. 177.; Madde hakkında detaylı bilgi için bkz. Biray Tugay, Aydın Vilayeti’nde Sürgün (Tanzimat’tan Cumhuriyet’e), Doktora Tezi, Danışman: Sabri Sürgevil, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 154 – 155.

ifade ediliyordu.¹⁷⁹ Madde 47’de, kanunda belirtilen cezaların kanunnamede bu yönde bir sarahat ve Padişahın bu yönde bir iradesi olmadıkça af, tebdil veya tahfif edilemeyeceğini hükme bağlıyordu.¹⁸⁰

1858 Ceza Kanunu’nun maddelerine genel olarak bakıldığında tazir suçları için tayin edilen cezaların sürgünden daha çok hapis cezası şeklinde verildiği göze çarpmaktadır. Osmanlı yargı sisteminin gerçekten de özellikle bu tarihten sonra cezalandırma metodu olarak hapishaneleri keşfetmeye başladığı görülmektedir.¹⁸¹ 1858 Ceza Kanunu’nun, etkilendiği Fransız Ceza Kanunundan önemli bir farkı ise sürgün yeri olarak tayin edilen yerin devletin sınırları içinde olmasıdır. Halbuki Fransız Ceza kanununa göre sürgün sınır dışı edilme şeklinde de tatbik edilebiliyordu.¹⁸²

¹⁷⁹ Gökçen, s. 194.

¹⁸⁰ Gökçen, s. 170.

¹⁸¹ Sevcen Öztürk, XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ayten Can Tunalı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2014, s. 44.; Osmanlı Devleti’nde hapishane sisteminin gelişimi hakkında bkz. Gültekin Yıldız, Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatı (1839 – 1908), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mücteba İlgürel, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

¹⁸² Gökçen’e göre Tanzimat Döneminde sürgün yerinin tayini konusunda mahkemenin görüşü alınır, sürgünlerin ikamet ettirildikleri yerin sınırları içinde şahsi hürriyetleri (hapis gibi biçimlerde) tahdit edilmez ve mallarını istedikleri şekilde tasarruf edebilirler. Bkz. Gökçen, s. 68 – 69.

BİRİNCİ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD SALTANATININ İLK DÖNEMLERİNDE SÜRGÜNLER

1.1. Sultan Murad'ın Hastalığı ve II. Abdülhamid Devrinin İlk Sürgünleri

6 Şevval 1293 Salı (25 Ekim 1876) tarihli Takvim-i Vekayi gazetesi, “*Hakan-ı Sabık Sultan Murad-ı Hâmis hazretlerinin illet-i malûmeye müptela olduklarından dolayı taht-ı saltanat ve hilafetten şer'an münhal olduğuna dair*” verilmiş olan fetvanın suretini ilk sütununda yayınlamıştı.¹⁸³ Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin “*cünun-ı mutbık ile mecnun olan*” İmam-ı Müslimin'in halline olur veren fetvasıyla, Beşinci Murad'ın tutulduğu akıl hastalığının tedavi kabul etmez derecede sürekli bir hale gelmiş olduğu da vurgulanmak isteniyordu.¹⁸⁴ Murad'ın bu suretle tahttan indirilmesi ve yerine Abdülhamid'in cülusu hadisesi 31 Ağustos tarihinde gerçekleşmesine rağmen, hal fetvası suretinin resmi gazetenin birinci sütununda bundan yaklaşık iki aya yakın bir süre sonra yayınlanması aradaki zaman farkı açısından dikkat çekici bulunabilir. Gerçekten Avrupa basınına yansıyan haberlere göre de Osmanlı hükümeti cülus zamanında yayınlanmayan hal fetvasını, 20 Eylül tarihli tıbbi raporun 24 Ekim tarihli kısa mazbatasıyla birlikte bugünlerde basına vermişti.¹⁸⁵

Tüm bunlar Abdülhamid saltanatının ilk günlerinde kamuoyunun Murad'ın hastalığı meselesiyle hala meşgul olduğunu göstermektedir. La Turquie gazetesi, Murad ümitsiz bir hastalığa duçar olmasına rağmen İstanbul'da bazı kişilerin onun hastalığı konusunda düşüncesizce bazı rivayetler yaydığından bahsetmekteyken, İstanbul'da Vakit gazetesinde çıkan bir haber de durumu daha da açıklığa kavuşturarak doğrulamaktadır. 25 Ekim 1876 tarihli haber “kamuoyunun nazarında umumun nefretini kazanmış”, “hıyaneti sabit olmuş” ve de haklarında İstanbul'dan uzaklaştırılma kararı verilmiş bazı kişilerden bahsetmektedir. Gazetenin yorumuna göre bunlar şahsi menfaatleri doğrultusunda yaydıkları yalanlarla ülkenin

¹⁸³ Takvim-i Vekayi, sayı 1841, 6 Şevval 1293.

¹⁸⁴ “Daimi cinnet” manasına gelen “cünun-ı mutbık” tabirini fetvaya Abdülhamid'in bilinçli olarak koydurduğu iddia edilir. Böylece Murad'ın hastalığının kalıcı olduğu ve iyileşmesinin mümkün olmadığı vurgulanarak onun ileride taht için bir sorun teşkil etmemesi istenmiştir. Danişmend, Murad'ın cinnetinin hakikatte “daimi” olmadığını, torunlarından Şehzade Osman Fuad Efendi'nin şahitliğine dayanarak ifade etmektedir. Buna göre Murad'ın hastalığı çok sürmemiş, hayatının ilerleyen yıllarında vaktini Çırağan Sarayında şarkılar bestelemek ve torunlarına ders vermekle geçirmiştir. Bkz. İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4., Türkiye Yayınevi, İstanbul 1961, s. 284.

¹⁸⁵ Murad'ın sağlığı hakkında ayyuka çıkan söylentiler ve hatta bu söylentilerden güç bulan bazı girişimler üzerine Osmanlı hükümetinin ilgili belgeleri basın ile paylaştığı anlaşılmaktadır. Bkz. Edhem Eldem, V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları, C. 1., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 64.

nazik bir dönemde olduğu, üstelik dünyada da herkesin gözlerinin Osmanlı Devleti'ne çevrili olduğu zorlu bir zamanda bir hıyanet içine düşmüşler ve kamuoyunun zihnini yalanlarıyla zehirlemeye çabalamışlardı.¹⁸⁶ Bahsedilenler Murad Han Hazretlerinin dairesinden olup, efendilerinin tahttan indirilmesini kabullenemeyerek onun hastalığı hakkında yalanlar yaymakta olan bir gruptu. Başlarında Sabık (Eski) Sultan Murad'ın saray maiyetinden Harem kahyası (Topal) Süleyman Efendi ve Nakşifend Kalfa bulunan bu grup, Dersaadet'te yaşanan son gelişmelerin Abdülhamid ve Midhat Paşa'nın müşterek bir komplosunun sonucu olup, efendileri Murad'ın sağlığının aslında yerinde olmasına rağmen onun bu komplo doğrultusunda kasten akıl hastası ilan edildiğini iddia ediyorlar ve bunun propagandasını yapıyorlardı.¹⁸⁷ 4 Şevval 1293 (23 Ekim 1876) tarihli bir belgede basına da yansıyan bu mesele ile ilgili olarak “*Dersaadet'ten def ve ihrac*” edilmeleri istenen dokuz kişinin ismi şu şekilde geçmektedir: Enderun-ı Hümayun'dan Baha Bey, Baltacı Kahvecibaşı Hacı İbrahim Efendi, Kürd Mustafa, Seyid Bey, Topal Süleyman Efendi, Esvabçı Akif Bey, Arabacıbaşı İsmail Ağa, At uşağı Mustafa Ağa, Valide Sultan arabacısı Mehmed Ağa.¹⁸⁸

Dönemin basınının bu kişiler hakkındaki ağır yorumlarına karşın bir rivayet, II. Abdülhamid'in bu kişileri huzuruna celp ettirdiği ve burada onlara müşfik yönünü gösterip bizzat nasihatle bulunduğunu aktarmaktadır. Buna göre Abdülhamid onların bu hareketini zamanında biraderi Murad'ın hizmetinde bulunmuş kişiler oldukları için doğal bulduğunu ve bu yüzden de kendilerini kınamadığını, biraderinin iyi olmasını kendisinin de gönülden isteyeceğini fakat biraderinin sıhhati hakkında yaydıkları bu sözlerin hakikate uygun düşmediğini ve bu yüzden susmalarının daha iyi olacağını söylemiştir.¹⁸⁹ Sabık Sultan Murad'ın sağlığı hakkında sözler yayarak kamuoyunda kafa karışıklığına sebebiyet veren bu

¹⁸⁶ Eldem, s. 63 – 64.

¹⁸⁷ Eldem, s. 64.

¹⁸⁸ Eldem bu belgede zikredilen Seyid Bey'in, Murad'ın masonluğa intisabında rol oynamasıyla tanınmış olduğuna dikkat çekmekten başka, belgedekine ilave olarak gazetelerde bir de Raif Bey isminin yer aldığını belirtir. Times gazetesi kaynaklı bilgiye göre sıralanan isimlerden Topal Süleyman, Murad'ın dadısının kocasıdır. Vakit gazetesinin 8 Şevval tarihli haberine göre ise bu isimlerden sadece Topal Süleyman tutuklanmış, diğerleri sürgüne gönderilmiştir. Bkz. Eldem, s. 64.; “*Sultan Murad Han hazretlerinin dairelerine mensup melfuf pusulada muharrer'ül esami kesânın birçok eracif ve mefasid cereyanına sebeb oldukları mabeyn-i hümayunca mertebe-i tahkike mevsul olduğundan bunların hemen Dersaadet'den def ve ihracı emr-i ferman-ı hümayun cenab-ı cihanbani mantuk ı münifinden olmakla ol babda emr u ferman hazret- i menlehul emrindir. 4 Şevval 1293*”. Bkz. BOA, İ.DH. 735/ 60216 (4 Şevval 1293/23 Ekim 1876).

¹⁸⁹ Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1327, s. 136'dan aktaran Eldem, s. 64.; Abdülhamid'in konu karşısındaki tutumu hakkında aynı râvî daha ileri giderek bu kişilerin her birinin kendilerine birer mevkii verilerek “salıverildikleri” şeklinde bir anlatımı tercih etmiş ve sürgünü öne çıkarmamıştır. Buna göre Sultan bu kişilerin her biriyle ayrı ayrı tevcih-i kelim edip, “*seni filan yere müdür yaptım*”, “*seni Maarif Nezaretine koysunlar*”, “*seni filan memuriyete tayin ettim*” diyerek onları bir tarafa salıvermişti. Bkz. Osman Nuri, s. 136.

grubun öne çıkan isimlerinden Topal Süleyman'ın 6 Şevval'de Trablusgarb'a nefy ve tebid edilerek Dersaadet'ten çıkarılmasına karar verildiği görülmektedir.¹⁹⁰ Fakat bu kararın hemen ertesi günü sürgün yeri Mısır olarak değiştirilir. Topal Süleyman'ın tahvil-i menfa ile, “*Dersaadet'e gelememek üzere*” orada Mısır Hıdivliği tarafından uygun bulunacak bir mahalde ikamet ettirilmesi istenmiştir.¹⁹¹ İlerleyen tarihlerde Mısır Hıdivliğinden gönderilmiş bir telgrafname, Topal Süleyman'ın gerçekten de İstanbul'dan uzaklarda olduğunu teyit etmektedir. “*Hakan-ı sabık hazretlerinin ağalarından*” Süleyman Ağa'nın Süveyş Kanalından geçen bir posta vapuruyla Cidde'ye doğru gitmiş olduğu Mısır Hıdivliğince haber verilmektedir.¹⁹²

İsmi Topal Süleyman Ağa ile aynı grupta zikredilen Enderun-ı Hümayun'dan Baha Bey'in ise ilk başta İstanbul'dan uzaklaştırılması istenen kişiler arasında yer alsa da bir süre daha İstanbul'da bulunmaya devam edebildiği anlaşılmaktadır. Sabık Sultan Murad'ın bendelerinden olduğu belirtilen Baha Bey'in kendisine Hazine-i Hassa-i Şahane'den aylık iki bin kuruş tutarında bir çıraklık maaşı tahsis edilerek “ocağında bırakılması” istenmiştir.¹⁹³ Baha Bey'in gerçekten de bu olaydan sonra da yine Enderun-ı Hümayun'da istihdam edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Fakat görüldüğü kadarıyla bu durum Şubat 1879'da kendisi hakkında sadır olan bir irade ile son bulmuştur. 27 Safer 1296 tarihiyle Sadarete yazılan tezkire-i hususi'de “*Enderun-ı Hümayun'da müstahdem Baha Bey'in hidemat-ı mülkiyede istihdama istidadı cihetiyle Bağdad Vilayeti dahilinde münasip bir kaymakamlığa tayini ile müsareten*

¹⁹⁰ “*Sultan Murad Han hazretleri dairelerine mensub Topal Süleyman'ın Trablusgarb'a nefy ve tebidi muktezi-i emr-i irade-i seniye-i cenab-ı cihanbaniden olmakla...*” bkz. BOA, İ.DH. 734 / 60162 (6.10.1293/25 Ekim 1876).; Eldem 8 Şevval tarihli Vakit gazetesinin haberine dayanarak “*bu kişilerden sadece Topal Süleyman tutuklanmış diğerleri sürgüne gönderilmiş*” şeklinde bir bilgi nakletmektedir. (Bkz. Eldem, s. 64.). Ancak karşımıza çıkan arşiv belgelerine göre Topal Süleyman hakkında da sürgün kararı verildiği görülmektedir.

¹⁹¹ BOA, İ.DH. 734 / 60164 (07.10.1293/26 Ekim 1876).

¹⁹² BOA, Y.EE. 128 / 20 (4 Kanun-ı Evvel 1292/ 16 Aralık 1876).; Öztuna, Beşinci Murad tahttan indirilince onun baş harem ağası Süleyman Ağa'nın ayda yirmi altın emekli maaşı ile Medine'ye gönderildiğinden bahseder. Öztuna, Süleyman Ağa'nın Sultan Abdülaziz'in katlinde rol alanlardan olduğunu, onun bu konuda Şevk-Efza Valide'den talimat alarak hareket ettiğini, fakat olay ile ilgili daha sonra toplanan Yıldız Mahkemesinde ifadesinin alınmadığını belirtir. Bkz. Yılmaz Öztuna, Bir Darbenin Anatomisi, Dördüncü Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 411.; Ebüzziya Tevfik, Beşinci Murad'ın hizmetkârı Topal Süleyman'ın aslen Çemişgezekli olduğunu, onun Saray'a kadar nasıl girdiğini bilmemekle beraber, bu kişinin kara cahil biri olmasına rağmen sır saklamakta mahir ve herkesin nabzına göre şerbet vermesini bilen biri olduğunu nakleder. Aktarılan göre II. Abdülhamid, Süleyman Ağa'yı Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya “hediye” etmiş, fakat bir süre sonra onun Hıdiv tarafından Nil Nehrine atılarak boğdurulduğu işitilmişti. Bkz. Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 537.

¹⁹³ BOA, Y.PRK.AZJ. 1 / 35 (15.10.1293/ 3 Kasım 1876).; Aynı grup içindeki Seyyid Bey, Kürd Mustafa ve Arabacıbaşı İsmail Ağa'ya da maaş bağlandığı görülmektedir. Bkz. BOA, İ.DH. 735 / 60205 (25.10.1293/13 Kasım 1876); Bir başka belgeden bu tarihlerde yine aynı grup içinde yer alan Kahvecibaşı İbrahim Efendi'ye de bir maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Fakat İbrahim Efendi'nin saraydan çıkartılmış olduğu da görülmektedir: “*Teberdaran-ı Hassa'dan muhreç Kahvecibaşı İbrahim Efendi'ye bin gurus çırağlık maaşı tahsisi ihsan buyrulmuş olduğundan...*” bkz. BOA, İ.DH. 736 / 60328 (12.11.1293/ 29 Kasım 1876).

i'zâmi” bildirilmektedir.¹⁹⁴ Sadır olan bu iradede her ne kadar kendisinin mülki hizmetlerde çalışmaya olan kabiliyetine bir vurgu olduğu görülse de, onun Bağdad’daki yeni görev yerine süratle gönderilmesinin istendiği de aynı cümle içinde göze çarpmakta ve dolayısıyla bunun sıradan bir tayin emri olup olmadığı, söz konusu kişinin konumu ve sicili de göz önüne alındığında dikkatleri çekmektedir. Nitekim bu iradede yaklaşık bir ay önce Mabeyn-i Hümayun’dan Divan-ı Harb Başkanlığına olmak üzere gönderilmiş bir yazı, konuyu biraz daha aydınlatmaktadır. Bu yazıda Enderun-ı Hümayun hademesinden Baha Bey’in “tefevvühâtta bulunduğ¹⁹⁵” iddiasıyla diğer bazı saray hademeleri tarafından gönderilen bir jurnalın olduğu, Baha Bey’in uygunsuz söz ve hareketlerine dair olan bu jurnalın incelenip gerekli tahkikatın yapılması ve neticesinin arz edilmesi isteniyordu.¹⁹⁶ Bu sırada hala Enderun-ı Hümayun Seferli Koğuşu’nda¹⁹⁷ güğümbaşı muavini olarak istihdam edildiği anlaşılan Baha Bey’i uygunsuz ve sakıncalı görülen bazı sözleri ve tavırları sebebiyle şikayet edenler, mezkur koğuşun neferlerinden Mehmed, Enver, Ömer ve İmam Hafız Arif Efendiler ile Kahvecibaşı Şükrü Efendi olmuştu. Bu şikayet üzerine hem ihbarcılarının hem de Baha Bey’in ifadeleri Divan-ı Harp tarafından alınarak konu incelenmişti. Jurnalcilerin ifadesine göre Baha Bey, II. Abdülhamid aleyhinde “*cülus-ı hümayunundan beri millet bir gün istirahat etmedi ve bir kimesne de bulunup da şu hal-i menhusadan cümlemizi halas etmedi!*” şeklinde sözler söylemişti. Üstelik jurnalcilerin iddia ettiğine göre Baha Bey, Hakan-ı Sabık Murad hazretlerinin tahta yeniden çıkarılacağı bir günün geleceğine inanarak, bu an için özel bir elbise dahi yaptırmıştı ve bunu sandığında saklamaktaydı. Baha Bey’in sandığı ayrıca tüfenk, kama vs. gibi alet-i nariye ve ceriha (ateşli ve kesici silahlarla) ile doluydu. Sürekli “Mühr-i Cevher” namında bir kitabın mütalaasıyla meşgul olduğu gözlemlenen Baha Bey söylenene göre ibadetlerini de terk etmişti. İsmi geçen diğerlerinin imzasıyla birlikte bu jurnalı tertip eden Şükrü Efendi, “*hafiyelik hizmeti gibi özel bir memuriyeti olmadığı halde*”, velinimetini olan Padişahına bunları haber vermeyi kendisine vazife bildiğini “*valide efendimizin kahvecisi*” imzasıyla bildiriyordu.¹⁹⁸

¹⁹⁴ BOA, MB. İ. 50 / 37 (27.02.1296 / 20 Şubat 1879).

¹⁹⁵ Tefevvüh kelimesi sözlükte münasebetsiz söz, dedikodu, mesuliyet doğuracak söz şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, s. 423.; “Tefevvühatta bulunmak” cümlesinin dönemin belgelerinde bir suçu ifade eden kalıplaşmış bir ifade haline geldiği görülmektedir.

¹⁹⁶ BOA, MB. İ. 49 / 177 (05.02.1296 / 29 Ocak 1879).

¹⁹⁷ Seferli Koğuşu, Osmanlı Sarayı içinde bir eğitim kuruluşu olarak faaliyet gösteren Enderun’un bir bölümüdür. 1635 yılında IV. Murad tarafından teşkil edilen bu bölümde Enderun halkının çamaşırları yıkanıp düzenlenirdi. Sonraları bu koğuşta sanat ve musiki çalışmaları da yapıldığı, ayrıca berber, pehlivan gibi çeşitli meslek dallarında kişiler de yetiştirildiği, dilsiz ve cücelerin de bu koğuşta eğitildiği, yüz kadar mevcuda sahip koğuşun iç oğlanlarının aldıkları eğitimden sonra sipahi bölüklerine verildiği bilinmektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, “Enderun”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 11., İstanbul, 1995, s. 186.

¹⁹⁸ BOA, YEE, 14 / 4 (16.02.1296 / 9 Şubat 1879).; Jurnalde Baha Bey’in sandığı hakkında yer alan iddialar üzerine Daire-i Hazine-i Hümayun’a Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari’den Kaymakam Ali Bey gönderilmiş ve diğer memurlar ve katipler huzurunda Baha Bey’in eşyasının olduğu dört adet dolap açılıp etrafıca incelenmişti. Hazinedar Ağa’ya

II. Abdülhamid'in, saltanatının daha ilk günlerinde selefi Murad hakkında söylentiler yayarak hem İstanbul hem de Avrupa kamuoyunda Osmanlı tahtının istikbaline dair kafa karışıklığı ve soru işaretleri oluşmasına sebebiyet verebilecek şahıslara karşı seri bir biçimde önlem ve tedbirler almayı düşündüğü, bu tedbirlerin içinde sürgün metodunun akla ilk gelen tedbir olarak icraya konulduğu ve böylece eski sultan Murad'ın saray maiyetinden olan kişilerin oluşturduğu bu memnuniyetsiz grubun elebaşlarının merkezden uzaklaştırılmak suretiyle bir yana dağıtılarak bunların kamuoyunu bu konuda daha fazla etkilemeye çalışmalarına mani olduğu görülmektedir. Yeni Sultan'ın, cülusunun daha ilk günlerinde karşılaştığı bu sorun karşısında hadiseyi daha da büyütecek ve kardeşi Murad'a karşı şahsi bir tavırmış gibi algılanabilecek fevri bir reaksiyon göstermekten kaçındığı, bunun için sorunun müsebbiplerini Osmanlı Devleti'nde daha önce de başvurulmuş geleneksel bir metodu kullanarak devletin merkezi Dersaadet'ten uzaklaştırmak yani sürgün etmek yolunu tercih ettiği görülmektedir.

II. Abdülhamid'in saltanatının daha ilk günlerinde gerçekleşmiş bu sürgünlerde, sürgün kararlarının bir mahkeme kararına değil de doğrudan Padişahın iradesine dayanılarak gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Bu noktada, haklarında sürgün kararı verilenlerin saray teşkilatına mensup hizmetliler olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Görünüşte ıslahatçı bürokrat Midhat Paşa¹⁹⁹ ile bir uzlaşma ve ittifak halinde²⁰⁰ tahta çıkmış olan Abdülhamid'in tahta çıktıktan hemen sonra Midhat Paşa ile aralarında baş gösteren ilk ihtilaf maddelerinden birinin de saray teşkilatının düzeni konusunda olduğu bilinmektedir. Abdülhamid, cülusu münasebetiyle yayınlanacak Hatt-ı Hümayun metninin hazırlanışı görevini Midhat Paşa'ya tevdi ettiğinde Midhat Paşa ortaya, ileride gerçekleşmesini istediği ve beklediği reformları ifade eden bir taslak koymuştur. Bu taslakta Osmanlı Devleti'nde kararların meşveret usulü ile alınacağını, sadaret makamının meşrutî Avrupa ülkelerindeki gibi Başvekalet'e tahvil edileceğinin²⁰¹ ilanının yanı sıra, Saraydaki kölelerin ve cariyelerin azad edileceği²⁰², Saraydaki

inceleme sonunda dolaplarda Baha Bey'in şahsına ait özel evrakından başka bir şeye rastlanmadığı bildirilmişti. Bkz. BOA, TS. MA. E., 630 / 53 (18.02.1296/ 11 Şubat 1879).

¹⁹⁹ Bu dönemde Şura-yı Devlet reisliği görevini yürütmektedir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul, 2005, s. 8.

²⁰⁰ Joan Haslip, İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 90.; Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", TTK Belleten, C. VI, S. 21 – 22, Ankara, Ocak 1942, s. 51.

²⁰¹ Ahmed Saib, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, Mısır, 1326, s. 23.

²⁰² Ahmed Saib, Sultan Abdülhamid'in selefleri zamanından beri Sarayda büyük israfa sebep olan bir yaşantının hüküm sürdüğünü, bu durumun Padişahların sağlık ve sıhhatini de bozduğunu, bu sebeple Midhat Paşa'nın Saray düzenine ilişkin tasarladığı ıslahatın çok isabetli olduğunu savunur. Bkz. Saib, s. 24.; Danişmend, son zamanlarda bilhassa Abdülaziz devrinde sarayda ahlaki bir bozulmanın olduğunu fakat Abdülhamid'in tahta çıkınca bu konuda oldukça hassas ve disiplinli davrandığını, Harem-i Hümayun dairesine bir talimatname astırdığını, bunda Harem

memurların sayısının azaltılacağı ve Hanedanın daire masraflarında tasarrufa gidileceği gibi ifadeler de yer almıştır. Fakat Midhat Paşa'nın hazırladığı bu ilk taslakta ifade edilenler Abdülhamid tarafından kabul görmeyerek bu metin onun müdahalesi ve isteği doğrultusunda büyük ölçüde değiştirilmiş²⁰³ ve Midhat'ın reformcu önerilerini yansıtan metin yerine eski ve geleneksel tarzda yazılmış bir Hatt-ı Hümayun'un yayımlanması tercih edilmiştir.²⁰⁴

Bazı kaynaklar II. Abdülhamid'in, biraderi Murad'ın sağlığı hakkındaki şayialara karşı olan hassasiyetinin ilerleyen dönemlerde de sürdüğünü iddia eder. Buna göre Abdülhamid kendi hareminden Vuslatyar ve Seyyeredil adındaki iki kadını Murad'ın sağlığı hakkında olumlu sözler söyledikleri için saraydan sürgün etmişti.²⁰⁵ Arşiv belgeleri saray halkından bu iki kadının gerçekten de “ikamet ettirilmek üzere” Mekke-i Mükerrreme'ye gönderildiklerini göstermekte fakat gönderiliş sebeplerine dair açık bir bilgi vermemektedir. Maaş tahsisıyla saraydan “çırağ” çıkarılan iki kadına, “Mekke-i Mükerrreme'de ikamet edeceklerinden”, tahsis edilen maaşın yanında aylık “birer erdeb” buğday da verileceği ifade edilmiştir.²⁰⁶

ağalarının bile belirli bir saatten sonra Harem dairesinde kalamayacaklarına ilişkin bir maddenin olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Danişmend, s. 287.

²⁰³ Rivayete göre bu konuda Sultan'ı “saray takımı” etkilemiş, Midhat Paşa'nın Sarayca benimsenmeyen taslağı yerine başka bir hatt yazılması için Cevdet Paşa'ya gizli bir emir verilmişti. Bkz. Saib, s. 25.

²⁰⁴ François Georgeon, Sultan Abdülhamid, Çev. Ali Berkay, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 65 – 66.; Ayrıca Midhat Paşa'nın, mabeyn başkatipliği ve mabeyn katipliği görevleri için istediği Namık Kemal ve Ziya Paşa isimleri de Abdülhamid tarafından veto edilmiş ve daha önce bu konuda Midhat Paşa'ya verilen vaadin aksine davranılarak onlara bu görevler verilmemişti. Bkz. Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C. IV, s. 6.

²⁰⁵ Eldem bu bilgiyi Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için kurduğu komite ile meşhur Cleanthi Scalieri'nin 1882 tarihli (Appel a la justice..., s. 69), eserinden aktarmaktadır. Bkz. Eldem, s. 105 – 106.

²⁰⁶ “Hazine-i Celile'de mevkuf mebalîği bakiyesinden olmak ve Hicaz Vilayeti emvalinden havale suretiyle ödenmek üzere Haletyar Kalfa'ya üç bin, Seyyardil Kalfa'ya iki bin guruş maaş tahsisi...” BOA, MB. İ. 44 / 148, (08.06.1295 / 9 Haziran 1878).; “Bab-ı Ali'ye. 12 Receb 1295. Geçende maaşlar tahsisıyla çırağ buyrulmuş olan ikinci ve üçüncü hazinedar Vuslatyar ve Seyyaredil kalfalar Mekke-i Mükerrreme'de ikamet edeceklerinden mahal-i al-i mezkurede verilmek üzere mumaileyhaya şehri birer erdeb hinta tahsisi şerefsunuh ve sudur buyrulan emr-i ferman-ı humayun-ı cenab-ı şehriyari mantuk-ı celilinden olmakla icabının seriyen ifası babında...” BOA, MB. İ. 45 / 135. (12.07.1295/ 12 Temmuz 1878).

1.2. “Kanun-ı Esasi” Tartışmaları Sırasında Sürgün Edilenler

Sultan Abdülhamid, cülusu münasebetiyle yayınlanan Hatt-ı Hümayun’unda²⁰⁷ Midhat Paşa’nın reformcu taleplerini yansıtmaktan sakınmış, bir Meclis-i Umumi’nin²⁰⁸ toplanması lüzumunu kabul etmekle beraber bilhassa anayasa ilanı konusuna açıkça bir gönderme yapmaktan geri durmuştu. Fakat çok kısa bir süre içinde Sultan’ın anayasa konusundaki bu tutumunun da çözüldüğü ve biraz daha yumuşadığı görülür.²⁰⁹ Padişah 30 Eylül 1876’da, bir anayasa tasarısı hazırlanması için ulema ve ricalden oluşacak bir komisyonun teşkil edilmesini emreden bir irade yayınladı. Bunda komisyon üyelerinin tasarımı hazırlarken şer’i hükümlere riayet etmelerinin gerekliliği vurgulanır²¹⁰, tasarının Heyet-i Vükela’nın incelemesinden sonra Sultan’ın onayına sunulacağı ifade edilir ve komisyonun başına Midhat Paşa getirilerek komisyon 6 Ekim’de anayasa için çalışmalarına başlar.²¹¹ Padişah iradesinde anayasa çalışmaları için teşkil edilen komisyona dahil olacakların “*sair devletlerin usul-i idare-i umumiyelerine vakıf ve onlarda mer’i olan kavaidin hangileri hükümet-i Devlet-i Aliyye’ce*

²⁰⁷ “Benim vezir-i me’ali-i semirim Mehmed Rüşdü Paşa” hitabıyla başlayan hatt-ı hümayunda biraderi Murad Han’ın saltanat ve hilafetten ferağ olmasıyla Kanun-ı Osmanî mucibince cülusunun vuku bulduğunu vurgulayan Abdülhamid, Rüşdü Paşa’nın sadarete ve diğer vükelanın da görevlerinde bırakıldığını söyledikten sonra devletin içinde bulunduğu buhranlı duruma birlik halinde çözüm aranması gerektiğini, devletin esası olan şeriatın uzaklaşmanın memlekette bir keyfilik ve nizamsızlığa yol açtığını, idari, mali ve sosyal alanda karşılaşılan sorunların kaynağının da esasında bu olduğunu, karşılaşılan sorunlara çözüm bulmada bir meclis-i umumi teşkilinin lüzumlu ve mühim olduğunu, bundan böyle memleketteki her işte ehil ve erbabın istihdam olunup sebepsiz bir şekilde hiçbir memurun görevinden ve yerinden edilmemesi gerektiğini, “geçen sene Hersek ve Bosna taraflarında” başlayan olayların sebebinin incelenip bu konu hakkında da acilen gerekli tedbirlerin alınmasının lüzumunu, “iki tarafça dökülen kanlar bir vatan evladının kanı olmasıyla” buradaki olayların devamının teessür doğuracağını ifade etmişti. Bkz. BOA, HSD. AFT. , 3 / 64 (22.8.1293/ 12 Eylül 1876).

²⁰⁸ Midhat Paşa tarafından kullanılmak istenen “Millet Meclisi” tabirinin, Padişah ve yakın çevresi tarafından “saltanatın hak ve hukukuna” halel geleceği endişesiyle sakıncalı bulunduğu ve bu sebeple bu tabir yerine “Meclis-i Umumi” tabirinin kullanılmasının tercih edildiği iddia edilmektedir. Bkz. Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 1, İstanbul, 1999, s. 9.

²⁰⁹ Sultan’ın anayasa konusundaki tutumunu yumuşatmasının nedeni büyük ölçüde konjonktür ile açıklanır. Osmanlı Devleti’nin bu esnada özellikle Balkanlarda yaşadığı ve “Büyük Devletler”in sürekli müdahil olmaya çalıştığı siyasi problemlere karşı bir çözüm arayışında olduğu bilinmektedir. Midhat Paşa’nın önerdiği ve Padişaha kabul ettirmeye çalıştığı tez, Osmanlı Devletinde tesis edilecek liberal bir meşruti monarşinin bu sorunlara karşı Osmanlı Devleti’ne Büyük Britanya’nın desteğini kazandıracağı, “mutlakîyetçi Rus Çar’ı” tarafından tehdit edilen böyle bir Osmanlı Devleti’ne Büyük Britanya’nın yardımını esirgemekten geri durmayacağı ve ona yönelik tehditlere kayıtsız kalamayacağı, İmparatorlukta Müslüman ve Gayrimüslimlerden oluşmuş bir umumi meclisin kurulup meşruti bir yönetimin tesis edilmesiyle “Büyük Devletlerin” artık Osmanlı Devleti’nin iç işlerine gayrimüslim unsurları öne sürerek ve reform talebi bahanesiyle karışma girişimlerinin de boşa çıkartılabileceğiydi. Tahta yeni çıkmış Abdülhamid’in anayasa konusuna olumlu yaklaşmasının ayrıca iç kamuoyunda sabık Sultan Murad’ın taraftarı liberallerin desteğini kazanmak ve böylece tahtını tahkim ederek yerini daha da sağlamlaştırmak gayesine matuf olduğu da iddia edilmektedir. Bkz. Georgeon, s. 70.

²¹⁰ “*İdare-i Umumiye-i Hükümet için ilan olunması lazım gelen Kanun-ı Esasi ile Meclis-i Umumi’nin vezaif-i dahiliyesine ve vükela ve memurin için ittihaz edilecek kaide-i mesuliyete dair nizamnameler ahkâmının her halde şer’i şerif ile tatbik ve telif edilmesi lazım geleceğine...*” bkz. Eraslan, s. 10.; BOA, YEE, 71 / 43 (11.09.1293/ 30 Eylül 1876).

²¹¹ Georgeon, s. 70.

kabil-i imtisal olduğunu temyize muktedir memurin-i mülkiyeden” seçilmeleri emredilirken, aynı zamanda hazırlanacak tasarının “*ahkam-ı şer’iyyeye ve zaruriyat-ı meşrua-i zamaniye ile tatbiki kâdir*” oluşunu denetlemek için ulemadan temsilcilerin de komisyonda bulunması istenmiştir.²¹² Bu emre istinaden Midhat Paşa’nın başkanlığını yaptığı komisyon ulemadan on kişi, mülkiyeden on altı sivil memur ve iki paşadan müteşekkildi. Üyelerinin altısı Hristiyan olan komisyonda başkan Midhat Paşa, başta Namık Kemal ve Ziya Bey ile birlikte baskın olan liberal kanadı temsil ederken, Cevdet Paşa ve Namık Paşa’lar bunların karşısındaki muhafazakar cepheyi temsil ediyordu. Komisyon şevk ile çalışmaya koyulmuş, komisyona bağlı alt komisyonlar oluşturulmuş, birçok tasarı incelenmiş, yabancı anayasa metinleri tahlil edilmiş, konu hakkında yüzlerce esere müracaat edilmişti.²¹³ Aslında Abdülhamid anayasa ve meclis konusundaki bu çalışmalara girişmekten esas maksadının ne olduğunu anayasa komisyonunun teşkilini emreden iradesinde bizzat kendisi açıkça şöyle ifade etmişti: “*Meclis-i Umumi’nin tesri’-i teşkilinde olan makasid-ı mühimme Bosna ve Hersek ve Bulgaristan için istenilen idare-i müstakile’nin tesisine mahal bırakmamak maddesi olduğu halde...*”.²¹⁴ Bu girişimlerle özellikle İmparatorluğun Gayrimüslim nüfusunun fazla olduğu Balkanlardaki topraklarına yabancı güçlerin müdahalesinin önünün alınmak istendiği anlaşıyordu.

Bu sırada Sultan Abdülhamid’in anayasa komisyonuna ulema temsilcilerini de dahil etmesi ve şer’i esaslara riayet edilmesi konusunda sergilediği hassasiyete rağmen İmparatorluk başkentinde muhafazakar çevrelerin bundan tatmin olmadığı ve gelişmelerden memnuniyetsizliklerini izhar etmeye başlayarak harekete geçtikleri anlaşılmaktadır. Ramazan ayının atmosferinden de istifade ederek camilerde verdikleri vaazlarla memnuniyetsizlerden taraftar toplamaya çalışan ulema başkentte çalkantı halindedir. Yabancı güçlerin müdahalelerini protesto ederler, Balkanlarda Sırlara karşı daha tavizsiz ve sert bir politika izlenmesi gerektiğini savunurlar ve Gayrimüslimlere şeriata aykırı bir biçimde Müslümanlarla eşitlik tanımayı amaçladığını iddia ettikleri anayasa tasarısı çalışmalarından rahatsız olduklarını açıkça beyan ederler.²¹⁵ Sokaklara kağıtlar atarak, duvarlara bildiriler yapıştırarak propaganda yürütmeye başlayan ve hatta gizli bir cemiyet teşkil ederek Padişah ve hükümet aleyhinde bir ihtilal tasarladıklarından şüphelenilen ıslahat karşıtları; Sırbistan ile harbe devam edilmesini, “Kanun-ı Esasi’nin kafir işi olduğunu”, Hristiyanların da dahil olacağı bir Meclis açılarak

²¹² Eraslan, s. 10 – 11.; BOA, YEE, 71 / 43.

²¹³ Georgeon, s. 70 – 71.

²¹⁴ Eraslan, s. 12.; BOA, YEE, 71 / 43.

²¹⁵ Georgeon, s. 71.

burada “Şer’i Şerif’e mugayir kanunlar çıkarılacağından” buna müsaade olunmamasını, Müslümanların Gayrimüslim vatandaşların mebuslarının reyi ile güçsüz düşürüleceğini, ıslahat taraftarı Midhat Paşa’nın ve Sadrazam Rüşdü Paşa’nın da kafir olduğunu, Padişahın ise “Frenk gömleği giyip” bunlarla Ayasofya Camii avlusunda sohbet ettiğini söyleyerek yaşanan gelişmeler karşısında halka veryansın ediyorlardı.²¹⁶

Bu durum karşısında Midhat Paşa’nın ortaya çıkarak hükümet üzerinde tüm ağırlığını ortaya koyduğu ve kamuoyunu olumsuz etkileyebilecek bu hareketin önde gelenlerinin susturulması için hızlı ve sert tedbirlerin hayata geçirilmesini istediği görülür. Teklif edilen tedbir, muhaliflerin hemen İstanbul’dan çıkarılarak taşraya sürülmeleridir. Fakat Midhat Paşa’nın anayasa çalışmalarının akıbetinden endişe ederek gösterdiği bu sert tepki Abdülhamid’de olumsuz bir karşılık bulur ve bununla aralarındaki ihtilaflara yeni bir mesele daha eklenir. Söz konusu olan, ulemanın önde gelen isimlerinin İstanbul’dan süratle sürülmesidir ve üstelik Midhat Paşa bunun hemen gerçekleşmesini istemektedir. Tahta yeni çıkmış Abdülhamid’in, böyle bir kararın iç kamuoyunda muhafazakar kesimlerin hoşnutsuzluğunu daha da arttırmasından endişe duyduğu tahmin edilmektedir.²¹⁷ Bu kriz karşısında Sultan Abdülhamid, hükümet tarafından sürgün edilmesi istenenlerin önce mahkemece yargılanıp kararın ona göre verilmesinin lazım geldiği yönündeki itirazını öne sürse de bu kişilerin neticede başta Midhat Paşa ve vükelanın isteği doğrultusunda mahkeme kararı olmadan süratle sürgün edildikleri görülmektedir. Abdülhamid’in onayı ancak yargılamanın sürgün yerinde gerçekleştirileceği belirtilerek alınabilmiştir. Yani muhalif hocalar süratle İstanbul’dan sürgün edilecek, yargılanmaları daha sonra sürgüneyken yapılacaktır.²¹⁸ Bu arada bir kısım ulema ise, gerçekleşen bu sürgün kararını desteklediklerini ilan eden hükümete karar sebebiyle teşekkür beyannamesi yayınlamışlardır.²¹⁹ Bu durum anayasa çalışmaları karşısında tüm ulemanın aynı tutum ve görüşte olmadığını göstermektedir.²²⁰

²¹⁶ Adem Korkmaz, Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri, Doktora Tezi, Danışman: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 332.

²¹⁷ Korkmaz, s. 333.

²¹⁸ Eraslan, s. 11.; Georgeon, s. 71.

²¹⁹ Eraslan, s. 11.; Yüksek ricalden ve ulemadan isimlerin aralarında olduğu müderrisler ve dersiamlar biri doksan diğeri doksan bir imza ile Padişaha iki teşekkür dilekçesi sunmuşlardır. Bkz. Korkmaz, s. 333.; Bu iki teşekkür beyannamesinde “fitneciler” kınanırken, Padişah Abdülhamid’e milletin selameti için yaptığı çalışmalardan dolayı teşekkür edilerek kendisine duacı olunduğu ifade ediliyordu. Ahmed Midhat Efendi gerek olayla ilgili o dönem yayınlanan resmi ilanlardaki dilin gerekse de ulemanın beyannamelerinde sürgün hocalar aleyhinde geçen suçlayıcı ifadelerin ağır ve aşırıya kaçan sözler olduğunu savunmuştur. Bkz. Ahmet Mithat Efendi, Üss-i İnkılap, C. II, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Yay., İstanbul 2005, s. 157, 241 – 244.

²²⁰ Anadolu kazaskerliği payesini haiz Seyfeddin Efendi’nin başını çektiği ulema, meşruti bir idarenin Kuran-ı Kerim’deki “*ve şâvir hum fi’l-emr*” (yapacağın işlerde onlara danış) ayeti gereğince şeriata da uygun olduğunu savunuyorlardı. Ancak Fetva Emini Kara Halil Efendi’nin yanında yer alan bir grup ulema ise bu görüşlere karşı

Saltanatının ilk günlerinde gerçekleşen bu hadisenin Sultan Abdülhamid'in hafızasında yıllar sonra bile yer ettiğini görmemiz hadisenin uyandırdığı yankının boyutunu anlamamız açısından faydalıdır. On beş sene sonra artık tahtını tahkim edip saltanatını daha da sağlamlaştırmış halde bulunan Abdülhamid, saltanatının ilk günlerinde gerçekleşmiş olan bu hadiseyi yeniden incelemeye alır. Ancak gerçekleşen sürgün, sürgün edilenler arasında yer alan üç şahsın isimleri ve bu hususta Midhat Paşa ve vükela ile yaşanan ihtilaf hatırlansa bile sürgüne sebep olan konunun tam olarak ne olduğu hatırlanamamış gibidir. Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesi'nden, söz konusu hadisenin gerçekleştiği sırada mabeyn başkatipliğinde bulunan Said Paşa'ya 17 Eylül 1891 tarihiyle bir yazı yazılarak konu hakkındaki malumatı sorulmuştur.²²¹ Said Paşa bu suale verdiği cevapta aradan çok zaman geçtiği için söz konusu

çıktıkları ve meşrutiyetçilerin kendilerine dayanak yaptığı ayetleri onlardan farklı yorumluyorlardı. Mesela onlara göre Al-i İmran suresindeki söz konusu ayette yer alan “hum” zamiri sadece Müslümanları kapsayan bir ifadeydi. Bu sebeple Gayrimüslimlerin de üye olacağı bir şura, bir meclis tesis etmek onlara göre uygun değildi. “Kaffe-i Müminin” imzalı beyannameler yayımlayıp meşrutiyet aleyhtarlığında bulunan bir kısım ulema, meşrutiyet taraftarlarının iddialarının aksine şeriatın Gayrimüslimleri de kapsayan bir meclisi gerektiren meşrutiyet idaresine cevaz vermediğini savunuyorlardı. Meşrutiyet aleyhtarı bu görüşlere meşrutiyet taraftarı gazetelerde reddiyeler yayınlanıyordu. Meşrutiyet taraftarı basın, kurulacak mecliste dini değil siyasi meselelerle meşgul olunacağını, Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarının patriğini kabul ederken onu kendi yastığına oturtması örneğinde olduğu gibi, meselelerde Gayrimüslimlere de riayet mecburiyetinin olduğunu, Hendek Savaşı öncesinde düşmana karşı alınacak tedbirleri tartışacak meclise Yahudilerin de davet edildiğini söylüyorlar, benzer örneklerle tezlerini kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca temel fıkıh ilkelerinden, “*zamanların tagayyürüyle ahkam tagayyür eder*” kuralına da vurgu yapan meşrutiyetçiler, daha önce meşruti idarenin denendiği Tunus'tan kendi taleplerini destekleyici mahiyette örnekler veriyorlardı. Anayasa komisyonuna iştirak eden ulemadan Asım Yakub ve Pirizade Mehmed Sahib Efendilerin başını çektiği ulema da meşruti idarenin dinen uygunluğuna cevaz vermişlerdi. Bkz. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 29, Ankara, 2004, s. 390 – 391.; Bu dönemde Mekteb-i İdadi-i Şahane kitabet muallimliği ve Ticaret-i Bahriye Meclisi zabıt katipliği görevlerinde bulunan Esad Efendi de bu tartışmaların sürdüğü ortamda meşruti idareyi tanıtan ve bu tip bir idare şeklinin faziletlerinden bahseden bir risale neşretmiştir. “Hükümet-i Meşruta” adlı bu eserinde Gayrimüslimlerin Umumi Meclis'e iştiraklerinin dini açıdan uygunluğunu şu sözlerle savunmuştur: “*Eğer bu meclis yalnız mesalih-i İslamiyeye müteallik bir meşveret meclisi olsaydı itirazınız pek becâ idi. Lakin öyle değil. Bu meclis azaları adeta ahali tarafından intihab olunmuş müddeilerdir (davacılar). Ahalinin verdiği paraların mahal ve suret-i sarfını ararlar. Eğer israf yahut sirkat olunmuş ise men'ini talep ve dava ederler. Memurlar ahkam-ı kanun hilafına ahaliye zulmediyorlarsa mesela filan memur ahali-i memlekete yani müvekkillerimize şöyle zulmediyor diyerek muhakemesini ve cezasını talep ederler. Bu meclisin üst tarafında bir de meclis-i ayan vardır. Onlar da durumu tetkik ederler. Bununla beraber kanunun mevkii-i icraya vaz'ı mutlaka zat-ı hazret-i Padişahinin tasdikine muhtaçtır. Bu meclisin vazifesi mahdud olarak yalnız görülen fenalıkları beyan ile davadan ibarettir. Bu ise her yerde herkesin hakkıdır. Bizde şer-i şerifle dahi müeyyedir. Bir müddei mesela Hıristiyan olsa da bir memurdan zulüm görse, mahkemeye giderek şikayet ve hakkını talep ve dava eylediğinde kadı olan zat ona sen Hıristiyanın davaya hakkın yoktur diyebilir mi? Hususiyle şeriye-i İslamiye nazarında Müslim ile gayrimüslim hukukça müsavidir. Biz bu meclisin teşkiliyle gayrimüslim olanları kendimize veli ittihaz etmiyoruz. Onlar da meşru olan hukuklarından naşi bizimle beraber görecekları fenalıkları dava edecekler. Onlara siz İslam değilsiniz, bizimle beraber halinizi devlete arz ile dava etmeye hakkınız yoktur denilebilir mi? Buna şeriat-ı İslamiye razı olabilir mi? Haşa!*” Bkz. Tarık Zafer Tunaya, “Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve ‘Hükümet-i Meşruta’”, Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Vol. 6, 1978, s. 227 – 234.; Hanioglu, s. 388.

²²¹ “Bundan on beş sene mukaddem yani cülus-ı hümayun hamiyet-i makrun hazret-i padişahi şeref vukuundan iki üç mah sonra bazı efal-i siyasiyelerinden dolayı nefy edilip badehu mazhar-ı afv-ı ali olmuş olan müteveffa Gürcü Şerif Efendi ile Ramiz Paşa ve Uzunetek Rıza Bey'in ve sair bazı kimselerin nefy ve tebidleri canib-i Bab-ı Ali'den arz ve istizan olunması üzerine velinimet bi menendimiz şevketmab efendimiz hazretleri bunların icra-yı muhakemeleriyle tebeyyün edecek hale göre haklarında muamele edilmesini irade ve ferman buyurmuş oldukları halde olvakit müteveffa Rüsdü ve Midhat Paşaların müşar-ı mumailihin mütecasir oldukları hareket-ı ihtilaliye'den dolayı bila-mahkeme idareten sürat nefy ve tebidlerine lüzum-i kavi göstermiş oldukları hatır nişan-

isimlere isnat edilen “harekat-ı fesadiye”nin tafsilatını kendisinin de tamamıyla hatırlayamadığını ancak o devrin evrakı araştırıldığı esnada bu konu hakkında Bab-ı Ali’den neşr olunmuş bir resmi ilana rastlanıldığını, bunda söz konusu kişiler hakkında “idare-i Devlet-i aliyye’ye mütealîk icraat ve teşebbüsât aleyhinde ve zanaat ve vazifeleri haricinde eracı ve ekazib neşriyle ezhan-ı umumiye tedhiş ettikleri ve bedhevahan devletin meclubu oldukları gibi bazı fıkraat” görüldüğünü arz etmekle yetinmiştir.²²²

Kanun-ı Esasi’nin hazırlanması ve ilanına giden süreçte iç kamuoyunda muhalif bir rüzgar oluşturmalarından ve faaliyetleriyle liberal çevrelerin uzun zamandır beklediği ıslahata mani olacak olaylara sebebiyet vermelerinden çekinilen isimlerin İstanbul’dan alâlacele uzaklaştırılıp bir mahkeme kararı olmaksızın sürgün edilmelerinin bu dönemde bir “devlet politikasının” gereği olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki 21 Ekim 1876 tarihli, “düşman devletlerin” tahrik ve telkinleriyle hareket ederek bir “fesat cemiyeti” teşkil ettikleri iddia edilen isimlerin sürgün edilmelerini talep eden yazının altında yer alan vükelanın mühürleri arasında anayasa konusundaki muhafazakar tutumuyla bilinen Ahmed Cevdet Paşa’nın da mührü bulunuyordu.²²³

Vükelaya göre bu fesat hareketinin müretteplerinin kimler olduğu kamuoyunca zaten malumdur. Fakat yine de Zaptiye Nezareti tarafından durum özel olarak incelenmiş ve neticede bu “fesat cemiyetinin” reislerinin “sudurdan Şerif ve Muhyiddin Efendilerle, Mirmiran’dan Ramiz Paşa ve Bab-ı Ali Evrak Müdür-i esbakı Rıza Bey” oldukları ve bunlarla beraber ismi sıralanan diğer kişilerin de cemiyetin üyesi bulundukları anlaşılmıştı.²²⁴ Bunların hareketlerinin

ı ali ise de aradan hayli seneler geçtiği cihetle müşar-ı mumaileyhin harekat-ı fesadiyelerinin tafsilatı tahattur buyrulmadığından zat-ı sami-i hidivlerinin Mabeyn-i hümayun-ı mülukane başkitabetinde bulundukları zamana müsadif olan bu madde hakkındaki malumat-ı aliye-i devaranilerinin arzı atabe-i ulya kılınmasını şeref sadır olan irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahi iktiza i celilinden olmakla...” bkz. BOA, YEE, 82 / 65 (13.02.1309/ 18 Eylül 1891). ; Bu yazışmadan aylar önce Kazasker Gürcü Şerif Efendi’nin vefat ettiği haberinin Saray’a bildirildiği görülmektedir. “Bir müddetten beri na-mizaç bulunan Kazasker Gürcü Şerif Efendi’nin” Nişantaşı’ndaki hanesinde vefat ettiği haber verilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.AZJ, 18 / 71, (30.07.1308/11 Mart 1891).

²²² BOA, YEE, 82 / 65.

²²³ “Bir müddetten beri bedhavahan devletin tahrikat ve ilkaatı eseri olmak üzere asayiş-i memleketin ihlali zımnında beynen-nas kıyl u kaller ve fesad-amiz sözler çoğalıp bunun bir an ve bir saat evvel önü alınmaz ise maazallah-ı Teala devlet ve milleti tehlikeye düşürecek netayıç-i mazarranın meydana geleceği icra olunan tahkikattan ve görülen asar-ı haletten mertebe-i tahkike vasil olmuş...” bkz. BOA, İ.DH., 735 / 60216 (02.10.1293/ 21 Ekim 1876).

²²⁴ Diğer isimler şöyle listelenmektedir: “Çemberlitaş’ta Köprülüoğlu medresesinde sakin Beyazıd hocalarından Mustafa Efendi, Gürcü Sabit Efendi, Akdeniz Baş kurşunlu medresesinde Halidi Dervişlerinden Mahmud Efendi, Mahal-i iskani malum olmayan Ali Efendi, Zincirlikuyu mahallesinde sakin Fatih hocalarından Bozkırlı Mustafa Efendi, Fatih Baş tetimme medresesinde sakin Farsî hocası Osman Efendi, Fatih civarında dersiam hocalarından Sirozlu Deli Hafız Efendi, Sudurdan Hocaşade Dağıstanlı Muhyiddin Efendi’nin yeğeni Mustafa Efendi, Gürcü İbrahim Efendi, bu sene derse çıkan Hoca Mehmed ve İbrahim Efendiler, Müellif Gürcü Mehmed Efendi, Merhum

Osmanlı Devleti'ni düşmanları karşısında zor durumda bırakabilecek olaylara sebebiyet verebileceği, bu tip insanların her devlet ve memlekette, yürürlükte olan kanunlar gereğince cezalandırıldığı, adı geçenlerin uzun uzun sorgulanmalarıyla meşgul olmaya “*hal-ı maslahatın tahammülü olmadığına binaen*” bunların menfalarında sorgulanmalarına yine devam olunmak üzere tüm paye ve rütbelerinin alınarak Şerif Efendi'nin İstanköy'e, Muhyiddin Efendi'nin Rodos'a, Ramiz Paşa'nın Bozcaada'ya, Rıza Bey'in Limni'ye nefy ve tebid edilmeleri, bunlarla beraber isimleri zikredilen diğer şahısların da derdest edilip “mahal-i münasibeye” ve memleketlerine gönderilmeleri isteniyordu.²²⁵ Sultan Abdülhamid iradesinde durumun ciddiyetine dair kendisine “*havas-ı vükela-yı fehham*” tarafından yapılan sözlü tebliğe dayanarak talebi kabul etmiş olduğunu belirtmiş ve böylece sürgün kararını onaylamıştı.²²⁶ Sürgün kararı 6 Şevval tarihli (25 Ekim 1876) tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde de halka ilan olunmuştu.²²⁷

Meşrutî ıslahata karşı ulema cephesinden gelen dini referanslı muhalefete bu şekilde gözdağı verildikten sonra Midhat Paşa'nın karşısında engel olarak artık sadece gücünü saltanattan alan Saray'a yakın bazı muhafazakar güçlerin kaldığı görülmektedir. Anayasa ve parlamento çalışmalarının resmen başlamasına konjonktür icabı cevaz veren Sultan Abdülhamid, ilan edilecek anayasa karşısında “saltanatının hak ve hukukunu” güvenceye alma ve Padişahlığın yetki ve ayrıcalıklarını koruma derdindedir. Bu süreçte Saray çevresindeki bazı isimler de onun bu konudaki vehmini adeta tahrik eder derecede tutumlarda bulunmuşlar, özellikle Midhat Paşa'yı hedef alarak Midhat Paşa'nın gayesinin aslında iktidarı ele geçirmek olduğu gibi söylentileri yaymışlardır. Midhat Paşa'nın Kasım ayının sonuna doğru sunduğu anayasa tasarısı Cevdet Paşa ve Sadrazam Rüşdü Paşa'nın çekinceleri ile karşılaşmış, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ise Midhat'ın tasarısına bütünüyle karşı olmuştur. Bu ortamda Padişah 26 Kasım'da Midhat Paşa'nın taslağını geri çevirerek taslak üzerinde tadilat

Kıbrıslı Kethüdası Kamil Efendi, Dersiam Gürcü Süleyman Efendi, Kerkük Müftüsü (Esbak) Derviş Efendi, Beypazarlı Emin Efendi.” Bkz. BOA, İ.DH. 735 / 60216.; Korkmaz, s. 333.

²²⁵ BOA, İ.DH. 735 / 60216; Korkmaz, s. 332 – 333.

²²⁶ BOA, İ.DH. 735 / 60216.

²²⁷ Korkmaz, s. 333.; Haklarında sürgün kararı verilenler cürümlerinin ne olduğu somut bir biçimde ifade edilmemekle beraber “*ağraz-ı şahsiyelerinden*” (kişisel kinlerinden) dolayı devlet ve memleket zararına olacak her türlü kötü işe meyletmekten çekinmeyen yabancı devletlerin etkisindeki fesat kişiler olarak tanıtılarak bir kınama ile kamuoyuna takdim edilmiş ve bunların menfalarına gönderildikleri ilan edilmişti. İlanda ismi açıkça verilenler, bu fesat cemiyetinin reisi olarak görülen dört kişi ile üyeler arasında yer alan Kıbrıslı Kamil'di. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı 1841, 6 Şevval 1293.; Eldem aynı tarihli Vakıf gazetesinde de, “aynı muallak ifadelerle” dolu bir haberin yer aldığını aktarmış ayrıca 3 Kasım 1876 tarihli Le Figaro gazetesinde geçen Havas Ajansına dayanan bir habere dikkat çekmiştir. Bu havadise göre sürgün edilen bu kişilerin amacı Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'yi tahta çıkarıp Mahmud Nedim Paşa'yı sadarete tekrar getirmek ve böylece anayasal ıslahata mani olacak muhafazakar bir darbe gerçekleştirmektir. Bkz. Eldem, s. 63.

yapılmasını ister ve komisyonun çalışmaları bu sebeple biraz daha uzayarak Aralık ayına sarkar. Midhat Paşa Sarayın bu adımı karşısında taslağından bazı ödünler vermek durumunda kalır, Padişaha nazırları atama hakkı tanınması gibi istekleri kabullenir.²²⁸ Halen görevinde bulunan Sadrazam Rüşdü Paşa'nın Padişahın yetkilerini sınırlayan maddelere karşı çıkma konusunda Saray ile uzlaşır bir görüntü vermesinin de Midhat Paşa'nın işini zorlaştırdığı ve taslağın kabulünü geciktirdiği söylenir.²²⁹

Fakat Balkanlardaki siyasi krizi tartışmak üzere İstanbul'da toplanması planlanan uluslararası konferansın tarihinin yaklaşması Midhat Paşa'ya avantaj sağlamaktadır. Hem Padişah hem de diğer devlet ricali Avrupa devletleri ile olan bu krizin çözümünde liberal Avrupa kamuoyunda da sempati kazanmış bir isim olan Midhat Paşa'ya umut bağladıklarından anayasa konusunda artık daha fazla direnmezler.²³⁰ Ayrıca Midhat Paşa bu sırada aradığı iç desteği de ordudan bulmuş gözükmetedir. Sırbistan cephesinden henüz dönen Askeri Okullar Nazırı Süleyman Paşa'nın da meşruti idarenin tesisi konusunda oldukça istekli ve hevesli olduğu, hatta kendisinin de bir anayasa tasarısı hazırladığı, konu hakkında Padişah ile bir iki kez yüz yüze görüştüğü ve sürecin hızlanması için yoğun bir mesai yürüttüğü görülür. Basına da yansıyana göre bu görüşmelerde Sultan Abdülhamid, daha önce amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayında önemli rol üstlenmiş olan Süleyman Paşa'yı iltifatla karşılamış ve anayasa konusunda onun görüşlerine de başvurmak istediğini söylemiştir.²³¹ Saltanatının ilerleyen dönemlerinde, merhum amcasına karşı tertip edilen darbe sebebiyle ricalden birçok isimle bir hesaplaşmaya girişecek olan Abdülhamid'in şimdilik politika icabı böyle davrandığını tahmin etmek güç değildir. Bu arada Sultan, anayasa taslağı üzerine Süleyman Paşa ile birlikte Saray erkanının da görüşlerine başvurmuştur. Mabeyn başkatibi Küçük Said Paşa ile Mabeyn feriki Eğinli Said Paşa da görüşlerinin istenmesi üzerine konu ile ilgili birer layiha hazırlamışlardır. Eğinli Said Paşa'nın hatıratından anlaşıldığı kadarıyla, son şeklini alarak 23 Aralık'ta resmen ilan eden Kanun-ı Esasi'nin devletin resmi dilinin Türkçe olduğu ile ilgili 18. maddesi kendisinin sunmuş olduğu bu layihanın tesiriyle şekillenmiştir.²³² Fakat yine de ilan olunan anayasada Padişahın mabeyn feriki Eğinli Said Paşa'yı bile tatmin etmeyen hususlar olacaktı.

²²⁸ Georgeon, s. 71.

²²⁹ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. 2 , 3. Baskı, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010, s. 219.

²³⁰ Baykal, s. 57.

²³¹ Erol Özbilgen, Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsni Paşa ve Dönemi, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 65 – 70.

²³² Davut Erkan, II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı I-II (1876 – 1880), Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 15, 98.

Eğimli Said hatıratında, ilan olunan Kanun-ı Esasi'nin daha sonraları çok eleştirilecek olan 113. maddesine karşı itirazlarda bulunduğunu anlatmaktadır. Ona göre bu maddeyi anayasaya koyduran ve de taslak çalışmaları sırasında bu konudaki itirazların reddine sebep olan kişi Mabeyn müşiri Damad Mahmud Paşa'dan başkası değildir. Eğimli, Padişaha şüphe ettiği kişileri ülkeden sürgün etme yetkisi tanıyan bu maddeye, kimsenin suçu sabit olmadan bir şüphe üzerine cezalandırılmayacağını hatta böyle bir maddenin tüm anayasayı hükümsüz bırakacağını söyleyerek karşı çıkmıştır. Sultan Abdülhamid bu itiraza ilk başta hak vermiş gözükp bu maddeyi anayasanın ilanından bir gün önce kaldırmayı düşünse de, ertesi gün aynı maddenin birkaç cümle değiştirilerek ilan olunan anayasa metnine girdiği görülmüştü.²³³

Midhat Paşa İstanbul'da toplanacak konferansın arifesinde, 19 Aralık 1876'da sadrazamlığa getirilmiş ve nihayet konferansın İstanbul'da toplandığı aynı gün olan 23 Aralık'ta da uzun zamandır üzerinde çalışılan Kanun-ı Esasi resmen ilan olunmuştu. Top atışlarıyla ilan olunan meşrutiyet haberi bu sırada İstanbul'a konferans için gelmiş Avrupalı delegeleri umulduğu kadar etkilememiş gözükmektedir. Onlar konferans boyunca girdikleri sert münakaşalarla Balkanlarda Osmanlı Devletinden bekledikleri tavizleri yinelemeye İmparatorluk başkentinde meydana gelen bu gelişmeye hiç aldırmandan devam etmişlerdi.²³⁴ Midhat Paşa ise anayasanın ilanıyla gayesine ulaşmış gözükse de ilan olunan Kanun-ı Esasi'nin içeriği tartışma konusu olmuştur. Bazı müellifler Kanun-ı Esasi'nin ilanından önce yaşanan tartışmalar sırasında ıslahat aleyhtarlarının Midhat Paşa'nın inisiyatifiyle bir mahkeme kararı olmadan sürgün edilmelerinin Abdülhamid'e emsal oluşturduğunu, Abdülhamid'in bundan yararlanarak Kanun-ı Esasi'ye “emniyetsiz görülen” kişilerin ülke dışına sürgün edilmesi konusunda Padişaha yetki veren 113. maddeyi koyduğunu, bu duruma aslında Midhat Paşa'nın sebep olduğunu söylerler ve Midhat Paşa'nın tutumunu eleştirirler.²³⁵ Esasında Midhat Paşa bu

²³³ Eğimli Said Paşa'nın ifadesine göre Sultan itiraz edilen maddeyi “*Polisin malumat-ı mevsukesi üzerine taht-ı şüphe bulunanları zat-ı hazret-i Padişahinin Memalik-i Şahaneden tard u nefy ile mücazat etmeye hakkı vardır*” şeklinde tadil ettirmiş, madde bu haliyle kabul edilmezse Kanun-ı Esasi'yi ilan etmeyeceğini söylemişti. Eğimli Said, “*polise istenildiği gibi emir verilir efendimiz bilirsiniz*” diyerek hoşnutsuzluğunu ifade etse de maddenin anayasaya girmesine mani olamamıştı. Bkz. Erkan, s. 15-16, 102, 103.; İlan olunan Kanun-ı Esasi'nin tartışmalı 113. maddesi tam olarak şu şekildedir: “*Mevadd-ı Şetta: Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde Hükümet-i Seniyye'nin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten İdare-i Örfiye ilanına hakkı vardır. İdare-i Örfiye, Kavaneyn ve Nizam-ı Mülkiye'nin muvakketen tatilinden ibaret olup İdare-i Örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i Zaptiye'nin tahkikat-ı mevsukesi üzerine sabit olanları Memalik-i Mahrusa-i Şahane'den ihraç ve tebid etmek münhasıran zat-ı hazret-i Padişahinin yed-i iktidarındadır.*” Bkz. Düstur, C. 4., İstanbul 1299, s. 19.

²³⁴ Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958, 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978, s. 327 – 328.

²³⁵ İsmail Hami Danişmend, Mirat-ı Hakikat'ın müellifi Mahmud Celaleddin Paşa'nın ve İbnülemin'in bu konuya dair serdetmiş oldukları görüşleri paylaşır ve onaylar. Bkz. İsmail Hami Danişmend, Tarihi Hakikatler, Yay. Haz. Cengiz Zengin, Oğuzhan Cengiz, Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 540.; Danişmend, s. 294.; Mahmud

maddenin anayasada yer almaması için çabalamış fakat bu hususta muvaffak olamamış ancak bu şekilde bile olsa Osmanlı Devletinde bir anayasa ilanını bir kazanç olarak gördüğünden duruma razı olmuştur.²³⁶ Anayasa çalışmaları sırasındaki olumsuz tutumu sebebiyle Midhat Paşa kendisinden serzenişte bulununca Rüşdü Paşa'nın “*hazırladığı kanun önce kendi başını yiyecek*” şeklinde Midhat Paşa'ya haber gönderdiği rivayet edilir.²³⁷ Gerçekten de Kanun-ı Esasi'nin tartışmalı 113. maddesinin ilk kurbanı Midhat Paşa olacaktır.

Sultan Abdülhamid ilan olunan Kanun-ı Esasi'de saltanatın ayrıcalıklarını koruma konusunda başarılı olmuş ve istediğini almış gözükmektedir. Hatta ilan olunan bu anayasa ile saltanatına hukuki bir meşruiyet kazandırmıştır. Kanun-ı Esasi'nin 5. maddesine göre Padişahın kişiliği kutsaldır ve fiillerinden dolayı kimseye karşı sorumlu değildir. Padişah bakanları atama ve azletme hakkına sahiptir, yasalar gereği verilmiş cezaları affetme veya hafifletme yetkisi Padişahıdır, Parlamento toplama veya dağıtma, temsilci seçimi için gerekli hazırlıkları yapmak, olağanüstü durumlar halinde anayasadaki güvenceleri geçici olarak askıya almak da yine onun hakkıdır. Padişah parlamento kararlarını yasalaştırıp ilan etmekle kalmayıp, parlamento onayına başvurmaksızın yeni yasalar da çıkarabilir.²³⁸

Kanun-ı Esasi'nin ilanına giden süreçte yaşanan tartışmalar sırasında, Ekim 1876'da İstanbul'dan taşraya sürgün edilen Midhat Paşa muhaliflerinin bir müddet cezalarını çektikten sonra affedildikleri görülmektedir. O vakit memleketlerine gönderilmek suretiyle İstanbul'dan ihraç edilmiş müderrislerden Bozkırlı Mustafa ve Beypazarlı Hacı Emin Efendilerin evlat ve ayalları İstanbul'da yaşadığından, “*emsallerinin de nail oldukları*”²³⁹ aftan yararlanarak sürgünlerinin sonlandırılması ve İstanbul'a dönmelerine müsaade edilmesi istenmiştir. İki müderrisin aileleri tarafından vuku bulan talep *Taraf-ı Vâlâ-yı Fetva-penahi* tarafından özel olarak iletilmiş ve neticede Padişah Eylül 1877'de söz konusu kişilerin affına dair iradesini

Celeleddin'e göre o zamanlar Midhat Paşa söz konusu isimleri “bir ajan raporuna” dayanarak bir gecede evlerinden aldırılmış ve sürdürmüştü. Aynı şey daha sonra Midhat Paşa'nın da başına gelmiş, çoluk çocuğuyla vedalaşmadan memleketten uzaklaştırılmıştı. Mahmud Celeleddin'e göre bu durum Vükela'da bir korkuya sebep olmuş, bundan sonra devletin bekası için doğru bildiklerini konuşmak yerine Padişahın arzusuna uymayı önceleyerek makamlarını ve yerlerini koruyabilmek tek gayeleri olmuştu. Bkz. Mahmud Celeleddin, *Mirat-ı Hakikat*, C. 1-3, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s. 241 – 242.

²³⁶ Baykal'a göre daha sonra da bu maddenin anayasadan çıkarılmasına çalışmıştır. Bkz. Baykal, s. 58.

²³⁷ Ünal, s. 327.

²³⁸ Shaw, s. 219 – 220.

²³⁹ Midhat Paşa muhalifi grubun öne çıkan isimlerinden Şerif, Muhyiddin ve Kamil Efendilerin af ve ıtlakı için Mart 1877'de irade verilmişti. Fakat bu iradede aynı gruptan Ramiz Paşa ve Rıza Bey'in “*şimdilik menfalarında kalmaları*” da emredilmişti. Bkz. BOA, MB.İ. 34 / 34 (29.02.1294/15 Mart 1877).; Bu af kararının Midhat Paşa'nın sadareten azledilip yurtdışına gönderilişinden sonrasına tesadüf etmesi dikkat çekicidir. Midhat Paşa, Şubat 1877'de sadrazamlıktan azledilip yurtdışına sürgüne gönderilmişti. Bkz. Çetinsaya, Buzpınar, s. 9.

vermiştir.²⁴⁰ İki sürgünün af sürecinde onların bağlı oldukları kurumun yani Şeyhülislamlığın bürokratik prosedüre dahil olması dikkat çekicidir.

O dönem ismi muhaliflerin elebaşları arasında zikredilen eski Bab-ı Ali evrak müdürü Rıza Bey'in Limni adasındaki sürgünü ise diğerlerine nazaran biraz daha uzun sürmüş gözükmektedir. Bu durum karşısında Rıza Bey'in validesi Zeynep Hanım Saray'a dört kez, oğlunun da diğerleri gibi affedilmesini talep eden arzuhalley göndermiştir. Zeynep Hanım ilk arzuhalinde mahdumu Rıza Bey'in küçük yaşlarından beri Bab-ı Ali'de yetişerek "*kesb-i fiyuzat*" eylemiş iken bazı şahısların gareziyle kendisine isnat edilen külliye esassız söz ve müfteriyattan naşı iki sene önce Limni adasına nefy ve tağrib edildiğini, mumaileyh köleleriyle nefy ve tağrib edilenlerden cümlesi daha önce affa mazhar olduğu halde affedilmeyen yalnız mumaileyh kölelerinin kaldığını, hayli vakitten beri müptela olduğu hastalıktan dolayı esir-fıraş bulunduğu ve "sinn-i cariyanesi" dahi derece-i kemale reside olmuş bir halde artık hayattan ümidini kesmiş bir insan olarak arzusunun mahdumunu dünya gözüyle görmek olduğunu, bu sebeple mahdumunun da af ve ıtlakının lütfedilmesini Padişahın merhametine sığınarak talep ettiğini ifade etmiştir. İkinci arzuhalinde de Padişaha dua ile birlikte yine aynı ifadelerle talebini yineleyen Zeynep Hanım üçüncü arzuhalinde "*mumaileyh kölelerinin validesi Zeynep cariyeleri*" imzasıyla, iki seneye yakındır Limni'de bulunan mahdumu Rıza Bey'in ailesinin ve bilhassa küçük kızının perişan bir halde olduğunu söyleyerek af ve ıtlaka dair istirhamını tekrarlamıştır. Dördüncü arzuhalinde ise Rıza Bey'in "üç seneden beri menfi bulunduğu cihetle" eşinin gece gündüz ağlamaktan âmâ mertebesine gelmiş olduğunu ifade etmiştir.²⁴¹ Zeynep Hanım'ın bu arzuhalleyinden Rıza Bey'in Limni'ye sürgün edilirken ailesini yanında götüremediği anlaşılmaktadır.²⁴²

Arzuhalley üzerine Limni'de menfi Rıza Bey'in durumu Saray, Daire-i Sadaret-i Uzmâ ve Zaptiye Nezareti arasında yazışmalara konu olmuş, "mir-i mumaileyhin sebeb-i tebidine" dair nazırlıktan malumat istendiyse de Zaptiye Nezareti konunun Bab-ı Ali'ce malum olabileceğini söyleyerek net bir yanıt vermemiş, konu hakkında Bab-ı Seraskeri'den de tatmin

²⁴⁰ BOA, İ.DH. 753 – 61480 (27.08.1294/6 Eylül 1877).

²⁴¹ BOA, İ.DH. 790 / 64153 (09.09.1296/ 27 Ağustos 1879).

²⁴² Rıza Bey'den çok daha erken affedilen Muhyiddin Efendi Rodos'ta cezasını çekerken oğlu ve uşakları adaya gelerek Muhyiddin Efendi ile birlikte ikamet etmek istediklerini bildirmişlerdi. O zaman Rodos Mutasarrıflığından gelen telgrafa göre Muhyiddin Efendi'nin mahdumu ve uşakları bazı eşyaları da yanlarında olduğu halde Fransız Vapuru ile adaya gelmişlerdi. Bu durum Şura-yı Devlet Riyaset-i Celilesine bildirilmiş, bunun üzerine "ihtilat" yasak ise de Muhyiddin Efendi'nin evlat ve uşaklarıyla ihtilattan men ve ikametlerinde hapis durumunda olmalarının söz konusu olmadığı fakat muhabereleyne dikkat olunması lazım geleceği yönünde görüş bildirilmişti. Bkz. BOA, ŞD. 2341 / 71 (25.10.1293/ 13 Kasım 1876).

edici yanıt alınamadığı fakat Rıza Bey ile aynı gün ve birlikte tebid edilenlerin affedilmiş olması hasebiyle Rıza Bey'in durumunun da diğerleriyle aynı olmasının icap edeceği ifade edilmiştir. Müşarünileyhin Limni'ye tebidinin Zaptiye Nazırı esbak mütefevva Ömer Fevzi Paşa'ya verilen emr-i şifahiye mebni icra olunduğu, kendisiyle beraber muhtelif adalara nefy edilen “sudur-ı azamdan semahetlü Şerif Efendi hazretleriyle, Ramiz Paşa ve Kamil Efendi'nin muahharen afv ve ıtlak olunarak Dersaadet'e gelmiş oldukları beyan ve işar kılınmış olmasına nazaran”, içinde bulunulan mübarek Ramazan ayının hürmetine ve validesi mummaileyhin iltica ve istirhamına merhameten müşarünileyhin dahi mazhar-ı afv-ı ali olunmasına dair verilen sadaret tezkiresi üzerine Padişah nihayet Rıza Bey'in af ve ıtlak olunmasına dair iradesini yayınlamıştır.²⁴³

Bab-ı Ali eski evrak müdürü Rıza Bey üzerindeki sürgün mahkumluğu yaftasından bu suretle kurtulmuş gözükmetedir. Fakat onun bu af kararına rağmen ilginç olarak ilerleyen zamanlarda da yine Limni adasında ikamete devam ettiği anlaşılmaktadır. 6 Nisan 1880 tarihli bir belge onun Limni Mutasarrıflığına tayin edilmesiyle ilgilidir. Ayrıca belgeye göre “müşarünileyh Rıza Bey'in kadim ubudiyetine taltifen üçüncü rütbeden hâmil olduğu mecidiye nişan ve zişanı ikinciye tebdil” edilerek yükseltilmiştir.²⁴⁴ Böylece Rıza Bey daha önce üç sene sürgün olarak bulunduğu Limni adasına bu sefer mutasarrıf tayin edilerek gitmiştir. Taltif edilerek mülki rütbesinin yükseltilmesinden ve mutasarrıflığa tayinini bildiren emirdeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu görevlendirmenin görünürdeki maksadı bir uzaklaştırma veya bir cezalandırma değildir. Rıza Bey'in 9 Aralık 1880 tarihinde, daha sonra tıpkı Namık

²⁴³ BOA, İ.DH. 790 / 64153.

²⁴⁴ Mutasarrıf Haşim Efendi'nin ada havasının vücuduna iyi gelmediğinden bahisle memuriyet yerinin değiştirilmesi talebinde bulunması üzerine Rıza Bey'in ondan boşalan bu göreve atandığı anlaşılmaktadır: “Atıfletli Efendim Hazretleri: Limni Ceziresi Mutasarrıfı saadetlü Haşim Efendi ceziresinin havasına vücudu mütehammil olmadığından tahvil-i memuriyet istidasında bulunduğu ve Urfa Mutasarrıflığına nakledilen saadetlü Abdi Efendi kezaik vücudça beyan-ı mazarretle müstefti idüğüne mebni mummaileyh Haşim Efendinin Urfa Mutasarrıflığına ve bu halde evrak müdir-i esbaki saadetlü Rıza Bey Efendi hazretlerinin dahi Limni mutasarrıflığına ve Aydın Vilayetinin tahrirat ve iradesinde Denizli Kaymakamı İzzetli İsa Bey'in ehliyetine mebni Manisa Mutasarrıflığına tayini inha olunmakla mir-i mummaileyhin dahi Manisa'ya nakli ve icra-yı memuriyetleri ve müşarünileyh Rıza Bey'in kadim ubudiyetine taltifen üçüncü rütbeden hamil olduğu mecidiye nişan ve zişanının ikinciye tebdili ve mummaileyh İsa Bey'in dahi rütbesinin bervech-i terfisi Dahiliye Nezaret-i Celilesinden beyan kılınmış ise de ol babda ve her ne veçhle emr-i ferman-ı hazret-i padişahi şeref sudur buyrulur ise muktezi-i alisi icra kılınacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılını efendim.; Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki; reside-i dest tanzim olan iş bu tezkire-i samiye-i vekaletpenahileri manzur-ı ali hazret-i padişahi buyrulmuş ve bermuceb-i istizan müşar-ü-mummaileyhin zikr olunan mutasarrıflıklara icra-i memuriyetleri ile Rıza Bey'in hamil olduğu nişan-ı mecidiyenin ikinciye tebdili ve İsa Bey'in dahi rütbe-i haliyesinin bervech-i terfisi müteallik şeref sudur buyrulan irade-i seniye-i şehinşahi muktezi-i celilinden bulunmuş olmakla ol babda emr u ferman...” Bkz. BOA, İ. DH. 801 / 64957 (25.04.1297/6 Nisan 1880).

Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasında da yapacağı gibi²⁴⁵, mutasarrıf olduğu Limni Adasına dair bir ıslahat layihası düzenlediği görülmektedir.²⁴⁶ Rıza Bey'in Limni Mutasarrıflığı görevinden 1884'te ayrılmış halde bulunduğu, onun Ağustos 1884'te "eski Limni Mutasarrıfı" unvanıyla mazuliyet maaşı talep etmesinden anlaşılmaktadır.²⁴⁷

Ekim 1876'da dönemin devlet politikasının icabı olarak İstanbul'dan sürgün edilen, o dönem meşruti ıslahat aleyhindeki eylemlere iştirak ettiği gerekçesiyle hem resmi devlet yazışmalarında hem de basında "*düşman devletlerin hizmetinde olarak fesat hareketleri yürütmekle*" suçlanan bir ismin birkaç sene sonra affedilip taltif edilerek yeniden devletin önemli bir idari birimine getirilmesi dikkat çekicidir. Rıza Bey'in validesinin af talebi için yazdığı dilekçelerde ona isnat edilen suçlamaları iftira sayıp reddettiği dikkate alındığında bu belki bir iade-i itibar olarak görülebilir. Fakat sadece Rıza Bey'in değil olayla ilgili olan herkesin, -hatta Rıza Bey'den daha önce- affedilmiş olduklarını da hatırlamak gerekir. Aynı adada önce sürgün ardından da mutasarrıf olan Rıza Bey'in durumu, II. Abdülhamid saltanatında devlet politikasının iç ve dış koşullara göre ne kadar değişken olabildiğini göstermesi açısından güzel bir örnektir. Benzer örnekler II. Abdülhamid saltanatının ilerleyen dönemlerinde de çokça görülecektir.

Abdülhamid'in tahtını henüz tam anlamıyla güvence altına almadığı -veya farklı iç kesimler arasında bir denge tesis ederek bunu sağlamaya çalıştığı- saltanatının bu ilk günlerinde, gerçekleşmiş sürgün kararları üzerindeki etkisinin boyutu merak toplayan bir husustur. Onun saltanatının ilk günlerindeki kaos ortamında gerçekleşen sürgünler ilerleyen yıllarda çeşitli vesilelerle yeniden gündeme getirilmiştir. Arşivdeki 16 Mayıs 1881 tarihli "*Abd-ı melikleri Mahmud*" imzalı bir arıza bu açıdan ilginçtir. Bunda, "*cülus-ı hümayun-ı şahanelerini müteakib Vükelanın ısrarıyla nefy edilen reayan ve bendeganın cezalarına bais olan jurnalleri tertip eden adamın*" kim olduğunun tahkik edildiği, "*Evkaf hazinesinden ve daha sair taraftan öğrenildiğine göre merkumun isminin Hurşid Efendi olup seksen dokuz tarihinde Kudüs Evkaf Müdürlüğünde bulunarak badehu infisal etmiş idüğü*", bunun daha önce

²⁴⁵Midilli Mutasarrıflığındaki bu çalışmasına rağmen Namık Kemal Bey'in ada ahalisi tarafından hoşnutsuzlukla karşılanması ve hakkında ahali tarafından verilen şikayet dilekçeleri için bkz. BOA, YEE, 78/ 44 (4.11. 1301/26 Ağustos 1884); BOA, YEE, 78 / 45 (16.10.1301/9 Ağustos 1884); Midilli mutasarrıfı Namık Kemal'in Rum ahalinin hakkında yaptığı şikayetlere karşı müdafaası için bkz. BOA, YEE 78/42 (1.11.1301/23 Ağustos 1884); bkz. Rahime Baş, "Namık Kemal'in Midilli Rodos ve Sakız Mutasarrıflıkları (1879 – 1888), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Zeki Arıkan, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 49 - 57.

²⁴⁶ BOA, YEE, 100 / 37 (06.01.1298/ 9 Aralık 1880).

²⁴⁷ BOA, İ.DH. 926 / 73383 (H. 28.10.1301/ 21 Ağustos 1884).

aradan vakit geçtiği için hatırlanıp da Padişaha arz olunamadığı, bu adamın şimdi nerede bulunduğunun incelendiği ve bunun neticesinin de daha sonra arz edileceği ifade edilmekteydi. Bahis konusu olan menfilerin “*suret-i tebidlerine*” dair emirnameyi Rüşdü Paşa’nın yazmış olduğu da aynı yazıda verilen bilgiden anlaşıyordu.²⁴⁸ Bu ilginç vesika gerçekten de Sultan Abdülhamid saltanatının henüz ilk günlerinde Sultan’ın tam anlamıyla rızası olmadan, vükelanın nüfuzu ile gerçekleşmiş bazı sürgünlerin olabildiğini bize göstermektedir. Nitekim bu vesikaya göre Sultan beş yıl sonra konuyu yeniden gündeme almakta ve bu sefer saltanatının daha ilk günlerinde sürgün edilenlerin sürgün edilmelerine sebep olanlar hakkında tahkikat yapma gereği duymaktadır.

1.3. 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi ve Örfi İdare Düzeninin Tesisi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı kuşkusuz II. Abdülhamid devrinin en önemli hadiselerinden birisidir.²⁴⁹ Osmanlı Devleti için mağlubiyetle sonuçlanan savaş Osmanlı ülkesine maddi zarar, toprak ve nüfus kaybını getirdiği gibi aynı zamanda bir içe kapanma ve muhafazakarlaşma döneminin de miladı olmuş, Padişah II. Abdülhamid’in idare tarzı da bu

²⁴⁸ Belgede geçen, Padişahın cülusunu müteakip Vükela ısrarı ile sürgün edilmiş “reaya ve bendegan” ile kimlerin kastedildiği isimler açıkça zikredilmediği için anlaşılamamış, konuya dair eklerin sunulduğu ifade edilmesine rağmen ilgili başka bir belge ve bilgiye rastlanamamıştır. Bkz. BOA, YEE, 19 / 11 (16.06.1298/16 Mayıs 1881).

²⁴⁹ Rusya ile 1877’de başlayan savaşı doğuran sebepler Sultan II. Abdülhamid’e selefi Sultan Abdülaziz’den miras kalmış sorunlardan neşet ediyordu. 1875’te Güney Hersek’te, görünürdeki nedeni ağır vergiler olan bir isyan patladığında Osmanlı Devleti’ni Rusya ile harbe götüren olaylar dizisi de başlamış oluyordu. Hersek isyanı kısa zamanda bölgede bir Müslüman-Hristiyan çatışması mahiyetini almış, çatışma komşu Sırbistan ve Karadağ’a da sıçramıştı. Öte yandan Bulgarların da bu kıyımları örnek alarak hareketlenmeye başladığı, Osmanlı hükümetinin 1860’larda bölgede iskan ettirdiği Çerkeslerle, Bulgar ahali arasında gerginliklerin baş göstermeye başladığı görülmüyordu. Hersek isyancılarını destekleyen Sırbistan ve Karadağ, Temmuz 1876’da Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ettiklerinde Rus kamuoyu da bunu heyecanla destekleyerek yedi bin Rus gönüllüsü Sırbistan’a gönderilmiş ve hatta Sırp birliklerinin başına daha önce Türkistan cephesinde görev almış Rus general Çernayev geçmişti. Rus kamuoyunun dini ve milli bir motivasyonla Hersek ve Sırbistan-Karadağ kıyımlarına dışarıdan müdahil olarak destek verdiği ve durumu Rumeli’de bir Müslüman-Hristiyan savaşına çevirdiği görülmüyordu. Bkz. A.B. Şirokorad, Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana: Osmanlı-Rus Savaşları (Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 404-405, 408.; 31 Ağustos 1876’da tahta çıkan Abdülhamid, cülusunun hemen ertesi günü Osmanlı kuvvetlerinin Sırbistan cephesindeki zafer haberini almıştı. Abdülhamid işte İstanbul kamuoyunun bu zaferden gelen özgüven ile mesrur olduğu bir ortamda tahta geçmişti. Öyle ki bugünlerde İstanbul’da duvarlara asılan bazı meçhul ilanlarda kazanılan zafer selamlanmakta ve mağluplar lehine olacak hiçbir tavizde bulunulmaması, böyle bir tavizi verecek nazırların kazığa oturtulacağı tehditleri savrulmaktaydı. Oysa Sırbistan’a karşı kazanılan zafer Sırbistan’ın arkasındaki Rusya’yı tahrik etmiş ve artık onun konuya doğrudan müdahil olarak daha da açık bir biçimde sahaya inmesine ve Osmanlı hükümetine karşı politikasını daha da sertleştirmesine sebep olmuştu. Üstelik Osmanlı Devleti’nin önceden beri Rusya’ya karşı potansiyel müttefiki olan İngiltere’nin bu sefer Osmanlı Devleti’ni destekleme konusunda artık çekimser bir tavır sergilemeye başlaması da Rusya’ya cesaret veren bir gelişmeydi. Gerçekten de özellikle Bulgaristan’daki olayları kendi ülkesinde gündeme taşıyarak bunun üzerinden bir Anti-Türk propaganda başlatan İngiliz siyasetçi Gladstone’un hareketi İngiltere’de yükselişe geçmekte ve Osmanlı Devleti’ni uluslararası kamuoyunda zora sokarak desteksiz bırakmaktaydı. Nitekim Osmanlı Hükümeti’nin Sırbistan ve Karadağ’a sunduğu sulh şartlarına İngiltere’nin de dahil olduğu Avrupalı devletler, şartları ağır buldıkları gerekçesiyle itiraz edecekler ve meseleye bu şekilde onlar da müdahil olacaktı. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbinin Sebepleri”, Belleten, c. XXVI, S. 103, TTK, Ankara, 1962, s. 582, 583.

savaş ruhuna göre yeniden şekillenmiştir. Avrupalı Devletlerin de dahil olduğu tüm diplomatik girişimlere rağmen²⁵⁰ her iki taraftaki savaş taraftarlarının baskın gelmesi²⁵¹ sonucu Nisan 1877’de²⁵² savaş patlak verdiğinde; her iki ülke de kendisini savaş koşullarına adapte edecek şekilde askeri önlemler yanında gerekli idari ve mülki tedbirleri almak için de harekete geçmiştir. Rumeli cephesindeki Osmanlı kumandanlıklarından merkeze çekilen telgraflarda hasım Rusya’nın güney vilayetlerinde örfi idare ilan edildiğinden bahisle Osmanlı Devleti’nin de bölgede acilen bir “kanun-ı mahsus” ile sıkıyönetim ilan etmesinin lüzumu belirtilmiştir.²⁵³

²⁵⁰Bu girişimlerden ilki İstanbul’da toplanmış Tersane Konferansı’ydı. Bu konferansın sonuçsuz kalması ve dağılması akabinde bu sefer altı büyük devlet Osmanlı Devleti’nden taleplerini biraz daha yumuşatarak Londra Protokolü namı altında bir ikinci teklifi tebliğ etmişler fakat bu girişimin akıbeti de aynı olmuş ve Osmanlı Devleti ile Rusya Devletleri arasında savaş böylece artık kaçınılmaz bir hale gelmişti. Bkz. Danişmend, s. 299.

²⁵¹Karadağ’a Hersek ile Arnavutlukta bazı yerler verilmesi, Hersek ve Bulgaristan’da beşer sene müddetle görev yapacak Hristiyan valilerin atanması ve kaydı hayat şartıyla atanacak istinaf hakimlerinin atanmasında devletlerin onayına başvurulması, bölgede karma milis kuvvetleri teşkil edilmesi, Türkçe dışında diğer mahalli dillerin de resmîleşmesi gibi talepler içeren Tersane Konferansı tekliflerinin İstanbul’da toplanan Meclis-i Umumi’de Midhat ve Damad Mahmud Paşa’ların tesiriyle reddedildiği söylenir ve Paşalar bu sebeple Osmanlı Devleti’ni Rusya ile savaşa sürüklemenin mesuliyetini taşıdıkları gerekçesiyle eleştirilir. Danişmend bu iki paşayı “harp taraftarları” olarak adlandırmıştır. Eğinli Said Paşa’nın hatıratından aktardığına göre iki Paşanın başını çektiği harp taraftarlarının propagandaları Sultan Abdülhamid’in bile sıhhatini bozacak dereceye varmıştı. Yeni Padişah’ın harp istemediği için “Moskof taraftarı” olarak görüleceği, ahalinin bu sebeple ondan yüz çevirip tekrar Murad’ın tahta geçirilmesini isteyeceği propagandaları yayılmakta ve yeni Sultan bu şekilde adeta tehdit edilmekteydi. Daha önce Abdülaziz ve Murad’ın tahttan indirilmesindeki rolü bilindiği için Sultan Abdülhamid’in kesinlikle itimadını kazanamamış olan Midhat Paşa bu ortamda sadareten azledildi ve Avrupa’ya gönderilerek Osmanlı hudutlarından ihraç edildi. Abdülhamid, saltanat ve hanedanın istikbali için artık bir problem halini almaya başladığı görülen Midhat Paşa’yı bu şekilde bertaraf etmeye çalışmıştı. Fakat “harp taraftarları” Midhat Paşa’nın azli ve uzaklaştırılmasıyla güç kaybetmemiş gözükmektedir. İstanbul’da harp taraftarı iklim hala hakimdir. Karadağ’a bir miktar arazi verilmesini ve Hersek ve Bulgaristan’da Bab-ı Ali’nin kontrolünde ıslahat yapılmasını talep eden Londra Protokolü’nün de reddedilmesi üzerine, Karadağ murahhasları arazi taleplerinde tadilata giderek kendilerine yalnızca Nikşik kazasının bırakılması talebi ile iktifa etmişlerse de Meclis-i Mebusan ve Sadrazam Edhem Paşa bu son önerinin de reddedilmesi ve tek bir kazanın bile terkine muvafakat gösterilmemesinden yana olmuşlar ve böylece Rusya ile harbin kapısı aralanmıştır. Bkz. Danişmend, s. 292, 296, 299.; Danişmend’in kaynak olarak müracaat ettiği Mirat-ı Hakikat’in müellifi Mahmud Celaleddin de eserinde Midhat Paşa, Redif Paşa ve Damad Mahmud Paşaları Osmanlı Devleti’ni Rusya ile harbe sürükleyenler olarak tasvir eder, İngiltere ve Fransa’nın böyle bir savaşta Osmanlı Devleti’ne destekte bulunmayacağı anlaşılmasına rağmen Rusya ile sulh yolunun aranmadığını iddia ederek bundan mesul gördüğü paşaları eleştirir. Özellikle Midhat Paşa’nın popülist bir tutumda olduğunu ve işin bu sebeple bu noktaya geldiğini savunur. Bkz. Mahmud Celaleddin, Mirat-ı Hakikat, s. 215. ; Rus ordusu Osmanlı Devleti ile olası bir savaş ihtimali için Ekim 1876’dan beri tetikte olmuş ve bir seferberlik hali içinde bulunmuştu. Sırpların yaşadığı mağlubiyetten sonra askeri hazırlıklar hızlanmıştı. “*Tuna ötesinde dört kolorduluk iş yok!*” diyen kimi coşkulu Rus generallerinin “*sanki koca Osmanlı İmparatorluğu ile değil de Hiva Hanlığı ile savaşa gireceklermiş gibi*” kendilerinden emin bir hava içinde oldukları kaydedilir. Bkz. Şirokorad, s. 408.

²⁵²Rusya 4 Nisan 1877’de Romanya ile bir anlaşma imzalayarak Romanya’yı Osmanlı Devleti’ne karşı kendi safına çekmeyi başardı. Böylece Romanya toprakları Rus ordusunun hareketi için bir üs haline aldı. Bkz. Şirokorad, s. 410. ; 19 Nisan 1877’de Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakof Rusya’nın Osmanlı Devleti ile harp kararını bir beyanname ile Avrupa’ya bildirmiş, 22 Nisan 1877’de Rusya’nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’na dayanarak Osmanlı Devleti hududu içindeki Ortodoks milletlerin hamisi olduğu, Bab-ı Ali’nin vaat ettiği ıslahatları yapmadığı ve ıslahatın uluslararası komisyonca kontrol edilmesi yolundaki talepleri de geri çevirdiği gerekçe gösterilerek Rusya tarafından Osmanlı Devletine 48 saatlik bir ultimatom verilmiş, 24 Nisan 1877’de Rus Çarı Osmanlı topraklarına taarruz emri vermiş ve iki ülke arasında elçiler geri çekilerek diplomatik ilişkiler kesilmişti. Bkz. 1877 – 1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, s. 20 – 21.

²⁵³Osman Köksal, “Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, C. 12, S. 12, 2001, s. 159.

Sulh zamanlarında bile istikrarsızlıklarla çalkalanan Rumeli'nin harbin çıkışıyla iyice hareketlenmesi tüm mahalli birimleri harekete geçirmiş, mülki ve askeri yerel idareciler bölgelerinde örfi idare ilan edilmesinin zaruretinden bahsederek merkezden bunu talep etmişlerdir.²⁵⁴ Harbin daha ilk günlerinde doğu cephesinden gelen bir hezimet haberiyle Mebusan Meclisi'nin karışması, bir grup talebenin Meclis binası önünü sarması gibi hadiseler gerçekten de iç kamuoyunun savaş karşısındaki hassasiyetini göstermiş ve Osmanlı hükümeti için savaş boyunca iç kamuoyunu kontrol altında tutmanın lüzumunun daha iyi anlaşılmasına sebep olmuştur. Ardahan'ın Rusların eline düştüğü haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla başlayan olaylar karşısında evvela İstanbul'da ardından da memleketin lüzum görülen diğer birçok bölgesinde örfi idare ilan edilerek sıkıyönetim başlatılmıştır.²⁵⁵

Dönemin seraskeri Redif Paşa 13 Cemaziyel-evvel 1294 tarihli arızasında, Mebusan meclisi önünde toplanarak halkı da içtimaya davet eden muharriklerin cümlesinin derdest edilerek Bab-ı Seraskeri'ye götürüldüğü ve bunların Zaptiye Nazırının da hazır bulunduğu bir ortamda sorgulandıklarını bildirmektedir. Redif Paşa bunların “*müderresin zaptı altında*” olduklarına dikkat çekerek, medresede bulunanların “*haylaz ve müfsitkar*” olabileceğinden yakınmıştır. Onun aktardığına göre zaptiye marifetiyle celp olunan bu kişilere Bab-ı Seraskeri'de önce harbin çıkış sebepleri ve harbin tafsilatı “*güzelce*” anlatılarak nasihatle bulunulmuş, kendilerinin uygunsuz hareketlerinin “*sadece bu nazik zamanda değil hiçbir vakit kabul görmeyecek*” türden şeyler olduğu, medreselerde bu makule başka uygunsuz adamlar var ise kendilerine ihbar olunmasının ve böyle uygunsuzlukların tekrarına mani olunmasının lüzumu ifade edilmiştir. İsimleri Zaptiye'ye ihbar ile kendilerine teslim edilecek medreselerdeki diğer fesatçıların da sorgulanacağı ve bunların içlerinde harp arzusunda olanlar var ise savaş mevkiine gönderilecekleri, fesat destekçisi olanların derhal tebid edilecekleri beyan

²⁵⁴ Köksal, 159.

²⁵⁵ Mayıs 1877'de saltanatın merkezi İstanbul'da ilan edilen örfi idare (sıkıyönetim) kararını memleketin harp cephesine yakın mahallerinde alınan diğer örfi idare ilanları da izlemiş, Ağustos ayı içerisinde Edirne dahil tüm Rumeli bölgesi ve Doğu Anadolu'da başta Erzurum gibi icap eden diğer mahallerde de örfi idareler ilan edilmiştir. Bkz. Köksal, 159 – 160. ; İstanbul'da örfi idare ilan edildiğini bildiren iradeye göre; “*Dersaadet ve Bilad-ı Selase'nin bugünden itibaren idare-i örfiye tahtına alınması ve keyfiyetin evrak-ı mahsusa ile ilan olunmasıyla beraber örf-i askeri kaidesi iktizasınca hükümet-i mülkiyenin haiz olduğu vezaifin yine bugünden itibaren hükümet-i askeriyeye intikal etmiş olduğundan*” söz konusu mahallerde asayiş tehlikeye düşürecek faaliyetlerde bulunanların “*Bab-ı Vala-yı Seraskeri'de teşkil edilecek divan-ı harb'de ve bir müddet-i kalil zarfında katiyen icra-yı muhakemeleriyle ceraim-i sabiteye göre mücriminin idam ve kürek ve kalebend ve habs cezalarıyla derhal icra-yı mücazâtı*” istenmektedir. Örfi idare kapsamında “*hükümet-i askeriye*”nin diğer yetkileri ise şöyle sıralanmaktadır: “*saniiyen hükümet-i askeriyenin icabı halinde ahalinin esliha ve cephanesini toplamayı ve salisen lüzum görülen eşhasın leyl ve nehhar ikametlerini taharri etmesi ve rabian şüpheli ve mucib havadis neşreden gazeteleri ve neşriyatı iptali ve her türlü cemiyetleri men eylemesi müteallik şeref sudur buyrulan irade-i seniye i cenab-ı padişahi iktiza-i alisinden olarak...*” bkz. BOA, İ.DH. 748 – 61133, (14.5.1294/ 27.5.1877).

olunmuştur.²⁵⁶ Ardahan'dan gelen hezimet haberiyle başlayan Meclis-i Mebusan binası önündeki bu nümayişte kalabalık tarafından en başta Redif Paşa ve Damad Mahmud Paşa'ların hezimetten mesul tutularak hedef haline konuldukları²⁵⁷ dikkate alınırsa Serasker Redif Paşa'nın konu hakkındaki ciddiyetinin derecesi daha iyi anlaşılabilir. Nitekim mezkur nümayişin bastırılmasından birkaç gün sonra nümayişte kalabalığa reislik yapmış müderrislerden birkaçının gizli bir şekilde taşraya sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırıldıkları rivayet edilir.²⁵⁸

Gerçekten de Redif Paşa'nın seraskerlik görevinde bulunduğu sırada görevinden gelen nüfuzu kullanarak İstanbul'dan istediği kişileri sürebildiği, bu konuda inisiyatif sahibi olduğu anlaşılmaktadır. 25 Teşrin-i Sani 1299 (Rumi) tarihiyle Şura-yı Devlet Riyaset-i Celilesine eski Şura-yı Devlet azasından Yusuf imzasıyla Ankara'dan gönderilmiş bir istidanamede²⁵⁹, Redif Paşa'nın seraskerliği zamanında iktidarını kötüye kullanarak şahsi husumetinden dolayı sürgün kararı vermiş olduğundan şikayet edilmektedir. Yazının sahibi olan Yusuf Agah Efendi'nin *"1293 senesi (Rumi) Mayıs'ının on üçüncü Cumartesi günü olvakit Serasker bulunan Redif Paşa tarafından Bab-ı Seraskeri'ye davet edilip burada tevkif edildikten sonra sebepsiz yere ve bir mahkeme kararı olmaksızın hafiyen Ankara'ya sevk ve nefy edildiğinden"* bahsetmesi, o sırada Şura-yı Devlet azası olan Yusuf Agah Efendi'nin de Meclis-i Mebusan önündeki mezkur nümayişle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.²⁶⁰

²⁵⁶ BOA, Y.E.E., 71 – 17 (13.05.1294/26.05.1877).

²⁵⁷ Ahmed Saib "13 Mayıs tarihli Vakit ve diğer İstanbul gazetelerini" kaynak göstererek nümayiş günü yaşananları şöyle anlatmaktadır: "Ardahan'ın Ruslar tarafından zaptı İstanbul ahalisine pek ağır geldi. Mayıs'ın on ikisinde ahaliden ve talebe-i ulum efendilerden birkaç yüz adam Meclis-i Mebusan'a giderek mebuslarla şu işi müzakere etmek istediler. Meclis-i Mebusan reisi Ahmed Vefik Paşa, daha bunlar gelir iken birisini gönderip 'Duhuliyesiz meclise girilmez, zaten meclisin bugünkü müzakeratı hitam bulmak üzeredir' dedirtti ise de cemiyet kabul etmeyerek maksatlarında ısrar ettiklerinden Paşa bizzarure efendilerden birkaçının içeriye girip meramlarını anlatmaya müsaade etti. Bu müsaade üzerine birkaç adam meclise girip bunlardan birisi Ahmed Vefik Paşa'ya hitaben: 'Allah Padişahımız efendimiz hazretlerine tükenmez ömürler versin fakat Ardahan vakası doğrusu bizi pek dilgir etti. Bunun sebebi nedir? Rica ediyoruz bize anlatınız. Bizce bu işlerde mütehhem olacak kimseler var ise bunlar da Redif ve Damad Mahmud Paşa'lardır. Bunlar devlet hainleridir!' diye bağırды. Ahmed Vefik Paşa hocalara birkaç nasihatte bulundu. En sonra 'Bu işler bize aittir. Çünkü milletvekilleri biziz. Her işin icabına bakılacaktır. Siz gürültü etmeyip yerlerinizde oturunuz.' dediyse de hocalar susmayarak mecliste büyük gürültü kopardılar. Nihayet Haleb mebusu Said Efendi ve Astarçılar Kethüdası Ahmed Efendi araya girerek güç bela hocaları teskin edebildiler. Daha sonra etraftaki karakollardan bir takım asker geldiğinden kalabalığı bunlar vasıtasıyla dağıtmak mümkün oldu." Bkz. Ahmed Saib, Son Osmanlı-Rus Muharebesi, Hindiye Matbaası, Mısır, 1327, s. 126, 127.

²⁵⁸ Ahmed Saib'in aktardığına göre nümayişin ertesi günü hükümet, gazetelere resmi bir ilan vererek Ardahan'ın tesliminde mütehhem olan ümeranın taht-ı muhakemeye alınacağını vaat etmekle beraber ahaliye de bundan sonra *"edep dahilinden çıkmamalarını"* tavsiye etti. Birkaç gün sonra da *olay günü gürültü çıkaran cemiyete başbuğluk etmiş müderrislerden birkaçını gizli olarak taşraya nefyetti*. Bkz. Saib, 127.

²⁵⁹ BOA, Ş.D. 2909 / 42 (H. 28.02.1301/M. 29.12.1883).

²⁶⁰ Yusuf Agah Efendi sırasıyla Şura-yı Devlet, Ankara Vilayeti ve Dahiliye Nazırlığına yazdığı birbirini takip eden dilekçelerinde zamanında dönemin seraskeri Redif Paşa'nın iki satır tahriratıyla bila-sebep ve bila-muhakeme Ankara'ya gönderildiğinden ve burada yedi senedir zorla tutulduğundan şikayet eder. Agah Efendi, Redif Paşa'nın

Mebusan Meclisi'nin böyle bir ortamda idare-i örfiye'ye dair yasal düzenlemeler konusunda mesaisini arttırdığı görülmektedir. Esasında daha 30 Nisan 1877'de hazırlanmış olan bir idare-i örfiye layihası, 2 Haziran'da Mebusan Meclisinde görüşülerek bir takım değişikliklerle beraber kabul edilmiş ve aynı gün Meclis-i Ayan'a oradan da Bab-ı Ali'ye havale edilmiş, Hükümet her ne kadar bunu resmen yürürlüğe koymasa da kanun, idare-i örfiye ilan edilen bölgelere gönderilerek fiilen uygulanmaya başlanmıştır.²⁶¹ Bu kanun aslında Kanun-ı Esasi'nin örfi idare hakkındaki 113. maddesini şerh eden bir kanun niteliğindeydi. Böylece Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesinde zikredilen gerekli durumlarda ilan edilecek örfi idarenin biçimine ve kapsamına dair ayrıntılar belirlenmek isteniyordu. Buna göre “*mevaki-i harbiye ve*

kendisini şahsi husumet sebebiyle İstanbul'dan sürdüğünden, kendisinin bu sebeple memuriyetini de kaybederek maddi ve manevi zarara uğradığından şikayet eder ve bu zararların telafisini ister. Mahkemede Redif Paşa ile yüzleşmeye hazır olduğunu söylemekten de geri durmaz. Ankara'ya gönderildikten bir süre sonra Agah Efendi'ye yeniden münasip bir devlet memurluğu verilmesi Padişah tarafından irade buyrulmuştur. Fakat Agah Efendi Padişahın bu iradesinin gerçekleştirilmediğinden, Bab-ı Ali'de yaşanan vükela değişiklikleri esnasında daha önce verilmiş bu sözün hükümetçe unutulup gittiğinden, bilmediği yabancı bir memlekette bu şekilde maaşsız ve memuriyetsiz olarak yaşamasının mümkün olmadığından, İstanbul'da kalan çoluk çocuğunun da zaruret içinde olduğundan yakınmıştır. Kendisine vaat edilen memuriyet eğer verilmeyecekse bunun kendisine kesin olarak bildirilmesini istemiş, aksi durumda maişetini temin için İzmir'deki epeydir atıl halde kalmış olan çiftliğine gitmeye kendisini mezun bilip artık Ankara'dan ayrılacağını bildirmiştir. Kendisinin Ankara'daki yedi yıllık sürgününün Redif Paşa'nın şahsi garezi yüzünden olduğunu, bunun kanunsuz ve keyfi bir uygulama olduğunu, Padişahın da böyle bir adaletsizliğe razı gelmeyeceğini, “*bir mevkide bir adamı tutmak iki şeye mütevakıf olup biri memuriyet diğeri kanunen hükm olunmuş bir ceza-i cinayet*” olması lazım geldiği halde bunlardan ikisinin de kendisinde bulunmadığını, üstelik “*kavaneyn-i siyasiyede ceza-yı cinayetin müddeti bile yedi seneden şedid olamayacağını*” ifade etmiştir. Bkz. BOA, Ş.D. 2909 / 42.; 22 Ocak 1878 tarihli Meclis-i Mebusan zabıtlarından anlaşıldığına göre “Redif Paşa'nın sürdüğü kişiler” meselesi bir şikayet konusu olarak meclise de taşınmış ve mebuslar arasında tartışmalara sebep olmuştur. Gündem dışı konuşmada söz alan Aydın Mebusu Menekşelizade Emin Efendi “*geçen sene Redif Paşa'nın sürdüğü zevattan olup şu an Kayseri'de bulunun*” Mahir Bey'in bir istidanamesinden bahsetmiş, Konya Mebusu Hacı Mehmed Efendi'nin kendisinin bulunmadığı bir encümende mezkur arzuhalin sahibi olan Mahir Bey için “*müfsittir*” demesinden dolayı bu arzuhalin hükümsüz bırakılıp gerektiği gibi tetkik edilemediğinden yakınmış ve bu duruma itiraz etmiştir. Emin Efendi'ye göre “*Redif Paşa haini*” şahsi garezini tatmin için idare-i örfiye ilan edip hukuksuz olarak birçok kişiyi nefyetmiştir. Mahir Bey'in arzuhalini dikkate alınarak yeniden incelenmeli ve sürgün sebebinin ne olduğu soruşturularak adaletin gereği yerine getirilmelidir. Mahir Bey'i savunan Emin Efendi ile Mahir Bey'in sürgün edilmesinde bir usulsüzlük görmediğini ima eden Hacı Mehmed Efendi arasında mecliste münakaşa yaşanmıştır. Mehmed Efendi'ye göre Mahir Bey “*Hristiyanların evlerine giden*” ve “*fesat takımından*” biridir. Suriye Mebuslarından Ganem Efendi de kişisel gareziyle hareket ettiğini iddia ettiği Redif Paşa aleyhinde konuşmuş hatta konuşmasında yaklaşık bir sene önce Midhat Paşa'nın da tebid edildiğini hatırlatma gereği duymuş fakat bu konuda daha fazla bir şey söylemeye cesaret edememiştir. Ganem Efendi konuşmasında, uygulanan idare-i örfiye hakkında açıkça eleştirilerde bulunmuş ve bununla kanunların askıya alındığından ve bunun sanki sırf istenilmeyen *dört beş kişiyi* mahkemesiz olarak *toplayıp nefyetmek* için getirildiğinden yakınmıştır. Yanya Mebusu Mehmed Ali Bey ise talebe-i ulumdan birçok kişinin Redif Paşa aleyhinde şikayette bulundukları için nefyedildiklerini, bunun *zaman-ı hürriyete* aykırı bir iş olduğunu ve bu işten Padişahın büyük ihtimalle haberi olmadığını yoksa Padişahın böyle bir şeye razı gelmeyecek bu adaletsizliğe sebep olanlar hakkında en sert cezayı vereceğinden şüphe duymadığını ifade etmiştir. Halep Mebusu Nafi Efendi de Redif Paşa aleyhinde söz alarak idare-i örfiye zamanlarında bile mahkemesiz olarak hiç kimsenin keyfi bir biçimde sürgün edilemeyeceğini, Divan-ı Harp'lerin dahi bir mahkeme icra ederek karar verebileceğini söylemiş ve Mahir Bey'in dilekçesinin dikkate alınması gerektiğini savunarak kendilerinin mebuslar olarak adalet neyi gerektiriyorsa onun icrası için çalışmakla yükümlü olduklarını ifade etmiştir. Nafi Efendi, eski serasker Redif Paşa zamanında sürgün edilenler hakkında Bab-ı Seraskeri'den malumat talep edilmesinin ve iddiaların dikkate alınarak gerektiği gibi soruşturulmasının elzem olduğunu savunmuştur. Bkz. Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan (1293=1877), Cilt 2, 13 Aralık 1877 – 16 Şubat 1878 İn'ikadları, Vakıf, İstanbul, 1954, s. 182 – 187.

²⁶¹ Köksal, 160 – 161.

askeriyenin ve sair mahallerin idare-i örfiye tahtına alınması, muharebe ve isyan hallerine ve mülkün bir cihetinde ihtilal vukuunu intaç edeceği bazı asar ve emerat ile sabit olacak surette emniyet-i dahiliye ve hariciyeyi ihlal eyleyen akvale mahsustur” denilerek bir yerde sıkıyönetim ilanı için orada harp ve isyan halleri ile, karışıklığa sebep olacak iç ve dış emniyeti bozan hallerin olması gerektiği ifade ediliyordu.²⁶²

2 Ekim 1877 tarihinde tanzim edilen İdare-i Örfiye Kararnamesi ise daha kapsamlı olup bunda örfi idare ilan edilecek mahallin önceden özel surette ilan edilmesinin elzem olduğu, idare-i örfiye ilanıyla Kanun-ı Esasi’nin ve sair kavanin ve nizam-ı mülkiyenin bazı maddelerinin geçici olarak askıya alınabileceği ve hükümet-i mülkiyenin yetkilerinin hükümet-i askeriye’ye intikal edeceği özetle beyan edilmişti. Yani Kararnameye göre örfi idare ilan edilen mahallerde idare mülki makamlardan askeri makamlara geçebilecek, adliye mahkemeleri yerine daha seri kararlar alacak askeri mahkemeler (divan-ı harpler) teşkil edilebilecek ve bazı anayasal hak ve hürriyetler sınırlandırılabilirdi.²⁶³ Örfi idare edilen mahallerde hükümet-i askeriye, lüzum görülen şahısların ikametgahlarını gece ve gündüz arama, şüpheli ve sabıkalı gürühdan olup hükümet tarafından ele geçirilenlerle, idare-i örfiye mıntıkasında ikametgahları bulunmayanları bir başka mahalle tard ve tebid, ahalinin silah ve cephanesine el koyma, korku ve dehşet uyandıracak muzır neşriyatı ve matbuatı ve her türlü cemiyeti men etme yetkilerine sahipti.²⁶⁴ Örfi idarenin ilan edildiği mahallerde kurulacak askeri mahkemeler yani Divan-ı Harb-i Örfi’ler, devletin dahili ve harici emniyetini ihlal eden tüm cünha ve cinayet suçlarının asıl failleri ile bunlara medhal olanların, hükümet memurlarına görevleri başındayken suikast edenlerin, Divan-ı Harbe havale edilmiş cünha ve cinayetlerle bağlantılı cünha ve cinayet derecesindeki tüm adi suçların, örfi idare ilanından önce kurulmuş dahi olsalar tüm cemiyetlerin, örfi idare ilanına sebep olan olaya karıştıkları saptanan kişilerin (ikametgahları örfi idare altındaki mıntikanın dışında olsa dahi) davalarını görmeye yetkiliydi.²⁶⁵ Kararnameye göre divan-ı harplerin ceza tahdidinde önce Askeri Ceza Kanunu’na, onun cevap veremediği durumlarda mülki kanunlara müracaat edileceği ifade ediliyordu.²⁶⁶

²⁶² Köksal, 161.

²⁶³ Köksal, 162 – 163.

²⁶⁴ Köksal, 163.

²⁶⁵ Köksal, 163 – 164.

²⁶⁶ Köksal, 164.

Yasal dayanağı 1876 Kanun-ı Esasi'sinin 113. maddesi olan, hemen ardından gelen düzenlemelerle daha da detaylandırılan idare-i örfiye müessesesi, “buhranlı dönemlere özgü bir kanunilik rejimi”²⁶⁷ olarak tanımlanabilir. Bu rejime göre anayasanın kişisel hak ve hürriyetlerle ilgili bazı maddeleri yine aynı anayasanın bir maddesi yasal dayanak gösterilerek bazı özel durumlarda askıya alınabilmektedir. İdare-i Örfiye müessesesi 1877 – 1878 Osmanlı –Rus savaşının gerçekleştiği özel bir zamanın şartları altında temelleri atılmış ve şekillenmişti fakat bu müessese savaşın bitmesiyle unutulmuş veya bitmiş değildi. İdare-i örfiye, 93 harbi günlerine ait eski ve unutulmuş bir kavram değil tam aksine daima canlı bir kavram olarak varlığını II. Abdülhamid'in tüm saltanatı boyunca göstermeye devam etti. Savaş meydanındaki yenilginin kendisine kadar uzanan ağır eleştirilere yol açtığını gören²⁶⁸ II. Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı tatil etmesiyle başlayan yeni dönemde aslında fiili bir örfi idare rejiminin hüküm sürdüğü, onun saltanatı boyunca yaşanan Girit, Doğu Rumeli, Makedonya, Yemen, Bulgar ve Ermeni meselelerinin de siyasi olarak bu örfi idare rejiminin devam edip yaşamasına zemin hazırladığı savunulur.²⁶⁹

Örfi idarenin getirdiği ortam meşrutî idareden mutlak idareye keskin bir dönüşün gerçekleştiğini gösteriyordu. Sadece Mebuslar Meclisi tatil edilmiyor, kamuoyu üzerinde ifade özgürlüğüne kısıtlamalar getiren tedbirler de yürürlüğe konuluyordu. 1877'de ilan edilen örfi idare kararnamesi gazetelerin kapatılmasını kolaylaştırıyordu. 1888'de çıkarılan bir Matbaalar Nizamnamesi ise bu alandaki baskıları daha da arttırıyordu. “Muzır” ve ahlaka aykırı olarak

²⁶⁷ Köksal, 160.

²⁶⁸ Rusya ile yapılacak sulh hakkında müzakere için sarayda bir olağanüstü meclis toplandığında toplantıya parlamentodan beş kişi katılmış, Başvekil Ahmed Vefik Paşa Rusların sunduğu şartlar hakkında malumat verip katılanlardan görüş isterken, mebuslardan Astarçılar Kethüdası Ahmed Efendi birden ayağa kalkarak Padişahı o güne kadar hiç alışılmamış bir üslupla suçlamaya başlamış, yenilgiden meclisin sorumlu olmadığını söylemiştir. Padişah bu çıkışa bizzat cevap vererek savaştan kendisinin sorumlu olmadığını, kendisinin vazifesini yaptığını ifade ederek sözü Hazine-i Hassa Nazırı Said Paşa'ya bırakmış, o da bunun üzerine savaşa nasıl girildiği hakkında malumat verdikten sonra sarayın harbin yönetimine katılmadığını savunmuştur. Ahmed Efendi'nin buna rağmen görüşlerinde ısrar etmesi üzerine tekrar söz alan Padişah, bu suçlamaların devleti zor duruma düşürmek için kasıtlı ve kötü niyetli kişilerce yapıldığını, kendisinin ölene kadar tek başına Ruslarla savaşmaya hazır olduğunu, hükümdarına karşı saygısızca tutumda bulunan mebusun cezasını ise yine meclise havale ettiğini, artık Sultan Mahmud'un izinden gitmeye mecbur kalacağını ifade etmiştir. Bu tartışmanın akabinde, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan süresiz olarak tatil edilmiş, 3 Mart 1878'de ise Rusya ile Ayatefenos Antlaşması imzalanmıştı. Cevdet Küçük, Padişahın Meclis-i Mebusan'ı anayasanın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak tatil ettiğine, onun meşrutiyet ve anayasadan vazgeçtiğine dair hiçbir beyanda bulunmadığına bilakis resmi devlet salnamelerinde dahi bu olaydan sonra da bu iki kavrama sıkça atıf yapılmaya devam edildiğine dikkat çeker. Bkz. Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1988, s. 218.

²⁶⁹ 1877-78 Savaşının bitmesiyle Rumeli vilayetlerindeki örfi idare resmi olarak hemen kaldırılmamış, 1881'de Sadrazam Said Paşa “emr-i padişahi gereği”, idare-i örfiye icrasına muhtaç olmayan yerler nereleri ise oralarda kavanin-i adliyenin icrası zımında tahkikat yapılmasını Harbiye Nezaretine bir yazıyla bildirdiğinde mahalli askeri ve mülki idarecilerden bu yönde hiçbir olumlu yanıt alamamıştı. Bkz. Osman Köksal, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Örfi İdare Uygulaması”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 796.

kategorize edilen yayınları taşımak, satmak, dağıtmak suç sayıldı ve basımevi açılması, kitap basılması, yabancı yayınların ülkeye sokulması gibi hususlar için ruhsat şartı getirildi. Encümen-i Teftiş ve Muayene adlı bir kurul sansürün idaresi ve zararlı olduğu tespit edilen yayınların imhası işini üstlendi. Matbuat Müdürlüğü de gazete ve dergilerin sansüründen sorumlu bir kurul olarak tesis edildi.²⁷⁰ Toplumun ifade özgürlüğü açısından daha sıkıntılı bir döneme girdiği, kamuoyu için 1876 yılının daha serbest ve yüksek sesle konuşulmaktan çekinilmeyen ortamından tam aksi bir yöne doğru; geriye gidişin başladığı görülüyordu.

1.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sebebiyle Sürgün Edilen Paşalar

Mağlubiyetle sonuçlanan savaşların ardından mağlubiyetten sorumlu görülen askeri erkanın cezalandırılması, Osmanlı tarihinin önceki devirlerinde de örnekleri görülmüş bir uygulamaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında da, cephe hattında görev yapmış bazı Osmanlı kumandanlarının mağlubiyetten sorumlu tutularak yargılandıkları ve cezalandırıldıkları görülmektedir. Daha savaşın ilk günlerinde Ardahan'ın Rusların eline geçmesi haberiyle İstanbul'da Meclis-i Mebusan binasının buna tepki gösteren ahali tarafından basılması gibi hadiseler aslında bu devirde konuya dair bir kamuoyu baskısının var olduğunu da göstermektedir.²⁷¹ Nitekim Ardahan'daki durumdan sorumlu görülen Ferik Kasap Hüseyin Sabri Paşa Divan-ı Harp'te yargılanarak mahkum edilecek ve rütbeleri sökülecektir.²⁷² Yine doğu cephesinde ihmali görülerek Hüseyin Sabri Paşa ile birlikte yargılanması istenen bir diğer komutan Ferik Faik Paşa'dır.²⁷³ Harp sırasında Van Fırkası Kumandanı olduğu anlaşılan Ferik

²⁷⁰ Bülent Tanör, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 – 1980), 33. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, Mart 2020, s. 161 – 162.

²⁷¹ Osmanlı saltanatının tarihinde, mağlubiyetle sonuçlanan savaşların bazen Padişahı tahtından indirecek olaylara dahi sebebiyet verdiği hatırlanırsa konunun Osmanlı Padişahı için önemi anlaşılabilir. 1687'de yaşanan Mohaç yenilgisinin hemen ardından yeniçerilerin başlattığı olayların ucu Padişaha kadar uzanmış, ordu Padişahı tahtından indirmek için Saray'a doğru yürüyüşe geçmiş, memleket meselelerine lakaytlıkla suçlanan IV. Mehmed nihayetinde ulema ile ittifak halinde tahtından indirilmişti. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", TDVİA, C. 28, Ankara, 2003, s. 417.

²⁷² Ardahan'ı savunmada ihmali görüldüğü için suçlanan, Rus saldırıları karşısında şehri terk edip Artvin'e çekilen Kasap lakaplı Ferik Hüseyin Sabri Paşa'nın esasında askerlik mesleği ile bir ilgisi olmadığı, bunu kendisinin de itiraf ettiği, zamanında saraya et teminindeki hizmetlerinden dolayı kendisine Paşa unvanı verildiği, II. Abdülhamid'in ise onu İstanbul'dan uzaklaştırmak kastıyla Ardahan'a kumandan olarak tayin ettiği hakkında bkz. Erkan Cevizliler, Mustafa Özyürek, "Türk, Gürcü ve Ermeni Tarihçilerine Göre Ardahan'da Hakimiyet Mücadelesi", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, C. 12, S. 28, 2019, s. 1227 - 1228.

²⁷³ Ahmed Muhtar Paşa, 29 Ağustos 1293 (Rumi) tarihiyle bölgeden gönderdiği telgrafta iki paşanın da yargılanması için Erzurum'da Divan-ı Harp teşkil edildiğini fakat savaş hali ve mahkeme azalarının bazı kişisel problemleri sebebiyle mahkemenin toplanmasında birçok müşkilatın yaşandığını bildirir. Mahkemenin oluşturulması için gerekli rütbede aza bulunmakta sıkıntı çekildiği anlaşılmaktadır. Azalardan Ahmed Saib Paşa'nın hastalanarak İstanbul'a gittiği, bölgede konunun önem ve ehemmiyetini anlayan tek kişinin Kazım Paşa olduğu ve onun da diğerleri karşısında yalnız kalmış görüldüğü bildirilmektedir. Muhtar Paşa bu durum karşısında paşaların İstanbul'a gönderilerek davalarına orada bakılmasını talep eder. Ancak konuya dair yapılan

Ahmed Faik Paşa'nın da Bayezid bölgesini Rusların istilaları karşısında koruyamadığı ve üzerine düşen vazifeyi yapmadığı gerekçesiyle Anadolu Divan-ı Harbi tarafından “*silk-i askeriden tardı*” ile altı ay hapsi istenmiştir.²⁷⁴ Fakat Divan-ı Harb'in Faik Paşa hakkındaki bu kararının kısa bir süre sonra, yine aynı müddetle olmak üzere Kütahya'ya sürgün olarak değiştirildiği ve onun gerçekten de cezasını bu şekilde çektiği anlaşılmaktadır. Dördüncü Ordu-yı Hümayun Reis-i Erkanından olup Van Fırkası kumandanlığında bulunmuş olan Faik Paşa'nın Anadolu Divan-ı Harbince görülen mahkemesinin ardından verilen askerlikten atılma ve altı ay hapis kararını Padişahın bir irade ile askerlikten atılma kararı yine ibkâ olmakla birlikte “*münasip bir mahalde nefy*”e tahvil ettiği, bunun üzerine Divan-ı Harb'in Faik Paşa'nın Kütahya'ya “*nefy ve icla*” edilmesini kararlaştırdığı görülür.²⁷⁵ Ahmed Faik Kütahya'dayken zevcesi Firdevs tarafından eşinin ceza müddetinin bittiğinden bahisle onun “*tahliye-i sebili*”ni talep eden bir dilekçe Divan-ı Harb'e ulaşmış, bunun üzerine durum değerlendirilmiş ve Padişah tarafından adı geçenin affına dair irade sadır olmuştur.²⁷⁶

Rumeli cephesinde de bazı paşaların henüz harp devam ederken cephedeki görevlerinden azledilip²⁷⁷ töhmet altına girdikleri ve haklarında resmi bir hüküm verilmese de kendilerinin

müzakerelerde bu teklif kabul görmeyerek paşaların ilk önce “*hüküm verilmeksizin*” Erzurum'da sorgulanmaları, haklarındaki hükmün ise “*sorgulanmalarına sebep olan esbab unutulmadan*” savaş sonrasına bırakılması ve de bu süre zarfında onların münasip görülecek bir mahalle gönderilerek orada tutulmaları istenir. Müteakip yazışmalar neticesinde paşaların, mahkemelerine harpten sonra bakılmak kaydıyla “*diğer zevat gibi*” Limni cezaresine gönderilmelerinin irade buyrulduğu görülmektedir. Bkz. BOA, İ.DH. 755 / 61630 (H. 18.09.1294/26.09.1877).; Gerçekten de “*Anadolu Divan-ı Harbi'nde muhakemeleri icra olunan Ferik Hüseyin Sabri Paşa ile sair ümera ve zabitan*” hakkında tayin edilen cezaların savaşın hitamından sonra, (Hicri) 22 Receb 1295 (22 Temmuz 1878) tarihinde Seraskerliğe icrası için tebliğ edildiği görülmektedir. Bkz. BOA, İ.DH. 771 / 62812 (22.07.1295).

²⁷⁴ Müdde-i Umumi Ferik Ahmed Vahab imzasıyla Cenab-ı Vekaletpenahi'ye yazılan ilgili yazının altındaki tarih Hicri 22 Muharrem 1296/Rumi 4 Kanun-ı Sani 1294'tür. (Miladi 16 Ocak 1879). Ferik Ahmed Faik Paşa'nın yargılanması hakkında Anadolu Divan-ı Harbi'nde tanzim edildiği ifade edilen bir defter Osmanlı Arşivinde mevcuttur. bkz. BOA, YEE. D. 994 - , s. 151-152.

²⁷⁵ BOA, Y.A. RES. 2 / 26 (H. 08.03.1296/02.03.1879).

²⁷⁶ BOA, İ.DH. 789 / 64132 (H. 26.08.1296/15.08.1879).

²⁷⁷ Daha 17 Temmuz 1877'de Redif ve Abdi Paşa'ların görevlerinden azledildiği anlaşıyor. Azli bildiren iradede Tuna ciheti orduları kumandanlığının Mehmed Ali Paşa'ya tevcih edildiği, Mehmed Ali Paşa bölgeye gelene kadar sorumluluğun Abdi Paşa'da olduğu, Seraskerlik hizmetinin ise şimdilik kaymakamlık yoluyla yürütülmesine karar verildiği ve bu memuriyete de Mahmud Paşa'nın tayin edildiği bildiriliyordu. Bkz. BOA, MB. İ. 37 / 227 (06.07.1294/17.07.1877).; Serasker Redif Paşa'nın su-i idaresinin azline lüzum gösterdiği, Abdi Paşa'nın ise askeri işler konusundaki bilgi ve tecrübesi müsellemler olsa da vücutça hastalığı sebebiyle kendisinin harbin gerektirdiği dinamikliği karşılayamayarak hantal kaldığının ima edilmesi üzerine Redif Paşa'nın azli ve Abdi Paşa yerine de Tuna Cephesi Umum Kumandanlığına Mehmed Ali Paşa'nın tayin edilmesi hakkında bkz. BOA, İ.DH. 752 / 61441 (06.07.1294/17.07. 1877).; Şumnu'da özel görevle bulunan Namık Paşa, Rusların Zıştovi'ye geçmesi sırasında Mirliya Ahmed Paşa livasının yalnız bir taburunun mukabele ederek savaştığı, diğer taburlarının Ahmed Paşa ile birlikte düşmanı sadece seyrettiklerini bildirmişti. Bunun üzerine Padişah olay yerinde hemen Divan-ı Harp kurularak Ahmed Paşa'nın yargılanmasını istemiş ve cürmü sabit olduğu takdirde paşanın orada kurşuna dizilmesi konusunda Tuna Umum Kumandanı Mehmed Ali Paşa'ya şifahen mezuniyet vermişti. Mehmed Ali Paşa'nın bu yetkiyi kullanmadığı, bu izne rağmen yargılamanın nerede yapılacağı konusunda merkez ile yazışmaların hala devam ettiği görülmektedir. Bkz. BOA, MB. İ. 38 / 16 (12.07.1294/23.07.1877).; 31 Temmuz

“tedbiren” belirli bir mahalde mecburi ikamete tabi tutuldukları görülmektedir. Limni Adasının bu durumda olan paşalar için bir tutukluluk yeri olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Redif, Abdi, Eşref, İşkodra Kumandan-ı esbakı Mahmud, Mirliya Ahmed, Hamdi, Safvet ve Hulusi Paşa’lar “*ahval-i malumeden dolayı*” taht-ı muhakemeye alınmışlar fakat Redif Paşa doktor raporuyla da sabit olan sağlık problemleri sebebiyle mahkemede hazır olamayacağını beyan etmiş ayrıca savaş koşulları sebebiyle mahkemenin toplanması için “*kanunen muayyen olan rütbe ve sınıfta ümeranın tayini de kabil olamamış*”tır. Bu durumda adı geçen paşalar aleyhindeki davaların sonucunun uzamasının kamuoyunda dedikodu ve rahatsızlıklara neden olabileceğinden endişelenildiği, paşaların bu haldeyken Dersaadet’te ikametlerinin “*memleketin emniyeti*” için mahzurlu görüldüğü, bu yüzden adı geçenlerin “*şimdilik nefy ve tebid suretinde olmayıp, memleketin medar-ı emniyet ve asayiş olmak üzere Limni Adasında ikamete memuriyetleri*” kararlaştırılmıştır.²⁷⁸ Buna göre paşaların mahkemeleri savaş bittikten sonra görülecek, mahkemede beraat edenler olursa bunlar yine “*tarik ve kabiliyetlerine göre*” istihdam edilecek fakat suçları sabit bulunanların cezaları icra olunacaktır. Dersaadet’ten bir an önce çıkarılmalarının zaruri olduğu söylenen paşaları almak için hemen yarın Süreyya Vapuru’nun hazırlanacağı bildiriliyordu.²⁷⁹

“*Memleketin emniyet ve asayiş için*” Limni’de tutulmaları istenen paşaların arasında yer alan Abdi Paşa adıyla da bilinen Abdülkerim Nadir Paşa, dönem için sadece askeri değil siyasi yönüyle de ilgi çekici bir isimdir. Çünkü Abdi Paşa hakkında Sultan Abdülaziz’in devrilmesi olayında rolü olduğu iddiaları vardır. Abdi Paşa’nın özellikle bu olayda başrolü üstlenmiş olan Hüseyin Avni Paşa ile yakınlığına dikkat çekilmektedir.²⁸⁰ Abdi Paşa’nın daha sonra Limni’den Rodos’a nakledildiği ve ömrünü burada tamamladığı bilinmektedir.²⁸¹

1877 tarihli bir belgede Redif, Abdi, Saffet, Eşref, İşkodra Kumandanı Mahmud ve Ferik Sabri Paşa’ların yargılanması için kurulan Divan-ı Harb’in riyasetine Namık Paşa’nın, azalığına ise Zaptiye Nazırı Ahmed Hamdi, Erkan-ı Harbiye Reisi Mahmud, Hasan Rüşdü, Ali Nizami ve Halim Paşaların getirildiği bildirilmektedir. Bkz. BOA, MB. İ., 38 / 83 (H. 20.07.1294/31.07.1877).

²⁷⁸ BOA, İ.DH. 754 / 61557 (H. 25.08.1294/04.09.1877).

²⁷⁹ Aynı belge.; Adı geçen paşaları mecburi ikamet yerleri olan Limni’ye götürecek olan vapurun döneminde seçkin bir vapur olduğunu anlıyoruz. Süreyya Vapuru daha önce, Dersaadet’i ziyarete gelen Avusturya Prenslarının maiyetine tahsis edilmişti. Bkz. BOA, İ.DH., 575 / 40066 (H. 21.01.1285/14.05.1868).

²⁸⁰ Abdülkadir Özcan, “Abdülkerim Nadir Paşa”, TDVİA, C. 1., İstanbul, 1988, s. 253.

²⁸¹ Abdülkadir Özcan onun Rodos’tan önce Midilli’ye gönderildiğini kaydetmiş fakat Limni ismini zikretmemiştir. Özcan’a göre Abdi Paşa “savaştaki yenilginin tek sorumlusu olmadığı” görevine iade edilmiş ancak Midilli’ye gönderilmişti. Midilli’den sonra da Rodos’a nakledilmiş ve 1883’te orada vefat ederek Murad Reis türbesine defnedilmişti. Bkz. Aynı makale, s. 253.; Celalettin Rodoslu’ya göre de Abdülkerim Nadir Paşa evvela Midilli’ye oradan da Rodos’a nakledilmişti. Fakat kabir taşındaki hal tercümesine göre onun 1883’te değil 1886 tarihinde, 88 yaşındayken vefat etmiş olması lazımdı. Abdi Paşa Rusların Tuna’yı kolaylıkla geçip Balkanlara hızlıca yayılması karşısında telaşlanan Padişah tarafından harbin ortasında görevinden azledilerek Serasker Redif Paşa ile birlikte Divan-ı Harb’e verilmiş, mahkemede verdiği cevaplarda mağlubiyetin İstanbul’daki Askeri Meclis’in yanlış tedbirlerinden kaynaklandığını izah edince Padişah mahkemeyi kapatmış ve paşayı evvela

28 Ramazan 1296 tarihiyle Rodos'tan Yıldız Sarayına çekilmiş bir telgrafta Redif ve Eşref isimleriyle birlikte Abdi isminin de geçtiği görülmektedir. Altında bu üç ismin yer aldığı Başkitabet'e gönderilmiş telgrafta, padişahın adalet kapısına müracaat edildiği ve bu çağrılarına saraydan bir yanıt beklenildiği ifade olunmuştur.²⁸² Rodos Mutasarrıfı Salih Bey, 1 Aralık 1879 tarihli telgrafında Abdi Paşa'nın tıbben tehlikeli halinin gitgide şiddetlendiğini ve doktorların onun sağlığı hakkında ümitsiz olduğunu, Cumartesi günü bir Fransız Posta Vapurundan Rodos'a çıkan bir İngiliz'in maiyetinde bulunan doktorların da durumu tetkik ederek benzer görüşü bildirdiklerini iletmekteydi.²⁸³ Rodos'tan gönderilen bu haberler Abdi Paşa'nın Rodos'taki durumunda bir değişiklik yaratmamış gözükmektedir. Bu haberlere rağmen Abdi Paşa ömrünün sonuna kadar Rodos'ta kalmaya devam etmiştir.

Savaş esnasında seraskerlikten azledilen Redif Paşa'nın akıbeti de Abdi Paşa gibi olmuş, o da ömrünün sonuna kadar Rodos'ta kalmıştır.²⁸⁴ Abdi Paşa gibi Redif Paşa'nın da

Midilli'ye oradan da Rodos'a nefyetmişti. Rodoslu'ya göre de Abdi Paşa'nın savaşın ortasında komutanlıktan alınıp mahkemeye verilmesinin esas nedeni Abdülhamid'in onu Abdülaziz'in devrilmesiyle ilişkili bilip kendisine itimatsızlık göstermesiydi. Bkz. Celalettin Rodoslu, Rodos ve İstanköy Adalarında Gömülü Tarihi Simalar, Ankara, 1945, s. 29 – 30.; Ali Fuat Türkgeldi'nin “*Maruf Simalar*” adlı eserinde yer alan biyografisine göre de Abdülkerim Nadir Paşa esasen vaktiyle Hüseyin Avni Paşa ile olan yakın münasebetleri ve Abdülaziz'in devrilmesi olayında Redif Paşa gibi medhali görülmesinden dolayı “*mahkemesine harpten sonra bakılmak kaydıyla*” önce Limni'ye ardından da Redif Paşa'nın da bulunduğu Rodos'a gönderilmişti. Onun önce Limni'ye gönderildiği bilgisi Osmanlı Arşivindeki kayıtlarla da örtüştüğünden bizce doğrudur. “*Maruf Simalar*”daki biyografisine göre Abdülkerim Nadir Paşa Rodos'ta kendisine bir hayli süre maaş verilmemesinden ötürü sefalet içinde kalarak, evvela silah arkadaşı iken sonra sürgün yoldaşı olan Redif Paşa'nın muavenetiyle yaşamış ve burada vefat etmiştir. Onun Divan-ı Harp savcısı Ali Nizami Paşa tarafından Rusya'nın Tuna ve Balkan bir engelle karşılamaksızın geçip birçok tahribat, telefât ve hasar vermesinden sorumlu görülerek cezalandırılmasının talep edilmesi üzerine bu suçlamalara bir layiha tertip ederek cevap verdiği, bu cevap üzerine mahkemesinin devamına gerek görülmediği kaydedilir. Abdülkerim Nadir Paşa'nın Rodos'tayken bir gün kendisini ziyaret eden Mekteb-i Harbiye'den yeni mezun olmuş zabitanla görüştüğü ve bu ziyarette onlara askeri vazifeler hakkında bazı öğütlerde bulunduktan sonra biraz duraksayarak “*Devlet sizin için de elbette birer ada bulur*” dediği rivayet edilir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, Haz. Selçuk Akşin Somel, Mehmet Kalpaklı, TTK, Ankara, 2013, s. 254, 255, 257.; Abdülkerim Nadir Paşa savunmasında Yıldız Sarayında kurulan askeri meclisin savaş esnasında cepheye yerli yersiz sürekli müdahalede bulunmasının, emir kumandaya bu şekilde uzaktan karışılmasının olumsuz sonuç verdiğini savunmuş ve karşılaşılan neticeden merkezi sorumlu tutmuştur. Bkz. Nail Uçar, “Başkumandan Abdülkerim Nadir Paşa'nın Yargılanması”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 33. , Eylül 1989, s. 33. ; Abdülkerim Nadir Paşa'nın yargılanması hakkında bkz. Mustafa Öztürk, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi Belgeleri : Abdi Paşa'nın Muhakemesi”, TTK Belgeler, C. XXIII, S. 27, Ankara, 2003. ; Mehmed Kamil, 93 Muharebesi: Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın Muhakemesi, İstanbul 1324; Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa'nın Müdafaaanamesi, Naşiri: Karagöz Gazetesi, Matbaa-i Nefaset Çemberlitaş Vezir Han, Dersaadet, 1329.

²⁸² BOA, Y.PRK.BŞK, 1 / 74 (H. 28.09.1296/15.09.1879).

²⁸³ BOA, Y.PRK.UM. 1 / 78 (H. 16.12.1296/01.12.1879).

²⁸⁴ 22 Ekim 1905 tarihli bir belgede müteveffa Redif Paşa'nın mahdum ve kerimelerinin halen Rodos'ta bulunduğu, onların bazı işlerini halletmek için İstanbul'a gitmek istedikleri, bunun için gerekli mürur tezkiresinin çıkarılmasını talep ettikleri, onların her yaz bu konuda müracaatta bulundukları bilgisi verilmektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS. 494 / 94 (22.08.1323/22.10.1905).

Abdülaziz'in hallinde oynadığı rol²⁸⁵ sebebiyle Padişah Abdülhamid'in güvenini kazanamadığı anlaşılmakta, onun Rodos'taki hareketlerinin her an dikkatle takip edildiği görülmektedir. Rodos Mutasarrıfı Macid 28 Nisan 1881 tarihli telgrafında Redif Paşa'nın Rodos'ta göz önündeki konağında “*mukayyed*” olduğunu bildirdikten başka, onun “*değil İstanbul'a gitmek, şehrin haricine bile çıkışının imkansız olduğu*”nu söylemek ihtiyacı hissetmektedir. Mutasarrıf Macid'e göre evvela Redif Paşa'nın kendisinden “*bu yolda bir eser-i cinnet memul olamayacağı*” gibi saniyen Rodos'ta bulunan cümle memurin de Padişahın sadık bendesi olup hiçbirisi gaflet uykusunda değildir. Mutasarrıf Macid bu konuya dair serdedilen yalan şayiaların ya Redif Paşa'dan çıktığını ya da mahalli hükümeti Padişahın gözünden düşürmek isteyen bir düşmanın eseri olduğunu arz etmektedir.²⁸⁶ Mutasarrıfın bu telgrafından Padişahın Rodos'ta tutulan Redif Paşa'nın adadan firarından veya İstanbul'a gelmesi gibi bir ihtimalden endişe duyduğu, bu yolda bazı söylentilerin de olabileceği anlaşılmaktadır.

Sadece Rodos Mutasarrıflığı değil Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliği de Rodos'ta zorunlu ikamete tabi tutulan Redif Paşa ile yakından ilgili gözükmektedir. Vali Abidin'in 3 Mart 1896 tarihli Başkitabet'e gönderdiği şifreli telgraf-namesinin suretinden Redif Paşa'nın Rodos'taki yaşantısı hakkında bilgilerin valilik tarafından merkeze rapor edildiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre Redif Paşa Rodos'a gönderildiği günden beri “*konsolosların dahi bulunmadığı*” kale haricindeki bir mahalde, muhafazasız olarak ikamet etmektedir. Redif Paşa'nın “*altı sene evvel mezkur mahalde iştirâ eylediği haneyi gayet yeni bir surette tevzi ve tezyin edip o zamandan beri familyasıyla beraber mezkur hanede kezaik bila-muhafaza ikamet etmekte olduğu ve geldiği zamandan beri memurlardan başka konsoloslar ve bazı ahali ile ara sıra görüştükleri*” Vali Abidin tarafından bildirilmektedir. Redif Paşa'nın Rodos'taki hareketlerinde gayet serbest olduğu anlaşılmaktadır. Onun Rodos'a sekiz-on saat mesafedeki köylere gidip günlerce oralarda kalmakta olduğu hatta bu köylerden birinde yeni bir ev daha inşa ettirdiği, şimdilik ayağındaki ağrının şiddetlenmesi sebebiyle Vali Abidin zamanında buraya gitmediği fakat iyileştiği takdirde hava değişikliği için ailesiyle birlikte buraya gitmek fikrinde olduğu söyleniyordu. Onun oğullarından birinin birkaç senedir değişiklik için Mısır'a gittiği ve ara sıra

²⁸⁵ Devrik Sultan Abdülaziz'in Müşir Redif Paşa'nın ölüm tehditleri ve saygısızca tavırları altında Topkapı Sarayına nakledildiği, bunun o vakit V. Murad'ın dahi tepkisini çektiği söylenir. Bkz. Öztuna, s. 157.; Uzunçarşılı da aynı olayı nakletmekte ve Abdülaziz'in devrilişinde Redif Paşa'nın oynadığı faal rolden bahsetmektedir. Nakledilene göre darbe fikrini dönemin Seraskeri Hüseyin Avni Paşa önce o dönem Şura-yı Askeri Reisi olan Redif Paşa'ya açmış, Redif Paşa da bu iş için itimat ettiği bir dostu olan askeri mektepler nazırı Süleyman Paşa'ya başvurmuş ve böylece onu da plana dahil etmişti. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, TTK Ankara, 1967, s. 56; 28, 41 -42

²⁸⁶ BOA, Y.E.E., 19 / 21 (H. 28.05.1298/28.04.1881).

da Rodos’a babasının yanına döndüğü, “*fakr-u halinden bahisle ötekinden berikinden ara sıra biner ikişer bin guruş istikraz etmekte ise de mesmuata göre Trieste’de bulunan bir Kumpanya’dan*” hisse almış olduğu ve “*yüz bin liradan ziyade nakdi bulunduğ*” bilgisinin edinildiği arz edilmektedir. Vali Abidin, “*ferman mucibince ifa-yı tebligat*” eylediğini yazmaktadır.²⁸⁷ Vali Abidin, Redif Paşa hakkındaki bir başka şifreli telgrafında ise Dersaadet’te müstear namlarla şikayet yollu layihalar veren birkaç memurun Rodos’taki Redif Paşa’dan talimat alarak hareket ettiklerini bildirmektedir.²⁸⁸ Bu habere bakılırsa Redif Paşa Rodos’ta sürgünken bile İstanbul’a bir şekilde ulaşabilmekte ve kamuoyunu etkilemeye çalışmaktadır.

Redif Paşa’ya Rodos’tayken bir tekaüd (emeklilik) maaşı bağlanmış olduğu görülmektedir. Onun Padişaha gönderdiği, ailesi ile birlikte zor durumda olduğunu ve af ve merhamet istirhamını bildiren arzına Padişah tarafından *irade-i merhameten* bir yanıt sadır olduğu ve kendisine 1 Eylül 1886 tarihli bir kararla “*şehri (aylık) on bin guruş tekaüd maaşı*” tahsis olunduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁹ Fakat Redif Paşa bir süre sonra, zamanında kendisine tahsis edilen bu maaş ve gösterilen merhamet sebebiyle Padişaha duacı olduğunu ifade etmekle beraber maaşının ödenmesinde yaşanan bazı aksaklıklardan ve zaruret içinde olduğundan bahisle Dersaadet’e konu hakkında bir arzuhal daha göndermek gereği duymuştur.²⁹⁰ Redif Paşa’nın probleminin bu başvurudan sonra da devam ettiği, onun bu sefer Serasker Rıza Paşa’ya maaş ödemelerinin geciktiğine dair bir mektup gönderdiği görülmektedir. Redif Paşa mektubunda “*Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti muvazzafeyn ve müteakidin-i umumiyesinin ekserisi vaktiyle ve tamamıyla maaşlarını almış*” ve “*hususiyile güzeran eden ıyd-i said-i edha’da (Kurban bayramı) umumen seniye-i haliye –i Mart maaşları verilmiş*” iken kendisinin yirmi aylık maaşından başka bir aylık bayram maaşından da meyyus bırakıldığını, bu durum sebebiyle ailesiyle birlikte *duçar-ı zillet ve sefalet* içinde olarak *levazım-ı beytiyesini* (ev eşyalarını) dahi satıp bitirmiş olduğunu bildirmekteydi.²⁹¹

²⁸⁷ BOA, Y.MTV. 137 / 4 (H. 18.09.1313/M. 03.03.1896).; 7 Mart 1896 tarihli Bahr-i Sefid’den gönderilmiş şifreli bir telgrafta Redif Paşa’nın bir iki güne hava değişikliği için ailesiyle birlikte altı saat mesafedeki Acistos karyesine gitmek istediği haber veriliyordu. Bkz. BOA, DH. ŞFR. 188 / 83 (R. 24. 12. 1311/ 07.03.1896).

²⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. 190 / 88 (R. 08.02.1312/ 20.04.1896).

²⁸⁹ BOA, İ.DH. 1002 / 79125 (H. 02.12.1313/M. 01.09.1886).

²⁹⁰ BOA, Y.EE. 14 / 97 (H. 11. 04. 1312/ M. 12.10.1894).; Tahsis edilen maaşın nereden tesviye edileceğine dair yazışmaların mevcut olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, MV. 13 / 53 (H. 03.02.1304/01.11.1886); BOA, MV. 14 / 96 (H. 22.03.1304/19.12.1886).; BOA, DH.MKT 1418/ 51 (H. 15.08.1304/09.05.1887); BOA, DH. MKT. 1424 / 40 (H. 14.09.1304/ 06.06.1887).

²⁹¹ BOA, Y.MTV. 179 / 37 (03.02.1316/23.06.1898).

Abdi ve eski Serasker Redif Paşa gibi Rumeli cephesindeki görevlerinden savaş esnasında azledilen Eşref²⁹², Ahmed ve Safvet Paşaların da Limni'den Rodos'a nakledildiklerini ve burada mecburi ikamete tabi tutulmuş olduklarını anlamaktayız. Üç paşanın Rodos'ta bir süre boyunca haklarındaki mahkeme kararı kesinleşmediği halde ikamete memur olarak bulundukları görülmektedir. Nihayet 1880 yılının Haziran ayında adı geçenlerin Divan-ı Harp huzurunda sorgulanmak üzere Rodos'tan Dersaadet'e celp edilmelerinin istendiği görülür.²⁹³

Tuna cephesinde görev yapmış ve savaştaki mağlubiyette mesuliyeti olduğu iddiasıyla Divan-ı Harp'e verilmiş bir başka isim ise Süleyman Hüsnü Paşa'dır.²⁹⁴ Fakat onun diğerlerinden farklı olarak İstanbul'dan daha uzak bir mahalle, Bağdat'a nefyedilerek cezalandırıldığı görülmektedir.²⁹⁵ Süleyman Paşa'nın 1879 Haziran'ında başlayan Bağdat sürgünü 1892 yılı Ağustos'undaki vefatına kadar sürmüştür.²⁹⁶ Süleyman Hüsnü Paşa'nın Abdülaziz'in hallinde önemli bir rol üstlendiği malumdur.²⁹⁷ Bu yüzden aslında onun da Abdi ve Redif Paşalar gibi savaştaki rolünden ziyade yakın geçmişteki bu olay sebebiyle Padişahın hışmını çektiği ve sürgün edildiği görüşü hakimdir. Nitekim Taşkışla'daki bir yıla yakın süren tutukluluk günleri esnasında gizlice haberleştiği Mahmud Celaleddin Paşa'nın bunu kendisine açıkça ifade ettiği rivayet edilir. Mahmud Celaleddin Paşa, tutukluluğunun muhakeme usullerine uygun olmadığından yakınan Süleyman Paşa'ya *"dünyada her şeyin bir maneviyatı*

²⁹² Bursalı Mustafa Eşref Paşa askerliği yanında şair ve devlet adamı olarak da tanınmaktaydı. Bkz. Alim Kahraman, "Eşref Paşa, Mustafa", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995, s. 475 – 476. ; Sürgündeyken duyduğu İstanbul hasretini Divan'ında şöyle ifade ettiği görülmektedir: *"Görmek olsaydı müyesser vatan-ı mel'ufu, Böyle sad-güne ser-encamla çekmezdim elem / Hak-ı müşkin-i Sitanbul gözümde tüter ah, Yok mu ol semtten ey bad-ı saba bir peygam / Hiç mümkün mi görem bir dahi İstanbul, Sanırım nefy-i mü'ebbed bu bela-yı mübrem..."* bkz. Gülçin Tanrıbuyurdu, Eşref Paşa Dîvânı (İnceleme,Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri), Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2006, s. 19 – 20.

²⁹³ BOA, İ.DH. 809 / 65373 (15.07.1297/23.06.1880).

²⁹⁴ Süleyman Hüsnü Paşa'nın Divan-ı Harp'teki yargılanması hakkında bkz. Cihan Duran, Süleyman Paşa'nın Divan-ı Harp'te Yargılanmasına Dair Defterin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1878 – 1879), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fehmi Yılmaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

²⁹⁵ *"Bağdad'da ikamete memur Süleyman Paşa'nın Bağdad'a vusulüne dair vali-yi vilayet devletlü paşa hazretlerinden varid olan telgrafnamesi manzur-ı ali-i cenab-ı Padişahiye buyrulmak üzere leffen arz ve takdim kılındı..."*; *"Bağdad'da ikamete memur Süleyman Paşa memur-ı kaymakam İsmail Bey ile beraber bugün buraya ulaştıkları..."* (4 Haziran 1295/ 16 Haziran 1879)." Bkz. BOA, Y.A.HUS. 162 / 150 (H. 26.12.1296/11.12.1879).

²⁹⁶ Altıncı Ordu Müşiri Recep onun eceliyle vefat ettiği haberini Başkitabet'e şöyle bildirmektedir: *"Bağdad'da ikamete memur Süleyman Paşa'nın bugün alelsabah hanesinde vefat ettiğini ser tabip Salim Bey ifade etmektedir... Erkan- ı harb reisi Mustafa Paşa'lar ve merkez kumandanı Miralay Abdurrahman Bey yedi nefer tabip ile hanesine gönderildiler. Ecel-i mev'udıyla vefat ettiğini tebeyyün etmekle olbabda etibba-i mumailayh tarafından rapor istenildi. Ve bugün saat dokuzda cenazesinin kaldırılacağı haber verilmekle arz olunur. 26 Temmuz 1308."* Bkz. BOA, Y.PRK.ASK, 84 / 26 (13.01.1310/07.08.1892).

²⁹⁷ Öztuna, Süleyman Paşa'nın haldeki rolüyle övündüğünü ve kendisi olmasa Hüseyin Avni Paşa'nın halli hiçbir zaman gerçekleştiremeyeceğini söylediğini rivayet eder. Nakledilene göre Avni Paşa'nın uyarısı ve telkinleri üzerine darbe sabahında Şehzade Abdülhamid Efendi'nin dairesi de Süleyman Paşa tarafından tedbir olarak kordon altına alınmıştı. Öztuna, s. 123, 153.

*olduğunu, onun içinde bulunduğu bu halin manevi sebebinin de Abdülaziz merhumun halline acele buyurmasından neşet ettiğini” söylemiştir.*²⁹⁸ Süleyman Paşa savunmasında kendisinin cephedeki görevine 21 Temmuz 1877 tarihinde dahil olduğunu ve o günden beri diğer kumandanlardan farklı olarak hiçbir tevbihe maruz kalmayarak bilakis müteaddit fermanlarla taltif olunarak Balkan Kumandanlığından Tuna Umum Kumandanlığına oradan da Rumeli Umum Kumandanlığına daima terfi ettirildiğine dikkat çekmiş ve suçlamaları reddetmişti.²⁹⁹ Gerçekten de Süleyman Paşa’nın, Plevne’deki Osman Paşa’dan umutlu haberler gelirken kendisinin de Şıpka taraflarında başarılı taarruzlarda bulunduğu ve yirmi binden fazla Rus kuvvetini geçitte esir etmeye muvaffak olduğu fakat bu esnada Mehmed Ali Paşa’nın oldukça tereddütlü davranarak bir eser-i mevcudiyet gösteremediği ve sonunda Mehmed Ali Paşa’nın da azledilerek yerine Süleyman Paşa’nın serdar tayin olduğu kaydedilir.³⁰⁰ Savaşın genelinde olduğu gibi Mehmed Ali Paşa’nın muvaffakiyetsizliğinde de İstanbul’da kurulan Harp Meclisinin cephedeki emir komutaya sürekli uzaktan müdahale ederek karışmasının, cephedeki komutanların merkezdeki bu harp meclisi ile sürekli ters düşmesinin ve bu sebeple kendilerini kısıtlanmış hissederek kararsız tavırlar sergilemelerinin sebep olduğu yorumları yapılır.³⁰¹

Harp hareketinde müstakil ordu kumandanlarının arasında sık sık fikir ayrılıklarının yaşanmasının da sonucu olumsuz etkilediği, daha sonra Elena’da kazanılan bir zafere rağmen Plevne’deki direnişin Ruslar tarafından kırılmasıyla harbin başarısızlıkla devam ettiği ve bundan sonra Süleyman Hüsnü Paşa’nın kumandanlığı Rauf Paşa’ya terk ile önce Karaağaç’a oradan da Bolayır Mevki Kumandanlığına tayin ile Gelibolu’ya geldiği kaydedilir.³⁰² Süleyman Paşa burada artık tek yapılacak olanın boğazın düşman kontrolüne geçmesine mani olmak olduğunu, Rusların Mariz körfezine torpil dökmekte olduklarından şüphelendiğini, Çanakkale’nin savunulması için bölgeye zırhlı gönderilmesinin elzem olduğunu söylemiş fakat bu konuda Dersaadet’ten bir icraat göremeyince en son olarak 2 Kanun-ı Sani 1293’te (14 Ocak 1878) bir telgraf çekerek istediği zırhlılar gönderilmezse istifa edeceğini beyan etmişti.³⁰³ Onun

²⁹⁸ Fethi Tevetoğlu, Süleyman Paşa, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 57 – 58.

²⁹⁹ Tevetoğlu, s. 56.

³⁰⁰ Halil Rüştü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Osmanlı Kumandanları, Haz. Emre Gör, DBY, İstanbul, 2017, s. 111, 113.

³⁰¹ Aynı eser, s. 111, 114.; Redif Paşa Ocak 1878’de Meclis-i Vükela’da okunan harp ile ilgili layihasında özellikle Romanya’nın savaştaki tarafsızlığının sağlanamamasının yarattığı güçlüklerden bahsetmişti. Bkz. BOA, YEE. 31 / 6 (29.12.1294/04.01.1878).

³⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Şıpka Kumandanı Süleyman Hüsnü Paşa’nın Menfa Hayatına Dair Bazı Vesikalar”, TTK Belleten, C. 12, S. 45, Ankara, Ocak 1948, s. 209.

³⁰³ Tevetoğlu, s. 52.

bu telgrafının Selanik Mebusu Mustafa Bey tarafından Mebusan Meclisinde okunması üzerine Meclis karışmış ve mebuslar Serasker Rauf ile Bahriye Nazırı Said Paşaların yargılanmalarını talep etmişlerdi. Fakat Rauf Paşa zaten Süleyman Paşa'ya karşı iyi hisler beslemediği tahmin edilen Padişah Abdülhamid'e Süleyman Paşa'nın Meclis'i karıştırdığı yolunda izahatta bulunarak onu ikna edince Meclis-i Mebusan dağıtılmış ve Süleyman Paşa'nın da Gelibolu'da tutuklanması emredilmişti.³⁰⁴ Süleyman Paşa bunun üzerine Rauf Paşa'nın tahriratıyla 15 Şubat 1878'de nezaret altına alınarak Mukaddime-i Hayr zırhlısıyla evvela Çanakkale'ye (Kale-i Sultaniye'ye), bir ay sonra da İstanbul'a sevk edilerek Serasker kapısındaki Taşkılla'ya hapsolunup Müşir İzzet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından uzunca sorguya alınır ve muhakeme edilir. 4 Ocak 1879'da yargılamanın bittiği ve Süleyman Paşa'nın rütbesinin alınmasıyla altı sene müddetle münasip bir mahalde ikametine hükmolunduğu ve bu münasip mahallin Bağdat olmasının irade buyrulduğu görülür.³⁰⁵ Süleyman Paşa'nın bu şekilde, “görünürde harp mesulü olsa da aslında Abdülaziz'in hallindeki rolü dolayısıyla” ömrünün sonuna kadar kalacağı Bağdat'a nefy edildiği anlaşılmaktadır.³⁰⁶

Süleyman Paşa sürgünlüğünün özellikle ilk dönemlerinde sürgün yerinin değiştirilmesi için Dersaadet'e defalarca müracaatta bulunmuştur. O sırada Midilli Mutasarrıfı olan yakın arkadaşı Namık Kemal'e yazdığı³⁰⁷ Şubat 1880 tarihli bir mektubunda Başvekalet ve Seraskerliğe bu konuda müracaat ettiğini fakat herkesin onun durumunu Padişaha arz etmekten çekinip korktuğunu, kendisinin “İzmir, Midilli, Rodos gibi mahallere” naklinin bile bir “nimet-i kübra” addolunarak gerçekleştirilmediğini, Padişaha bu konuda doğrudan bir başvuruda

³⁰⁴ Tevetoğlu, s. 52 – 53.; Gelibolu'da tutuklanacağı sırada o esnada boğazda bulunan İngiliz zırhlılarında yer alan ve kendisini ziyaret eden bir İngiliz amirali ile son kez görüştüğü nakledilmiştir. Bkz. Aynı yazar, s. 54.

³⁰⁵ Uzunçarşılı, s. 209.; Tevetoğlu sürgün mahallini Bağdat olarak bildiren iradenin 19 Şubat 1879'da tebliğ edildiğini kaydeder. Süleyman Paşa 20 Şubat'ta ailesiyle görüştürüldükten sonra, 21 Şubat günü Sirkeci'den kalkan bir Fransız Vapuruyla İskenderun yolu üzerinden Seraskerlik Makamı Başyaveri İsmail Bey'in nezaretinde Bağdat'a doğru yola çıkarılmıştır. Onun Bağdat'a varışının Haziran'a kadar uzamasının nedeni bir süre Halep'te kalarak ailesinin İstanbul'dan gelmesini beklemesidir. Halep'te o sırada Halep valisi olan eski sadrazamlardan Kıbrıslı Kamil Paşa'nın iltifatlarıyla iyi bir şekilde misafir edilmesinin tepki çektiği ve hatta bu sebeple Kamil Paşa'nın biraz sonra valilikten azledildiği söylenir. Oğlu Süleyman Paşa-zade Sami Bey ailesinin Kamil Paşa'yı bu misafirperverliği sebebiyle her zaman şükranla andığını kaydeder. Bkz. Tevetoğlu, s. 60, 61.; Tevetoğlu burada Süleyman Paşa'nın aile fertleri arasında eşinin de olduğunu söylese de Süleyman Paşa'nın zevcesinin bu olaydan çok daha önce, 15 Haziran 1876'da vefat etmiş olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Bkz. Özbilgen, s. 242.

³⁰⁶ Uzunçarşılı, s. 209.

³⁰⁷ Namık Kemal, Süleyman Hüsnü Paşa hakkındaki sürgün kararını öğrendiğinde ona bu kararı adaletsiz bulup kınamakta olduğunu anlatan ve kendisine teselli veren mektuplar göndermişti. Bkz. Ali Akyıldız, Azmi Özcan, Namık Kemal'den Mektup Var, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, s. 8 – 13.; Namık Kemal Bağdat sürgünü Süleyman Hüsnü Paşa'yı başarılı bir asker olarak görüp övüyor ve ona yazdığı mektuplarda kendisini harp anılarını yazması için teşvik ediyordu. Süleyman Hüsnü Paşa'yı sürgündeyken bir hatıra, bir eser yazması için sürekli cesaretlendiriyordu. Süleyman Paşa'nın gerçekten de bu tavsiyeleri dinlediği ve Bağdat'ta önemli yazılı eserler verdiği görülür. Daha sonra Irak'a dair bir layiha da hazırlayacaktır. Bkz. Özbilgen, s. 413; 423.

bulunmayı düşünse de kendisini zaten Divan-ı Harb'in değil bizzat Padişah'ın Bağdat'a yolladığını hatırlayarak umutsuzluğa düştüğünü anlatmaktaysa da doğrudan Padişaha da affı için taleplerde bulunmuş, bir defasında da Abdülhamid'e yakınlığı ile bilinen Şeyh Zafir'i bu iş için aracı kılarak affını dilemiştir.³⁰⁸ Süleyman Paşa'nın kendisi için tayin edilen altı yıllık ceza müddetinin bitmesinden sonra da hala Bağdat'ta ikamete mecbur tutulması ilgi çekicidir. Kendisine verilen altı senelik ceza süresinin bitmesi üzerine Süleyman Paşa 1887 Eylül'ünde Padişah kurenasından Besim Bey'e bir telgraf çekerek rütbesinin iadesiyle bulunduğu taraflarda bir yerde istihdama kabul edilmesini talep eder.³⁰⁹ 1889'da ise ağır hastalığından bahisle³¹⁰ Bağdat'a yine geri dönmek üzere hava değişikliği ile hastalığının hafifleyebilmesi için Dicle Nehrinde bir gezintiye çıkmak istediğini bildirmiştir.³¹¹ Ömrünün sonuna doğru Süleyman Paşa'nın hala menfasının tahvili için uğraştığı görülür. Aralık 1891'de annesinin vefat etmesi üzerine ailesinin sahipsiz kaldığını dile getirerek Irak ve Arap memleketleri haricindeki vilayetlerden birine nakledilerek orada oturmasına müsaade edilmesini talep eden bir müracaatının olduğu görülmektedir.³¹² 1884'te Bağdat Valisi Takiyüddin, Süleyman Paşa'nın Bağdat'ta ahali arasında fesat saçmakta olduğundan şikayetle onun tebdil-i menfasını talep etmiş olsa da buna olumlu bir yanıt verilmediği bilakis bir süre sonra Takiyüddin'in valilikten uzaklaştırıldığı anlaşılmaktadır.³¹³

Sultan Abdülhamid'in, amcası Abdülaziz'in hallinde iştiraki olmuş askeri erkana duyduğu güvensizliği açıkça sergilemekten artık geri durmadığına bir başka kanıt onun eski Bahriye Nazırlarından Kayserili Ahmed Paşa hakkındaki 22 Ramazan 1295 (19 Eylül 1878)

³⁰⁸ Tevetoğlu, s. 63, 64.; Süleyman Paşa kendisi gibi Divan-ı Harp'e verilen fakat mahkemeleri sürüncemede bırakılarak evvela Limni ardından da Rodos'ta tutulan Abdülkerim Nadir ve Redif Paşa'ları emsal gösterir. Kendisinin de *"onların nail oldukları müsadata nail olarak Rodos, Sakız, Midilli, Limni gibi adalardan birine ihtiyar validesi ve ailesiyle birlikte tahvil-i makamını"* umut etmiştir. Arkadaşı Namık Kemal'in Aralık 1879'da Midilli Mutasarrıfı olarak tayin edildiğini duyması da onun umutlarını arttırmış, kendisinin de aynı muameleyi görebileceğini hatta affedilebileceğini düşünmüştür. Özbilgen, esasında Divan-ı Harb'in Süleyman Paşa için ömür boyu sürgün cezası verdiğini fakat bunu Padişahın altı yıla tahvil ettiğini ve bir de kendisine aylık olarak bir mazuliyet maaşı bağlandığını kaydeder. Bu durum Süleyman Paşa'nın ilk başta Padişah'tan umudunu arttırmış gözükse de, girişimlerinden yine de olumlu bir netice çıkmadığı ve onun ömrünün sonuna kadar Bağdat'ta kaldığı bilinmektedir. Bkz. Özbilgen, s. 252 – 253.

³⁰⁹ Uzunçarşılı, s. 218.

³¹⁰ Sağlık durumu hakkında Altıncı Ordu Heyet-i Sıhhiyesi tarafından tanzim edilmiş raporun sureti ilgili makalede mevcuttur. Heyetin raporuna göre sindirim problemleri çeken Süleyman Paşa'nın sağlık durumunun iyileşmesi için sıcak memleketler yerine daha mutedil bir iklimde bulunması gerekli görülmektedir. *"Memalik-i harre'de illet-i mezkur kesir-ül vuku olmasına mebni müşarünileyhin bundan mutedil bir mahalde bulunmaklığı tibben tebeyyün etmiş olmağla..."* Bkz. Uzunçarşılı, s. 216 – 217.

³¹¹ Uzunçarşılı, s.218-219.; Süleyman Paşa'nın "dahil-i vilayette" bulunan ve havası daha mutedil olan Hille Kazasına geçici bir süreliğine gitmesine müsaade istenmesi hakkında bkz. BOA, DH.MKT. 1355 / 30 (H. 11. 10. 1303/M.13.07.1886).

³¹² Uzunçarşılı, s. 219.

³¹³ Uzunçarşılı, s. 214 – 215.

tarıhli hatt-ı hümayunudur.³¹⁴ 1877 Mayıs'ında Tuna Valiliği görevi ile İstanbul'dan çıkarılan, 1877 Temmuz'unda ehliyetsizliği sebebiyle azledilip yargılanması istenen Rusçuk Kumandanı Müşir Eşref Paşa'nın yerine Rusçuk Kumandanlığına tayin edilerek burada düşmanı bir süre oyalayan ve oradan sonra da Varna'ya geçen Kayserili Ahmed Paşa kalp rahatsızlığı gibi ciddi sağlık problemlerini gerekçe göstererek Varna'dan İstanbul'a dönüşü için müsaade istediğinde³¹⁵ Abdülhamid'in buna cevabı sert ve olumsuz olmuştı. Onun İstanbul'da bulunmasından rahatsız olduğunu hatt-ı hümayununda açıkça ifade etmekten çekinmemiştir.³¹⁶ Neyse ki Padişahın ilk başta verdiği bu karar biraz sonra ne sebeple olduğu tam olarak bilinmemekle beraber değişmiş olacak ki, Kayserili Ahmed Paşa bundan yaklaşık bir ay sonra İstanbul'a dönebilmiş ve döndükten on gün sonra da kalp rahatsızlığından vefat etmişti.³¹⁷

Rus harbi sona erdikten sonra, Abdülaziz'in hallerinde bir şekilde iştiraki olmuş askeri erkandan isimlere karşı Sultan Abdülhamid'in yürüttüğü faaliyetin daha da şiddetlendiği anlaşılmaktadır. Bu isimlerin aynı zamanda savaş meydanındaki kötü neticeden de mesul tutulmalarının Abdülhamid'in bu konuda elini güçlendirdiği açıktır. Abdülaziz'e karşı tertip edilen darbede Dolmabahçe Sarayını muhasara eden asker ve ümeranın, bunların maiyetinde bulunan tabur kumandanlarının ve zabıtların kimler olduğu ve bunların şu an nerede bulundukları savaşın bitimini müteakip başlatılan kapsamlı inceleme neticesinde isim isim tespit edilerek listeler halinde Abdülhamid'e sunulmuştur. Birbirine benzeyen bu üç listeden biri 13 Nisan 1879 tarihli ve bunda hem savaşta başarısızlıktan dolayı cezalandırılmış hem de Abdülaziz'in devrilmesi olayında dahli olmuş iki isim dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan biri Miralay Tayyar Bey'dir. Tayyar Bey'in hal vakası esnasında liva, savaş sırasında ise ferik rütbesinde olduğu ve onun Anadolu ordusundaki hareketinden dolayı önce Bab-ı Seraskeri'de hapsedildiği ve şimdi ise sürgünde olduğu kaydedilmektedir.³¹⁸ Ardahan'ın Rusların eline geçmesi sebebiyle tard edilen Kasap Hüseyin Paşa'nın da bu listede adı geçmektedir. Onun

³¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kayserili Ahmed Paşa Hakkında İkinci Abdülhamid'in Bir Hatt-ı Hümayunu", TTK Belleten, C. 7., S. 27., Ankara, Temmuz 1943, s. 540.

³¹⁵ Uzunçarşılı, s. 536, 537.

³¹⁶ "Mahut Kayserili Ahmed Paşa cahil ve garazkar ve mürtekip bir zat bulunduğundan vaktiyle Bahriye Nezaretinde iken maiyetinde bulunan bazı zabitan ve neferatı hud'a ile iğfal ederek amucamın sarayını bahren abluka idüp halline sebep olmuştur. Tarife ne hacet cümlelerinin malumudur. Anın için bu adama asla emniyetim yoktur. İstanbul'da bulunmasını katiyyen kabul edemem."; Mabeyn Başkıtabetinden Sadrazama yazılan tezkirede de "bu adam her nasılsa nezd-i şahane müfsidlikle teayyün etmiş olduğundan buraya geldiği halde tersane umurunca entrikalara ve daha sair türlü ifsadata başlayarak gerek zat-ı hümayunlarını ve gerek Bab-ı Ali'yi bi-huzur ideceği ve böylelerin der-i devlette bulunmaması muhassenatı mucib olduğu şifahen irade buyruldu" denmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, s. 540.

³¹⁷ Uzunçarşılı, s. 540, 541.

³¹⁸ Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, s. 158.

darbe esnasında ferik rütbesinde olduğu kaydedilmiştir. Uzunçarşılı, Kasap Hüseyin Paşa'nın aynı zamanda Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı olduğuna dikkat çekmekte ve onun askerlikten tard edildikten sonra Sinop'a sürgün edildiğini ve burada vefat ettiğini, mezarının da burada olduğunu nakletmektedir.³¹⁹ Darbe esnasında miralay rütbesinde olan Hacı Raşid Bey de Rus harbinin hemen ardından sürgün edilenlerdendir. Raşid Bey darbeye sonradan dahil olarak Süleyman Paşa ile birlikte hareket etmiş, Abdülaziz'in hallinin gerçekleşmesinin ardından da Abdülaziz'in nakledildiği Feriye Sarayının muhafazasına memur kıtaların başına komutan olarak atanmıştı. Rus Harbi başladığında Anadolu cephesinde bulunan Raşid Bey, harpten sonra Balıkesir'e nefyedilmişti.³²⁰ Raşid Bey Rus güçleri karşısında Kars taraflarında alınan ve "Alacadağ Vakası" adıyla anılan mağlubiyette³²¹ mesuliyeti görüldüğü için ferik rütbesi sökülmüş ve askerlikten ihraç edilmiş bir halde Balıkesir'e iki sene müddetle sürgün edilmişti. Mart 1881'de ceza müddetinin bitmiş olduğundan bahisle affını talep eden arzuahaller yazmaya başlamış³²² fakat buna karşı doğrudan saraydan gelen bir emir bu çabasını sonuçsuz bırakmıştı. Sadır olan iradede Raşid Bey'in Sultan Abdülaziz'in hallindeki "*töhmət ve denaet-karanesi*" hatırlatılarak onun "*menfasında tebiden ikameti*" emrediliyor yani Raşid Bey'in Balıkesir'deki sürgününün devam etmesi isteniyordu.³²³

1.5. Çırağan Vakası Dolayısıyla Sürgün Edilenler

Rusya ile harbin kesin bir mağlubiyetle neticelenmesi İmparatorluk başkentinde muhalif kamuoyunun yeniden hareketlenmesine yol açmış gözükmektedir. Hoşnutsuzlar savaşın ardından İstanbul'da toplanan Rumelili göçmen kalabalıklarla da birleşerek daha dinamik bir hal almışlardır. Muhalifler cami ve medrese gibi yerlerde II. Abdülhamid aleyhinde propagandalarını arttırmışlar, İstanbul kamuoyunun aşına olduğu bir isim olan Ali Suavi adındaki bir ajitatör³²⁴ Rus ve Bulgar öfkesiyle galeyan halinde bulunan özellikle Filibe'den gelmiş göçmen grupları örgütleyerek³²⁵ bu sıralarda Çırağan Sarayında ikamete tabi tutulan V.

³¹⁹ Uzunçarşılı, s. 158.

³²⁰ Uzunçarşılı, aynı eser, s. 34.

³²¹ Enver Konukçu, "Osmanlı IV. Ordu-ı Hümayunu'nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa", Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, 2017, s. 291, 292.

³²² BOA, A. {DVN. NMH 27 / 7 (H. 08.05.1298/ 08.04.1881).

³²³ BOA, MB.İ., 74 / 103, (H. 06.05.1298/ 06.04.1881).

³²⁴ Bir Alman gazetesi, daha 1867'de onu "*İslami bir ajitatör (kışkırtıcı)*" olarak tanıtıyordu. Bkz. Esen Ertuğrul, Çağhan Uyar, "Sıradışı Bir Yeni Osmanlı Aydını: Ali Suavi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi, C. 2., S. 2., 2019, s. 50.

³²⁵ Dönemin Vakit gazetesinin verdiği bilgilere göre Ali Suavi İstanbul'daki Rumelili göçmenleri, "*Ruslara karşı Rumeli'deki Müslümanlara yardıma gidecekleri, kendilerine bunun için silah dağıtılacağı*" gibi vaatlerle organize etmişti. Bkz. Hüseyin Çelik, Ali Suavi: Hayatı ve Eserleri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler

Murad'ı tekrar tahta geçirmek gayesini güden bir girişimi tertip etmiştir.³²⁶ Daha önce bir süre Galatasaray Sultanisi müdürlüğünü de yürüten fakat sonra bu görevinden azledilen, İstanbul basınında siyasi ve felsefi yazılarıyla tanınmış³²⁷ Ali Suavi Efendi'nin 19 Mayıs 1878'de Basiret adlı gazetede yayınlanan kısa bir ilanı bu girişimin aslında bir habercisi olmuştur. Ali Suavi bu kısa yazısında memlekette tüm haberlerin ve hemen herkesin mevcut gidişatın tehlikeli halinden bahsettiğini, gerçekten de *“müşkilat-ı hazıra'nın pek büyük olduğunu fakat çaresinin de pek kolay olduğunu”*, gazetenin yarınki nüshasında bu çareyi kısaca şerh ve beyan edeceğini ilan etmiştir.³²⁸ Ertesi günü Ali Suavi Efendi'nin, çoğunluğu Rumelili göçmenlerden oluşan kalabalık bir grupla Çırağan Sarayını basarak İstanbul'da büyük ses getiren bir hadiseye yol açması Basiret gazetesinde yayınlanan bu kısa ilan ile kastedilenin gerçekte ne olduğunu ortaya çıkarmıştır. Suavi Efendi Çırağan Sarayında tutulan V. Murad'ın haremine kadar ulaşp koluna girerek onu tekrar cülus ettirmek üzere odasından çıkarmaya çalışmış fakat bu teşebbüsü kanlı bir şekilde bastırılmış ve kendisi de orada Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın müdahalesiyle öldürülerek ortadan kaldırılmıştır.³²⁹

Bu darbe girişiminin Sultan II. Abdülhamid'in ruhi durumunu bir süre olumsuz yönde etkilediği, vehim ve şüpheciliğini daha da arttırdığı söylenir.³³⁰ Onun idare tarzının bu hadise sebebiyle daha da sertleştiğini hatta Çırağan Vakasının II. Abdülhamid'in “baskıcı rejiminin” miladı olduğunu öne süren müellifler de vardır.³³¹ Hadise elbette Osmanlı tarihinde daha önce de emsalleri görülen hal vakaları hatırlanırsa II. Abdülhamid için ciddi bir hadisedir. Nitekim girişim aynı gün içinde hemen bastırılrsa da meselenin arkası bırakılmayarak olay soruşturulmuş

Enstitüsü, İstanbul, 1991, s. 293.; Propagandacılar V. Murad'ın yeniden tahta çıkarılarak Ruslarla varılan sulh anlaşmasının bozulacağını ve Rusların İstanbul önlerinde bozguna uğratılacağını vaat ediyorlardı. Öyle ki bu yönde propaganda yapan bazı kişiler tutuklanarak hapsedilmişlerdi. Ali Suavi de çevresindeki göçmenlere Bulgarlara karşı bir direniş teşkilatı kurduğundan bahsederek hareket ediyor ve bu yönde propaganda yapıyordu. Bkz. Cevdet Küçük, “Çırağan Vakası”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 8., İstanbul, 1993, s. 307.

³²⁶ Küçük, s. 307.

³²⁷ Basiretçi Ali, İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar, Haz. Necdet Sander, Sander Yay., İstanbul, 1976, s. 87.

³²⁸ Çelik, s. 284.

³²⁹ Küçük, s. 307; Çelik, s. 284; Basiretçi Ali, s. 89.

³³⁰ Haslip, s. 155.

³³¹ Georgeon, s. 109.; İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın da aynı değerlendirmeyi yaptığına Çetinsaya dikkat çekmektedir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, Osmanlı Araştırmaları (47), 2016, s. 358 – 359.

ve girişimin ardında kimlerin olduğu araştırılmak istenmiştir.³³² Böylece olayda dahli olanlar cezalandırılmışlardır.³³³

Hadiseden önce Ali Suavi'nin merak uyandıran beyanını yayınlayan Basiret gazetesi hadisenin ertesi günü sütunlarında Ali Suavi'yi lanetlemiş, hükümetin olaya dair resmi açıklamasını birinci sayfasında baş köşeye taşıdıktan sonra gazetenin sahibi Ali Efendi, Ali Suavi hakkında hakaret dolu yazılar neşrederek kendisinin Suavi ile ve mezkur olayla bir ilgisi olmadığını adeta kanıtlamaya çabalamıştır.³³⁴ Ancak Basiretçi Ali namıyla tanınan gazete sahibinin bu çabası bir işe yaramamış ve adı geçen tutuklanarak sorgulandıktan sonra olayla ilgili bulunarak Kudüs'e sürgün edilmiştir.³³⁵ Suavi'nin yazılarını daha önce de gazetesinde neşreden Basiretçi Ali Efendi'nin başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişiminin ardından takındığı bu tavır inandırıcılıktan uzaktır ve onun tutarsızlıkları dikkat çekmektedir. Nitekim olayın hemen ardından gazetesinde Suavi Efendi'ye hakaretler eden Basiretçi Ali Efendi'nin çok daha sonraları II. Meşrutiyet devrinde kaleme aldığı hatıratında ağız değiştirdiği ve eserinde Ali Suavi'yi zamanının en kıymetli bilginlerinden ve yüce devlet büyüklerinden biri olarak takdim ederek kendisini ara sıra evinde ziyaret edip ondan aldığı yazıları gazetesinde neşrettiğini çekinmeden ifade ettiği görülür.³³⁶ Ayrıca hatıratında Suavi Efendi'nin Galatasaray Sultanisi müdürlüğünden “bilinmeyen sebeplerle” azledildiğini söyleyen Basiretçi Ali Efendi, oysaki daha önce Çırağan Vakasının hemen ardından çıkardığı gazetede onun mektep idaresi tarafından hıyanetinin anlaşılması ve vazifesi olmayan işlere karıştığının görülmesi sebebiyle görevinden alındığını, Suavi'nin daha önce de Bursa Rüşdiyesinde bir çocuğa kötü niyetle baktığını ve kütüphanede hırsızlık yaptığını, Filibe'deyken fesat çıkardığını, bir zamanlar İstanbul camilerinde Hz. Peygamberin mucizelerini ve hadisleri reddeden vaazlar vermesinden dolayı Kastamonu'ya sürüldüğünü yazma gereği duymuştur.³³⁷ II. Meşrutiyet devrinde neşrettiği hatıratında, yıllar önce kendi gazetesinde kullandığı bu üslubun tam tersi olarak bu sefer Ali Suavi'ye duyduğu saygıyı ve onunla bağını inkar etmeyen Basiretçi Ali Efendi, burada

³³² II. Abdülhamid'in sorgulamaları perde arkasında asabi bir ruh hali içinde dinlediği ve sorgulananlardan “olayda Midhat Paşa'nın rolünün olduğu itirafını” duymayı arzu ettiği söylenir. Bkz. Haslip, s. 156.; Olayda dış destekten de şüphelenilmiştir. İngiltere veya Rusya devletlerinin dahli olabileceği düşünülmüştür. Bkz. Georgeon, s. 109.; Haslip'e göre Rus ajanları Ali Suavi'nin çevresinde ve İstanbul'un fakir mahallelerinde “*Abdülhamid meşru padişah Murad'ı tahtından indirerek saltanatı gasp etti ve onu Çırağan'a hapsetti, böylece milletini de korkunç bir harp felaketine sürükledi*” şeklinde propagandalar yapmışlardı. Bkz. Haslip, s. 153.

³³³ Çelik, s. 285; Basiretçi Ali, s. 89, 90.

³³⁴ Çelik, s. 290 – 292.

³³⁵ Basiretçi Ali, s. 90, 99.

³³⁶ Basiretçi Ali, s. 87.

³³⁷ Çelik, s. 291.

Kudüs'e sürgün edilmesini anlatırken yine de kendisinin Çırağan Vakası ile hiçbir ilgisinin olmadığını ve suçsuz yere cezalandırıldığını savunmaya hala devam etmekte ve de mezkur vaka sebebiyle "haksız yere pek çok canın yandığından" şikayet etmektedir.³³⁸ Basiretçi Ali Efendi Yıldız Sarayında üç gece sorgulandığını, sorgu komisyonunun uzun incelemeler neticesinde suçsuzluğunu anladığını fakat Müşir Rauf Paşa'nın işi bozarak beraatını engellediğini, daha sonra tutuklu olarak Taşkışla'ya sevk edildiğini ve hakkındaki yargılama ve tahkikatın beş buçuk ay sürdüğünü ve neticede kendisinin Kudüs'e sürgün edildiğini, neticenin yaşanan mezkur hadise sebebiyle Padişahın hışmını çekmekten korkanlar yüzünden bu hale geldiğini iddia eder.³³⁹

İmparatorluk başkentinde yaşanan böylesine bir olayın II. Abdülhamid'i içeride güvenlik politikalarına daha fazla eğilmeye sevk ettiği tahmin edilir. Nitekim vakanın hemen ardından ilk olarak Rumelili muhacirlerin İstanbul dışına çıkarılmaları gibi bazı tedbirlerin düşünüldüğü görülür.³⁴⁰ Fakat bunun olayın sıcaklığıyla gösterilen ani bir reaksiyon olarak kaldığı anlaşılmaktadır. İstanbul'da bulunan Rumelili muhacirlere Çırağan Vakası sebebiyle toplu bir cezalandırma uygulanmamış, cezalandırmalar sadece kişilerin olayla bağlantı derecesine göre ferdi olarak tayin edilmiştir. İstanbul'daki Rumelili göçmen topluluğu vakanın ardından Ali Suavi'yi lanetleyerek olaydan dolayı duydukları üzüntüyü ve Halife ve Padişaha sadakatlerini ilan eden iki binin üzerinde mührü havi toplu dilekçelerini Sultan Abdülhamid'e sunmuşlardır.³⁴¹ Abdülhamid bu adımı karşılıksız bırakmamış ve Rumelili muhacirlere hitaben yayınladığı beyannamede harp galesi sebebiyle ecdad yadigarı memleketlerinden uzak düşmüş tebaası için derin teessür duyduğunu ve tüm gayretinin onların sıkıntılarını çözmek için olduğunu ilan etmiştir. Sultan muhacirlere verdiği bu cevabında, yaşanan son hadise "*eşirradan birkaçının işi*" olsa da bunlar tarafından iğfal edilip kandırılanları dahi mazur gördüğünü, muhacirlerin kendisine sunduğu bu sadakat beyanlarından ise çok memnun olduğunu ve onların samimiyetlerinden şüphe duymadığını söylemiştir.³⁴² İstanbul'da bulunan muhacirler bundan

³³⁸ Basiretçi Ali, s. 87, 99.

³³⁹ Basiretçi Ali, s. 93, 95, 99.

³⁴⁰ Küçük, s. 307.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası", TTK Belleten, C. 8., S. 29, Ocak 1944., s. 86.

³⁴¹ BOA, Y.EE., 23 / 23 (H. 30.05.1295/01.06.1878).; BOA, Y.A.HUS., 159 / 42 (H. 01.06.1295/ 02.06.1878).; Eldem, s. 83.; Uzunçarşılı da İstanbul'da yaşayan Rumelili muhacirlerin vakanın ardından üzüntülerini ve Sultan'a sadakatlerini sunduğu bir mazbatanın görüntüsünü konu ile ilgili makalesinde ek olarak yayınlamıştır. Bkz. Uzunçarşılı, aynı makale.

³⁴² BOA, Y.PRK. BŞK., 1 / 33 (H. 30.05.1295/ 01.06.1878).; Levant Herald gazetesinde çıkan habere göre Padişah olaya dahil olan muhacirlerin aldatılarak bu işe karıştıklarını anlamış ve olay esnasında yaralananların hassasiyetle tedavi edilmelerini emretmişti. Bkz. Çelik, s. 296.; Uzunçarşılı'nın naklettiğine göre Çırağan Vakası esnasında Ali Suavi taraftarı olup da öldürülen kişi sayısı yirmi bir, yaralı sayısı ise on yedi olup kalanları da yakalanıp derdest

sonra memleketin muhtelif yerlerine kitlesel olarak yine gönderilmişlerse de onların İstanbul dışına gönderilişlerinin açık olarak Çırağan olayıyla bağlantılı olduğuna yani bunun doğrudan bir kitlesel cezalandırma olduğuna dair bir ima görülmemektedir. Olaydan aylar sonra, 23 Kasım 1878 tarihli bir belgede “*İstanbul’da bu aralar bir hayli muhacir biriktiğinden münasip olanların*” gemilerle Biga, İzmir, Mersin, İskenderun ve Beyrut’a gönderilip burada iskan ettirilmelerinin uygun olacağına ifade edildiği görülmektedir.³⁴³

Çırağan Vakasının ardından düşünülmüş fakat hayata geçirilmemiş tedbir mahiyetindeki bir başka öneri ise daha önce de Çırağan Sarayından kaçırılmasına teşebbüs edilmiş olan sabık Sultan V. Murad’ı³⁴⁴ nispeten daha güvenli olacak Topkapı Sarayına naklederek burada sıkı koruma altına almak yahut onu Kütahya, Isparta veya Sivas şehirlerinden birisine gönderip orada ikamet ettirmek ve taht oyunlarına müdahillliği ve hırslı kişiliği bilinen validesi Şevkefza Kadın’ı³⁴⁵ da Hicaz’a göndererek ondan ayırmak ve böylece büsbütün İstanbul’dan uzaklaştırmaktır.³⁴⁶ Murad ve Validesi hakkındaki bu öneriler hayata geçirilmediyse de vakadan sonra onların hizmetindeki ve yakınındaki kişiler sıkı takibe alınmış, bir kısmı da İstanbul dışına gönderilmiştir.³⁴⁷ Vakanın gerçekleştiği gün çatışmadan sıyrılıp telaşla kendisini hazine dairesine kilitlediği söylenen Murad, bir süre Yıldız Sarayındaki Malta Köşküne getirilerek

edilmişti. Abdülhamid’in yakalanan kişilerin ilk sorgulamasını bizzat yürüttüğü ve sorgulama neticesinde olaya dahil olanların Padişahın kim olduğundan bile habersiz oldukları; bunların Ali Suavi ve yanındaki bir Çerkez tarafından Padişahın huzuruna çıkarılarak kendilerine atıyye ve ihsanlar verileceği vaadiyle kandırıldıkları ve kendilerine Kırcaali’deki bir kıyama bastırmak üzere silah dağıtıldığını sandıkları anlaşılmıştır. Ayrıca vakada ölü olarak ele geçirenler arasında muhacir kılığına girmiş bazı şehirlilerin de çıktığı söylenir. Bkz. Uzunçarşılı, aynı makale, s. 85 – 86.

³⁴³ BOA, A. MKT. MHM. 483 / 43 (H. 28.11.1295/23.11.1878).

³⁴⁴ Murad ve oğlu Selahaddin Efendi’nin 1876 yılında Avrupa’ya kaçırılması teşebbüsü hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendi’yi Kaçırarak için Kadın Kıyafetinde Çırağan’a Girmek İsteyen Şahıslar”, TTK Belleten, C. 8., S. 32, Ekim 1944.; Bu ilk teşebbüs sebebiyle içlerinde İngiliz Konsolosluğu görevlilerinden Rum asıllı İstavridis’in de bulunduğu kişiler ilk başta müebbet sürgün cezasına çarptırıldıysalar da, daha sonra cezaları II. Abdülhamid tarafından affedilmiştir. Bkz. Küçük, s. 306.

³⁴⁵ Oğlunun tahta yeniden çıkarılması yönünde bizzat lobi yürüttüğü, tanıdıklarına bu yolda mektuplar yazdığı söylenir. Vakadan önce Çırağan Sarayı’ndaki Murad ve haremının hariçle bağlantısının kolay olduğuna dikkat çeken Kuran, Ali Suavi’nin de saraydaki Murad ile Üsküdarlı Nuri adındaki bir aracı vasıtasıyla mektuplaşıp haberleştiğini, hakkındaki bu niyet ve girişimlerden Murad’ın bu şekilde haberdar edildiğini nakleder. Kuran’a göre Seniha Sultan da kardeşlerinden Abdülhamid’i değil Murad’ı tutuyor ve onun yeniden tahta çıkmasını istiyor, saray cariyelerinden Nakşibend Kalfa’yı bu yoldaki faaliyetlerde kullanıyordu. Bunlar kendilerini güçlü ve kalabalık göstermek için Damad Mahmud Paşa’nın da kendileri ile beraber hareket ettiğini söylüyorlardı fakat Kuran’a göre Mahmud Paşa onların faaliyetlerinden habersizdi. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 18, 21-22.; Murad mensuplarından olan Üsküdarlı Nuri vasıtasıyla Çırağan’a iletilen mektuplarda Ali Suavi’nin Murad’ın yeniden tahta çıkması için İngiliz Hükümetinin desteğine lüzum olduğundan bahsettiği söylenir. Bkz. Uzunçarşılı, Ali Suavi ve Çırağan Vakası, s. 92 – 93.

³⁴⁶ Küçük, s. 307; Erkan, s. 220.; Eldem, s. 84.

³⁴⁷ Basiretçi Ali, “Sultan Murad’ın yakınlarından ve kölelerinden ne kadar kişi varsa birer birer toplanarak Yıldız’a götürülmüş ve hapsedilmişti” şeklinde anlatır. Bkz. Basiretçi Ali, s. 89 – 90.; Murad’ın saray halkından Çankırılı Ali, Bolulu Aşçıbaşı Hasan ve Murad’ın oğlu Selahaddin Efendi’nin lalaları olan Ali Efendi ile Ahmed Ağa memleketlerine gönderilmişlerdi. Bkz. Eldem, s. 83 – 84.

burada gözetim altında tutulduktan sonra hadisenin hararetinin dinmesinin ardından yeniden Çırağan'a nakledilecektir.³⁴⁸ Murad meselesinin yaklaşık iki yıl sonra bu şekilde yeniden gündeme gelmesinin II. Abdülhamid için sevindirici bir gelişme olmadığı açıktır. Vaziyetin Rusya karşısında alınan mağlubiyetle birlikte Sultan'ın otoritesine ve imajına karşı bir tehdit oluşturduğu ortadadır. Üstelik Murad meselesine karşı Avrupa kamuoyunda da meraklı bir ilginin var olduğu gözükmemektedir. Çırağan Vakasından aylar önce Fransa'da V. Murad'ın akıl sağlığının gayet yerinde olduğu, Murad'ın "saltanatı kendisinden haksız yere gasp eden" II. Abdülhamid'in tutsağı olarak Çırağan Sarayında yaşamakta olduğu gibi temaları işleyen bazı neşriyatın olduğu görülmektedir.³⁴⁹

Sultan II. Abdülhamid'in dikkati Çırağan Vakasına fiili olarak iştirak edenlerden ziyade onların arkasındaki gücün kimler olduğunu ortaya çıkarmaya yönelmiş gözükmemektedir. Keza biraderi Murad'ın şahsından daha çok onu kendisi yerine tahta çıkarmak isteyenlerin kimler olduğu ve bunların hangi amaçları taşıdıkları ile daha çok alakadar ve meşguldür. Vakanın ardından kendisine ulaşan bazı ihbarların da onu bu yola sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bu jurnaller Çırağan vakasının sıradan bir adli vaka olmayıp arkasında devlet ricalinden bazı kimselerin de iştiraki olan bir girişim olduğu intibainı Sultan'da uyandırmakta³⁵⁰ ve onun

³⁴⁸ Ancak Murad'ın elindeki kıymetli tabanca ve silahlara el konulmuş, para ve mücevherleri müsadere edilmişti. Para ve mücevherlerin Abdülaziz'e ait olduğu ve ondan kaldığı ima edilmektedir. Küçük, s. 307 – 308.

³⁴⁹ Kont de Keratry, "Şehzade-Sultan: Devletin Tutsağı" adıyla bir eser yayımlayarak konuyu Paris'te gündeme taşımıştı. Georgeon söz konusu muharririn daha önce İstanbul'da bulunduğunu ve konuyu bildiğini, haber kaynağı olarak "Murad'ın dostlarından" faydalandığını söyler. Bkz. Georgeon, s. 106.; Eldem bu eserle birlikte Avrupa'da benzer yayınların bir furya hale geldiğini söylemiş ve buna benzer daha birçok eserin neşredildiğinden bahsetmiştir. Bkz. Eldem, s. 108.

³⁵⁰ Nişli Mahmud imzasıyla vakadan yaklaşık bir ay sonra verilen bir jurnalde Midhat Paşa, Sadık Paşa, Akif Paşa, Vefik ve İzzet Paşa'ların isimleri geçiyordu. Padişaha karşı taarruz etmeyi planlayan "müfsitlerin" bu isimlerden güç alarak hareket ettikleri ima ediliyordu. Uzunçarşılı, bunlardan o sırada başvekil olan Sadık Paşa'nın hadiseden bir hafta sonra başvekaletten azledilerek Cezair-i Bahr-i Sefid valisi olarak atandığına dikkat çeker. Aleyhinde başka hafiye jurnalleri de olan Sadık Paşa'nın kamuoyundaki infial arttığından bu görevde de kalamayarak kısa bir süre sonra valilikten de azil ile Limni'de ikamete memur edildiği ve vefat ettiği 1901 senesine kadar burada yaşadığı anlaşılmaktadır. Sadık Paşa'nın, kendisi başvekilken gerçekleşen Çırağan Vakasının hemen ardından Saray'a koşarak "*artık Murad'ın çaresine bakılmalıdır*" gibi sözlerle Abdülhamid'e güven vermeye çalıştığı fakat Abdülhamid'in bu sözlerden tam aksine daha da rahatsız olduğu söylenir. Bir başka rivayete göre ise Abdülhamid kendisine vükelanın bu olayda dahli veya haberi olup olmadığını sormuş, Sadık Paşa da gayri ihtiyari olarak "*olsaydı böyle mi olurdu?*" şeklinde bir cevap vermişti. Abdülhamid bu yanıtta da olumsuz manalar çıkararak ona olan güvenini büsbütün kaybetmiş ve kendisini başvekaletten azletmişti. Ayrıca onun azlinin ardından başvekalet tabirini de kaldırılarak bu makam için yeniden sadrazam unvanını kullanmaya başlamıştı. Bkz. Uzunçarşılı, Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası, s. 95-96,115.; Basiretçi Ali, s. 99 –100.; Nişli Mahmud ile beraber Çerkes Nusret Paşa ve Nafia Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuş Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın da buna benzer jurnalleri Padişaha ilettiği söylenir. Bkz. Kuran, s. 18.; Bizce Sultan Abdülhamid'in kendisine "*Murad'ın çaresine bakılmalıdır*" gibi bir sözle gelen başvekilini azledip ardından da onu alelacele İstanbul dışına çıkarması biraz da Sultan Abdülhamid'in Osmanlı hanedanının onurunu ve "kutsiyetini" korumak maksadından kaynaklı bir hareket olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yaklaşımla meselenin kardeşler arasında bir kan davası olmasının da önüne geçilmiş ve daha büyük siyasi çalkantıların önü alınmak hedeflenmiş olmalıdır. II. Abdülhamid, hanedanının mazisindeki eski bir gelenek olan kardeş katlini yeniden diriltilip canlandırmaktan kaçınmıştır. Ayrıca

çevresinden duyduğu kaygı ve vehimlerini arttırmaktadır. Vakaya fiilen iştirak edenler ve Suavi'nin çevresi soruşturulurken hedef, olayın arkasındaki esas güce ulaşmak olmuş fakat bunda muvaffak olabilmek çok güç olmuştur. Çünkü Ali Suavi ile birlikte girişimin başlıca elebaşları da olay esnasında ölmüş, yakınlarının evlerinde yapılan aramalarda ise bu konuda tatmin edici bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.³⁵¹ Soruşturmalar Ali Suavi'nin Üsküdar'daki yalısında onunla birlikte oturan Hafız Nuri Bey, Uzuncaabad Hasköylü Hacı Mehmed ve Hafız Ali üzerinden yürütülerek diğer isimlere de ulaşılmaya çalışılmış; Hafız Nuri'nin ifadesinden vaka esnasında Serasker olup da vakanın ardından azledilen İzzet Paşa'nın oğlu Süleyman Bey'in, eski Basra mutasarrıflarından Bağdatlı Süleyman Bey'in (daha sonraki dönemlerde Harbiye Nazırlığı ve Sadrazamlığa kadar yükselecek Mahmud Şevket Paşa'nın babasıdır), Murad'a mensup Üsküdarlı Nuri Bey'in ve Hafız Nuri'nin kayınpederi Filibeli Ahmed Paşa'nın Ali Suavi'nin cemiyetine dahil oldukları, yalnız bunlardan Filibeli Ahmed Paşa'nın cemiyete dahil olsa da vakada faal bir rol oynamadığı saptanmıştır.³⁵² İfadelerine göre cemiyet Çırağan Sarayına inen lağım üzerinden Saraya girip çıkabiliyordu ancak bunun kapatılması üzerine yeni bir yolun açılmasını tasarlıyorlardı.³⁵³ Suavi'nin yalısında sürekli Murad methediliyor ve Rus mağlubiyetini ancak onun telafi edebileceği söyleniyordu.³⁵⁴ Olay günü adı geçenlerle birlikte Beşiktaş taraflarında görülen İstinaf Mahkemesi Başkatibi Esad Bey de töhmet altına girmiş ve bu isimler Yıldız'daki ilk sorgularının ardından Bab-ı Seraskeri'de Alyanak Mustafa Paşa başkanlığında teşkil edilen Divan-ı Harp Mahkemesine verilmişlerdi.³⁵⁵

Divan-ı Harb'in 2 Haziran 1878 tarihli mazbatasına göre; olayla birinci derecede alakalı görülen Hafız Nuri'nin idamına karar verilse de bu ceza sonradan “*idama bedel müebbet kalebentlik*”e tahvil ile adı geçen Akka'ya gönderilmişti.³⁵⁶ Hafız Nuri'nin kayınpederi Filibeli Ahmed ile Hafız Ali ve Hacı Mehmed vakada fiilen bulunmasalar da Ali Suavi'nin gizli cemiyetine dahil olmalarından dolayı onlar da suçlu bulunarak Filibeli Ahmed'in Kütahya'ya, Hafız Ali'nin Ankara'ya, Hacı Mehmed'in Kastamonu'ya müebbet olarak sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştı.³⁵⁷ Yine Suavi ile temasları görülen ve hadise günü Çırağan civarında

her ne kadar kendisi de bir hallin ardından tahta çıksa da Padişah halli gibi vakaların Osmanlı Devleti'nde artık olağan karşılanan bir hadise, adeta bir âdet haline gelmesinden rahatsız gözükmemektedir. Cülusunu müteakip çıkarılan ilk Osmanlı Anayasası Kanun-ı Esasi'de Padişahın kişiliğinin “kutsiyetine” ilişkin göze çarpan bazı atıflar bu açıdan değerlendirilmeli ve düşünülmelidir.

³⁵¹ Küçük, s. 307.

³⁵² Uzunçarşılı, Ali Suavi ve Çırağan Vakası, s. 92.

³⁵³ Uzunçarşılı, aynı makale, s. 92.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, aynı makale, s. 93.

³⁵⁵ Uzunçarşılı, aynı makale, s. 93.

³⁵⁶ Uzunçarşılı, s. 94.

³⁵⁷ Uzunçarşılı, s. 94.

dolaştıkları tespit edilen Üsküdarlı Nuri Bey ile İzzetpaşazade Süleyman ve Bağdatlı Süleyman Bey’ler Sakız adasında üçer sene kürek cezasıyla hapse mahkum edilecekler, Esad Efendi ise “boşboğazlık” gerekçesiyle üç ay hapis cezası alacaktı.³⁵⁸ Vaka ile ilgili olarak Kayserili Halil oğlu Abdurrahman ile memleketleri Pazarcık, Filibe, Edirne ve Hasköy olan otuz beş kişi daha üç seneden beşer seneye kadar değişen müddetlerle kürek cezasına mahkum edilmişlerdi.³⁵⁹ Mahkumlardan Pazarcıklı Molla Hasan Bab-ı Seraskeri’den firar etmeyi başardığından, on sene cezaya mahkum Pazarcıklı Ahmed ise ağır hasta olduğundan kendilerine verilen cezalar infaz olunamamıştı.³⁶⁰ Bunlardan Pazarcıklı Kara Ahmed bin Ali’nin vaka esnasında yaralananlardan olduğu³⁶¹, 10 Ekim 1878’de hastaneye yatırılrsa da diğer cezalıların sürgün yerlerine sevk edildikleri sırada sağlık durumunun hala ciddiyetini koruduğundan onun diğerleriyle birlikte menfasına sevk edilemediği Merkez Kumandanlığınca tanzim edilmiş 31 Ekim 1878 tarihli bir defterde yer alan bilgiden anlaşılmaktadır.³⁶² Merkez Kumandanlığı tarafından tanzim edilmiş bu defterde “politika töhmetiyle” Bab-ı Vala-yı Seraskeri’de tutuklu bulunan “mefsedet erbabından” yirmi beş neferin Sirkeci İskelesinde hazır vapurlara bindirilerek ceza mevkilerine gönderildikleri bildirilmektedir. Bunların isimleri ilgili defterde sırasıyla şu şekilde listelenmiştir:

İzzetpaşazade Süleyman Bey, Bağdatlı Süleyman Bey, Kavasbaşızade Tevfik Bey, Filibeli Abdullah, Tütüncü başı Hüseyin Efendi, Aziz Bey, Agah Efendi, Ticaret Ketebesinden Esad Efendi, Maliye Ketebesinden Muhtar Bey, Filibeli Hafız Nuri Efendi, Hatib Mehmed Efendi, Hasköylü Hacı Mehmed, Mukayyidzade Hacı Mustafa, Suyolcu Ahmed, Kurenadan İsmail Bey, Kethüda Hacı Bekir Efendi, Ticaret mümeyyizlerinden Asım Efendi, Meclis-i Maarif Azasından Vahid Bey, Üsküdarlı Nuri Efendi, Hacı Hüsnü Bey, Zaptiye Neferlerinden Hasan, Kahvecibaşı İbrahim Efendi, Hafız Ali Efendi, Filibeli Ahmed Paşa, Bab-ı Seraskeri Ketebesinden Ahmed Rıza Efendi.³⁶³

³⁵⁸ Uzunçarşılı, s. 94.

³⁵⁹ Süleyman Kani İrtem, Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay. 2003, s. 169.

³⁶⁰ Uzunçarşılı, s. 94.

³⁶¹ İrtem, s. 169.

³⁶² BOA, YEE, 23 / 25 (H. 05.11.1295/31.10.1878).

³⁶³ BOA, YEE, 23 / 25.; Bu listedeki isimleri Biray Tugay da paylaşmıştır. Kullandığımız belgede geçen “kurenadan İsmail” ifadesi Tugay’ın metninde “fırkadan İsmail” olarak yazılmıştır. Tugay’ın metninde geçen “kavaspaşazade” ifadesi de bizce “kavasbaşı-zade” şeklinde olmalıdır. Gerek İrtem’in gerek Uzunçarşılı’nın çalışmalarında bu isimler “kurenadan İsmail” ve “kavasbaşı-zade” şeklinde geçmiştir. Listenin en başındaki isim olan İzzetpaşazade Süleyman, Tugay’ın metninde de bizim kullandığımız belgede de “Osmanpaşazade Süleyman” olarak geçmekteyse de bunun da doğrusunun İzzetpaşazade şeklinde olması gerektir. Nitekim Tugay da metnin ilerleyen kısımlarında bu ismi İzzetpaşazade olarak zikretmektedir. Uzunçarşılı’nın ilgili makalesinde bunun dönemin seraskeri İzzet Paşa olduğu bilgisi verilmiştir. Bkz. Biray Tugay, Aydın Vilayetinde Sürgün

Bu isimlerin bir kısmının Ali Suavi'nin cemiyetine dahil olmaktan bir kısmının ise Ali Suavi'nin başarısız teşebbüsünden çok kısa bir süre sonra deşifre edilmiş, Ali Suavi ile yine aynı amaçları taşıyan bir başka gizli cemiyet olan "Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey Komitesine"³⁶⁴ dahil olmaktan mahkum edilmiş kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Bazılarının ise her iki cemiyette de bulundukları anlaşılmış ve bu sebeple kendilerine ilk başta verilen cezaların müddetinin ve şiddetinin sonradan daha da arttırılmasına karar verilmiştir.³⁶⁵ Masonluk teşkilatlarıyla bağı olan³⁶⁶ ve adını öne çıkan azaları olan Kleanti Skaliyeri isimli kişi ile Aziz Bey'den alan bu ikinci gizli cemiyetin sabık Sultan Murad'ı Çırağan Sarayından kaçırmanın yanında Sultan Abdülhamid'e suikast planları da yaptığı anlaşılmıştır.³⁶⁷ Kleanti Skaliyeri cemiyete düzenlenen baskınlar esnasında yurtdışına firar etmeyi başardığından bu cemiyetin arkasındaki esas güçleri de tam anlamıyla belgeleyerek aydınlatmak mümkün olamamıştır. Beraber hareket ettiği saray cariyelerinden Nakşibend Kalfa da aynı şekilde onunla birlikte Yunanistan'a firar etmiştir.³⁶⁸ Basiretçi Ali Efendi Taşkıışla'da tutuklu olarak bulunduğu günlerde bir gece dışarıdan Serasker kapısında bir telaş ve gürültü duyduklarını, zaptiyelerin gelip gitmekte olduğunu, sonrasında bunun Aksaray yakınlarında bir mahallede tespit edilen Murad yanlısı bir cemiyetin toplantılarının yürütüldüğü evi basmak için yapılan hazırlıklar olduğunun anlaşıldığını, hafiyeler tarafından ihbar edilen bu evin Evkaf Nazırlığı memurlarından Aziz Bey'e ait olduğunun duyulduğunu, bu baskının ardından daha pek çok kişinin kendisinin bulunduğu kışlaya getirilerek hapsedildiğini anlatmaktadır.³⁶⁹

Abdülhamid'in, cemiyet azalarından olan Hüsnü Bey'i elde ederek hafiye olarak kullandığı ve Skaliyeri-Aziz Bey Komitesinin faaliyetlerini bu şekilde takip etmeye çalıştığı söylenir. Cemiyet deşifre olup azaları derdest edildiğinde Hüsnü Bey'in cezasında bu hafiyelik

(Tanzimat'tan Cumhuriyet'e), Doktora Tezi, Danışman: Sabri Sürgevil, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 304.; Uzunçarşılı, s. 92.; İrtem, s. 191 – 194.

³⁶⁴ Konu ile ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", TTK Belleten, C. 8., S. 30, Ankara, Nisan 1944. ; Ahmet Kısa, Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876 – 1878), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Özden, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

³⁶⁵ Suavi vakası sebebiyle üç sene kalebentliğe mahkum edilen Üsküdarlı Nuri Bey'in "*Aziz Bey vakasında dahi malumatı olduğu*" anlaşıp "*her iki fesatta dahi malumatı olduğu cihetle teşdid-i mücazati lazım geldiğinden*" ceza müddeti altı yıla çıkarılmıştır. Yine ilk başta üç ay hapsine karar verilen Ticaret-i Bahriye Ketebesinden Esad Efendi'nin de Aziz Bey komitesi ile ilişkisi olduğu anlaşıldığından Şam'da altı sene kalebent edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri...", s. 214. ; Kuran'a göre Çırağan Vakasından yaklaşık bir buçuk ay sonra bir başka ihtilalci komitenin varlığı (Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi) meydana çıkmış ve bu iki vakanın maznunları bir arada muhakeme olunmuştu. Bkz. Kuran, s. 19.

³⁶⁶ Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen...", s. 248 – 250.

³⁶⁷ Uzunçarşılı, aynı makale, s. 248, 272.

³⁶⁸ Uzunçarşılı, s. 284.

³⁶⁹ Basiretçi Ali, s. 95.

hizmeti sebebiyle indirime gidilecektir.³⁷⁰ O sırada çocuk yaşlarda olan ve daha sonra gazetecilik hayatına atılacak olan Hüsni Bey'in oğlu Süleyman Tevfik hatıratında babasının bu hafiyeliğinden bahsetmez. Süleyman Tevfik babası Hüsni Bey'in Midhat Paşa'yı öteden beri Meclis-i Vala mazbata odasındaki teşrik-i mesailerinden dolayı tanıdığını, aynı sokakta oturdukları gazeteci Ebüzziya Tevfik Bey ile onu sık sık görmeye gelen meşhur şair Namık Kemal ve arkadaşları ile de yakın dost olduğunu söyler. Namık Kemal, Tevfik Bey ve şair Ziya Bey'lerin kendi evlerine gelerek toplantılar yaptığını söyleyen Süleyman Tevfik, bu toplantılara bazen Kleanti Skaliyeri adındaki zengin bir Rum'un da katıldığını aktarmaktadır.³⁷¹ Süleyman Tevfik, Skaliyeri ile Ali Suavi'nin aynı amaç için birlikte hareket ettiklerini, bazen Aziz Bey'in evinde bazen de Beşiktaş'ta bu iş için kullanılan bir evde toplandıklarını; Beşiktaş'taki evin altından uzanan geniş su yolları vasıtasıyla Çırağan Sarayına ulaşabildiklerini ve bu şekilde cemiyetin bizzat Murad ile haberleşebildiğini, o zamanlar çocuk yaşta olan kendisinin de bu faaliyetlere karıştığını ve hatta kendisinin dahi bu su yollarını üç kere kullandığını anlatır.³⁷² Ali Suavi'nin başarısız teşebbüsünün ertesi günü Zaptiye Nazırı Hüsni Paşa ile alaybeyi Küçük Ali Bey tarafından evlerinin basıldığını ve babası ile birlikte daha birçok kişinin dörder dörder arabalara doldurularak Serasker kapısındaki Merkez Kumandanlığına, oradan da Taşkışla adıyla meşhur Bekirağa Bölüğü'ne götürülerek hapsedildiklerini anlatır.³⁷³ Murad'ın aşçıbaşı Hüseyin Efendi, maliye katiplerinden Hakkı, Vakıf gazetesi muharrirlerinden Esad, Bosna ileri gelenlerinden Ahmed Bey ile beraber aynı koğuştaki tutuklu kaldıklarını söyleyen Süleyman Tevfik, bulundukları yerde toplamda bin beş yüz kadar tutuklunun olduğunu iddia eder.³⁷⁴

Süleyman Tevfik, Divan-ı Harb'in geceli gündüzlü altı ay süren sorguları neticesinde kendisinin de babası Hüsni Bey ile birlikte on sene müddetle Halep'e nefyedildiğini, on dört gün süren bir deniz yolculuğunun ardından kendilerini taşıyan İzzeddin Vapuru'nun onları evvela İskenderun'a bıraktığını; kendilerini o zamanlar orada kaymakam olan ve Hüsni Bey'in İstanbul'dayken yakın dostu olan Halep ileri gelenlerinden eski Halep mebusu Bakızade Hüsni Bey'e teslim eden Rıza Paşa'nın onları teslim ettiğine dair ilmühaberini aldıktan sonra yanlarında bir zaptiye neferi bırakarak kendilerinden ayrıldığını anlatır.³⁷⁵ Süleyman Tevfik burada babasıyla bir handa kiraladıkları yataklarda bir gece yattıktan sonra ertesi günü Halep'e

³⁷⁰ Uzunçarşılı, s. 258, 280, 303 – 305.; “Komitenin mevcudiyetini ihbar eden Sultan Murad'ın ikinci katibi Hacı Hüsni Bey'dir”. Bkz. Kuran, s. 20.

³⁷¹ Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım, Haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, DBY, İstanbul, 2011, s. 19, 21.

³⁷² Özzorluoğlu, s. 26.

³⁷³ Özzorluoğlu, s. 27.

³⁷⁴ Özzorluoğlu, s. 27.

³⁷⁵ Özzorluoğlu, s. 27 – 28, 30.

doğru yola çıktıklarını, kaymakamlık tarafından başlarına verilen Antep’li Hacı Mehmed adındaki bir süvari zaptiyesi ile birlikte at sırtında süren dört günlük yolculuğun ardından Halep’in Babilferec kapısına vardıklarını, zaptiye Mehmed’in burada kendilerini hükümet konağına götürerek Alaybeyi Ethem Paşa’ya teslim ettiğini, onun da kendilerini o sıralarda Halep valisi olan Kıbrıslı Kamil Paşa’nın yanına çıkardığını aktarır.³⁷⁶ Kamil Paşa kendilerine bir ev bulana kadar Halep’in meşhur hanlarından Kurtbey Hanında güzel bir oda bulmaları için yardımcı olmuş, siyasi hükümlülere genel olarak hep hürmet ve alaka göstermiş Halep ahalisi kendilerini çok iyi karşılamış ve ağırlamış, Halep ileri gelenlerinden Cairizade Hacı Abdülkadir Efendi adındaki bir zat onları bir süre kendi konağında misafir etmişti.³⁷⁷ Tevfik Efendi o zamanlarda sürgünlerin gittikleri yerde en azından açıklıktan ölmemeleri için hallerine uygun bir işte istihdam edilmeleri için Dahiliye Nezaretinin sürgün kararıyla birlikte birer emirname daha yazmasının adetten olduğunu, buna göre babasına yedi yüz elli kuruş aylık verilmesinin ve kendisinin de bir işte çalıştırılmasının emredildiğini, nitekim Halep’e geldikten on beş gün sonra Vali’nin kendisini beş yüz kuruş aylıkla mektupçu kalemine karalamacı olarak aldığını anlatır.³⁷⁸ Ayrıca Halep’e gelişlerinden on gün sonra validesi ve kardeşi Avnullah Efendi de Halep’e gelerek onlara katılmış ve Ulu Camii bitişiğinde güzel bir ev kiralayarak burada yaşamaya başlamışlardır.³⁷⁹

Süleyman Tevfik ve babası Hüsnü Bey’in sürgün olarak bulundukları Halep’te maişet yönünden sıkıntı çekmedikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun belki Hüsnü Bey’in daha önce Abdülhamid’e hafiyelik hizmetinde bulunmasından kaynaklandığı düşünülebilir; fakat Çırağan Vakasından sonra taşraya sürgün edilmiş bir başka isme bakıldığında da benzer durumla karşılaşılmaktadır. Ali Suavi ile irtibatı sebebiyle Kastamonu’ya sürgün edilmiş olan Hacı Mehmed’in oğulları da vilayetin idari işlerinde istihdam edilerek maaş almışlar ve maddi açıdan rahat bir hal içinde olmuşlardır. Hacı Mehmed’in iki oğlu Mustafa ve Osman vilayetin vergi işleriyle ilgili âşar emanetinde çalışmışlardır.³⁸⁰ Ancak Hacı Mehmed ve mahdumları ile Kastamonu ahalisi arasında pek de iyi bir ilişki tesis edilememiş gözükmektedir. Onların

³⁷⁶ Özzorluoğlu, s. 32 – 33.

³⁷⁷ Özzorluoğlu, s. 34.

³⁷⁸ Özzorluoğlu, s. 34 – 35.

³⁷⁹ Süleyman Tevfik 1881 senesi Haziran’ında, o zamanlar Kamil Paşa yerine atanmış yeni Halep Valisi Eğinli Said Paşa’nın da teşvikleriyle Fırat adlı vilayet gazetesinde muharrirliğe başladığını, 1887 senesi ortalarına kadar bu görevi yürüttüğünü, sürgün müddetinin bitmesiyle Ekim 1887’de İstanbul’a döndüğünü anlatır. Bkz. Özzorluoğlu, s. 34 – 37.

³⁸⁰ Hacı Mehmed ve ailesi müebbet sürgün olarak Kastamonu’nun merkezine gönderilmişlerdir. Hacı Mehmed’in oğlu Mustafa merkezde, diğer oğlu Osman ise vilayete bağlı Küre nahiyesinin âşar emanetinde istihdam edilmektedir. Bkz. BOA, ŞD. 1648 / 12 (H. 07.04.1304/03.01.1887).

durumları bir süre sonra şikayet konusu olmuştur. Kastamonu ahalisinden yapılan bir şikayette Edirne'ye bağlı Hasköy'den Latif oğlu Hacı Mehmed ve ailesinin Kastamonu'ya ilk geldiklerinde sefil bir halde göründükleri halde Kastamonu'da menfi olarak yaşamaya başladıktan sonra lüks ve şatafata bürünmelerinin dikkatleri çektiği ifade edilmektedir. Şikayetçi, sürgün cezasından maksadın kişinin halini ıslah etmesiyken bu kişilerin menfaları olan Kastamonu'da “*daha da şımararak*” vilayette öteden beri huzur ile yaşayan sadık Osmanlı tebaasının huzur ve asayişini bozar hale geldiklerini, hatta adam bıçaklama türünden adi olaylara karıştıklarını söylemektedir. Ona göre, “*Ali Suavi mel'unu'nun hempalarından olduğu*” kesinleştiği için Kastamonu'ya müebbeden sürgün edilmiş “*devlet haini*” böyle bir kişiye “*selam bile verilmemesi*” gerekirken oğullarına vilayetin mühim vergi işleri tevdi ediliyor ve böylece onlara devlet sırrı olan işler dahi emanet ediliyor; bu kişiler ceza çekmek için geldikleri yerde refah içinde yaşıyorlardı. Şikayetçi, zulüm ve şımarıklıklarından bizar olduğunu söylediği Hacı Mehmed'in “sabıkalı” oğullarının devlet işlerinden bir an önce el çektirilmelerini talep etmekteydi.³⁸¹ Şura-yı Devlet Riyaset-i Celilesine yazılmış bu şikayetin ciddiye alınarak Dahiliye Nezaretinin harekete geçtiği ve Nezaret tarafından Kastamonu Vilayetine iddiaların araştırılması ve gereğinin yapılması için bir yazı gönderildiği görülür.³⁸²

Çırağan Vakasından dolayı sürgün edilenlerin durumlarının her yerde aynı olduğunu söylemek yine de güçtür. Ali Suavi'nin bir diğer yoldaşı olan Hasköylü Hafız Ali Efendi'nin müebbeden sürgün gönderildiği Ankara'da zaruret içinde olduğunu söylediği ve kendisine münasip bir miktar maaş yahut yevmiye tahsis edilmesi talebiyle bir arzuhal yazmaya mecbur kaldığı görülür.³⁸³ Aynı konudan yargılanarak Sakız adasına sürgün gönderildiği halde adada meydana gelen deprem felaketinin ardından menfası İzmir'e tahvil edilen Muhtar Bey de³⁸⁴ geçim derdinden yakınmaktadır. İzmir'de ikamet ederken kendisine belediyeden bağlanan maaşın “*bir aralık sekteye uğradığını*” söyleme gereği duyan Muhtar Bey, “*on iki senelik ceza müddetinin*” bittiğini hatırlatarak İstanbul'a dönüş için müsaade istemektedir.³⁸⁵ Onun durumu Dahiliye Nezareti ile Aydın Vilayeti arasında yazışmalara konu olmuştur. Aydın Valiliği tarafından, Muhtar Bey'in hal-i hazırda İzmir'de zaruret içinde yaşadığının bilindiğinin fakat “*sebebi nefy'inin vilayetçe meçhul olduğunun*” bildirilmesi üzerine Dahiliye Nezareti adı geçen Ali Suavi vakasından dolayı 12 Şevval 1295 tarihinden itibaren olmak üzere on iki sene

³⁸¹ BOA, ŞD. 1648 / 12

³⁸² BOA, DH.MKT 1392/ 26 (18.04.1304/14.01.1887).

³⁸³ BOA, ŞD. 1335 / 20 (H. 18.02.1296/11.02.1879).

³⁸⁴ Tugay, s. 305 – 307.

³⁸⁵ BOA, İ.DH. 1163 / 90924 (H. 30.04.1307).

müddetle Sakız'da kalebentliğe çarptırıldığını, ceza yerinin ahiren İzmir'e tahvil edildiğini, “nefyini gerektiren ahvale göre bu babda Nezaret-i Dahiliye'ce bir şey denilemeyeceğini”, onun İzmir'de zaruret halinde bulunduğu vilayetten sürekli yazılsa da kendisinin iâşe ve ikdarının mahalli belediye dairesince temin edildiğinin bilinmekte olduğunu açıklamıştır.³⁸⁶ Tüm bu malumatı ve de özellikle Muhtar Bey'in İstanbul'a muvakkaten dönüş için ruhsat beklediği bilgisini Padişaha sunan Sadrazam Kamil Paşa, sunduğu tezkiresinde daha önce “aynı takımdan” olup da on iki sene müddetle Sinop'a nefyedilmiş İbrahim Tevfik ismindeki bir kişinin de benzer bir istida sunduğunu ve bunun üzerine onun “ihla-i sebil'ine” Padişah tarafından müsaade buyrulduğunu hatırlatma gereği hissetmiştir.³⁸⁷ Fakat Muhtar Bey'in aynı sonuçla karşılaşmadığı ve menfasından muvakkaten dahi olsa ayrılamadığı buna verilen cevaptan görülür. Padişah, maişetinin temin edilmesine dikkat edilmekle beraber Muhtar Bey'in “yine İzmir'de ikamet etmesini” emretmiştir.³⁸⁸

Bazen zor durumda olduklarından yakınlardan yardım talep edenler sadece sürgünlerin bizzat kendileri değil yakınları da olmuştur. Limni'deki Vacid Bey'in zevcesi Hatice'nin, Şam'daki Esad Efendi'nin halilesi Emine'nin, Rodos'taki İsmail Bey'in hareminden Behiye'nin, Evkaf Katibi Aziz Bey'in zevcesinin, Filibeli Ahmed'in validesinin, Sinop'ta bulunan Tevfik Efendi'nin pederi Ömer'in, Filibeli Abdullah'ın pederi Hacı Mustafa'nın, Sakız'da bulunan Maliye ketebesinden Muhtar Bey'in familyasından Feride Hanım'ın ve Ticaret mümeyyizlerinden Mustafa Asım Efendi'nin ailelerinin maddi açıdan zor durumda oldukları gerekçesiyle yardım talep ettikleri görülmektedir.³⁸⁹

Kalebentlik cezasına çarptırılanların koşulları daha ağır gözükmektedir. Onların talepleri maddiyattan ziyade fiziki şartlar ve sağlık durumları ile ilgilidir. Sakız adasının kalesinde tutulan Bağdatlı Süleyman Bey “*inhiraf-ı mizacından dolayı*” kalenin dışına çıkabilmek için müsaade istemektedir.³⁹⁰ Ruh sağlığının sıkıntılı bir durumda olduğu anlaşılan Süleyman Bey'in kale dışına çıkışına müsaade verilmeyecekse en azından memleketi olan Bağdat'taki

³⁸⁶ BOA, İ.DH. 1163 / 90924; Tugay, s. 308.

³⁸⁷ BOA, İ.DH. 1163 / 90924; Tugay, s. 308 – 309.; İrtem'in verdiği bilgiden burada geçen İbrahim Tevfik'in Kavasbaşızade Tevfik olduğunu anlıyoruz. Ondan nakledilene göre Tevfik Bey ceza müddeti bittiği halde Sinop'tan salınmıyordu. Bunun üzerine, yakalandığı hastalıktan da bahisle İstanbul'a dönüşü için müsaade isteyen arzuahaller yazmış, sadareten mabeyne arz edilen bu durum üzerine Padişah nihayet onu affetmişti. Bkz. İrtem, s. 194.

³⁸⁸ BOA, İ.DH. 1163 / 90924; BOA, DH.MKT. 1688/ 84 (H. 19.05.1307/11.01.1890); Tugay, s. 308 – 309.

³⁸⁹ BOA, ŞD. 2893 / 53 (H. 14.01.1296/08.01.1879).

³⁹⁰ BOA, HR. TO. 522 / 39 (M. 13.09.1879).

kalelerden birine naklini talep ettiği görülür.³⁹¹ Kendisini muayene ile görevlendirilen Sakız adasının tabipleri onu “*gayet dar bir odada ızdırap ile gezinirken bulduklarını*” söylemişler ve raporlarında onun yaşının yetmiş iki ile yetmiş beş arasında olduğunu, gözlük kullandığını, ellerinin titrediğini ve asabi bir ruh hali ile üzüntü ve keder içinde bulunduğunu not etmişlerdir.³⁹² Aynı kaledeki diğer Süleyman Bey’in yani İzzetpaşazade Süleyman Bey’in durumu farksızdır. Doktorlar, İzzetpaşazade’nin de maluliyetine dair rapor vermişlerdir. Kalebentlik cezasının sadece sürgün olarak değiştirilmesi talep edilmiş, cezaların hafifletilmesi ancak Padişahın yetkisinde olduğu için Padişaha müracaat edilmiş ve onun izni beklenmiştir.³⁹³ 1880 yılında kendisine yaz aylarında kale dışına çıkması için müsaadenin verildiği, bir yıl sonra yaşanan deprem felaketinin ardından da kalebentlik cezasının sürgüne tahvil edilerek kendisinin İzmir’e nakledildiği; İzzetpaşazade’nin bir süre sonra oradan da Şam’a gönderildiği anlaşılmaktadır.³⁹⁴ Rodos’ta kalebent olan Üsküdarlı Nuri Efendi ile Trabzon’da kalebent olan Bab-ı Seraskeri katiplerinden Ahmed Rıza ise ailelerinin maddi durumlarından yakınıyorlar ve bunun için kendilerine yevmiye bağlanmasını talep ediyorlardı.³⁹⁵ Trabzon’daki kalede tutulan Ahmed Rıza Bey ayrıca “*derun-u şehirde geşt-ü gûzar etmesi için*” müsaade isteyerek kale haricine çıkabilmek istiyordu.³⁹⁶ Onların taleplerini ileten kurumların yazışmalarında gayet dikkatli ve çekinceli davrandıkları, “bu tip” suçlulara yevmiye bağlanmasına dair açık bir nizamname maddesi veya kararname olmadığını söyleyerek bunun ancak doğrudan Padişahın müsaadesi ve iradesiyle olabileceğini ifade etmeleri dikkat çekmektedir.³⁹⁷ Üsküdarlı Nuri Efendi altı yıl sonra Rodos’taki ceza müddetinin bittiğini “hatırlatmak” vesilesiyle yazdığı arzuhalinde de kendisinin ve ailesinin geçim sıkıntısı içinde olduğunu tekrarlamıştır. Üsküdarlı Nuri Rodos adasındaki altı yıllık ikameti boyunca “maaş veya başka bir namla bir akçe

³⁹¹ BOA, HR. TO. 522 / 39.; Öztuna’nın aktardığına göre Süleyman Bey, Bağdat’ta doğmakla beraber Arap değil Kuzey Kafkasya kökenli (Gürcü veya Çeçen) bir zattı. Fakat iyi derecede Arapça bilirdi. Bağdat Valisinin kethüdası olmuş, Basra mutasarrıflığında bulunmuştu. Suavi vakası esnasında açıktaydı ve İstanbul’da memuriyet bekliyordu. Harp okulunda öğrenci olan oğlu Mahmud Şevket vaka esnasında yirmi bir yaşındaydı. Bağdatlı Süleyman Bey’in Sakız’da kalebent edilmesinin oğlu Mahmud Şevket’in tahsil ve kariyer hayatını olumsuz yönde etkilemediği, Mahmud Şevket’in 1882’de Mekteb-i Harbiye’den kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun edilip kurmay sınıfına katıldığı anlaşılmaktadır. Öztuna, Süleyman Bey’in Sakız’daki cezasını tamamladıktan sonra Bağdat’a döndüğünü ve burada vefat ettiğini kaydetmektedir. Öztuna, Sultan II. Abdülhamid’in Mahmud Şevket’i babasının sicili sebebiyle cezalandırmadığına, onun generalliğe kadar yükselişini engellemediğine dikkat çeker. Aynı Mahmud Şevket Paşa yıllar sonra II. Abdülhamid’in hal edilmesinde rol oynayacaktır. Bkz. Öztuna, s. 378-381.

³⁹² BOA, HR. TO. 522 / 39.

³⁹³ Tugay, s. 297 – 298.

³⁹⁴ Tugay, s. 298 – 301.

³⁹⁵ BOA, ŞD. 2342 / 21 (05.03.1296/27.02.1879).

³⁹⁶ BOA, ŞD. 2342 / 21.

³⁹⁷ BOA, ŞD. 2342 / 21.

almayıp” elindekini ve avucundakini tükettiğinden, neredeyse “üç yüz mil” uzaklıktaki ailesinin de bu yüzden bu süre içinde “nalan ve giryan” halde olduklarından yakınmıştır.³⁹⁸

Divan-ı Harp tarafından Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi ile bağlantılı oldukları gerekçesiyle cezalandırılmış isimleri ve onlar hakkında tayin edilen cezaları şu şekilde sıralayabiliriz: Murad’ın mabeyincilerinden İsmail Bey on iki sene müddetle kalebent olarak Rodos’a, maliye ketebesinden Muhtar Bey on iki sene müddetle kalebent olarak Sakız’a, Meclis-i Maarif eski üyelerinden Vacid Bey on iki sene müddetle kalebent olarak Limni’ye, Kavasbaşızade Tevfik ile Filibeli Abdullah on iki sene müddetle kalebent olarak Sinop’a, Tütüncübaşı Hüseyin on iki sene müddetle ve deniz ticareti katiplerinden Esad Bey altı sene müddetle kalebent olarak Şam’a, Üsküdarlı Nuri kalebent olarak altı sene müddetle Rodos’a, su yolcularından Ahmed on iki sene müddetle kalebent olarak Van’a ve su yolcu İsmail on iki sene müddetle kalebent olarak Sakız’a, İzmir eski gümrükçüsü Ali Bekir on iki sene müddetle kalebent olarak Rodos’a, ticaret mümeyyizlerinden Asım Efendi altı sene müddetle kalebent olarak Sakız’a, İbrahim altı sene müddetle kalebent olarak Samsun’a, Mincalaki altı sene müddetle kalebent olarak Sinop’a, Zaptiye neferlerinden Hasan altı sene müddetle kalebent olarak Sayda’ya, Zaptiye neferlerinden Osman altı sene müddetle kalebent olarak Kudüs’e, Bab-ı Seraskeri katibi Ahmed Rıza altı sene müddetle kalebent olarak Trabzon’a, Sultan kethüdası Hacı Bekir üç sene müddetle kalebent olarak Bozcaada’ya, Ortaköy Camii hatibi Ahmed üç sene müddetle kalebent olarak Midilli’ye, Tabip Agah ve Evkaf-ı Hümayun senedat odası mukabelecisi Aziz Bey on beş sene müddetle kalebent olarak Akka’ya gönderileceklerdir.³⁹⁹ Cemiyetin başı Skalyeri ile onunla birlikte Yunanistan’a firar eden Nakşibend Kalfa da yakalandıkları takdirde on beş sene müddetle kalebent cezasına çarptırılacaklar; Skalyeri bu cezayı Akka’da, Nakşibend Kalfa ise Diyarbakır’da çekecekti.⁴⁰⁰

³⁹⁸ BOA, İ.DH. 932 / 73851 (H. 05.01.1302/25.10.1884).

³⁹⁹ Tugay, s. 303.; Mincalaki şeklinde verilen isim Kleanti’nin yeğenidir ve Mihail olarak da geçmektedir. Hacı Bekir’in Seniha Sultan’ın kethüdası olduğu anlaşılmaktadır. Yine Ortaköy Camii hatibi Ahmed’in adı Uzunçarşılı tarafından Mehmed olarak verilmiştir. Zaptiye neferlerinden Osman’ın adı da Memiş olarak verilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, s. 314 – 315.

⁴⁰⁰ İsmi burada Niko Petroklaka olarak geçen ve firari olduğu belirtilen bu kişinin Nakşibend Kalfa olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim firari Nakşibend Kalfa’nın gıyaben Diyarbakır’da kalebent cezasına çarptırıldığı ve yakalandığı takdirde cezanın infaz olunacağı bilgisini Uzunçarşılı verir. Bkz. Tugay, s. 303; Uzunçarşılı, s. 319. ; Tugay’ın metninde bu grupta beraber zikredilen Abdülhamid isminde birinin on iki sene müddetle İstanköy’de kalebentlik cezasına çarptırıldığı bilgisi verilir. Bu ismin doğrusunun İrtem’in eserinde zikredilen “Talebe-i Ulum’dan Abdurrahman” olması gerektir. Uzunçarşılı da komitenin azalarından olup firarda olduğunu belirttiği bu isimden bahsetmiştir. Bkz. Tugay, s. 303; İrtem, s. 191.; Uzunçarşılı, s. 311.

Çırağan Vakasının II. Abdülhamid'i dehşete sürüklediğini, onun bu tesir ile İstanbul'daki Almanya elçisi Heinrich Reuss ve İngiliz elçisi Layard'ı haremine çağırarak kendisine destek aradığını, olayın hemen ardından Sadık Paşa'yı başvekaletten azlederek Rüşdü Paşa'yı yoğun ısrarlarla sadarete getirdiğini, vakanın ardından yakın çevresi başta olmak üzere herkesten şüphe duymaya başladığını kaydeden Mabeyin Müşiri Eğinli Said Paşa, kendisinin de olay sebebiyle Padişahın şüphesini çekerek töhmet altına girdiğini anlatır.⁴⁰¹ Anlatılana göre olayın gerçekleştiği gün Yıldız Sarayında Sultan Abdülhamid yanında Eğinli Said Paşa da olduğu halde Rusya elçiliği baş tercümanı Mihail Onou ile görüşüyordu. Tüfenkçibaşı Tahir Ağa, Said Paşa'yı dışarıya çağırarak Çırağan cihetinden silah sesleri işitildiğini söylemiş fakat Said Paşa bir ses duyamayarak pek oralı olmamış hatta olaydan sonra bu durumu Abdülhamid'e ihbar eden Tahir Ağa'nın iddia ettiği üzere kendisine “*sen öyle şeye karışma*” demişti.⁴⁰² Nihayet Hazinekar Behram Ağa Çırağan'da meydana gelen olaydan Sultan Abdülhamid'i haberdar etmiş, bu esnada ser-kurena Nafiz Paşa'nın saray bahçesinde telaşla bağırdığını gören Mabeyin Müşiri Said Paşa onu da azarlayıp oradan uzaklaştırdıktan sonra kendi ifadesine göre gerekli askeri tedbirleri almıştı.⁴⁰³ II. Abdülhamid vakanın ardından Eğinli Said Paşa'dan da şüphelenmeye başlamış, ona ağır sözler söylemiş, Eğinli'nin Haziran 1878 gibi Adana Valiliği ile görevlendirilerek saraydan uzaklaştırılması düşünülmüş fakat onunla gerçekleştirdiği bir mülakatın ardından biraz yatıştır görünerek bu atamayı gerçekleştirmemişti.⁴⁰⁴ Ancak Mabeyin Müşiri Said Paşa Çırağan Vakası sebebiyle azledilmekten ve İstanbul'dan kovulmaktan bu şekilde kurtulmuş gözükse de çok geçmeden başka bir hadise sebebiyle tekrar töhmet altına girmiş ve konu tekrar gündeme gelmiştir. Levant Herald gazetesinde “Bütün Osmanlı Milleti Namına” başlığıyla gazetenin sahibi ve müdürü Edgar Whitaker'a hitaben yazılan isimsiz bir tehdit mektubunun yayınlanması; bu mektupta tehditkar bir dille gazetenin sabık Sultan Murad aleyhinde yayın yapmamasının ihtar olunması⁴⁰⁵ meseleyi yeniden alevlendirmişti. Gazetenin sahibi Whitaker'ın Eğinli Said Paşa'nın yakın arkadaşı olduğu bilindiği için Said Paşa bu sefer de böyle bir yazının yayınlanmasına engel olmadığı gerekçesiyle töhmet altına girerek 9

⁴⁰¹ Erkan, s. 34 – 35, 221.; Hatıratında Padişahın bu şekilde Avrupa Devletlerinin elçilerine müracaat etmesinden, onlara sığınır bir görüntü vermesinden müteessir olduğunu ima eden Said Paşa'nın aynı sıralarda “Rusya'nın tehditlerine” karşı destek vaadiyle Kıbrıs adasının İngiltere'ye üs olarak bırakılması teklifini adeta “bir nimet bilerek” benimsediği ve bu iş için elçilerle Padişah arasında aracı olarak teklifin kabul olunması için yoğun gayret sarf ettiği, devrin başvekili Sadık Paşa'yı da bu konuda yanına çektiği iddia edilir. Çorlulu Mahmud Paşa, onun “İngiliz terbiyesi” ile yetişmiş bir adam olduğundan İngiltere'ye sempatisi olduğunu ima ederek Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesi konusunda etkin bir rol oynadığını, bu yoldaki kötü maksadına Sadık Paşa'yı da alet ettiğini söyler. Bkz. Mahmud Celaleddin, Mirat-ı Hakikat, s. 608.

⁴⁰² Erkan, s. 35, 222.

⁴⁰³ Erkan, s. 34, 218.

⁴⁰⁴ Erkan, s. 36.

⁴⁰⁵ Çelik, s. 297.

Haziran 1878’de Mabeyin M   irliğinden azledilmi  ve 11 Haziran’da da Ankara Valiliğine atandığı ve     gün içinde  stanbul’dan ayrılmasının gerektiği kendisine bildirilmi ti.⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Erkan, s. 37 – 38.

İKİNCİ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD'İN SÜRGÜN SİYASETİ

2.1. II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Bürokrasisinde Sürgün

II. Abdülhamid devrinde merkez bürokraside görev alan yüksek devlet görevlilerinin merkezdeki vazifelerinden alınarak taşraya bir başka memuriyet ile gönderilmesi gibi uygulamalar çoğu zaman sıradan atamalar olarak değil bir nevi sürgün olarak algılanmıştır. Genelde atama kararlarında görevlendirmelerin sürgün olduğuna dair açık bir yazılı ifade yoktur. Uygulama, bir ceza kanununa dayandırılarak da gerçekleştirilmemektedir. Fakat söz konusu atamaların ilgili kişiler için sarayın politikasına ters düşülen durumların ardından gerçekleşmesi veya “Padişahın güvenini kaybeden” kişiler için geçerli olması bunun gayri resmi surette de olsa bir sürgün olduğu ve Padişahın sürgünü bu şekilde bazı dahili siyasi gelişmeler karşısında bilinçli bir politika aracı olarak kullandığı algısını kuvvetlendirmektedir. Her ne surette olursa olsun muhatapları için devletin merkezinden çıkarılmak ve İstanbul’dan uzak tutulmak memnuniyet verici bir deneyim olarak görülmemektedir.

Bir dönem Padişahın mabeyin müşirliği görevini yürüterek ona en yakında konumda bulunduğu halde Çırağan Vakasının ardından İstanbul’dan uzak taşra valiliklerinde görevlendirilmeye başlanan Eğinli Said Paşa⁴⁰⁷ hatıratında bu konu hakkında en açık eleştiri ve yorumu yapmıştır. Onun anlattığına göre 9 Aralık 1878 Pazartesi günü kayınbiraderi Damad Mahmud Paşa⁴⁰⁸ çiftliğinden celp ettirilip saraya getirilmiş, burada Padişah tarafından takdir

⁴⁰⁷ Çırağan Vakasının ardından İstanbul dışına gönderilerek sırasıyla Ankara, Kastamonu ve Halep valiliklerinde bulunmuştu. Bkz. Erkan, s. 39 – 42.; İbnülemin’e dayanarak Çetinsaya, Padişahın Çırağan Vakasının ardından şüphelendiği bazı devlet adamlarının “*hemen birer valiliğe tayin edilmek suretiyle İstanbul haricine gönderilmesi için Sadrazam Safvet Paşa’ya bir emir verdiğini*” nakletmektedir. Bunların Mehmed Sadık Paşa, Mehmed Akif Paşa, Said Paşa, Başmabeyinci Nafiz Paşa, Damad Mahmud Celaleddin Paşa oldukları kaydedilmektedir. Bunlardan Nafiz Paşa’nın 4. Ordu Müşiriyetine gönderildiği bilgisi verilmektedir. Yine bu isimlerden Mehmed Akif Paşa’nın Konya Valiliğine gönderildiği bilgisi verilmekteyse de Akif Paşa’nın Çırağan Vakasından evvel de İstanbul haricinde görev yapmaya alışık olduğu, bunun onun taşradaki ilk valilik görevi olmadığı Kuneralp’in çalışmasından anlaşılmaktadır. Zira Mehmed Akif Paşa’nın adı onun çalışmasında Bağdat Valileri arasında zikredilmektedir. Akif Paşa’nın Nisan 1877’den Şubat 1878’e kadar Bağdat Valiliği görevinde bulunduğu görülmektedir. Daha önce, Mart 1876 – Eylül 1876 tarihleri arasında ise Edirne Valiliği görevinde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Çetinsaya, s. 359; Sinan Kuneralp, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839 – 1922), 2. Baskı, İsis, 2003, s. 27, 30.

⁴⁰⁸ Damad Mahmud Celaleddin Paşa, II. Mahmud’un damadı olan asker ve devlet adamı Ahmet Fethi Paşa’nın oğludur. Sultan Abdülmecid’in kızı Cemile Sultan ile evlidir. Kardeşi Güzide Hanım ise Eğinli Said Paşa ile evlidir. Daha sonraları Abdülhamit tarafından amcası Sultan Abdülaziz’in “katlinde” iştiraki olanlardan sayılarak Taif’e gönderilecek ve orada öldürülecektir. Bkz. Davut Hut, “Fethi Paşa”, TDVİA, C. Ek. 1, Ankara, 2020, s. 450.; Uzunçarşılı’nın verdiği bilgiye göre Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Ahmet Fethi Paşa’nın sultan olmayan ilk hanımından doğmadır. II. Abdülhamid’in tahta çıkmasında Damad Mahmud Celaleddin Paşa büyük gayret gösterenlerden olmuş, saltanatının ilk günlerinde Padişaha en yakın isimlerden olmuş fakat bu ilişki sonradan

edildikten sonra Talia adlı vapurla gayet fırtınalı bir havada vali olmak üzere Trablusgarp'a gönderilmişti.⁴⁰⁹ Kendisi de taşrada valilikle görevlendirilen Said Paşa, kayınbiraderinin Osmanlı Devleti açısından büyük kayıpla sonuçlanan son Rus harbinin “sebeb-i müstakili” olduğunu ve bu açıdan bakıldığında onun Padişahın nefretine layık olmasına itiraz etmediğini fakat ona vali sıfatının verilmesinin doğru bir iş olmadığını savunmuştur. Çünkü Said Paşa'ya göre bir kimse suçlu ise ona valilik görevi verilmemelidir. Said Paşa “*bir adem kabahatli ise nizam onun derece-i mücazatını tayin etmeli, değil ise nefy olunup da vali olmamalı; kabahatli bir ademe bir vilayet teslim olunmamalı*” diyerek “*vatanın en güzide ve malumatlı ve dirayetli olan hadimlerinin*” vali yapılmasının lazım geldiğini, nefy edilmeye layık görülenlerin valilik gibi bir görevle vatanlarından tard ve tebid edilmelerinin doğru olmadığını savunmakta ayrıca “kendisi gibi günahsızların sürgün gibi oradan buraya gönderilmesine” de itiraz ettiğini dile getirmekte ve bu şekilde Padişahın izlediği politikayı eleştirmektedir.⁴¹⁰ Said Paşa'nın aslında daha çok, suçlu veya kabahatli görülen kişilerle aynı kefeye konulmaktan bir rahatsızlık duyduğu, kendisini bunlardan ayrı gördüğü ve Padişahın da kendisini bu şekilde görmesini istediği anlaşılmaktadır.

Valilik görevi ile İstanbul'dan Trablusgarp'a gönderilerek Saray çevresinden bu suretle uzaklaştırılan Damad Mahmud Paşa'nın kendisini yine de unutturamadığı görülür. Trablusgarp Valisi Damad Mahmud Paşa hakkında gelen ihbarlar çarpıcıdır. Onun “saltanat-ı Osmaniye'ye taarruz ve hatta suikast tasavvurları” içerisinde olarak “devlet ve millete zararlı işlere” girişmeye kalkıştığı, bir grup eski devlet adamının da onunla aynı fikir ve düşüncede olduklarının anlaşıldığı ve bu sebeple bu kişilerin de emniyet için derhal İstanbul dışına

bozulmuş, Abdülhamid onu Sultan Abdülaziz'in hallinde iştiraki olanlar arasında görerek mahkum ettirmiş ve gönderildiği Taif'te, 7 Mayıs 1884'te boğdurmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Taif Mahkumları, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1992, s. 129 – 130.; Sultan Abdülmecid'in diğer kızlarından Seniha Sultan'ın kocasının adı da Mahmud Celaleddin olduğundan ve bu isim de Paşa unvanıyla Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevler üstlendiğinden iki isim sık sık karıştırılabilmektedir. Bu Damad Mahmud Celaleddin Paşa ise daha sonraları yurtdışına kaçarak Abdülhamid'e karşı muhalif faaliyetler yürütmüş ve 1903'te Brüksel'de ölmüştür. Bkz. Ali Akyıldız, “Mahmud Celaleddin Paşa, Damad”, TDVİA, C. Ek 2., Ankara, 2019, s. 175 – 177.; Aynı dönemlerde yaşamış bir başka devlet adamının da ismi Mahmud Celaleddin'dir. Bu, Mirat-ı Hakikat isimli eserin de sahibi olan Çorlulu Mahmud Celaleddin Paşa'dır. Bkz. Azmi Özcan, “Mahmud Celaleddin Paşa”, TDVİA, C. 27, Ankara, 2003, s. 360.

⁴⁰⁹ Erkan, s. 319.; Kunalp'ın çalışmasında Trablusgarp Valileri arasında zikredilen Mahmud Celaleddin Paşa'nın göreve başlama tarihi Ocak 1879 olarak verilmektedir. Aynı kaynağa göre onun görevi Temmuz 1879'a kadar sürmüştür. Temmuz 1879'da bu göreve Ahmed İzzet Paşa gelmiştir. Bkz. Kunalp, s. 40.; Uzunçarşılı, Damad Mahmud Paşa'nın önce 1878'de Tophane müşirliğinden azlolunduğunu, Ocak 1879'da da Trablusgarp valiliğine tayin edilerek İstanbul'dan çıkarıldığını kaydeder. Uzunçarşılı onun Trablusgarp'taki görevinin bitiş tarihini Haziran 1879 olarak vermektedir. Onun valilikten azlinden bir süre sonra İstanbul'a dönüşüne müsaade edildiğini belirtir. Bkz. Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Taif Mahkumları, s. 130.; Trablusgarp Vilayeti valisi Sabri Paşa'nın azliyle yerine Damad Mahmud Paşa'nın tayin olunduğunu bildiren iradenin tarihi 14 Zilhicce 1295 (9 Aralık 1878) olarak gözükmektedir. Bkz. BOA, İ.DH. 778 /63281.

⁴¹⁰ Erkan, s. 319.

çıkarılarak “*memalik-i mahruse-i şahane’nin bilad-ı badiye’sine*” (çöl beldeleri) gönderilmelerinin lüzumu gelen ihbarlar üzerine teşkil edilen Divan-ı Harp komisyonunca ifade edilmiştir.⁴¹¹ Trablusgarb Valisi Damad Mahmud Paşa’nın tek problemi bu değildir. Rus harbinde Serasker kaymakamlığı vazifesini yürüttüğü sıradaki icraatı da bir başka davanın konusu olarak gündeme gelmiştir. Verdiği hatalı emirlerin Şipka’nın düşman eline geçmesine sebebiyet verdiği ve Damad Mahmud Paşa’nın da bu suretle yenilgide mesuliyeti olduğundan Divan-ı Harb’e sevk edilerek hakkında gerekli muamelenin yapılması lüzumu ifade olunmaktadır.⁴¹² Bu süreçte Mahmud Paşa’nın eşi Cemile Sultan’ın yazdığı arzuahaller dikkat çekicidir. Kardeşi olan Padişah Abdülhamid’e kocası ile birlikte merhamet beklediğini ifade eden arzuahaller vermiş, bu arzuahallerinde kocası eğer oradan dönmeyecekse kendisinin de Trablusgarb’a gönderilmesine müsaade edilmesi için yalvarmıştır.⁴¹³ Damad Mahmud Paşa’nın kendisine yönelen suçlamalar karşısında saray ile olan akrabalık bağına sığınmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Mahmud Paşa Trablusgarb’ın havasının ve ikliminin sıhhatini bozduğunu, sağlık durumunun gittikçe kötüleşmekte olduğunu söylemekte ve başka bir mahalle naklini istemektedir.⁴¹⁴ Yerine bir başka valinin tayin edilmesini isteyen Mahmud Paşa İstanbul’a çektiği telgraflarda sağlık durumunun vazifesini yürütmeye mani olduğunu ve bu yüzden istifa ettiğini söylemekte, Çeşme kaplıcalarına ve hatta bir süreliğine Avrupa’daki kaplıcalara gitmek için müsaade istediğini bildirmektedir.⁴¹⁵ Onun Temmuz 1879’da hava değişimi için Çeşme’ye gidişine müsaade aldığı ve yerine vilayet defterdarını vekil bırakarak Trablusgarb’tan ayrılabilirdiği görülür.⁴¹⁶

⁴¹¹ Damad Mahmud Paşa ile birlikte hareket ettikleri için devletçe münasip görülecek mahallere sürgün edilmeleri istenen isimler Hayrullah Efendi, Ahmed Hulusi, Hurşid, Nusret Paşa, Siret Efendi, Haydar Molla, Alyanak Mustafa Paşazade Mehmed Paşa, Rauf Bey ve Said Efendiler olarak sıralanıyordu. Bkz. BOA, YEE. 85 / 2 (H. 06.02.1296/30.01.1879).; Çorlulu Mahmud Celaleddin Paşa’nın naklettiğine göre Damad Mahmud Paşa’nın gözden düşmesi onun Seraskerlik makamına gelişiyle başlamıştı. Bu göreve geldikten sonra “devlet idaresi hakkında ileri geri konuşmaktan” kaçınmayan Damad Mahmud Paşa’nın “gidişatı” beğenilmiyordu. Çorlulu Mahmud Paşa bu devirde “Padişahın sevmediğinin hissedildiği” kişiler hakkında Padişahın nefretini daha da arttıracak türden iftiralar atmanın çok yaygınlaştığını söyler. Bu kabilden olarak Damad Mahmud Paşa’nın Sadrazam Rüşdü Paşa ile gizlice anlaşıp Şehzade Reşad Efendi’yi tahta çıkarmak için çalıştıkları söylentisinin yayıldığını, buna benzer söylentilerin Padişahı gerçekten de etkilediğini ima ederek Rüşdü Paşa’nın sadareten, Damad Mahmud Paşa’nın da seraskerlikten alındığına dikkat çeker. Bkz. Mahmud Celaleddin, Mirat-ı Hakikat, s. 613.

⁴¹² BOA, Y.A.RES. 3 / 13 (H. 14.05.1296/06.05.1879).

⁴¹³ BOA, Y.EE. 85 / 81 (Dosya üzerinde “takribi tarih 1296” (1879) ifadesi vardır.)

⁴¹⁴ BOA, Y.A. HUS. 161 / 43 (H. 19.06.1296/10.06.1879).

⁴¹⁵ BOA, Y.A. HUS. 161 / 73 (H. 26.07.1296/ 16.07.1879).

⁴¹⁶ BOA, Y.A. HUS. 161 / 73; 14 Ağustos 1879 tarihli bir yazıda Trablusgarb Valiliğine “Damad Mahmud Paşa’nın yerine tayin olunmuş” olan Hacı Ahmed İzzet Paşa’dan bahsedilmektedir. Bkz. BOA, HR. TO. 205 / 73.

Trablusgarb Valiliğinin İstanbul'daki bazı devlet adamları için gerçekten de çekinilen bir görev olduğu görülür. Şura-yı Devlet azalarından Avlonyalı İsmail Kemal Bey (Vlora)⁴¹⁷ biri 1895 yılında diğeri de 1900 yılında olmak üzere iki kez Trablusgarb Valiliğine tayin edildiyse de ikisinde de görev yerine gitmemiş ve böylece bu atamalar sadece evrak üzerinde kalarak fiiliyata geçememişti. İsmail Kemal Bey bu göreve ilk atandığında Fransa Elçiliği, ülkesinin bu atamadan duyduğu bazı çekinceleri ve hoşnutsuzluğu Sadrazama iletmişti. Sadrazamın aktardığına göre Fransızlar böyle önemli bir görev için oldukça genç buldukları İsmail Kemal Bey'i orada İngilizlerin emellerine karşı durabilecek güçte bir kişilik olarak görmüyorlardı. Kendi hususi ahvalinden dolayı görevinden ayrılmak istemiş olan eski vali Ahmed Rasim Paşa ise dirayetli, malumatlı ve de görevinde başarılıydı. Fransızlarla çatışmadığı gibi kendi hükümetinin hakkını da orada koruyordu. Fransızlar, İngilizlere meyyal biri olarak bilinen İsmail Kemal'in bu havalie atanmasından hoşnutsuzluklarını bildirerek Osmanlı hükümetini de bu konuda uyarıyorlardı. Onun bölgeye atanmasının hem Osmanlı Devleti için hem de Fransız çıkarları için mahzurlu olduğu ifade ediliyordu.⁴¹⁸ İngilizlerin vilayetin komşusu Mısır'daki mevcudiyetleri akıllara gelirse Osmanlı Devleti'nin bu uyarıyı ne kadar ciddi ve ehemmiyetli gördüğü anlaşılabilir. Nitekim Fransa Konsolosluğu tercümanıyla yapılan bu görüşmenin ardından Dahiliye Nezaretine yazılan yazıda İsmail Kemal Bey'in ileride yine "ehliyet ve malumatıyla münasip" başka bir memuriyete tayin kılınacağı söylenerek Ahmed Rasim Paşa'nın aynı memuriyette yani Trablusgarb Valiliğinde kalmaya devam etmesi emredilir.⁴¹⁹ Ahmed Rasim Paşa bir süre sonra hastalığından bahisle görevinden affını istirham edince bu sefer onun yerine Namık Efendi tayin olunur.⁴²⁰ Namık Efendi'den sonra göreve gelen Haşim Bey de 1899 yılının ikinci yarısından itibaren sağlık problemlerinden, bölge havasının kendisine iyi gelmediğinden bahsetmeye başlar ve memuriyetinin değiştirilmesini talep eder.⁴²¹ İlk istidasının ardından yazdığı bir başka ikinci yazıda talebinin yanlış anlaşıldığını, kendisinin sadece İstanbul'a dönmek arzusuyla bir istekte bulunmadığını,

⁴¹⁷Midhat Paşa ile birlikte bazı matbuat işleriyle meşgul olurken Konya Valiliğine atandığı kendisine bildirilmişti. Fakat bunu kabul etmeyince Şura-yı Devlet azalığına getirilmişti. Bkz. İhsan Burak Birecikli, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870 – 1908)", Akademik Bakış, C. 3., S. 5., 2009, s. 102.

⁴¹⁸ BOA, Y.A.HUS. 331/ 59 (H. 08.01.1313/M. 01.07.1895).

⁴¹⁹ BOA, BEO, 651/48790 (H. 16.01.1313/M. 09.07.1895).

⁴²⁰ Maliye Nezareti müsteşarlığından ayrılmış Namık Efendi'nin bu nazik vilayetin umur-ı maliyesini dahi ıslah ve tanzim etmesi bekleniyordu. Bkz. BOA, İ.DH. 1336/4 (H.06.01.1314/M. 17.06.1896).; Ahmed Rasim Paşa'nın bu "yarı sürgünlükten" ileri yaşını ve sıhhatini öne sürerek kurtulmak istediğini ve bu yolda müracaatlarda bulunduğunu söyleyen Baykurt'a göre Namık Bey Trablusgarb'a "selefleri gibi sürgün olarak gitmiyordu" ve "tek vasfı Padişaha sadakati olan" bu adam Saray'daki efendisi Kilercibaşı Osman Bey'in desteğiyle valilik makamına kadar yükselmişti. Bkz. Cami Baykurt, Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler, Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009, s.37-38.

⁴²¹ BOA, Y.PRK.UM. 47 / 93 (H. 17.04.1317/M. 25.08.1899).

Trablusgarb havasının zayıflamış vücuduna iyi gelmediğini, Trablusgarb dışında hangi görev olursa kabul edeceğini ifade etme gereği duyar.⁴²²

1900 yılına gelindiğinde İsmail Kemal Bey'in yine Trablusgarb Valisi olarak tayin edildiği görülür.⁴²³ İsmail Kemal Bey bu görev için ilk başta isteksiz görünmez.⁴²⁴ Kendisine maaşının arttırıldığı ve bu önemli bölgede gerekli olan terakkiyi sağlarsa beş altı aya kadar rütbesinin de terfi edilerek taltif olunacağı müjdelenmiştir.⁴²⁵ Bu arada rahatsızlığından bahisle bir an evvel vilayetten alınmasını isteyen, sunduğu doktor raporuyla bir gün dahi bölgede kalmaya takati olmadığını söyleyen Haşim Bey'in⁴²⁶ hükümet dairesine gitmeyip vilayet işleriyle hiç ilgilenmediği, vilayetin mühim işlerinin defterdarın elinde kaldığı şayi olur.⁴²⁷ İsmail Kemal Bey'in yeni vali olarak tayin olunduğu, oraya gelip devir teslim gerçekleşene kadar kendisinin vilayetten ayrılmaması ve bu esnada vilayet işleriyle ilgilenmesi Haşim Bey'e emredilir.⁴²⁸ Ancak başlangıçta hakkındaki atama kararından rahatsız görünmeyen hatta yeni görevi için bir takım hazırlıklar yapan İsmail Kemal Bey görev yerine gitmek üzereyken yolunu bir anda değiştirir ve bir İngiliz gemisine iltica eder.⁴²⁹ İsmail Kemal'in tayin olunduğu görev yerine gitmek üzereyken bir İngiliz gemisinin içinde bulunduğu ve Avrupa'ya gitmek için İngiltere Sefaretine müracaat ettiği bilgisi büyük teessüfle ihbar olunur.⁴³⁰ Pire limanından Atina'ya geçtiği bildirilen İsmail Kemal'e nasihatçi olarak bir memur yollanması kararlaştırılır.⁴³¹ Kendisinin gerçekte Trablusgarb Valiliğini değil de Şura-yı Devlet üyeliğini istiyor olması ihtimali sorgulanır.⁴³² Fakat İsmail Kemal artık firaridir. Yunan Kralı ile görüştüktan sonra Roma'ya geçip burada da bazı diplomatlarla görüşür. Daha sonra Londra ve Mısır'da da bulunur.⁴³³ Bir ara Abdülhamid'in yaverliğini yapan oğlu Tahir, babasını İstanbul'a dönmesi için ikna etmeye çalışır.⁴³⁴ Fakat daha sonra oğlu Tahir de bir süre Trablusgarp'ta ikamete memur olarak kaldıktan sonra Paris'e firar eder.⁴³⁵ Padişah, İsmail Kemal'e büyükelçilik teklif

⁴²² BOA, Y.PRK.UM. 48/ 115 (H. 27.07.1317/M. M.01.12.1899).

⁴²³ BOA, DH.MKT. 2331/ 73 (H. 12.12.1317/M. 13.04.1900).

⁴²⁴ Kendisiyle çalışacak bir idari kadro oluşturmuş, valiliği kabulü için sunduğu tüm şartları Padişah tarafından kabul olunmuştu. Bkz. Birecikli, s. 102.

⁴²⁵ Birecikli, s. 102; BOA, Y.EE.KP. 11/ 1053 (H. 18.01.1318/18.05.1900).

⁴²⁶ BOA, Y.PRK.UM. 49/ 74 (H. 15.10.1317/M. 16.02.1900).

⁴²⁷ BOA, Y.EE.KP. 11/ 1053.

⁴²⁸ BOA, İ.HUS. 81/84 (H.12.12.1317/M.13.04.1900).

⁴²⁹ Birecikli, s. 103.

⁴³⁰ BOA, Y.EE.KP. 11/ 1053.

⁴³¹ BOA, Y.EE.KP. 11/ 1053.

⁴³² BOA, Y.EE.KP. 11/ 1053.

⁴³³ Birecikli, s. 104- 106.

⁴³⁴ Birecikli, s. 105.

⁴³⁵ BOA, Y.A.HUS. 427/28 (H.06.01.1320/M. 10.04.1902).

ettiyse de o bunu kabul etmez.⁴³⁶ İsmail Kemal’de bir Arnavut milliyetçiliği fikrinin ilk kez bu firarilik yıllarında oluşmaya başladığı söylenir. Hem başka Arnavut milliyetçisi aydınlar tarafından Yunan sempatisi sebebiyle eleştirilir hem de Osmanlı Hükümeti tarafından resmen Yunanlılarla ittifak halinde olarak Arnavutları ayrılıkçılığa sevk etmeye çalışmakla suçlanır ve cezalandırılması istenir.⁴³⁷ Kimilerine göre Arnavut İskender Bey’in yolundan gitmektedir, kimilerine göre reformcu bürokrat Midhat Paşa’nın bir şakirdidir.⁴³⁸ Avrupa’da kendisi gibi kaçak olan ve Abdülhamid’in rahatsızlığını uyandıran muhalif Osmanlılar ile beraber hareket eder.⁴³⁹ Trablusgarb’daki Müşir Recep Paşa ve Mısır Hıdivi ile işbirliği halinde Sultan Abdülhamid’e karşı bir darbe girişimi tertip etmeye çalıştıysa da Recep Paşa’nın sonradan bu işten çekilmesi gibi bazı sebeplerden bu tasarı fiiliyata geçmez.⁴⁴⁰ Trablusgarb görevine gitmeyip Avrupa’ya kaçışını özgürce siyasi faaliyette bulunabilmek arzusu kadar Abdülhamid rejiminin kendisini öldüreceği korkusunu taşıdığına da yoranlar vardır.⁴⁴¹ Yabancı basına göre kendisine tevdi edilen Trablusgarb Valiliği görevini bir sürgün olarak görmüş ve bu yüzden kaçmıştır.⁴⁴² Padişahın onu Trablusgarb Valiliğine gerçekte hangi niyetle tayin ettiğini, onun aleyhinde resmi belgelere yansıyanın dışında bir tasavvurunun olup olmadığını tespit edebilmek güçtür fakat gerçek niyeti ne olursa olsun onu kontrol edemeyip elinden kaçırmakla başına yeni bir sorun açmıştır. İngiliz muhibbi⁴⁴³, Yunan dostu, Arnavut milliyetçiliği tahrikçisi

⁴³⁶ Birecikli, s. 105.

⁴³⁷ Birecikli, s. 112, 121.

⁴³⁸ Birecikli, s. 97, 104.

⁴³⁹ Birecikli, s. 105.

⁴⁴⁰ Konu hakkında bkz. İhsan Burak Birecikli, “Sultan II. Abdülhamid’e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü”, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C. 1., S. 1., 2012, ss. 683-697.; Abdulnasır Yiner, Müşir Recep Paşa’nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908), Doktora Tezi, Danışman: Ali İhsan Gencer, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 175.

⁴⁴¹ Birecikli, “Avlonyalı İsmail Kemal Bey...”, s. 113.

⁴⁴² Birecikli, s. 122.; Baykurt hatıratında İsmail Kemal’in 1896 başlarında Trablus’a vali tayin olunduğunu fakat bunu sürgün olarak kabul edip buraya gitmektense Avrupa’ya kaçıp oradaki siyasi mültecilere katılmayı tercih ettiğini anlatır. Ona göre İsmail Kemal İstanbul’da bulunduğu yıllarda Paris’te neşredilen kimi gazetelerde yayınlanmak üzere Padişaha açık mektup yazmak gibi cüretkar hareketlerde bulunmakla Saray’ın öfkelerini çekmişti. Avrupa’ya firar ettiğinde Osmanlı’nın kurtuluşundan ümidini kesmiş bir adam portresi çizen bu kişi daha çok Arnavut istiklali konusu ile meşgul olmaya başlamıştı. Onun 1900 tarihinde firar ettiği bilgisini vermeyen Baykurt hatıratında büyük ihtimalle tarihleri karıştırmakta ve İsmail Kemal’in iki kez bu göreve atandığını da atlamaktadır. Bkz. Baykurt, s. 37 – 38.; Ramsour’a göre Bingazi Genel Valisi tayin edilen İsmail Kemal ülkeyi terk etme zamanının geldiğini anlamıştı. 1900 yılında İngiliz Büyükelçisi ile anlaşarak Yunan limanına sığındı. Ramsour’un naklettiğine göre İsmail Kemal reformcu görüşleri sebebiyle Sultan’ın kendisinden şüphelenmeye başladığını anladığı için ülkeden ayrılma kararını almıştı. Zira kendisi daha önce Plowdiv’de (Filibe’de) haftalık olarak neşrettiği gazetesinde de reformcu görüşleri savunmaktan geri durmamıştı. Bu yüzden artık “*Sultan’ın kollarının ulaşamayacağı bir yere*” kaçmayı düşünmüştü. Bkz. Ernest Edmondson Ramsour, Genç Türkler ve İttihat ve Terakki, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yay., İstanbul, 2001, s. s. 79 – 80.

⁴⁴³ İsmail Kemal 1899’da Güney Afrika’daki Transval Muharebesi sebebiyle Osmanlı kamuoyunun bu savaşta İngiltere’ye desteğini göstermek maksadıyla İngiliz elçiliği önünde bir destek mitingi tertip ettiğinde bu hareketi Saray’ın dikkatlerini çekmişti. Böylece hafiyelerin hedefi olan İsmail Kemal bu sebeple sıkı takibe alınmış, İngiliz elçiliği ile ilişkisi araştırılmış, gizli polis Padişaha onun İstanbul’da bulunmasının mahzurlu olduğunu rapor

ve “Midhat Paşa’nın şakirdi” olmakla mimlenen böyle bir isme karşı Padişahın çok da olumlu hisler taşımadığı düşünülebilir.

II. Abdülhamid devrinde “şüphe altında olmanın” dahi bazen Dersaadet’ten uzaklaştırılmak ve İstanbul dışına çıkarılmak için yeterli sebep olabildiği anlaşılmaktadır. Muhatapları için sıkıntılı olan mesele sadece İstanbul dışına gönderilmek değil aynı zamanda merkezdeki, bürokratik hiyerarşi açısından daha yüksek olan vazifelerinden de azlolunmaktır. Çırağan Vakasının hemen ardından başvekaletten azledilen Sadık Paşa’nın vakanın tertipçilerinden biri olduğu şüphesinin Padişah’ta baskın olduğu görülür.⁴⁴⁴ Esasen Padişahın ona daha önceden de itimat duymadığı çünkü kendisinin Sultan Abdülaziz’in devrilmesinde başrol oynamış “Hüseyin Avni Paşa ile avenesi” arasındaki haberleşmelerde aracı rolü oynadığının bilindiği söylenir.⁴⁴⁵ Ayrıca Sadık Paşa Mebusan Meclisi açıkken İstanbul mebusu sıfatıyla mecliste faal bir rol oynamıştır. Mecliste hükümete en çok hücum eden ve hatta saltanata da bazı itirazlar yükselten mebusların arkasında Damad Mahmud Paşa ve Maliye Nazırı Yusuf Paşa ile birlikte Sadık Paşa’nın da olmasının Padişahı rahatsız ettiği iddia olunur.⁴⁴⁶

etmişti. Padişah da onun “Midhat Paşa’ya benzeyen davranışlarından” rahatsız olduğunu bildirmişti. Bkz. Birecikli, s. 97, 102, 103.

⁴⁴⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 2., 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 782.

⁴⁴⁵ İnal, s. 781.

⁴⁴⁶ İbnülemin, Padişahın bu sebeple bu üç ismin Payitaht’ta kalmalarını uygun görmediğini ve üçünü de kısa bir süre içinde Payitaht’tan çıkardığını nakleder. Bkz. İnal, s. 785.; Yukarıdaki üç isim arasında sayılan Maliye Nazırı Yusuf Ziya Paşa’nın gerçekten de Maliye Nazırlığından sonraki görevinin Trabzon Valiliği olduğu görülmektedir. Ocak 1878’de Trabzon Valiliği görevine başlayan Yusuf Ziya Paşa’nın vefat ettiği 1882 yılına kadar bu görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu görevine Şubat 1879 tarihinde bir ara verilse de Aralık 1880 tarihinde ikinci kez Trabzon Valiliğine getirildiği görülmektedir. Bkz. Kunalalp, s. 41, 126.; Görülen lüzum üzerine Heyet-i Vükela’da değişikliğe gidildiğinin bildirildiği 7 Muharrem 1295 tarihli bir yazıda eski Maliye Nazırı Yusuf Paşa’nın da “*ehemmiyeti bedihi olan Trabzon Vilayetine*” tayin edildiği ifade olunmaktadır. Atama kararlarının bildirildiği yazıda ne Yusuf Paşa hakkında ne de diğer devlet adamları aleyhinde olumsuz bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Hatta sadareten azledilen Edhem Paşa’dan “hoşnut olunduğunun” ifade edildiği görülür. Bkz. BOA, Y.EE. 75 / 19 (07.01.1295/11.01.1878).; Öztuna da Padişahın Sadık Paşa’nın İstanbul mebusu seçilmesinden rahatsız olduğu iddiasındadır. Onun naklettiğine göre Sadık Paşa mebus olduğunda henüz sadarete değildi fakat vezir payesini haizdi. Öztuna’nın iddiasına göre Abdülhamid vezir payesinde bir devlet memurunun mebus olmasını uygun bulmuyordu. Mebuslar devlet memurları arasından değil ahaliden seçilmeliydi. Bu sebeple Sadık Paşa’nın istifasını dahi istemişti. Fakat Öztuna Padişahın aynı Sadık Paşa’yı kısa bir süre sonra sadarete getirdiğine de dikkat çeker. Öztuna iddiasını belgelendiremeyeceğini belirtmekle beraber Sadık Paşa’nın sadarete getirilişinde İngiltere Devleti’nin ve İngiliz elçisi Layard’ın telkin ve tazyiklerinin olduğunu ima etmektedir. Öztuna’ya göre Çırağan Vakasının ardından Sadık Paşa’nın gerekli tedbirleri almada gecikmesi, Ali Suavi’nin evine geç baskın yapılması ve böylece Ali Suavi’nin İngiliz hanımının yanına aldığı önemli evraklar ile beraber Avrupa’ya firar ederek yakalanamayışı Padişahı kızdırmıştı. Sadık Paşa’nın sadareten azlinin sebeplerinden biri de bu olmuştu. Bkz. Öztuna, s. 366, 371 – 372.; Karal, Sadık Paşa’nın Mebusan Meclisindeki faaliyetleri hakkında aynı görüşte değildir. Onun, daha önce Abülaziz’in tahttan indirilmesinde Midhat Paşa ve arkadaşları ile işbirliği içerisinde olduğunu fakat Mebusan Meclisinde hükümeti tenkit eden mebuslara karşı cephe aldığını ve saltanat hukukunu savunan konuşmalar yaptığını, sadarete getirilişindeki başlıca sebebin de muhtemelen bu olduğunu söylemektedir. Karal’ın verdiği bilgiye göre Sadık Paşa’yı sadarete tayin eden hatt-ı hümayunda sadrazamlık veya başvekalet tabiri değil Riyaset-i Meclis-i Vükela tabiri kullanılmıştı. Sadık Paşa görevi sırasında Kıbrıs’ın İngiltere’ye bir

Hakkındaki şüphelerin artmasıyla sadareten azledilen Sadık Paşa'ya ilk başta Trablusgarb, Suriye veya Ankara valiliklerinden birini tercih etmesi teklif edildiyse de kendisinin en sonunda bunlar yerine Haziran 1878'de, üç sene boyunca görev yapacağı Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliğine tayin edildiği görülür.⁴⁴⁷ O esnada muhalif Genç Osmanlılar kuşağının son temsilcilerinden ünlü Şair Namık Kemal de Midilli Mutasarrıflığı görevi ile aynı vilayet sınırlarında bulunmaktadır. Sadık Paşa görevi esnasında onunla ilk başlarda iyi geçindiye de sonradan bu ilişkinin bozulduğu söylenmektedir.⁴⁴⁸ Vilayet merkezinin Rodos'tan Sakız'a nakledildiği dönemde, Sakız'da meydana gelen büyük deprem onun görevinin son dönemlerine denk gelmiş, Mart 1881'de meydana gelen bu felaketin ardından Sadık Paşa'nın Nisan ayında valilikten istifa etmek istediği görülmüştür.⁴⁴⁹ Bu istifa kabul olunmadıysa da yaklaşık iki ay sonra, 4 Haziran 1881'de Sadık Paşa valilik görevinden azledilir.⁴⁵⁰

Bu azilde esas sebebin onun valilik görevi esnasındaki bazı icraat ve teşebbüslerinin İstanbul'da uyandırdığı rahatsızlık olduğu düşünülür.⁴⁵¹ Merkez ile anlaşmazlığa sebep olan konunun Sadık Paşa'nın Sakız adasında bir bankanın tesisi, umumi vergi affı, adadaki kalenin yıkılması, dağ köylerinin sahil kesimlerine taşınması, şehrin açık liman haline getirilmesi gibi teklifleri olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵² Neticede mesele Sadık Paşa'nın sürgünlüğünün artık

oldu bitti ile bırakılmasında rol oynayarak bunu Heyet-i Vükela'ya tasdik ettirmişti. Çırağan Vakası'nın ardından Padişahın "vükela bu tertibe dahil midir?" yolundaki tazyiklerine "dahil olsaydı böyle mi olurdu" şeklinde bir yanıt vermesinin Padişahın kendisi hakkındaki olumsuz düşünce ve vehmini daha da tetiklediği ve bunun üzerine 29 Mayıs 1878'de azledildiği kaydedilir. Bkz. Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, C. IV., s. 285.; Beydilli Sadık Paşa'nın sadareten 28 Mayıs'ta azledildiği bilgisini vermektedir. Beydilli'nin verdiği bilgiden Abdülhamid'in Sadık Paşa hakkındaki şüphe ve çekincelerinin evveliyatının da olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Midhat Paşa memleket haricine çıkarılma kararıyla Avrupa'ya gönderildiği sıralarda Paris Sefirliği görevini yürüten Sadık Paşa'nın, Avrupa'da Midhat Paşa ile bir irtibat ve ilişki kurmasından çekinilerek 5 Şubat 1877'de Tuna Valiliğine tayin ile Paris'ten çekildiği görülür. Beydilli'nin verdiği bilgilerden de onun Çırağan Vakasının ardından kararsız bir tutum sergileyip olayın sonucu bekler gibi davranmasının Padişah'ta iyi izlenim bırakmadığını, Padişah ile görüşmesinde V. Murad'ın ortadan kaldırılmasını teklif etmesinin dahi bu izlenimi düzeltmeye yetmediğini hatta ters teptiğini anlamaktayız. Bkz. Kemal Beydilli, "Sadık Mehmed Paşa", TDVİA, C. 35, İstanbul 2008, s. 398.; Memduh Paşa da eserinde Sadık Paşa'nın Çırağan vakası ile ilgili şüphe uyandıran söz ve tavırlarından dolayı azledilip İstanbul'dan uzaklaştırıldığını kaydeder. Bkz. Mehmed Memduh Paşa, Esvât-ı Sudur, Haz. Selda Güner Özden, Okur Tarih Yay., İstanbul, 2019, s. 97.

⁴⁴⁷ Beydilli, s. 398.; Öztuna, s. 370.

⁴⁴⁸ Beydilli, s. 398.

⁴⁴⁹ Beydilli, s. 398.

⁴⁵⁰ Beydilli, s. 398.

⁴⁵¹ İbnülemin'e göre Sadık Paşa adada aslında "vilayet umurunu idareye memur bir vali değil ikamete memur bir menfîi olarak" bulunduğunu düşünmemiş ve buna göre hareket etmemişti. Padişahın hoşuna gitmeyecek türden bir takım teşebbüse kıyam ederek kendi sonunu hazırlamıştı. İbnülemin, Padişahın Sadık Paşa'yı saltanatına ve hatta hayatına bir tehdit olarak gördüğünden dolayı onu "zahiren" (görünürde) valilik sıfatıyla Cezair-i Bahr-i Sefid'e göndermiş olduğunu iddia eder. Bkz. İnal, s. 800.

⁴⁵² Beydilli, s. 398.; Bu teşebbüslerinde ısrar eden Sadık Paşa'nın yerine Umur-ı Nafia Komisyonu azası Said Paşa'nın getirilerek sabık valinin hemen taht-ı nezarete alınması ve cezire dışına çıkartılmaması; "bir tarafa

resmileştiği bir mecraya doğru gitmiş, Sadık Paşa bu sefer üzerindeki valilik görevi de alınarak yine aynı bölgedeki Limni adasında ikamete memur edilmiştir.⁴⁵³ 26 Eylül 1881’de Sadık Paşa’nın Limni adasına nakli için Aynalıkavak Vapuru ile Sakız adasından hareket edildiği bildirilmektedir.⁴⁵⁴ Kendisine biraz zaman sonra on bin kuruşluk bir mazuliyet maaşı bağlanır.⁴⁵⁵ Yıllar sonra, Sadık Paşa’nın saraya sunduğu 27 Zilhicce 1313 tarihli arızasında on bin guruşluk maaşının artık kafi gelmemeye başladığından bahsettiği görülür. Limni’de bulunduğu süre boyunca Padişaha duacı olduğunu söyleyen Sadık Paşa, ihtiyarlığı ve borçlarından da bahisle geçim sıkıntısı çekmekte olduğundan yakınmakta ve maaşının “kendisinin emsali olanlar raddesine” yükseltmesini talep etmektedir.⁴⁵⁶ Limni’de bulunurken Osmanlı Devleti’nin Yunanistan ile harbe girdiği haberini alan Sadık Paşa İstanbul’a bir telgraf göndermiştir. Rumi 6 Nisan 1313 (18 Nisan 1897) tarihli, Limni’den Mabeyin-i Hümayun’a Mehmed Sadık adıyla çekilmiş telgrafta Sadık Paşa’nın zafer için duacı olduğu, kendisinin de her türlü hizmet için “*cansiperane*” olarak hazır olduğunu ifade ettiği görülür.⁴⁵⁷ Sadık Paşa 1901 yılında Limni’de vefat edecektir.⁴⁵⁸

II. Abdülhamid devrinde sadareten azledilip taşraya vali olarak gönderilen tek kişi Sadık Paşa değildir. Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa’nın da ikinci sadareti döneminde, azledilmesini müteakiben Aydın’a vali olarak gönderildiği bilinmektedir.⁴⁵⁹ Kamil Paşa, Anadolu’da Ermeni

gidecek olursa” buna sebep olanlar için mesuliyet doğacağına dair 5 Haziran 1881 tarihli emir için bkz. BOA, MB. İ., 75 / 112 (H. 07.06.1298).; Sadık Paşa hakkında yapılan bir şikayette onun valiliği sırasındaki “münasebetsiz ve muzır” hareketlerinden bahsediliyor, Sakız’da ecneblerle karışık bir komisyon kurarak Sakız’ı “Port Frank” haline getirmek istediğinden yakınıyor ve “Sakız Kale-i Şahanesinin” onun tedbirsizliği ile tahrip olunduğu ifade olunuyordu. Bkz. BOA, Y.PRK.UM 5 / 107 (H. 20.09.1300/25.07.1883); Selahattin Satılmış, “1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa’ya Yönelik Eleştiriler”, TTK Belleten, C. LXXX, Sa. 288, Ankara, Ağustos 2016, s. 602.; Osmanlı hükümetinin siyasi hükümlüleri kalebentlik cezasını çekmek için gönderdiği ve bu şekilde kullandığı Sakız Kalesi’ne gösterdiği hassasiyet, Sadık Paşa’nın böyle bir kaleyi koruyamamakla hatta yıkmak niyetinde olmakla suçlanması dikkat çekicidir.

⁴⁵³ Beydilli, s. 398.

⁴⁵⁴ BOA, Y. PRK. BŞK., 5 / 8 (H. 2.11.1298).

⁴⁵⁵ Beydilli, s. 398.; Beydilli, mazuliyet maaşının üç sene sonra bağlandığını kaydetmiştir. Arşivde, “Limni’de bulunan *übbehetlü, devletlü Sadık Paşa hazretlerine hazine-i celile’den şehri on bin guruş mazuliyet maaşı tahsisi hakkında*” sadır olan iradenin tarihi 24 Muharrem 1301 (25 Kasım 1883) olarak gözükmektedir. Bkz. BOA, İ.DH. 901/ 71662 (H. 24.01.1301).

⁴⁵⁶ BOA, Y.EE., 14 / 100 (H. 27.12.1313/09.06.1896).; İnal, s. 804.

⁴⁵⁷ BOA, Y.PRK.ASK. 121 / 2

⁴⁵⁸ Beydilli, 398.

⁴⁵⁹ Sadaret mührü elinden alınan Kamil Paşa’ya aslında ilk başta Halep’e gitmesi emredilir. Bölgede çıkan Ermeni İhtilali sebebiyle daha önce de bu görevde bulunduğu için bölge hakkında malumat sahibi olan Kamil Paşa’nın Halep valiliğine atandığı bildirilse de Kamil Paşa gerçek maksadın bu olduğuna inanmamış gözükmektedir. Kendisine gösterilen teveccühe teşekkür etmekle beraber valilikten istifasının kabulünü ister. Fakat maksat kendisinin Halep’te ikamete memur edilmesiyse buna itiraz etmeyerek kaderine razı olduğunu söylemekten geri durmaz. Ancak bir kış gününde İzzeddin gibi küçük bir vapurla Akdeniz’de yolculuk yapmaya mecalinin olmadığını, sağlık ve sıhhatinin buna el vermediğini, izin verilirse ertesi günü ailesini de alarak İskenderun’a gidecek olan Fransız Vapuruyla bölgeye hareket edebileceğini söyler. Bunun üzerine gelen ikinci emirde üslup

olaylarının baş gösterdiği ve Avrupalı Devletlerin meseleye dahil olmak isteyerek Osmanlı Devletinden “ıslahat” taleplerini dillendirmeye başladıkları bir ortamda, Ekim 1895’te ikinci kez sadarete getirilmiş⁴⁶⁰ fakat görevi fazla uzun sürmemişti. Azline sebebin Padişaha sunduğu bir arıza olduğu düşünülmektedir.⁴⁶¹ Bu arizada Kamil Paşa, Fransa Elçisi Cambon’un Osmanlı Devleti’nin idaresi hakkındaki görüşlerine ve ıslahat tekliflerine yer vermişti. Padişaha sunulan mezkur arizada Fransız elçisinin Osmanlı İmparatorluğunda gördüğü idaresizliğin sebebini “Sarayın her işe müdahalesine” bağladığı; ortada sorumlu bir makam kalmadığını, sorumlu bir Heyet-i Vükela’nın teşkilinin elzem olduğunu söylediği aktarılıyordu. Kamil Paşa da bu görüşlere karşı çıkmıyor görünerek Padişaha “babaları ve dedeleri devrindeki idare tarzına” geri dönülüp Bab-ı Ali’nin Saray karşısında tekrar güçlendirilmesini tavsiye ediyordu.⁴⁶² II.

sertleşir. Onun tahsis olunan İzzeddin Vapuru ile hemen Halep’e gitmesinin lazım geldiği, ailesiyle sonra görüşebileceği, buna itirazın Sultan’a itaatsizlik ve isyan anlamına gelerek hakkında Şeyhülislam’dan fetva dahi alınabileceği kendisine bildirilir. Kamil Paşa kaderine razı olduğunu, hakkında icra edilecek bir ceza varsa hemen burada icra olunmasını söyleyerek Halep’e gitmekte gönülsüz olduğunu göstermeye devam eder. Ayrıca doktorlara müracaat ederek vücutça seyahate elverişli olmadığına dair rapor alır. Kamil Paşa Halep’e doğru yola çıkarsa kendisinin yarı yolda gelecek bir irade ile fikir değiştirilip de “*Halep’e bedel Taif’e gönderilmek üzere Cidde’ye götürülmeyeceğine nasıl emin olabileceğini*” söyleyerek güvensizlik ve endişelerini açıkça izhar etmektedir. Kendisine karşı kullanılan üslubun biraz sonra yumuşamaya başladığı görülür. Bizzat kendisinin ifade ettiğine göre bu tavır değişikliğinde bazı Avrupa Devletlerinin İstanbul elçiliklerinin araya girerek kendisini savunmaları etkili olmuştur. Neticede Kamil Paşa’ya Aydın, Konya, Halep valiliklerinden birini tercih etmesi teklif edilir. Kamil Paşa da İstanbul’a yakınlığı sebebiyle Aydın’ı tercih ettiğini ifade eder. Yakınlığı sebebiyle böyle bir seyahate sağlık yönünden bir engel olmayacağına dair yeni doktor raporları hemen alınır. Kamil Paşa’ya bu sefer ailesi ile birlikte seyahati için İzzeddin Vapuru değil daha büyük olan İzmir Vapuru tahsis edilir, yol masrafları için de iki bin lira harcırah verilir. Bkz. Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa, Cildi Evvel, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1329, s. 194 – 197.; İbnülemin de eserinde Kamil Paşa’nın hatıratından iktibaslar yapmıştır. İbnülemin yaptığı yorumlarda Midhat Paşa ile Kamil Paşa’yı kıyaslar görünmüş ve bu kıyasta daha çok Midhat Paşa’ya meyyal görünmüştür. Midhat Paşa’ya Kamil Paşa’dan daha sert davranıldığını ima etmiştir. Bundan yirmi sene evvel Midhat Paşa’nın da sürgün edildiğine, onun Kamil Paşa tarafından küçük bulunan aynı İzzeddin Vapuruna bindirilerek üstelik Kış mevsiminin başlarında değil en şiddetli zamanlarında İstanbul’dan tebid edildiğine dikkat çekmiştir. Midhat Paşa’ya o zamanlar daha az (beş yüz lira) harcırah verildiğini, onun da ancak Paşa’nın ıstırahı üzerine verildiğini söylemiştir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 3., 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 1371 – 1374.

⁴⁶⁰ Karal, 296.

⁴⁶¹ Kamil Paşa hatıratında Abdülhamid’in kendisini azlinin sebebini bu esnada meydana gelen mali krize bağlamaya çalıştığını söyler. Buna itiraz eden Kamil Paşa’ya göre kendisinin sadareten azledilip taşraya gönderilmesinin esas sebebi “memleketin selameti için” Padişaha sunduğu arizadan başka bir şey değildir. Bu arizanın Padişahın çevresindeki kişiler tarafından yanlış tefsir edilerek kendisi aleyhinde propaganda yapıldığını, kendisinin tüm iktidarı Bab-ı Ali’de toplayarak Padişahı yok hükmünde bırakmak amacıyla olduğunu söylenerek Midhat Paşa’ya benzetildiğini, kendisi aleyhinde söz söyleyerek Padişahı etkileyen kişilerin en başında Padişahın çevresindeki Ahmed İzzet’in geldiğini, hatta Abdülhamid kendisini Aydın’a gönderdikten hemen sonra “nedamet gösterip” kendisini geri çağırarakken buna da Ahmed İzzet’in engel olduğunu duyduğunu söylemektedir. Bkz. Hatırat-ı Sadr-ı Esbak, s. 194, 197 – 198.; İnal, s.1371; Osmanlı Devleti’nin bu esnada gerçekten de bir mali krizle karşı karşıya olduğu ve hükümetin meşgul olduğu en önemli sorunlardan birinin bu olduğu görülür. Bazı spekülasyonlar ile İstanbul borsasında ve altın piyasalarında meydana gelen krizi Avrupa ülkeleri de dikkatle takip etmektedir. Galata’daki tüccar kesiminin yaşanan kriz sebebiyle büyük bir telaş içinde olması ve Osmanlı Bankasının baskıları Osmanlı hükümetini tedirgin etmiş, hükümet 1 Kasım 1895’te moratoryum ilanını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Murtaza Köse, “Osmanlı’da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 18, Erzurum 2001, s. 244 – 245.; Erol Ortabağ, Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon, Yay. No. 326, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018, s. 83.

⁴⁶² Karal, s. 296.

Abdülhamid'in Kamil Paşa'yı 16 Kasım 1895'te sadareten alıp akabinde de Aydın Valiliği ile İstanbul dışına göndermesinin bu arıza yüzünden olduğu, Kamil Paşa'nın bu arıza sebebiyle Padişah gözünde "ikinci bir Midhat Paşa" haline geldiği, gönderildiği Aydın Vilayetinde de bu sebepten sıkı takibe alındığı söylenir.⁴⁶³ Padişahın güvenmediği kişileri bütünüyle silip atmayıp onlardan yine de memleket için bir şekilde faydalanmak düşüncesinde olduğu görülür. Bu tip kişiler devletin merkezinden uzak bir valiliğe tayin edilerek onların ülke siyasetine doğrudan müdahil olmaları engellenmeye çalışılır. Sadrazamlıktan azledilip taşraya bir valilik görevi ile gönderilen Kamil Paşa da böylece İstanbul'daki güç ilişkilerinden uzak tutulmuş ve gönderildiği yerde etrafı her hareketini Saray'a rapor eden memurlarla çevrilmiştir.⁴⁶⁴ Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı tarihinin klasik devirlerinde bu tip bürokratlar için başvuru idam ve müsadere yöntemlerinin yerine sürgün politikasını koyduğu ve bunu etkin biçimde kullandığı görülmektedir.⁴⁶⁵

On bir yıl Aydın Valiliği görevini yürüten Kamil Paşa görevi esnasında vilayeti iyi idare etmediği, meşru olmayan kazançlar sağladığı, vilayetteki "hürriyet severlerin" gizli neşriyatlarına karşı müsamahakar davrandığı gibi suçlamalara maruz kalmıştı.⁴⁶⁶ Oğullarından Said Bey'in babasının desteği ve nüfuzu ile vilayetin işlerine sık sık karışmakta olduğu da Kamil Paşa hakkında yapılan şikayetlerden biriydi.⁴⁶⁷ Bölgede zuhur eden eşkıya ile

⁴⁶³ Karal, s. 296.

⁴⁶⁴ Abdülhamit Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, 3. Baskı, Klasik Yay., İstanbul, 2008, s. 224 – 225.

⁴⁶⁵ Kırmızı, s. 225.; II. Abdülhamid devrinde uzun yıllar Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Memduh Paşa, daha sonraları yazdığı eserlerinde Osmanlı Devleti'nin sürgün politikasını sık sık eleştirir görünür. Bu şekilde adeta döneminde izlenen sürgün siyasetinde uzun yıllar Dahiliye Nazırı olarak görev yapmasına rağmen kendisinin bir payı olmadığını, bu uygulamayı aslında kendisinin de tasvip etmediğini göstermeye çalışıyor gibidir. *Haller - İclaslar* adlı eserinin mukaddimesinde de Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Devri ile siyaseten idam ve müsadere uygulamalarından artık geri durulduğunu fakat sürgün gibi insanın ruhuna, maneviyatına hatta maddiyatına zarar veren bir uygulamanın hala devam ettirildiğini, sürgünün bu açıdan "*Tanzimat'a bir rahne*" (gedik, yara) olduğunu yazmaktadır. Bkz. Mehmed Memduh, *Haller İclaslar*, (Osmanlıca Tıpkıbasım), Pergole Yay., Isparta, 2017, s. 4.; Memduh Paşa'nın bu tavrında kendisinin de II. Meşrutiyet devrinde "Abdülhamid döneminin adamı" olarak görüldüğü için Sakız Adasına sürülmüş olmasının etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Hayatı hakkında bilgi için Bkz. Zekeriya Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa", TDVİA, C. 28, Ankara, 2003, s. 495 – 497.

⁴⁶⁶ Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kamil Paşa", TDVİA, C. 25, Ankara, 2002, s. 393.; Ziya Şakir onun valiliği zamanında İzmir ahalisinin "nispeten hür" ve "hafiye korkusundan azade" yaşayabildiğini söyler. İzmir'de Rum, Ermeni ve Musevilerin kulüplerinin olduğunu ve "münevver Türk gençlerinin de bu kulüplere giderek fikirde ilerleme kazanabildiklerini", şehirde "Padişahın eski kitapçılarından olan ve Mekteb-i Sanayi müdürlüğü ile buraya gönderilmiş bir adam gibi birkaç hafiye bulunsada bunların da pek fazla hareket edemediklerini", şehirde uzun yıllar sadece "bir vakanın" gerçekleştiğini ve Abdülhalim Memduh, Müstecabizade İsmet, Tokadizade Şekip, Şair Eşref, Şeyh Nuri gibi isimlerin bir gün ansızın başka vilayetlere sürgün edildiğini fakat az zaman sonra bunun unutulurak ahalideki hafiye korkusunun tekrar kaybolup gittiğini kaydeder. Bkz. Ziya Şakir, *İtihat ve Terakki – I, Nasıl Doğdu?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, s. 190.

⁴⁶⁷ İnal, s. 1380; Diğer mahdumlarından Nihad Bey'in ne sebeple olduğu anlaşılamamakla beraber Kamil Paşa'dan daha önce İzmir'de ikamete memur edildiğini Osmanlı arşivindeki, ona tahsis edilen yevmiyeye dair yapılan yazışmalardan anlıyoruz. Bkz. BOA, BEO, 104 /7732 (H. 18.04.1310/09.11.1892); Nihad Bey'in tahsis edilen

mücadelede zafiyet gösterdiği hatta bunlardan Çakırcalı çetesiyle anlaştığı iddialarının yayılması üzerine Padişah tarafından bu kez resmen Rodos’a sürgün edilmek istenen Kamil Paşa İngiliz Konsolosluğuna kaçıp iltica ederek buna mani olmuş ve bu olaydan sonra İngiltere Devletinin nezaretinde kendisinin ve ailesinin hayatı için Padişah’tan kesin bir teminat alarak İstanbul’a geri dönebilmişti.⁴⁶⁸

Kamil Paşa sadaret gibi bir makamdan azledilip taşraya vali olarak gönderilmesini ve uzun yıllar orada kalmasını Padişaha sunduğu bir yazının hoşna gitmemesine⁴⁶⁹ hamletmişti. Bunun kesin olarak doğru olup olmadığını, Abdülhamid’in gerçek niyeti ve düşüncesini bilemiyoruz fakat bu dönemde Padişahın hoşuna gitmeyen yazılarından dolayı Dersaadet haricine çıkarılarak sürgün edildiği söylenen bir başka isme daha rastlıyoruz. Şura-yı Devlet bünyesindeki Bidayet Mahkemesi’nin reisliğini üstlenen Lastik lakabıyla da maruf Kemalpaşazade Said Bey yaklaşık beş yıl yürüttüğü bu görevden 1899 yılında Yemen’e sürgün

yevmiyeyi almadığı anlaşılmaktadır. İzmir’de ikamete memur edilmiş Kamil Paşa’nın oğlu Nihad Bey’e tahsis edilen yevmiyenin kendisinin müracaat etmemesi sebebiyle biriktiği ve Maliye Nezaretine iade olunacağı ifade olunmaktadır. Bkz. BOA, DH.MKT. 8 / 12 (H. 22.01.1311/05.08.1893); Aynı tarihli bir başka belgede onun Akka Sancağı Tahrirat Müdürlüğüne tayin edildiği bildirilir. Bkz. BOA, BEO, 251 / 18761.

⁴⁶⁸Karal, s. 296-297.; İnal, s. 1381; Hatıratında bu iddialardan bahsetmeyen Kamil Paşa, Padişahın çevresindeki kötü kişilerin tesirinde kalarak kendisi aleyhine döndüğünü, Aydın valiliğinde yıllarca sadakatle hizmet ettiğini fakat Padişah kendisini Rodos’a sürmek isteyince kendisinin ve ailesinin emniyeti için İngiltere Devletine sığınmak zorunda kaldığını söylemektedir. Bkz. Hatırat-ı Sadr-ı Esbak, s.198.; Kamil Paşa’nın oğullarından Hilmi Bayur 1973’te Milliyet gazetesinde bir fıkra neşrederek babasının eşkiya ile ilişkisine yönelik iddialara cevap vermiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın bu konuda 1955 yılında yaptığı çalışmayı referans gösteren Hilmi Bayur, Kamil Paşa aleyhinde birçok asılsız hafiye jurnali olduğuna dikkat çekmekte, babasının rakibi Sadrazam Ferid Paşa’nın bunları babasına karşı kullandığını söylemektedir. Valiliğin jandarmanın zayıf kadrosu ve eski tüfekleri sebebiyle eşkiya ile başa çıkamadığını, silahların yenilenmesi valilik tarafından talep edilmesine rağmen hükümetin bunu gerçekleştirmediğini, Kamil Paşa’nın bu yüzden eşkiya ile mücadelede başka bir yol izlemek zorunda kalarak onlara yumuşak yaklaştığını ifade etmektedir. Çakırcalı’nın maaş ile elde edilerek bu suretle onun diğer çetelerin ortadan kaldırılması için kullanıldığını, kardeşi Said’in de bu politika icabınca Çakırcalı ile temas kurduğunu ve bunun hükümetçe de bilindiğini, kardeşinin bu işten maddi kazanç sağlamadığını aksine 1907 yılında İzmir’den borçlu olarak ayrıldığını ifade etmiştir. Sadaret, Çakırcalı’nın tahsis edilen maaşa rağmen eşkiyalığa devam edip bölgedeki nakliyat ve ticareti zarara uğrattığından şikayetçi olarak maaşının kesilmesi ve hakkında gerekenin yapılmasını istediğinde Vali Kamil Paşa onun bölgede bir çok çeteyi ortadan kaldırdığını fakat düşmanının çok olmasından dolayı yavaş hareket ettiğini söyleyerek onu adeta savunmuş ve kendisini lekelemek için öne sürüldüğünü söylediği iddiaların asılsız olduğu cevabını vermiştir. Bkz. Hilmi K. Bayur, “Çakırcalı’nın Hikayesi Üzerine”, Milliyet, 12.07.1973, s. 5.; Vali Kamil Paşa 1905’te Tahir Kenan adında birini Ödemiş civarında eşkiyalığın nedenlerine ve önlenmesine dair bir rapor hazırlamak üzere görevlendirmişti. Ancak Tahir Kenan’ın İzmir’de ikamete memur edilmiş İstanbul’dan gelen eski bir gazeteci olması dikkat çekmiş, onunla olan yakın ilişkisi sebebiyle Kamil Paşa’nın vilayetteki siyasi sürgünleri himaye ettiği söylenir olmuştu. Tahir Kenan görünürde İstanbul’daki muhalif faaliyetleri ve neşriyatı sebebiyle Yemen’e sürülecekken sürgün yeri İzmir’e tahvil edilerek Aydın Vilayetine ikamete memur olarak gönderilmiş bir kişiydi. Fakat İstanbul’dan gelen hükümete muhbirlik yaparak arkadaşlarını jurnallemiş ve böylece gizli bir muhalif talebe cemiyetini de ortaya çıkarmıştı. İzmir Kumandanlığı, Vali Kamil Paşa’nın her hafta Foça’ya giderek Tahir Kenan ile görüştüğünü sürekli jurnalliyordu. Daha sonra bu jurnallere Tahir Kenan’ın eşkiya çetelerini himaye ettiği, Çakırcalı ve adamlarıyla gizli görüşmeler yaptığı da eklenince İzmir halkı arasında dedikodular arttı. Tahir Kenan’ın Padişah aleyhinde olarak Avrupa’daki bazı kişilerle irtibat içinde olduğunun da ihbar edilmesi üzerine adı geçen sonunda Aydın Vilayetinden alınarak Ankara’ya nefyedilmişti. Bkz. Tugay, s. 313 – 317.

⁴⁶⁹ Memduh Paşa’ya göre de Kamil Paşa Saray’a arz ettiği bir layiha hoş karşılanmadığı için azledilip Aydın’a gönderilmişti. Bkz. Esvât-ı Sudur, s. 103.

edilerek ayrılmak zorunda kalmıştı.⁴⁷⁰ Said Bey Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da alınan sürgün kararına dair mazbatada suç ortağı olan diğer isimlerle beraber “devlet ve saltanat aleyhine neşr olunan muzır neşriyata muavenet ve dedikoduya sebebiyet” gibi suçlamalara maruz kalarak memuriyetten tard ile Osmanlı Ceza Kanununun elli beş ve elli sekizinci maddelerince Fizan veya Taif'te müebbed kalebentliğe mahkum edilmiş iken ceza yeri Yemen olarak tahvil edilmişti.⁴⁷¹ Onun, bu sürgün kararından yaklaşık bir yıl evvel kaleme aldığı “İntihab-ı Memurin Komisyonu Mazbatası Layihası” ve yine sürgünden birkaç ay önce yazdığı “İsti'fa-yı Hümayun Şayiati” adlı makalesiyle⁴⁷² dikkatleri zaten üzerine çekerek rahatsızlık

⁴⁷⁰ Mehmet Ali Beyhan, “Bir II. Abdülhamid Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey”, Osmanlı Araştırmaları XIII, İstanbul 1993, s. 169 – 170.; Ahmet Emin Yalman da eserinde daha önce birkaç gazetenin yasaklanmasına sebep olduğu için basında artık iş bulamayan, daha önce birçok kere hükümeti eleştirmeyeceği sözüyle ceza almaktan kurtulan fakat Abdülhamid'i ve hükümeti hicvetmeyi alışkanlık haline getirip bu hiciv dolu metinleri gizlice dağıtmaya devam ettiği için sonunda “Arabistan'a” sürgün edilen Said Bey isminde birinden bahsetmektedir. Bunun hangi Said Bey olduğuna dair eserde daha detaylı bir bilgi yoktur. Fakat Lastik Said Bey'in bu dönemin önde gelen gazetecilerinden biri olduğu için burada bahsedilen kişinin de muhtemelen o olduğunu düşünüyoruz. Bkz. Ahmet Emin Yalman, Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913), Çev. Birgen Keşoğlu, Yay. Haz. Serkan Yazıcı, Fikretin Yavuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s. 66.; Lastik Said Bey, Ali Kemal tarafından Türkiye'de gazeteciliğin ve muharrirliğin piri olarak gösterilir. Said Bey hem matbuat alemi hem de devlet ricali tarafından yazıları sebebiyle her dönem çekinilen bir isim olmuştur. Abdülhamid'in, Fransızcaya hakimiyeti sebebiyle onu ilk başlarda takdir ettiği ve Avrupa gazetelerinde Türkiye aleyhinde çıkan yazılara cevap vermesi için sık sık Yıldız Sarayına çağırıldığı fakat Said Bey'in Abdülhamid'e sadakatini her zaman sergilemekten geri durmasa da sürgün edilmekten kurtulamadığı görülmektedir. Bkz. Mehmet Ali Beyhan, “Said Bey, Lastik”, TDVİA, C. 35, İstanbul, 2008, s. 549 – 551.

⁴⁷¹ Beyhan, s. 185.

⁴⁷² Beyhan bu makalenin Said Bey'in sürgününün muhtemel sebeplerinden biri olduğunu söyler. Makalenin neşredilmediğini fakat yazmasının Osmanlı Arşivinde Yıldız Evrakı arasında bulunduğu dikkat çeker. Döneminin dahili ve harici olaylarına değinen yazıda jurnalcilik ve devlet memurlarının yolsuzluklarının eleştirildiğini, Sultan Abdülhamid'in ise sanatlı bir dil ile methedilir gibi görünürken zımnen yerildiğini söyler. Makalenin içeriğine bakıldığında gerçekten de bir ilginçlik göze çarpmaktadır. Said Bey yazısı boyunca açık açık isim vererek memlekette görülen bir takım usulsüzlük ve yolsuzluk iddialarını ve idareye karşı bazı şikayetleri sıralamakta fakat her cümlesinin sonunda bunlara inanmadığını ifade ederek cümlelerini yine Padişahı överek bitirmektedir. Yazıyı bir süredir Padişahın yorulduğu için istifa ederek artık bir kenara çekileceği gibi dedikoduların yayılması üzerine kaleme aldığını ima ederek bu iddiaların da yalan olduğunu savunur görünür. “Jurnalcilik sebebiyle Galib Bey gibi alçak bir ademe, Torpido Tefrik'e ve Harunaçî gibi Yahudiler indinde bile rezil olan bir deniye rütbe-i bala veren Padişaha mecnun demeyelim de kime diyelim? teranesiyle nefha-perdaz olanlar dahi gazezkarlar olup rütbe ve nişanlarla taltif-i bendegan muvafık-ı şan olarak erbabda kayd u şart vaz'ı çendan ehemmiyet verilecek şeylerden değildir... Ragıb Bey gibi bir oğlanı şeddadane binalar sahibi etmek bahriyece en adi devlet haline geldiğimiz halde Kapudan Paşa'yı dünyanın en mütemevvil ademleri sırasına geçirmek akli başında bir Padişahın işi midir diye her gün feryad edenler Ragıb Bey'in, Kapudan Paşa'nın hidemat-ı maneviyesini bilmeyenler ve bir padişaha göre hidemat-ı maneviyyenin ehemmiyetini takdir etmeyenlerdir. Zira iştirildigine göre bu ademler padişahın hayatını muhafaza etmekte olup bir Padişahın hayatını her şeye tercih etmesi ve hususen devlet ve memleket uğrunda feda-yı can nev'inden olmayıp mesela Said Paşa'nın bir entrikası uğrunda kurban olmayı istememesi nasıl tayib olunabilir? ... Sadarette mağşuş-ı bi-huş bir salhurde bulundurmak ve bunca maaşattan başka beytül mal-ı müsliminden o matuha onbeş bin lira hane pahası verdirmek ihtilal-i şuur alameti addolunmalıdır diye feryad edenlerin zann-ı zehabları dahi batıl olup sadarette Rifat Paşa gibi ihtiyar ve mücerreb-i rüzgar bir adem bulundurmak Said, Kamil Paşaların ağızları kokusunu çekmekten hayırlı ve onbeş bin lira beytül mal-ı müslimene göre bir meblağ-ı cüzi'dir... Tophane ve Mekatib-i Askeriyye Nazırı Zeki Paşa bi-günah yüzlerce talebeyi nefy ettirmektedir. Bunlardan hafiyen idam olunanlar dahi vardır. Evlad-ı milleti Padişaha kurban mı edelim diye zeban-dırızlık edenlere dahi Mekatib-i Askeriyye talebesi miyanında bir takım müfsitler girmiş olduğunu ve sade-dil efitalı iğfal ile devlet ve memleket ve saltanatın hilaf-ı menfaat ve selameti olarak ihtilale davet için bu müfsitlerin mesaisine mukabil tedabir-i şedide ittihazına ihtiyaç-ı kati bulunduğunu beyan ile iktifa ederiz...” Bkz. Beyhan, s. 182 – 183.; Beyhan tarafından çevrilmiş yazının arşivdeki sureti için bkz. BOA, YEE. 94 / 69 (H. 29.12.1317/30.04.1900).

uyandırdığı ve Yemen’de dokuz yıl sürgün hayatı yaşamasının esas sebebinin de bu olduğu söylenir.⁴⁷³

Kamil Paşa’ya Aydın Valiliği görevini yürütürken yöneltilen “muzır neşriyata müsaade etmek” suçlamasının bir benzerinin ondan yıllar önce yine aynı vilayetin valiliğinde bulunmuş Midhat Paşa’ya da yöneltildiği görülmektedir. Ulemadan Mehmed Necib adında birine ait olduğu ifade edilen bir jurnal Aydın Valisi Midhat Paşa ile ilgilidir. Jurnalci, bir Avrupa gazetesinin Midhat Paşa hakkındaki bir neşriyatına dikkat çekmektedir. Bunda, “ifsadat cemiyetine” dahil olduğu için daha önce sürülmüş olup şimdi ise Atina’da olan Esad Efendi’nin Türkçe olarak yeniden bir gazete neşredeceği, masrafını da Midhat Paşa’nın karşılayacağı rivayet edilmektedir. “Rivayet henüz tasdik edilmediğinden ehemmiyet verilemez.” Fakat jurnalci, ilgili Avrupa gazetesinin bu “ehemmiyet verilemez” sözüne adeta “aldanılmaması” gerektiğini ima edip, “Midhat Paşa’nın böyle şeylerde bulunduğunu inkara hiç kimsenin mecali olmadığını” arz etmektedir.⁴⁷⁴

Midhat Paşa ve Kamil Paşa gibi İstanbul’dan uzak tutulmak kastıyla taşraya vali olarak gönderilen devlet adamlarının, vilayetlerindeki siyasi sürgünlerle olan ilişkileri jurnalci ve hafiyelerin her zaman ilgisini çekmiş gözükmemektedir. Ziya Paşa’nın⁴⁷⁵ da Konya Valiliği

⁴⁷³ Sürgünde iken yazdığı Hasbihal adlı şiirinde de buna dair ipuçları görülmektedir. Bu şiirinde Said Bey kalemi yüzünden sıkıntı çektiğini şu beyitlerle ifade etmektedir: “Zabt olunmaz at gibi urdun beni yerden yere, Nesr-u nazmandan neler çekdim senin ey hâme ben...”. Said Bey’in “İntihab-ı Memurin Komisyonu Mazbatası Layihası” adındaki yazısını Padişaha karşı adeta bir şantaj ve tehdit unsuru olarak kullandığı, bunu sürekli İstanbul dışında bir yerde yayınlamakla üstü kapalı olarak tehditte bulunduğu, bunu Filibe’de bastırması için matbaacı Ebüzziya’ya verdiği fakat Padişahın *inayet-i seniyye’leri* ile bu girişiminden külliyyen vazgeçtiğini ve Ebüzziya’nın bu yazıdan kendisinden izin almadan bir harf bile basamayacağını söylediği görülür. Nihayet söz konusu layiha meşrutiyetin ilanından sonra affolunarak sürgünden dönmesiyle, 1908 yılında “*Teshir-i İzmihlal*” adıyla neşredilmiş ve bu neşriyatta dönemin üst düzey memurlarının ağır bir dille eleştirildiği görülmüştür. Bkz. Beyhan, s. 184 –186.; Şura-yı Devlet azasından Said Bey ve arkadaşlarının bir fesat tertibinde ön ayak olduklarından dolayı müebbeden kürek cezasına mahkumiyetle nefy ve icla olundukları bazı Avrupa gazetelerine yansımıştır. Bkz. BOA, HR.SYS. 39 / 59 (25.11.1899).; Said Bey ve arkadaşlarının Yemen’de Sana şehrindeki kaleye hapsedildiklerine dair bkz. BOA, Y.MTV. 197 / 90 (H. 13. 08. 1317/ 17.12.1899).

⁴⁷⁴ BOA, YEE, 79 / 108 (22.01.1298/25.12.1880).

⁴⁷⁵ Asıl adı Abdülhamid Ziyaeddin olan Ziya Paşa İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Bulunduğu bazı mühim memurlukların yanında kalem erbabı edip bir kişilik olarak da meşhurdur. Sultan Abdülaziz döneminden beri muhalif kişiliği ve faaliyetleri ile bilinir. Muhalif Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile ilişkilidir. Abdülaziz devrinde de sürekli İstanbul’dan uzak yerlerde görevlendirilmek suretiyle payitahttan uzak tutulmasına çalışılmıştır. Devrin sadrazamı Âli Paşa ile ömrü boyunca kavgalı olmuş ve neşriyatında daima onu hedef almıştır. Bir dönem Paris’e kaçarak muhalif yayıncılık faaliyetlerine Avrupa’da devam etmiş fakat sonra Sultan Abdülaziz ile anlaşarak geri dönmüştür. Şura-yı Devlet üyeliğinde bulunmuştur. II. Abdülhamid onu Kanun-ı Esasi taslağı çalışmaları için kurulan komisyona dahil etmiştir. Fakat İstanbul mebusluğuna aday olacağı söylentilerinin Padişahı rahatsız ettiği ve kendisinin bu sebeple vezir rütbesi ve Paşa unvanıyla 1877’de Suriye’ye vali olarak gönderildiği söylenir. Üç buçuk ay sonra oradan alınarak Konya Valiliğine oradan da son olarak, ömrünü tamamlayacağı yer olan Adana’ya vali olarak gönderilmiştir. 17 Mayıs 1880’de elli bir yaşındayken vefat eder. Süleymaniye’deki Mekteb-i Ulum-ı Edebiye’de ve Beyazıt Rüşdiyesi’nde tahsil görmüş, on altı veya on yedi yaşlarındayken Daire-i Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemine katip olarak girmişti. Arapça ve Farsça öğreniyor, güzel yazısı ile dikkat çekiyordu. Babası

görevini yürütürken hükümet aleyhinde bulunduğu ve vilayetine gönderilen sürgünleri himaye ettiği jurnal edilmiştir. Kimin kaleminden çıktığını anlayamadığımız bir jurnalde⁴⁷⁶; jurnalci Anadolu taraflarına yaptığı “seyahat-i acizane”si sırasında Konya’da şahit olduklarını ve “tahkikat-ı çakerane”sini sunmaktadır. Ziya Paşa’nın Avrupa’daki “muzır” neşriyat geçmişini vurgulayan jurnalci, onun bu sefer de özellikle Osmanlı askerinin son harp yenilgisinden bahsederek “*ahaliyi, idare-i hazırardan ve daha açıkçası altı yüz küsur seneden beri müheyya-i malik ve millet olan Hanedan-ı Zîşan-ı Saltanat-ı Seniye’den mütenafir ettirecek surette idare-i lisan eylemekte*” olduğundan bahsetmektedir. Hatta Ziya Paşa, “*şurası cai gariptir ki kendisiyle hemhal olmayanlara asla ve kata yüz vermeyerek her suretle efkar-ı bedkaranesini tensib edip birkaç hasârât-ı kârini meclis-i hası eyleyerek her gece akd-i encümen-i işret ve envai kelimat-ı gayr-i meşrûyu orada zebana cesaret etmekte ve hem efkarı olan müçtem-i merkumanın vasıtalarıyla vilayete merbut olan sancak ahalisinin dahi tehdîş-i ezhanını mucib envai mefsedet neşrine say eylemektedir*”.⁴⁷⁷

aslen Erzurumlu olan Galata Gümrüğü katiplerinden Feridüddin Efendi idi. Bkz. Abdullah Uçman, “Ziya Paşa”, TDVİA, C. 44 , İstanbul, 2013, s. 475 – 479. ; Yalman, İstanbul ahalisinin Ziya Paşa’yı çok sevdiğini ve onu mebus olarak görmek istediğini fakat Saray’ın bundan rahatsızlık duyarak Ziya Paşa’yı Suriye Valiliğine atamak suretiyle İstanbul’dan uzaklaştırdığını söyler. Bkz. Yalman, s. 56.; Ziya Bey, V. Murad’ın cülusu üzerine Mabeyin-i Hümayun Başkatipliğine getirildiyse de Sadrazam Rüşdü Paşa ile anlaşamadığından bu görev yirmi dört saat bile sürmeden azlolundu. On beş bin gurus maaşla Maarif Müsteşarlığına tayin edildi. Burada altı ay görev yaptı. Abdülhamid cülus ettiğinde Kemal Bey’e ve ona Sarayda bir oda tahsis edip Avrupa matbuatını takip etmeleri için Tercüme Cemiyeti adında bir cemiyet teşkil etti. Fakat bu, fazla uzun ömürlü olmadan dağıldı. Ziya Paşa’nın anlattığına göre Padişahın cülus hattı hümayununu aslında Damad Mahmud Paşa’nın teşvikiyle kendisi yazmıştı fakat bu beğenilmeyerek iptal edildi ve hatt-ı hümayun’un yazılması işi başkatip Said Paşa’ya verildi. Ziya Paşa, Kanun-ı Esasi’ye eklenen 113. madde’yi eleştirmiş ve Midhat Paşa’yı buna mani olamadığı için yermişti. Ziya Paşa, Namık Kemal Bey ile beraber Rus Harbi sebebiyle ordu ile yardımlaşma için Hediye Cemiyeti adında bir cemiyet teşkil etmiş, hatta bu cemiyet savaş için İstanbul’da asker kaydına başlamıştı. Cemiyet bir encümen teşkil edip riyasetine de Midhat Paşa’yı getirmişti. Cemiyete gelip asker yazılanların kendilerine “millet askeri” demesi ve Midhat Paşa’yı öne çıkararak ona tezahüratta bulunmaları çok geçmeden dedikodu ve bazı çevrelerde rahatsızlıklara sebep oldu. Serasker Redif Paşa devreye girip encümeni dağıttı. Asker yazılmak isteyen ahalinin doğrudan Bab-ı Seraskeri’ye müracaat etmeleri gerektiği ilan edildi. Namık Kemal, Ziya Bey ve Midhat Paşa’nın fesat peşinde olduklarına dair ihbarlar arttı. Namık Kemal’in Abdülaziz ve Murad’ın halline kinaye olarak söylediği “iki defa gerçekleşen şeyin mutlaka üçüncüsü de olur” manasındaki Arapça beyit Padişahın kulağına kadar gidince üç ismin de Dersaadet’ten uzaklaştırılmasına giden yol açılmış oldu. Bu ortamda Ziya Paşa’nın ilk başta Berlin Sefaretine tayini düşünüldüyse de bundan vazgeçilerek kendisinin rütbe-i vezaret ve otuz beş bin kuruş maaşla Suriye Valiliğine tayin edildiği görülmektedir. Bkz. Mahmud Kemal İnâl, Son Asır Türk Şairleri, Cüz: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 1997 – 2000.; Namık Kemal’in söylediği iddia olunan bahse konu beyit şöyleydi: “*Bade arak tükendi saki getir müselles. Eş şeyy’ü la-yüsenna illa fekad yüselles*”. Burada hurma ve üzümde kaynatılıp elde edilen nebîz adlı içkinin üç defa kaynatılmasına kinaye yapıldığı, Namık Kemal’in de Abdülaziz ve Murad’ın halline atıfta bulunduğu ve “bir şey ancak üçleşmek şartı ile iki olur” gibi bir anlama gelen bu beyiti okuyarak üçüncü bir hallin de olabileceğini yani Abdülhamid’in de devriliş hal’ edilebileceğini ima ettiği söylenir. Bkz. Fevziye Abdullah, “Namık Kemal’in Midilli’de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler”, Türkiyat Mecmuası, C. 12, 1955, s. 60 – 61.

⁴⁷⁶ BOA, Y.PRK.AZJ, 2/35 (29.12.1295/24.12.1878).

⁴⁷⁷ Aynı belge.

Jurnalci evvelce İzmir’de Hürriyet gazetesinin müdürlüğünü yapan İzmirli Menekşezade Emin Efendi’nin biraderi Salih’in, Ziya Paşa tarafından Antalya’ya memuren i’zam edildiğini ve merkumun evvelce “*ol tarafa nefy ve tağrib buyrulan Hoca İbrahim Efendi ile birleşerek tehdiş-i izhan-ı ahali-i mucib neşriyat-ı kazibeye bed’en mübaşeret eylemiş*” olduğunu, “*merkumanın müttefiken vaki olan hareket-ı müfsidaneleri*”nin Sancak Mutasarrıfı Ahmed Bey tarafından duyulup onun bu kişileri tekdir ettiğini fakat buna mukabil sonunda kendisinin azlolunduğundan bahsetmiştir. Ayrıca “*Mahir, Hayri ve Midilli’de bulunan Kemal gibi sair zevat da hep Konya’ya müracaat edip vali-yi müşarünileyh ile muhaberatta*” bulunmaktadır. Jurnalci, “*politika töhmetiyle Anadolu canibine menfiyen izam olanların tedhiş-i ezhan-ı ahaliyi mucib sözler neşrinden hali olmadıklarını*” ifade ederek bundan yakınmaktadır.⁴⁷⁸ Bu şekilde sürgünlerin Anadolu ahalisinin “kafalarını karıştırmalarından” çekinildiği, kendileri de bir nevi gayri resmi sürgün olup İstanbul’dan uzak tutulmak maksadıyla bölgeye vali olarak gönderilen devlet adamlarının vilayetlerinde ihmalkar davrandığı hatta diğer sürgünlere arka çıktığı ima olunmaktadır.

II. Abdülhamid, muhaliflerinin veya şüphe nazarıyla bakıp da mesafeli olduğu kimselerin gittikleri yerlerde ahali ile kaynaşarak ahaliyi de kendi aleyhine döndürmeleri gibi bir riske rağmen onları bazen yöneticilik pozisyonundaki idari görevlerle taşraya göndermiştir. Muhalifler veya Padişaha sadakatini ispat edemeyerek şüphe altında bulunanlar bu şekilde Payitaht dışına çıkarılarak memleketteki tüm siyasi hadiselerin merkezinden de uzak tutulmuş oluyorlar, belki de bunların gelişmelere olası müdahale ve etkileri bu suretle önlenmiş oluyordu. Padişah’ın maksatlarından birinin de, muhaliflerinin entelektüel birikimlerini dikkate alarak onları memleketin İstanbul dışındaki diğer yerlerine hizmet için kullanmak olup olmadığı elbette akıllara gelebilir. II. Abdülhamid devrinde Midilli’ye gönderilen Namık Kemal, Manastırlı Rıfat’a yazdığı mektupta Midilli’de olmaktan gayet hoşnut olduğunu fakat burada neredeyse hiçbir iş yapmayıp, atıl bir durumda kaldığından şöyle bahseder:

“Rakip ölsün de, Mevla cennet-i ala’da yer versin sırrına mazhar olduk. Yani İstanbul’dan defol da, maaşını da harcırahını da veririz, mülkün içinde canın nereye isterse oraya git dediler, biz de Midilli’yi intihab ettik. Cennet varsa mutlaka bu yerin altındadır. Yalnız bir

⁴⁷⁸Aynı belge.

*fenalık var, ahlakımı bozacak. Meğer devlete hiçbir hizmet etmeden maaş almak ne tatlı şeymiş... ”.*⁴⁷⁹

Kendisinin bu serzenişine rağmen onun, Sadaretten Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliğine, Valilikten de kendisine iletilen bir emir doğrultusunda Midilli için bir çalışma yaparak ada hakkında kapsamlı bir ıslahat layihası hazırladığı bilinmektedir.⁴⁸⁰ 19 Temmuz 1877’de İstanbul’dan Midilli’ye sadece ikamete memur bir menfi olarak gönderilen Namık Kemal, 18 Aralık 1879 tarihli bir irade ile, sürgün geldiği Midilli adasının mutasarrıfı tayin edilir.⁴⁸¹ Gayri resmi olarak aslında yine sürgün olsa da Padişahın bu tevcihi için ona şükranlarını arz ettiği bir yazıyı saraya gönderir.⁴⁸² Mutasarrıflığının altıncı ayında damadı Rıfat’a yazdığı mektubunda bu sefer mutasarrıflık işlerinin yoğunluğundan kendisine usanç geldiğini, “maksadı” için dahi bu kadar çalıştığını hatırlamadığını ifade ettiği görülür.⁴⁸³

İstenmeyen kişileri bir mutasarrıflık görevi ile İstanbul haricine göndermenin gerçekten de yaygın bir uygulama olduğu görülür. Sultan Abdülaziz’in başmabeyincisi Manastırlı Hafız Mehmed Bey’in durumu da bu uygulamaya bir örnektir. Hafız Mehmed Bey’in II. Abdülhamid gözünde, Sultan Abdülaziz’in devrilmesinde başrol oynamış Hüseyin Avni Paşa’ya yakınlığı sebebiyle şüpheli isimler arasına girdiği anlaşılmaktadır. Abdülaziz’i deviren ekiple irtibatlı olduğu iddia edilen Hafız Mehmed Bey bu konu dolayısıyla herhangi bir adli işleme tabi tutulmamış, resmi olarak bir cezai yaptırımla da karşılaşmamış ve bu iddialar ispatlanamamıştır. Fakat onun Hüseyin Avni Paşa ile yakın dostluğu sebebiyle sürekli zan

⁴⁷⁹ Baş, s. 12.; Bir süre İstanbul’da tutuklanıp sorgulandıktan sonra “kabahatinin” affedildiği, kendisinin bundan sonra beş bin gurus maaş ve Şura-yı Devlet azalığındayken birikmiş parasının da verilerek Girit’te ikamet ettirileceği bildirilmişti. Namık Kemal’in “Girit’te oğlumu okutacak mektep bulunmaz” mazeretiyle buna itiraz ettiği ve uygun bulunursa Girit yerine Midilli’ye gitmek istediğini söylediği nakledilir. Bkz. Abdullah, s. 61.; Oğlu Ali Ekrem Bolayır, Padişahın babası için “beraat ettiyse de İstanbul’da kalmasının dedikoduya sebebiyet vereceğini, hatırı için Girit ya da Midilli’ye gitmesini istediğini” söylediğini rivayet eder ve olayı bu şekilde anlatır. Bkz. Baş, s. 11.

⁴⁸⁰ Baş, s. 14.; BOA, YEE, 100 / 38 (H. 27.10.1297/02.10.1880).; Petrosyan, Namık Kemal’in Midilli’de iken ada halkının sorunları ve bu konudaki çözüm önerileri ile ilgili II. Abdülhamid’e bir tezkire yazdığına dikkat çeker. Namık Kemal’in özellikle eğitim konusuna ağırlık verdiğini, Hristiyanların öğrenim meseleleriyle kendi dini cemaatlerinin ilgilendiğini fakat Türk okullarında bu işin maaşları zor ödenen memurlar ile yürütülmeye çalışıldığını, ahalinin ekseriyetle cahil olduğunu, her köyde bir ilkokul açılıp zorunlu eğitim yasası çıkarılması gerektiğini, rüştiyelerin müfredatının yeniden ele alınarak genişletilmesini ve bunun dışında sanat mektepleri kurulmasını, eğitim sorununun alınacak tedbirlerle bir an önce çözülmesi gerektiğini ifade ettiğini belirtir. Bkz. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 119.

⁴⁸¹ Baş, s. 12.; Midilli’den sonra Rodos ve Sakız’da da aynı sıfatla görev yapan Namık Kemal 1888’de Sakız adasında vefat eder. Bkz. Kuran, s. 17.

⁴⁸² Baş, s. 13.; Namık Kemal’in kendisine yapılan taltifler ve tevcih edilen memuriyet için II. Abdülhamid’e yazdığı teşekkür arizaları için bkz. BOA, YEE, 40/ 74 (11.06.1297/ 21.05.1880); 40 / 75 (13.01.1297/27.12.1879).

⁴⁸³ Baş, s. 13 – 14.

altında olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁴ II. Abdülhamid'in daha saltanatının ilk yıllarında Teke Mutasarrıflığına tayin ile Antalya'ya göndererek Saray'dan uzaklaştırdığı Hafız Mehmed Bey'in daha önceleri Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe tayin olunduğunda emektarlığından bahisle açıkta kalmaması için Abdülkerim Nadir Paşa'nın da Serdarlığa tayinini bizzat Padişah Abdülaziz'e önererek Abdi Paşa'ya referans olduğu ve böylece Abdi Paşa'ya Serdar-ı Ekrem unvanının verildiği söylenir.⁴⁸⁵ II. Abdülhamid döneminde Abdülaziz vakası sebebiyle şüpheleri üzerine çeken Hafız Mehmed Bey Abdülaziz Vakası ile bir ilgisi olmadığını anlatmak ve kendisini savunmak için çok daha sonraları "*Hakaik'ul Beyan fi Hakkı Cennet Mekan Sultan Abdülaziz Han*" başlığıyla bir eser yazma gereği duymuştur.⁴⁸⁶ Hafız Mehmed Bey'e II. Abdülhamid tarafından Antalya'nın elli kilometre kuzeyindeki epeyce geniş Dağbucak Çiftliği ihsan edilmiş hatta bu mevkinin o yörede zamanla "Hafız Bey" adıyla anılır olduğu söylenmiştir.⁴⁸⁷ Hafız Mehmed Bey'in oradan ancak 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanı ile İstanbul'a geri dönebildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸

Daha önce Üsküdar Mutasarrıflığı görevinde bulunmuş ve Sultan Abdülaziz'in kurenasından olmakla tanınmış Hurşid Bey'in de II. Abdülhamid devrinde İstanbul dışında olduğu görülmektedir. Mazul olarak Diyarbakır'da ikamet eden Hurşid Bey, 16 Temmuz 1881 tarihli Yaver-i Ekrem Nusret Paşa'ya gönderdiği telgrafında *kırk sekiz senelik sadakat ve hizmetinin bir gün içinde iftiralar sebebiyle yok sayıldığından* yakınıyor, kendisinin "*devlete ihanet etmediğini*" anlatmaya çalışıyordu.⁴⁸⁹ Hurşid Bey, Diyarbakır'daki halinden memnun

⁴⁸⁴ Öztuna, s. 155.

⁴⁸⁵ Türkgeldi, s. 249.

⁴⁸⁶ Öztuna, s. 155.

⁴⁸⁷ Aynı eser, s. 155.; Hafız Mehmed Bey'in 30 Nisan 1881 tarihli bir irade ile Teke Mutasarrıflığı görevine son verildiği anlaşılmaktadır. İradede Mehmed Bey'in seri olarak azliyle bulunduğu mahalde ikamet ettirmeye devam edilmesi ve onun yerine Teke Mutasarrıflığına tayin olunan eski Roma sefiri Turhan Bey'in acilen ilk posta vapuruyla yeni görev yerine gönderilmesi emrediliyordu. Bkz. BOA, İ.DH. 1295 / 101924 (H. 30.05.1298).; Bucak Nahiyesi Müdürü Ahmed Refik'in 15 Ekim 1887 tarihiyle Mabeyin-i Hümayun Başkitabet Celilesine çektiği telgraftan Hafız Mehmed Bey'in başının bir hayli dertte olduğu anlaşılmaktadır. Telgrafa göre Hafız Mehmed'in çiftliğine eşkıya dadanmış, Hafız Mehmed Bey de bunlara mukabele etmiştir. Hafız Mehmed Bey eşkıyaya karşılık vermesinden dolayı kendisinin tutuklanmasından korkmaktadır. Buna mani olunması için Saray'dan Teke Mutasarrıflığına bir irade buyrulmasını Padişahın merhametine sığınarak talep etmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.UM 10 / 42 (H. 27.01.1305).; Hafız Mehmed'in mahdumları ve cariyeleri Hafız Mehmed mutasarrıflığa tayin edildiğinde kendilerinin de onunla beraber gittiklerini fakat sonradan yörenin havasına alışamayıp İstanbul'a döndüklerini söylüyorlardı. Hafız Mehmed'in kalabalık hane halkı düşükleri maddi sıkıntıdan yakınıyorlar ve yardım talep ediyorlardı. Bkz. BOA, Y.MTV. 7 / 94 (Belge üzerinde tarih yoktur.).

⁴⁸⁸ Öztuna onun bu sefer de Samsun Mutasarrıflığına tayin edildiğini kaydetmektedir. Fakat bunda bir sürgün kastı olmadığı bilakis İkinci Meşrutiyet döneminin konjonktürü gereği kendisinin Abdülhamid muhalifi sayılarak taltif edildiğini ima eder. Hafız Mehmed Bey buna rağmen o dönemde yazdığı yukarıda bahsi geçen eserinde Abdülaziz Vakası hakkında "İttihatçıların oluşturmak istediği resmi görüşün" zıttı bir söylemi kullanmaktan çekinmemiştir. Bkz. Aynı eser, s. 155.

⁴⁸⁹ BOA, Y.PRK.MYD. 2 / 7 (H. 18.08.1298).

gözükmemektedir. İstanbul'a yazdığı telgraflarda mağduriyetinden, “*Diyarbakır'da sürüldüğünden*” ve kendisine memuriyetinin iade edilmesi isteğinden bahseder.⁴⁹⁰ Arşivde onun kaleminden çıktığı söylenen Abdülaziz vakasına dair “*şayan-ı dikkat*” bir layiha bulunmaktadır. Bu layihanın başlığına düşülen notta Hurşid Bey'in Sultan Abdülaziz'in hizmetinde olup *serkurena* olarak istihdam edildiği ve eski Mardin Mutasarrıflarından olduğu bilgisi verilmektedir. Burada Hurşid Bey “*bazı zevatın üç sene öncesinden Abdülaziz'in halli için çalıştığını*”, bu konuda Yusuf İzzeddin Efendi'yi (Sultan Aziz'in oğlu) uyarmaya çalıştığını, söylediklerinin “*o vakit iktidarda bulunanların işine gelmeyerek örtüldüğünü*” iddia etmektedir.⁴⁹¹ Hurşid Bey'in 9 Aralık 1878'de Mardin Mutasarrıflığına tayin olunduğu görülmektedir.⁴⁹² Daha sonra bu görevden azledilmiştir. Onun hakkında yapılan bir şikayet üzerine aleyhinde bir dava açıldığı fakat Hurşid Bey'in bundan beraat ettiği görülmektedir. Bu olayı müteakiben Hurşid Bey'in “*Diyarbakır veya tekrar Mardin Mutasarrıflıklarından birine*” tayinini talep ettiği ve bu talebin Padişah tarafından değerlendirilerek “*uygun bulunduğu*” bildirildiği görülür.⁴⁹³

Çırağan Vakası sebebiyle daha önce Kudüs'e sürülmüş olan Basiretçi Ali Efendi de daha sonraları bu sabıkasına rağmen taşrada idari görevlere tayin edilecek ve bu suretle yine İstanbul'dan uzak tutulacaktır. Kendisi 1884'te, bir daha gazete çıkarmamak şartıyla affedilip İstanbul'a döndüğünde İstanbul'da fazla tutulmamış ve hemen Suriye'de bir nahiyenin müdürlüğüne tayin edilerek tekrar İstanbul dışına gönderilmişti. İlerleyen yıllarda da Ladik, Hayfa, Karaburun, Söke ve Erdek'te kaymakamlık yapacak; son görev yeri Erdek Kaymakamlığından II. Meşrutiyetin ilanı üzerine istifa edip Ağustos 1908'de İstanbul'a dönecek ve gazeteciliğe tekrar başlayacaktı.⁴⁹⁴

Özellikle devlet adamları ve memurlar için sürgün edilmeye sebep olabilecek hareketlerden birisinin de “*veliaht ile yakınlık kurmak*” olduğu anlaşılmaktadır. Saltanatının ilk dönemlerinde kardeşi Murad'a yakın bir görüntü veren kişilere karşı şüphe ile yaklaştığı görülen II. Abdülhamid'in, saltanatının ilerleyen yıllarında diğer kardeşi olan ve veliaht

⁴⁹⁰ BOA, ŞD. 1459/5 (H. 20.10.1298/M.15.09.1881).

⁴⁹¹ BOA, YEE 19 / 7 (H. 06.04.1327/M.27.04.1909).

⁴⁹² BOA, MB. İ. 49 / 26 (H. 14.12. 1295).; Abdülhamit Kırmızı, Diyarbakır Vilayetinin sakinlerinden bahsederken şehirde “*Sultan Abdülaziz'in mabeyninden olup Mardin Mutasarrıflığı ile İstanbul'dan uzaklaştırılmış*” ve sonra bu görevinden de azledilmiş “*Hurşid Bey gibi sürgünlerin*” de olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, “1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti”, İlmi Araştırmalar Dergisi, S. 7, Nisan 2012, s. 74.

⁴⁹³ BOA, ŞD. 1459/12 (H. 24.03.1299/M.13.02.1882); BOA, İ.DH. 1295 / 102047 (H.23.01.1300/M.04.12.1882).

⁴⁹⁴ Ziyad Ebüzziya, “Ali Efendi, Basiretçi”, TDVİA, C. 2, İstanbul 1989, s. 388 – 389.

pozisyonunda bulunan Reşad Efendi'nin çevresine karşı da yine aynı kuşkuyu taşıdığı ve sürdürdüğü görülmektedir.⁴⁹⁵ Dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın tanıklığına göre Kastamonu Valisi olan “*Baban Hanedan-ı Kadiminden*” Halid Bey, “*veliaht-ı saltanat hazretlerine ihtisası olmak bahanesiyle hayli seneden beri nazardan sakat*” bulunuyordu.⁴⁹⁶ Reşad Efendi'ye yakınlığı sebebiyle Padişahın “gözünden düştüğü” ima edilen Halid Bey'in Kastamonu Valiliği görevini istemeden, gönülsüz olarak sürdürdüğü anlaşıyordu. Nihayet Halid Bey valilikten istifada ısrarını sürdürünce azledilip muhafaza altında Kayseri'ye gönderilmiş ve orada mecburi ikamete memur edilmişti.⁴⁹⁷ Memduh Paşa'nın anlattığına göre uzun yıllar bu şekilde Kayseri'de kalan Halid Bey ağır bir hastalığa tutulduğundan doktorlar kendisine tebdil-i mevkii için rapor vermişler, bunun üzerine Halid Bey'in yine muhafaza altında olmasına dikkat edilmek koşuluyla Kayseri yakınındaki Talas'a gitmesinin mümkün olduğuna dair Ankara Valiliği şifreli bir yazı göndermiş, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa da Kayseri ile Talas arası birbirine çok yakın olduğundan bir mahzur görmeyerek buna onay vermişti. Fakat Memduh Paşa'nın bu hareketi saray tarafından duyulduğunda büyük tepki çekmiş, Paşa'nın anlattığına göre kendisi bir akşam üzeri Saray-ı Hümayun'a celp edilip bu hareketi sebebiyle şiddetli bir sorgulamaya tabi tutulmuştu.⁴⁹⁸ Gerçekten de Halid Bey'in “*Kayseri'ye bir saat mesafedeki Talas'a*” gitmesine dair Vilayet ve Dahiliye Nezaretinin

⁴⁹⁵ Ali Said'e göre Murad Çırağan Sarayında büyük bir baskı ile inzivaya mahkum edildiği gibi Reşad Efendi'nin İstanbul'daki her hareketi de Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa tarafından tayin edilen bir gözetleme memuru ile uzaktan izlenmekte ve onun hakkında Padişaha düzenli rapor sunulmaktaydı. Bkz. Ali Said, *Saray Hatıraları*, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, Nehir Yay., İstanbul, 1994, s. 141- 142.; Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin hususi doktoru tayin edilen Bahaeddin Şakir de Yusuf İzzeddin Efendi'ye meşrutiyeti övdüğü, ona bu doğrultuda telkinlerde bulunup tesir ettiği hatta onun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibata geçmesini sağladığı anlaşılmca 1905 senesinin bir Temmuz gününde Yusuf İzzeddin Efendi'nin köşkünden çıkarken tutuklanmış ve bir vapur ile önce Trabzon'a ardından da Erzincan'a sürgün edilmişti. Taşradaki sürgününde iki ay kadar kalan Dr. Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muavenetiyle Paris'e kaçacaktır. Bkz. Alaattin Uca, “II. Abdülhamit Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir'in Osmanlı Veliahtları İle İlişkileri”, *Karamanoğlu Mehmed Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15 (24), 2013, s. 97 – 98.

⁴⁹⁶ Mehmed Memduh Paşa, *Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esasiye*, İstanbul, 1324, s. 9.; 2 Eylül 1879 tarihiyle “Necabetlü Reşad Efendi Hazretlerinden Savfet Paşa'ya” imzasıyla Hariciye Nezaretine gönderilmiş bir yazıda Şehzade Reşad'ın bizzat aracı olarak Halil Halid Bey'e referans olduğu görülmektedir. Şehzade Reşad, Çetine Sefirliği görevini yürüten ve şimdi de Manastır'da özel memuriyetle bulunan Halid Bey'in sağlık sorunları sebebiyle Atina'da olmasının daha uygun olduğundan Atina Sefareti'ne tayininin sağlanmasını istemektedir. Bu konuda gerekli her türlü desteği de bizzat vereceğini ifade etmektedir. Bkz. BOA, YEE, 44 / 3 (H. 15.09.1296).; Bağdatlı Baban ailesinden Adana Valisi Ahmed Paşa'nın oğlu olan Halid Bey 1840 yılında Bağdat'a bağlı Süleymaniye'de doğmuştu. 1880 yılında Belgrad Sefiri Sermed Efendi ile Çetine Sefirliğinden becaıyş yaparak Belgrad Sefirliği görevine tayin olunmuştu. Halid Bey, Nisan 1902'de Kayseri'de vefat etti. Bkz. Abidin Temizer, İbrahim Serbestoğlu, “Babanzade Halil Halid Bey ve Belgrad Sefirliği”, 2. Erasmus Uluslararası Akademik Araştırmalar Sempozyumu, 11 – 13 Ekim 2019, Paris, Fransa, *Tam Metin Bildiri Kitabı- I*, s. 285, 287.

⁴⁹⁷ Aynı eser, s. 9.; Şimşek, Halid Bey'in Reşad Efendi'nin Farsça hocası olduğunu ve 1894- 1896 yıllarında Kastamonu'da valilik yaparken vilayetteki Jön Türklere himaye sağladığını belirtiyor. II. Abdülhamid'in onun “*Rusya'ya kaçmasından*” şüphelendiğini ve onun bu yüzden Kastamonu'dan alınarak Kayseri'ye sürgün edildiğini kaydediyor. Bkz. Gülsüm Şimşek, *II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler*, Doktora Tezi, Danışman: Fahrettin Tızlak, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018, s. 150 – 151.

⁴⁹⁸ *Serair...*, s. 9.

yazışmaları üzerine 7 Receb 1318 tarihli Başkitabet'ten çıkan yazıda Halid Bey'in Kayseri'de Padişahın iradesi ile ikamete memur edildiği, oradan bir yere gitmesinin de ancak yine Padişahın iradesi ile olabileceği, Halid Bey tedaviye muhtaçsa doktorların kendisini tedavi edebileceği fakat bulunduğu yerden hareketinin caiz olmadığı ifade edildiği görülmektedir.⁴⁹⁹ Sürgünlüğün sadece bir şehirden başka bir şehre nakledilmek manasına gelmediği, seyahat hürriyetinin kısıtlanmasının da bu yaptırımın en ağır özelliklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

10 Temmuz 1898 tarihli, “Kayseri’de bulunan Kadri Bey kullarından” imzasıyla saraya ulaştırılmış bir başka yazıda yine benzer bir durum görülmektedir. Bu jurnale göre Halid Bey Kayseri’ye üç saat mesafedeki Hisarcık karyesine gitmiş, Kadri Bey Mutasarrıf Paşa’ya Halid Bey’in gitmemesi için müracaat etmişse de kendisini dinleyen olmamış ve müracaatı reddedilmişti. Kayseri’deki görevinin tam olarak ne olduğu ilgili yazıda açıkça ifade olunmayan Kadri Bey, Mutasarrıfın “Halid Bey’in ahval-i hususiyesine” dikkat göstermemesini ve Halid Bey’in bu şekilde serbestçe dolaşmasını şikayet etmekteydi.⁵⁰⁰

Halid Bey’in Kastamonu Valiliğindeyken özel katipliğini yapan Mevlanzade Rıfat’ın da “*Mehmed Reşad Efendi’nin adamı olmaktan*” on iki yıl hapis ve sürgün cezası çektiği söylenir.⁵⁰¹ 1908 yılında sürgünden kurtulduğunda Serbesti Gazetesinde Açık Ariza başlığıyla Abdülhamid’e hitaben bir yazı neşreden Rıfat, bir zamanlar “*Reşad Efendi hazretlerine mensubiyet töhmetiyle*” artık hayatta olmayan Kastamonu Valisi Halil Halid Bey ile birlikte Kayseri’ye “maaşsız ve cebren” nefyedilmiş olduğunu Padişaha hatırlatmaktadır.⁵⁰² Mevlanzade Rıfat’ın on iki yıllık sürgün yaşantısının ancak son birkaç yılını Yemen’de geçirdiği tahmin edilir.⁵⁰³ Zaptiye Nezaretinin 27 Mart 1907 tarihiyle Yemen Vilayetine gönderdiği yazıda Halid Bey’in hususi katibi Rıfat’ın ve Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi

⁴⁹⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 63 / 40 (H. 07.07.1318/31.10.1900).

⁵⁰⁰ BOA, Y.PRK.AZJ, 37 / 27 (H. 20.02.1316).

⁵⁰¹ Mevlanzade Rıfat, Sürgün Hatıralarım, Yay. Haz. Mithat Kutlar, Avesta Yay., İstanbul, 2009, s. 6.; Ali Birinci, Tarihın Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zât, Dergah Yay., İstanbul, 2001, s. 381.

⁵⁰² Mevlanzade Rıfat hamisi Halid Bey’in vefatından sonra Avrupa’ya firar girişiminde bulunmuş fakat 4 Nisan 1902’de evi basılarak Kayseri’de tutuklanmıştır. Şahsi evrakı yanında bizzat kaleme aldığı “Maziden İbare” adlı iki ciltlik tarih kitabı ile “Esrar-ı Kainat” ve “Müdafaa-i İrşad” adındaki felsefi ve dini eserlerine de el konularak bunlar saraya gönderilmiştir. Rıfat tutukluğuna sebep olan jurnalde elinde “*Veliht Sultan Reşad Efendi Hazretlerinin bir kıta fotoğrafı*” olduğu “suçlamasının” da yer aldığını söyler. Bkz. Mustafa Coşkun, Mevlanzade Rıfat Bey’in Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fatih Mehmet Sancaktar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 24 – 25.; Halil Halid Bey de “dört buçuk senedir Kayseri’de maaşsız olarak ikamet ettirildiğinden” yakınmıştı. Bkz. BOA, Y.PRK.A. 12 / 38 (27 Teşrin-i Evvel 1316/M. 09.11.1900).

⁵⁰³ Coşkun, s. 27.

katiplerinden Bekir'in firarlarına meydan verilmemesi, İstanbul'a avdetlerine müsaade olunmaması, birkaç yüz kuruş maaşla hallerine uygun bir hizmette kullanılmaları ve Bekir'in de Fizan'a gönderilmesi isteniyordu.⁵⁰⁴ Mevlanzade Rıfat, Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilanıya İstanbul'a dönebilmiş, döner dönmez de bazı Ermeni cemiyetleri ve daha sonraki dönemlerde Kürt Teali Cemiyeti'nin liderleri arasında olan Seyit Abdülkadir ile işbirliği içinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için çalışmaya başlamıştı.⁵⁰⁵

Merkez bürokraside Dersaadet'ten uzaklaştırılmanın bir yolu da yurtdışı görevleridir. II. Abdülhamid'in saltanatından önce sırasıyla Defter-i Hakanî Nazırlığı, Temyiz Mahkemesi reisliği, Ticaret Nazırlığı ve V. Murad'ın başkatipliği görevlerine kadar yükselen Sadullah Paşa'nın⁵⁰⁶, II. Abdülhamid'in cülusuyla birlikte bir daha Dersaadet dahilinde bir görev almaması, ömrünün sonuna kadar İstanbul dışında yaşamak zorunda kalması ve hatta Avrupa görevindeyken hayatını trajik bir biçimde sonlandırması dikkat çekicidir. Sadullah Paşa, II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla önce Filibe'ye bir inceleme için komisyon reisi olarak gönderilmiş⁵⁰⁷, İstanbul'a döner dönmez de 1877'de Berlin sefirliğine tayin edilerek⁵⁰⁸ yeniden Avrupa'ya yollanmış, bu görev üzerindeyken Ayastefenos Anlaşması ve Berlin Kongresinde ikinci murahhas olarak bulunmuş⁵⁰⁹, 1881'de vezaret rütbesi alsa da Nisan 1883'de Berlin'den Viyana'ya kaydırılarak Viyana Büyükelçisi yapılmak suretiyle yine İstanbul'dan uzak tutulmuştur.⁵¹⁰ Viyana'daki görevi defalarca İstanbul'a dönmesine müsaade için Padişaha

⁵⁰⁴ BOA, ZB, 464 / 88 (R. 14.01.1323).

⁵⁰⁵Yakup Kaya, Ersin Müezzinoğlu, "Siyasi ve İdeolojik Kimliğiyle Mevlanzade Rıfat Bey", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C. 6., S. 3., 2017, s. 1993.

⁵⁰⁶Ali Akyıldız, Sürgün Sefir Sadullah Paşa, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 25 – 33.; V. Murad'ın başkatipliğine ilk başta Ziya Paşa tayin olunduydu da Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'ların bu göreve "daha mutedil bir ismin uygun olacağı" yolundaki itirazları üzerine Ziya Paşa görevi sadece bir gün sürerek azl olunmuş ve yerine "Havas-ı Vükela" arasında cereyan eden müzakereler neticesinde Sadullah Paşa başkatip tayin olunmuştu. Sadullah Paşa'nın bu tevcihi gönülsüzce karşıladığı hatta Serasker Hüseyin Paşa'ya müracaatla görevden affını istediği fakat Hüseyin Avni Paşa'nın bu talebi sertçe karşılayıp geri çevirdiği, bunun üzerine Sadullah Paşa'nın görevi "mecburen" kabul ettiği söylenir. Bkz. Mehmed Galib Bey, Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nida, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1909, s. 37.

⁵⁰⁷ Akyıldız, s. 59 – 60.; II. Abdülhamid'in, biraderine ettiği hizmetlerden dolayı Sadullah Paşa'ya teşekkür ettiği, kendisini yeniden Ticaret Nazırlığına tayin edeceğini müjdelediği fakat ne olduysa bu vaadin gerçekleştirilmediği ve Sadullah Paşa'nın "soluğu Filibe'de aldığı" nakledilir. İddiaya göre Damad Mahmud Paşa daha önce Ticaret Nazırlığına kendisi gelmek istiyordu. Bu yüzden Sadullah Paşa bu göreve tayin edildiğinde o zamanlar buna oldukça gücümüşti. Galib Bey, II. Abdülhamid cülus edince Sadullah Paşa'nın yine başkitabette kalması için Midhat Paşa'nın uğraştığını iddia eder. Bkz. Galib, s. 44,119.

⁵⁰⁸ Akyıldız, s. 69.

⁵⁰⁹ Akyıldız, s. 80 – 88.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Viyana Büyükelçisi Vezir Sadullah Paşa'nın İntiharına Dair", TTK Belleten, C.14, S. 55, Nisan 1950, s. 421.

⁵¹⁰ Akyıldız, s. 117 – 125.; Sadullah Paşa'nın, Berlin'den Viyana'ya naklinde Prens Bismark'ın etkisi olduğunu söylediği rivayet edilir. Çünkü Bismark, Sadullah Paşa'nın veliyet ile iyi ilişkilerinden hoşnut değildir. Sadullah Paşa'nın bu görev değişikliğinden ilk başlarda hava değişikliği sebebiyle memnun kaldığı söylene de daha sonra mektuplarında Viyana'nın havasından, güneşsiz günlerden dert yandığı görülür. Bkz. Galib, s. 87, 111.

yaptığı yazılı istirhamlara rağmen onun hayatındaki son görevi olacak, on dört sene boyunca İstanbul'daki eşi ve aile fertlerinden uzakta bulunan Sadullah Paşa Viyana'daki sefarethanede Anna Şuman adındaki bir oda hizmetçisi ile yaşadığı ilişki ve bu kızın gebe kalması üzerine olayın büyüüp duyulacağı korkusu ve eşine karşı hissettiği vicdan azabının da ağırlığıyla 18 Ocak 1891'de odasındaki hava gazı ile intihar ederek burada hayatına elli üç yaşındayken son verecektir.⁵¹¹ “Sadullah Paşa'yı Abdülhamit katlettirdi” gibi şayialara sebep vermemek için Padişah konuyu birisi Türk dördü de Fransa'dan gelen uzman polislerden oluşan bir heyete titizlikle inceletmiş, ölümün intihardan olduğuna dair elde edilen raporları bu sebeple saklamıştır.⁵¹² Merhumun bir başka Avrupa şehrinde görev yaparken daha sonra rica ile kendi yanına, Viyana Sefaretine aldırıldığı yeğeni Esad Bey de Sadullah Paşa'nın Anna Şuman ile ilişkisini ve olayın intihar olduğunu kanıtlayan ayrıntılı bilgileri ifadesinde vermiştir.⁵¹³ Anlaşılan göre yirmi dört yaşında olan kızın Avusturya yasalarına göre reşit yaşta olmaması Sadullah Paşa'yı düşündüren hususlardan biri olmuş ve Paşa çeşitli çareler ararken durumu yeğeni Esad'a da açmıştır. Bu fikirler arasında doğacak çocuğu sefarette bulunan kendi oğlu Nusret'e isnat etme düşüncesi dahi vardır. Tam da bu sırada İstanbul'daki diğer oğlu Vasıf Bey'den eşinin hasta olduğuna dair bir mektup alması onu daha da sarsmıştır. Bunun üzerine İstanbul'a gelmek için izin isteyen bir telgrafi saraya gönderdiyse de daha sonra İstanbul'a gittiğinde bu olayın duyulması korkusundan dolayı telgrafi çektiğine pişman olmuş fakat zaten istediği izne de İstanbul'dan yine olumlu yanıt gelmemiştir.⁵¹⁴

Sadullah Paşa'nın 1886'da Ahmet Cevdet'e yazdığı ondan İstanbul'a dönüşü için aracı olmasını isteyen mektubunda “*evladım, ailem olmasa Azrail'i davet ederim*” gibi intihar eğilimlerini gösteren ifadeleri dikkat çeker. Padişaha Cevdet aracılığıyla vatana dönmesine niçin izin verilmediğini, suçunun kabahatinin ne olduğunu sorar.⁵¹⁵ Esasında Sadullah Paşa “hürriyetçi bir tip” olarak tanınmasına rağmen onun Abdülaziz'i deviren ihtilalci ekibin içinde faal olarak yer aldığına dair bir kanıt yoktur.⁵¹⁶ Fakat V. Murad'ın Mabeyn başkatibi iken meydana gelen Çerkez Hasan vakası⁵¹⁷ üzerine İstanbul'da güvenlik önlemlerinin arttırılmasına

⁵¹¹ Uzunçarşılı, s. 421.

⁵¹² Uzunçarşılı, s. 465.

⁵¹³ Uzunçarşılı, s. 434.

⁵¹⁴ Uzunçarşılı, s. 426 – 428.

⁵¹⁵ Uzunçarşılı, s. 477.

⁵¹⁶ Akyıldız, s. 243 – 244.

⁵¹⁷ 15 Haziran 1876'da Şehzade Yusuf İzzeddin'in özel maiyetinde yer alan ve Sultan Abdülaziz'in ikinci eşinin kardeşi olan Çerkez Hasan adındaki bir kişi Midhat Paşa'nın evinde gerçekleşen bakanlar toplantısını basarak Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa'yı öldürmüş ve birkaç kişiyi de yaralamıştı. Sultan Abdülaziz'in

dair Rüşdü Paşa'ya yazdığı bir resmi yazı onu ihtilalci kadro ile ilişkili göstermek için kullanılmış ve Paşa bundan dolayı itham edilmiş fakat Sadullah Paşa aleyhinde başka bir somut kanıt bulunamamıştır.⁵¹⁸ Le Figaro gazetesi Abdülhamid'in Sadullah Paşa'ya itimatsız olmasına rağmen onun kabiliyetini takdir ettiğinden ve liyakatini bildiğinden onu Arabistan'a sürmediğinden bahseder. Gazeteye göre Padişah görevi boyunca onu onurlandırmaya dikkat etmiş fakat yine de onun ailesini Babıali'de esir ve rehin tutup Paşa'nın İstanbul'a gelmesine ve ailesiyle görüşmesine müsaade vermemiştir.⁵¹⁹ Illustrated London News gazetesi daha ağır ve açık olarak Viyana'da çok sevilen Sadullah Paşa'nın, Abdülhamid'in kendisine İstanbul'a dönüşüne izin vermediğinden intihar ettiğini, onun V. Murad'ın katibi olduğu için yıllarca yabancı memleketlerde sürgünde yaşadığını yazar.⁵²⁰ Avrupa gazetelerinin ortak kanaati Sadullah Paşa'nın V. Murad'ın başkatibi olması sebebiyle Abdülhamid'in güven duymakta zorlandığı bir isim olduğudur. Bir Fransız gazetesi ise Babıali'nin son günlerde Avusturya'nın Selanik'i işgal niyeti ve Avusturya basınının aleyhteki neşriyatı sebebiyle sefiri azarlamasından dolayı sefirin üzüntülü olduğunu kaydeder.⁵²¹ Dönemin (Mart 1888) bir Rus gazetesinde Sadullah Paşa için *“zamanında V. Murad'ın başkatipliğini yapmasaydı şimdi Hariciye Nazırı hatta Sadrazam dahi olabilirdi”* notu düşülmüştür.⁵²² Sadullah Paşa'nın, zamanında Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın itimat ve teveccühünü kazanmış biri olmasının onun II. Abdülhamid dönemindeki kariyerine olumsuz etki yaptığı, Abdülaziz'in halli olayıyla ve biraderi V. Murad ile uzaktan yakından alakası olan kimselere karşı hiçbir şekilde itimadı olmayan Padişah Abdülhamid'in ona da şüpheli bir nazarla baktığı ve Sadullah Paşa'yı bu

ölümünden sorumlu tuttuklarından intikam almak için bu eylemi gerçekleştirdiği savunmasını yapan Çerkez Hasan olayın ardından yargılanarak asılmıştı. Bkz. Shaw, s. 208.

⁵¹⁸ Akyıldız, s. 52.

⁵¹⁹ Akyıldız, s. 184.

⁵²⁰ Akyıldız, s. 184.; Galib Bey, Sadullah Paşa'nın vatan hasreti ve vatani yeniden görmek isteği yolundaki girişimlerinin reddinin intiharla sonuçlandığını savunur. İstanbul'a gelmek talebiyle yazdığı dilekçelerin reddinin onu üzdüğünü söyler. Bkz. Galib, s. 103 – 104, 121.

⁵²¹ Akyıldız, s. 183.; Sadullah Paşa'ya Avusturya Gazetelerinin Osmanlı Hükümeti aleyhindeki yayınlarını dava etmek ve engellemek için Hariciye Nazırlığından talimat verilir. Paşa'nın girişimleri üzerine Avusturya makamlarının kendisine ülkelerinde matbuatın serbest olduğundan bahsettiği, esasında “söz konusu gazeteleri de zaten topu topu iki yüz kişinin okuduğundan meselenin büyütülmemesi” yolunda bir cevap verdiği nakledilir. Fakat Sadullah Paşa gerçekten de Avusturya basınında Osmanlı ile ilgili çıkan haberlerden dolayı endişelidir. Daha önce Sultan Murad'ı tedavi etmek için İstanbul'a gelen Avusturyalı Doktor Leidersdorf'un vefatı vesilesiyle Murad konusunun Avusturya basınında tekrar hatırlara gelmesi Sadullah Paşa'yı korkutmuştur. Kendisinin bu tarz yazıları engelleyememesi sebebiyle başının ağrıyacağından hatta Murad'ın katipliğini yaptığı için bu yazılarda bizzat teşvikinin olduğunun sanılmasından korktuğu anlaşılmaktadır. Bir Viyana gazetesinde vefat eden doktorun özgeçmişi verilirken onun İstanbul'da Sultan Murad'ı muayene ettiği ve tedavisinin mümkün olduğu yolunda rapor verdiği yazılır. Sadullah Paşa “her ne kadar Murad'ın hallinden dokuz ay sonra onun sıhhatine yeniden kavuştuğunu hususi surette duymuş olsa da” Viyana gazetesindeki bu ifadenin hakikate aykırı olduğunu, Avusturyalı Doktor'un bilakis Sultan Murad'ın tedavisinin mümkün olmadığı yolunda rapor vermiş olduğunu beyan ederek bu ifadelerin düzeltilmesi için ilgili gazeteye müracaatta bulunur. Bkz. Galib, s. 100 – 103.

⁵²² Akyıldız, s. 126.

sebepten asla İstanbul'a sokmadığı ileri sürülür.⁵²³ Ancak Abdülhamid yine de görüntüde Sadullah Paşa ile alakadar görünmekten de geri durmamış, Vakit gazetesinin bir nüshasında Sadullah Paşa'nın hastalandığı yayınlanınca ilgililere 20 Şubat 1880'de bir tezkire göndererek Berlin Sefaretinden keyfiyetin sorulması ve Paşa'ya “selam-ı şahane”sinin iletilmesini irade buyurmuştur. Görüntüdeki bu alakaya rağmen altı ay sonra rahatsızlığının tedavisi için Belçika'daki kaplıcalara gitmesine müsaade isteyen Sadullah Paşa'ya bunun için dahi görev yerinden ayrılabilmesine dair gerekli iznin verilmediği görülür.⁵²⁴

Bir süreliğine Paris'e firar edip yurtdışındaki muhalif Jön Türklere iltihak eden ve burada Ahmed Rıza'nın çıkardığı *Meşveret* gazetesinde II. Abdülhamid'i yeren ağır yazılar yazan Süleyman Nazif ise Paris'ten geri döndüğü zaman Bursa'da ikamete memur edilmişti.⁵²⁵ Sultan'ın hafiyesi Ahmed Celaleddin Paşa ile anlaşıp Bağdat mektupçuluğuna tayini şartıyla Avrupa'dan döneceğine söz veren Süleyman Nazif ne var ki memlekete geri döndüğünde isteğine nail olamamıştı. Çünkü Bağdat yerine Hüdavendigâr Vilayeti mektupçuluğuna tayin olunmuştu.⁵²⁶ Bağdat'a gitmek isterken bu şekilde Bursa'da ikamete memur edilen Diyarbakırlı Süleyman Nazif'in bu durumdan oldukça hoşnutsuz olduğu bilinmektedir. Kasım 1897'de Bursa'daki vazifesine başlayan Süleyman Nazif burada münzevi ve uyumsuz bir hayat yaşamış, vilayetin valileri ve yerli ahali ile anlaşamayarak onlarla kavga etmiş, hükümetin sürekli kendisini gözetim altında tuttuğunu hissetmiş ve bundan yakınmıştır. Artık Bursa'da “bir sürgün” olarak tanınan Süleyman Nazif kendisine gelen hususi mektupların bile önceden açılıp kontrol edildiğini fark etmiş ve bu tür baskılardan fevkalade bizar olmuştur.⁵²⁷

⁵²³ Uzunçarşılı, s. 421- 422.

⁵²⁴ Uzunçarşılı, s. 422 – 423.

⁵²⁵ Muhammet Gür, “Süleyman Nazif”, TDVİA, C. 38, İstanbul, 2010, s. 93.; İsmail Yaşayanlar, “Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hüdavendigâr Vilayeti Mektupçuluğu”, İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014, Bildiriler, C. 3., Ankara, 2015, s. 269 – 270.; Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa'nın teveccühünü kazanan Süleyman Nazif ilk başlarda bu vilayette katiplik, vilayet matbaası müdürlüğü ve vilayet gazetesi başyazarlığı yapmıştı. Daha sonra Musul Vali ve kumandanı Abdullah Paşa'nın hususi katibi olarak Musul ve Süleymaniye'de de bulunduysa da burada çok kalmayıp oradan İstanbul'a geçmişti. 1897 yılında ise Fransa'ya gittiği ve burada sekiz ay kaldığı söylenir. Ahmet Rıza'nın burada neşrettiği *Meşveret* gazetesinde muhalif yazılarına başlar. Yurda döndüğü zaman muhalif neşriyat yolundaki faaliyetlerine kolayca devam edebileceği endişesiyle İstanbul'da tutulmaz. Bu yüzden Bursa'da ikamete memur edilir. Fakat düşünülen bu önlem işe yaramamış gözükmektedir. Zira Süleyman Nazif bazen gizli ve bazen de açık olarak Bursa'da da yazılarını yazmaya ve çeşitli vasıtalarla yayınlamaya devam eder. Bkz. Şükrü Kurgan, Süleyman Nazif: Hayatı, Sanatı ve Eserleri, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 3 – 4.

⁵²⁶ Yaşayanlar, s. 270.

⁵²⁷ Yaşayanlar, s. 270 – 278.

2.2. Yıldız Mahkemesi Mahkumları

II. Abdülhamid'in Osmanlı Devletinde yaklaşık yetmiş yıldır unutulmuş olan "Padişah hal'i"⁵²⁸ uygulamasının 1876 yılında yeniden canlandırılarak üç ay gibi kısa bir süre içinde üst üste iki kez gerçekleşmesinden büyük tedirginlik ve rahatsızlık duyduğu, bu sebeple bir daha kimsenin böyle bir işe teşebbüs etmemesi ve bunun bir daha tekrarlanmaması için herkese büyük bir gözdağı vermek amacıyla olduğu söylenir.⁵²⁹ Onun iktidarını sağlamlaştırma ve saltanata yönelik potansiyel tehditleri bertaraf etme yolundaki tasarılarının 1881 yılında alenen kuvveden fiile çıktığı görülür. Bu yılın Haziran ayında Yıldız Sarayının yakınlarında kurulan özel bir mahkeme⁵³⁰ Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında hal edildikten sonra iddia edildiği gibi intihar etmediğini, kendisini hal' eden devlet ricalinin talimatıyla kasten öldürüldüğünü öne süren iddiaları tartışmaya açmıştır.⁵³¹ II. Abdülhamid bu mahkemede "veli-i maktul" sıfatıyla amcası Abdülaziz'i öldürdükleri iddia edilen kişilerden davacı olmuştur.⁵³² Bu kişilerin en başında olayda azmettirici olarak suçlanan Midhat Paşa gelmektedir.⁵³³

⁵²⁸ Devlet başkanının görevden alınması anlamına gelen bir İslam hukuku terimidir. Bkz. Mehmet Akif Aydın, "Hal'", TDVİA, C. 15., İstanbul, 1997, s. 218 – 221.

⁵²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Bekir Sıtkı Baykal eserlerinin önsözünde bu hususa dikkat çekmişlerdir. Bkz. Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, TTK, Ankara, 1967; Bekir Sıtkı Baykal, İbretnüma: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler, TTK, Ankara, 1968.

⁵³⁰ Fransa'nın İstanbul Konsolosluğu ikinci tercümanı Outrey'in Fransa Maslahatgüzarı Kont De Monthalon'a sunduğu rapora göre kendisinin Fransa hükümetinin emri doğrultusunda gözlemci olarak izlediği mahkeme Beşiktaş sirtlarında Malta Karakolunun yanında, Padişahın ikametgahı Yıldız Köşkü mülhakatının içinde olmamakla beraber yakınında bir yerde kurulmuştu. Civarı müfrezeler halinde sıralanmış askeri kordonla çevrilmişti. Mahkeme salonu bin beş yüz kişiyi alabilecek genişlikte bir çadırdı. Birinci celse 27 Haziran Pazartesi günü yaklaşık üç yüz kişilik bir dinleyici kitlesi önünde açılmıştı. İzlenimlerinde mahkemenin şeklen klasik bir ağır ceza mahkemesi olarak görünse de aslında olağanüstü bir divan olduğunun anlaşıldığını söyleyen ve tarafsızlığı konusunda çekinceleri olduğunu ima ederek duruşmalardan fazla tatmin olmuş gözükmeyen Outrey'e göre izleyicilerin çoğunluğu Padişahın yaverlerinden oluşuyordu. Mahkeme başkanının hemen arkasındaki bir kürsüde oturan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın baskı ve müdahaleleri mahkeme boyunca açıkça görülüyor ve hissediliyordu. Bkz. Bilal Şimşir, Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878 – 1884), Ankara 1970, s. 109, 113, 147.

⁵³¹ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", TDVİA, C. 1, İstanbul 1988, s. 184.; Georgeon, s. 136.

⁵³² Küçük, s. 184.

⁵³³ Outrey'in aktardığına göre "Padişahın sarayında" tutuklu olarak bekletilip mahkeme günü sırasıyla mahkeme salonuna çıkarılan sanıklar Midhat Paşa, Padişahın iki eniştesi Mahmud Paşa ile Nuri Paşa, zabitanan Necib ve Ali ile eski mabeynci Fahri Bey, Seyyit Bey, İzzet Bey ve uşaklardan Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmet idi. Mahkemeye Temyiz Mahkemesi reisi ulemadan Sururi Efendi başkanlık ediyor, yardımcılığını Christophorides Efendi, Hüseyin Bey, Macar mühtedisi Emin Bey, Ermeni Takvor Efendi ile Hacı Emin Efendi üstleniyordu. Savcılık makamında Latif Bey vardı. Sururi Efendi'nin Midhat Paşa ile daha önceden bir kişisel husumeti olduğu biliniyordu. Duruşma sırası Midhat Paşa'ya geldiğinde Paşa bu duruma itiraz etmiş ve Sururi Efendi bunun üzerine başkanlığı Christophorides Efendi'ye bırakıp çekilmişti. Sadece okunması iki saat süren ithamnameye göre Midhat Paşa, Sadrazam Rüşdü Paşa, Damad Mahmud Celaeddin Paşa, Damad Nuri Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam'ın bulunduğu bir komisyonun kararıyla Sultan Abdülaziz öldürülmüş, cinayet bunlar tarafından Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed adındaki uşaklara işlettirilmişti. Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed maktulün kol damarlarını bir çakı ile keserken Cezayirli Mustafa ile mabeynci Fahri maktulü bu esnada dizleri ve omuzlarından tutup zapt ederek cinayete yardımcı olmuşlar, Necib Bey ile Ali Bey de cinayet esnasında oda kapısında kılıçla beklemişlerdi. Rıfat adındaki bir şahit Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği esnasında Eşref adındaki birine Abdülaziz'i öldürdüğünü övünerek anlattığını iddia ediyordu. İthamnamede V.

İlk Osmanlı anayasasının hazırlanışı ve ilanındaki çaba ve çalışmalarıyla tanınan, parlamentonun bulunduğu meşrutî bir idarenin taraftarı olan ıslahatçı bürokrat Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid gözünde saltanata hatta tüm Osmanlı hanedanına yönelik potansiyel bir tehdit olarak görüldüğü malumdur.⁵³⁴ Tüm gücü tek bir elde, sarayda toplama arzusuyla hareket eden; bulunduğu Padişahlık makamını sembolik bir makam olmaktan ziyade aktif ve canlı bir icra makamı olarak kullanan II. Abdülhamid ile ıslahatçı liberal bürokrat Midhat Paşa'nın yönetim anlayışlarının birbiriyle zıt olduğu açıktır.⁵³⁵ II. Abdülhamid ilk başta "Midhat Paşa tehdidini" ilk Osmanlı Anayasasının 113. maddesini yasal dayanağı yaparak savuşturmaya çalışmış gözükmektedir. Midhat Paşa bir vapura bindirilerek Osmanlı hudutları dışına çıkartılmış ve bir süre Avrupa şehirlerinde resmen Osmanlı topraklarından atılmış bir siyasi sürgün olarak dolaşmıştır.⁵³⁶ Fakat gerek yerli gerekse de Avrupa kamuoyunun tepkileri ve bir eski Osmanlı Sadrazamının Avrupa şehirlerinde bu suretle dolaşarak bir ilgi odağı haline gelmesi Padişah Abdülhamid'i bu "yöntemden" vazgeçirmeye itmiş görünmektedir. Midhat Paşa'nın Osmanlı hudutları içinde Avrupa'dakinden daha "tehlikesiz" olacağı ve içeride daha kolay kontrol edilebileceği bir süre sonra keşfedilerek anlaşılmış olmalıdır.⁵³⁷ Nihayetinde Midhat Paşa'nın Avrupa sürgününe son verilir ve kendisi Girit'te ikamet ettirilmek üzere 1878 senesinin ikinci yarısında Osmanlı memleketine geri dönebilir.⁵³⁸ Bundan çok kısa bir süre sonra da Suriye Valiliğine ve ardından da o görevden alınarak Aydın Valiliğine tayin edilir.⁵³⁹ Bu, onun uzun soluklu bürokrasi kariyerindeki son görevi olacaktır. Avrupa'dan dönüşünü müteakip atandığı valilik görevleri esnasında da hakkındaki jurnaller ve aleyhindeki ihbarlar bitmez ve onun Padişah Abdülhamid'e hala bir tehdit olduğu fikrinin böylece canlı tutulduğu görülür.⁵⁴⁰

Murad ve validesi de itham edilse de eski sultanın malum olan sağlık durumu sebebiyle onların mahkemeye çıkmadığı ve mahkemede bu konunun gündeme gelmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Şimşir, s. 113 – 119, 143.; Georgeon, s. 136.; Şahit Rifat'ın anlattığı olayda geçen isim Uzunçarşılı tarafından Eşref değil Esad olarak verilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, s. 293 – 294.

⁵³⁴ Midhat Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Beylerin de zaman zaman iştirak ettiği hususi sohbet meclislerinde "niye *Âl-i Osman* olur da *Âl-i Midhat* olmaz?" şeklinde sözler sarf ederek Osmanlı Hanedanını sorguladığı, Fransa'daki Cumhuriyet rejimine öykünerek dostlarına Üçüncü Napolyon gibi önce Cumhurbaşkanı sonra da İmparator olacağından bahsettiği söylenir. Bkz. Öztuna, s. 340.

⁵³⁵ Öztuna, s. 339 – 340.; Karal, s. 11 – 13.

⁵³⁶ Napoli, Roma, Paris, Viyana, Londra, Marsilya şehirlerinde bulunmuş, en çok da Londra'da kalmıştı. Bu süre içerisinde Avrupa'ya Osmanlı'daki "Kanun-ı Esasî" çalışmalarını tanıtmış ve İngiltere kamuoyunu Osmanlı Devleti lehine çevirmek için çalışmalar yapmıştı. Bkz. Georgeon, s. 135.; Şimşir, s. 12.; İspanya şehirlerinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Turan Tufan, "Midhat Paşa'nın Azli ve Sürgününün İspanyol Basınındaki Yansımaları ve Paşa'nın İspanya Seyahati", History Studies, Volume 6, Issue 4, July 2014, ss. 201 – 218.

⁵³⁷ Georgeon, s. 135.; Şimşir, s. 12.

⁵³⁸ Şimşir, s. 12.

⁵³⁹ Georgeon, s. 135 – 136.

⁵⁴⁰ Suriye Valiliğindeyken valilik yetkilerinin genişletilmesini talep etmesinin Padişahı rahatsız ettiği söylenir. Ağustos 1880'de İstanbul'a daha da yakınlştırılmak maksadıyla Aydın Valiliğine kaydırılan Midhat Paşa'nın

Midhat Paşa Aydın valiliği görevini yürütürken sabık hükümdar Abdülaziz'in katli davasının Padişah Abdülhamid tarafından gündeme alındığı görülür. Padişah'ın görevlendirdiği adamların kendisini tutuklamak üzere İzmir'e geldiği istihbaratını alan Midhat Paşa kuşatılmak üzere olan hükümet konağından kaçarak Fransız Konsoloshanesine sığınır.⁵⁴¹ Fakat Fransa hükümeti ve diğer Avrupa ülkeleri Midhat Paşa'ya beklediği güvenceyi ve sığınma hakkını veremezler.⁵⁴² Osmanlı hükümetinin Midhat Paşa'yı bir politik suçlu ve siyasi sığınmacı değil cinayetle suçlanan bir zanlı pozisyonunda göstermeye çalışma çabası dikkat çekicidir. Durum iki ülke arasında daha büyük bir diplomatik krize sebep olmadan, Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa'nın kendisine vermiş olduğu güvence üzerine Midhat Paşa'nın Osmanlı hükümetine teslim olmasıyla çözülür.⁵⁴³ Midhat Paşa'nın böylece Yıldız Mahkemesine çıkarılmasına bir engel kalmaz. Fransız Konsoloshanesinden teslim alınan Midhat Paşa 1881 yılı Haziran ayının son günlerine doğru İstanbul'a getirilerek üç gün boyunca süren ve altı celsede tamamlanan mahkemede Abdülaziz'in katilinde "şerik-i cürüm" olmaktan suçlu bulunarak idama mahkum edilir.⁵⁴⁴ Hüküm, Paşa'nın itirazına rağmen Temyiz Mahkemesince de tasdik edilir.⁵⁴⁵ Padişah Abdülhamid bu mahkeme kararını Saray'da topladığı ulema heyetine ve daha sonra da devlet ricalinden oluşturulmuş bir yüksek heyete de sunarak onların da mütalaa ve reylerine başvurmuştur.⁵⁴⁶ Bu müzakerelerden de ekseriyetle mahkeme kararının aynen infaz olunmasına dair bir görüş çıkmasına⁵⁴⁷ rağmen II. Abdülhamid'in Yıldız Mahkemesinde verilen idam kararlarını hafifletme yoluna giderek ömür boyu hapse çevirdiği görülür.⁵⁴⁸ Padişahın bu tavrında uluslararası kamuoyunun tepkilerini düşünerek hareket etmesinin etkili olduğu ve Yıldız Mahkemesi mahkumlarının kamuoyu nezdinde kahramanlaştırılmasına mani olmak

1881 yılı başlarında İzmir'de Padişaha karşı suikast planları tasarladığı dedikoduları duyulur. Bu sıralarda Rus Çarı II. Aleksandr'ın bir suikasta kurban gitmiş olmasının II. Abdülhamid'i etkilemiş olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Georgeon, s. 136.

⁵⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987, s. 6 – 14. ; Şimşir, s. 39 – 40.

⁵⁴² Şimşir, s. 42 – 44.

⁵⁴³ İki ülkenin bu sıralarda Tunus meselesi sebebiyle bir ihtilaf içinde olduğu bilinmektedir. Fransız diplomatları hükümetlerine verdikleri raporlarda Osmanlı hükümetinin bu konuya dair ılımlı bir yaklaşım sergilediklerini, ismi açıklanmayan Saray'a yakın bir yetkilinin konunun iki ülke arasında "geçici bir bulut" olduğunu söylediğini, Fransa'nın Tunus işgali sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından protesto edilmesinin ve Padişahın konuya hassasiyetinin taşıdığı Halifelik sıfatından ileri geldiğini fakat aslında Tunus konusunda Fransa'ya bir zorluk çıkarmak taraftarı görünmediğini yazıyorlardı. İlgili belgeleri eserinde sunan Şimşir, "Tunus'un Midhat Paşa karşılığında Fransa'ya bırakıldığının" tam olarak iddia edilemeyeceğini fakat Sarayın Tunus meselesindeki tavrını yumuşatmasında bunun etkili olabileceğine dikkat çekmektedir. Bkz. Şimşir, s. 44, 51; 95.

⁵⁴⁴ Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, s. 307.

⁵⁴⁵ Uzunçarşılı, s. 310.

⁵⁴⁶ Uzunçarşılı, s. 318 – 321.

⁵⁴⁷ Uzunçarşılı, s. 319 – 320, 329.

⁵⁴⁸ Uzunçarşılı, s. 329.

saikıyla böyle davrandığı; idam cezalarını müebbet hapse tahvil ile meseleyi kamuoyu için bir süreliğine soğutarak unutturmak amacıyla olduğu düşünülür.⁵⁴⁹ İdamı müebbet hapse tahvil eden Sultan'ın kamuoyuna merhametini sergileme fırsatı bulduğu ve Yıldız Mahkemesinin tarafsızlığı konusundaki eleştirileri böylece boşa çıkarma amacıyla olduğu söylenir.⁵⁵⁰

Midhat Paşa'ya ilk başta idam cezasının affedildiği ve kendisinin bunun yerine “bir mahalle gönderileceği” söylense de bunun sadece sıradan bir sürgün olmadığı, ağır fiziki şartları barındıran bir kalebentlik cezası olduğu çok geçmeden anlaşılır.⁵⁵¹ Böylece Midhat Paşa, Yıldız Mahkemesinin diğer mahkumları ile beraber Cidde yakınlarındaki Taif'te bulunan kaleye hapsedilmek üzere Arabistan'a gönderilir.⁵⁵² Onun yaklaşık üç yıl kaldığı ve sonucunda ömrünün nihayet bulduğu yer olan Taif Kalesinden bir ara kaçırılmasına yönelik bazı girişimlerin olduğu fakat bunların sonuçsuz kaldığı anlaşılır.⁵⁵³ Bir süre sonra ağır bir hastalığa duçar olduğu duyulur.⁵⁵⁴ Ağır fiziki ve psikolojik şartlar altında tutulduğu kalede zehirlenme girişimleri ile de karşılaştığı fakat bunları atlatabildiği, ömrünün bu son günlerinde kendini

⁵⁴⁹ İstanbul'daki tüm elçilikler idamın engellenmesi için ortak hareket etmişler, İstanbul'daki en kıdemli elçi olan İran elçisi Muhsin Han'ı bu taleplerini dillendirmek için sözcü yapmışlardır. Fakat II. Abdülhamid ile görüşen İran elçisi hoş karşılanmaz. Padişah, İran hükümetinin kendi ülkesinde mahkemesiz olarak idam cezası verdiğine dikkat çekmiş ve elçilerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışamayacağını, af konusunun ancak kendi şahsına ait bir mesele olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, s. 329 – 330.; İngiltere haricindeki diğer devletlerin konu hakkında fazla ısrarcı olmaktan kaçındığı söylenir. İngiltere Hariciyesi Sultan'a Kraliçe'nin konu hakkındaki rahatsızlığının iletilmesini, hüküm infaz olunursa ağır bir sorumluluk doğacağını bildirilmesini istemiştir. Bkz. Şimşir, s. 61 – 63.

⁵⁵⁰ Georgeon, s. 137.

⁵⁵¹ Uzunçarşılı, s. 333.

⁵⁵² 28 Temmuz 1881'de, yine meşhur İzzeddin Vapuru ile Cidde'ye doğru yola çıkarıldıkları görülür. Bkz. Georgeon, s. 137.; Şimşir, s. 63.

⁵⁵³ Fransa'nın Cidde viskonsolosu Lostalot 4 Ocak 1883 tarihli Fransa Başbakanı ve Fransa Hariciye Nezaretine gönderdiği yazısında kendisine “Midhat Paşa ve iki suç ortağının” firarlarına yardımcı olması için teklifler geldiğini ve bunları reddettiğini ifade ediyordu. Fakat böyle bir işte Fransa hükümetinin menfaati olacaksa teklifte bulunanlarla yeniden temasa geçebileceğini bildirerek konu hakkında talimat beklediğini de yazıyordu. Lostalot'a Fransa hükümetinden gelen yanıtlarda onun tavrının tasvip edildiği ve aynı tavrı muhafaza etmesi yani böyle bir firara yardımcı olmak gibi bir işe asla girişilmemesi emredilmişti. Bkz. Şimşir, s. 153 – 159.; II. Abdülhamid'in Midhat Paşa konusunda daha çok İngiltere'den rahatsız olduğu ve bu konuda İngiltere'yi tehdit olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İngiliz konsolosunun Taif'teki mahkumların “rahat ve huzurları” hakkında malumat talep etmesinin Padişahı rahatsız ettiği, bu sıralarda Midhat Paşa'nın Taif'ten firar ettiğine dair şayiaların kendisine kadar ulaşmasının da onu huzursuz ettiği görülür. Yıldız'dan Hicaz Valisi Osman Paşa'ya hitaben 9 Mart 1884 tarihiyle yazılmış bir telgraf müsveddesinde yer alan ifadeler hayli ilginçtir. Buna göre Padişah, “*Şişko Mahmud ile Midhat katilleri*” eğer İngilizlerden cesaret bulup da firara cüret ederlerse bu durumu gören hanedan-ı Osmaniye'ye sadık askerinin iki firari katili de “hüküm-i kanun mucibince” tüfenkleriyle “*kettfeynlerinin orta yerini nişan alarak*” ortadan kaldırmalarının hanedan-ı Osmaniye'ye büyük hizmet olacağını, herkesin onların vücutlarının ortadan kalkmasından memnun olup bundan tüm hainlerin dehşet ve korkuya düşeceğini, bu ikisinin familyalarının dahi böylece huzura kavuşacağını açıkça söylemektedir. Bkz. Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Taif Mahkumları, s. 46 – 50.

⁵⁵⁴ İlk başta bir göz hastalığına yakalanmış, sonra da şirpençe olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı, s. 39- 40, 50.; Şimşir, s. 70.

tamamen dine ve maneviyata verdiği anlaşılır.⁵⁵⁵ 7 Mayıs 1884'te öldüğü haberi duyulur.⁵⁵⁶ Aynı davada yargılanıp suçlu bulunarak onunla birlikte Taif Kalesine hapsedilen Damad Mahmud Celaledin Paşa'nın da aynı sırada ölmesi⁵⁵⁷ bu ölümlerin doğal ölümler olmadığına, onların kalede boğdurularak öldürüldükleri bilgisinin doğruluğuna delil olarak görülür.⁵⁵⁸

Yıldız Mahkemesinin “Sultan Abdülaziz'in katilinde” azmettirici ve şerik olmaktan mahkum ettiği ve akabinde Padişah tarafından Taif'e sürülen iki Damad Paşa'nın nikahlarının da feshedilerek hanedan ile bağlarının bütünüyle kesilmek istendiği görülür. Sultan Abdülmecid'in sekiz kızından en büyüğü olup Damad Nuri Paşa ile evli olan Fatma Sultan bu feshi onaylamış ve Taif'e sürülen Nuri Paşa'yı hanedana ihanetle suçlamıştı.⁵⁵⁹ 1890 yılında Taif'te ölen Nuri Paşa'dan daha önce, 1883'te vefat eden Fatma Sultan'ın⁵⁶⁰ çocuğu yoktu.⁵⁶¹ Damad Mahmud Paşa'nın eşi Cemile Sultan'ın ise çocukları vardı ve kendisinin de nikahı düşmesine rağmen Taif'e gönderilen Damad Mahmud Paşa ile ilgisini kesmemişti.⁵⁶² Cemile Sultan öteden beri kocasının Abdülaziz vakası ile bir ilgisi olmadığını düşünüyor ve suçlamaları reddediyordu. Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan'a gönderdiği mektubunda kocasının ailesine bağlı olduğunu, onun Sultan Abdülaziz'in sadık bendelerinden olduğunu, ne hal vakasında ne de diğer hususlarda onun hiçbir dahli olmadığını, kocası hakkında söylenenleri asla kabul etmediğini söylüyordu.⁵⁶³ 8 Zilhicce 1298 tarihli bir yazıda “*Fethipaşazade Mahmud Paşa'nın hukuk-u medeniye'den sükutı cihetiyle uhdesinde bulunan Eyüp Körfezi vapurları*

⁵⁵⁵ Uzunçarşılı, s.40, 50.; Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa'nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mirat-ı Hayret); Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İkinci Cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 367 – 368.; Ali Haydar Midhat, The Life of Midhat Pasha, London, 1903, s. 248 – 251.

⁵⁵⁶ Şimşir, s. 70.

⁵⁵⁷ Şimşir eserinde kaynaklarından “bir iki hafta arayla Damad Mahmud ve Damad Nuri'nin de öldüğünün duyulduğunu” aktarır. Fakat Damad Mahmud Paşa'nın bir iki hafta sonra değil aynı gün öldüğü bilinmektedir. Ölüm tarihi 7 Mayıs'ı 8 Mayıs'a bağlayan gecedir. Ayrıca daha Taif'e gönderilirken yolculuk esnasında cinnet geçirerek akıl sağlığını kaybeden ve bu hali Taif'te de devam eden Damad Nuri'nin 1890 yılında bir hastalık sebebiyle Taif'te eceliyle vefat ettiği bilgisini Uzunçarşılı verir. Bkz. Şimşir, s. 71.; Uzunçarşılı, s. 58, 116.

⁵⁵⁸ Şimşir, s. 71; Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat'ın Osman Selim Kocahanoğlu tarafından yayına hazırlanan hatıratında Midhat Paşa ve Mahmud Paşa'ların boğdurularak öldürüldükleri anlatılır. İki paşanın da öldürülüşüne bilfiil iştirak ettikleri söylenen zabitanın rütbe, isim ve memleketleri bu eserde listelenmiştir. Midhat Paşa'nın kendisini öldürmeye gelen zabitanı teslimiyetle karşılarken, Damad Mahmud Paşa'nın direniş göstermeye çalıştığı ve onlarla epeyce boğuştuğu anlatılır. Bkz. Ali Haydar, s. 372 – 374.; The Life of Midhat Pasha, s. 254 – 255.; Uzunçarşılı, s. 57 – 58.

⁵⁵⁹ Öztuna, s. 501.

⁵⁶⁰ Uzunçarşılı, s. 131.

⁵⁶¹ Öztuna, s. 501.

⁵⁶² Öztuna, s. 501.

⁵⁶³ BOA, TS. MA. e. 1094 / 41 (Mektup üzerinde tarih yoktur. Fakat kataloglarda H. 29. 12. 1293 (15.01.1877) olarak verilmektedir.)

imtiyazının da infisahının tabii olduğu” söyleniyor ve Eyüp Körfezi Vapurları imtiyazının “Cemile Sultan’a ihale edildiği” bilgisi veriliyordu.⁵⁶⁴

Yıldız Mahkemesi mahkumları arasında Taif Kalesinden sağ çıkabilenler vardır. Sultan Abdülaziz’in mabeyincilerinden olup Yıldız Mahkemesinin mahkum ettiği isimler arasında yer alan Fahri Bey yirmi yedi sene Taif Kalesinde kalmış ve İstanbul’a meşrutiyetin yeniden ilanında, 1908’de dönebilmişti.⁵⁶⁵ Fahri Bey cinayete iştirak ettiği suçlamasını hiçbir zaman kabul etmemiş, Sultan Abdülaziz’e Feriye Sarayında yapılan saygısızlıklar ve kötü muamelelerden bahsettiği⁵⁶⁶ hatıratında da hadiseyi intihar şeklinde tasvir etmişti.⁵⁶⁷ Mahkemeye çıkarılmadan önce Çadır Köşküne celp edilip Pehlivan Mustafa gibi diğer tutuklularla beraber günler süren işkenceler ile sorgulandığını iddia eden Fahri Bey bu sorgulamalara bizzat Padişahın ve Mahmud Nedim Paşa’nın⁵⁶⁸ da iştirak ettiğini ve burada bizzat Padişah tarafından da darp edildiğini anlatmaktadır.⁵⁶⁹ Fahri Bey bu sorguda Padişahı en çok hiddetlendiren konunun Abdülaziz’in Feriye Sarayına geldiği sırada yanında getirdiği III. Selim’den kalan palasının ondan ne için alındığı konusu olduğunu söyler. Abdülaziz’in bu suretle savunmasız bırakıldığı yolundaki suçlamaları yersiz bulduğunu savunmakla birlikte kendisinin bu konuda bir dahli olmadığını, merhumun palayı kendisinin teslim etmiş olduğunu iddia eder.⁵⁷⁰ Onun hatıratındaki iddiasına göre Çadır Köşkündeki sorgulamalarda Padişah olayın cinayet olduğu şeklinde ifade verilmesini istemiş, işkenceler sonuç vermeyince Fahri Bey’i idamdan kurtaracağını ve ailesiyle birlikte İzmir’e veya başka “bir tarafa yollayarak” meseleyi kapatacağını ve daha sonra da onu İstanbul’a yine geri alacağını vadetmiştir.⁵⁷¹ Ayrıca Padişah bu işten maksadının “bazı hainlerin kafasını ezmek” olduğunu, bu yüzden kendisine

⁵⁶⁴ BOA, MB.İ. 84 / 31 (H. 08.12.1298/M. 01.11. 1881).

⁵⁶⁵ Uzunçarşılı, s. 134.

⁵⁶⁶ Ondan nakledilene göre Kolağası Namık Paşazade Ali ve özellikle de Binbaşı İzzet bu kötü muamelede başı çeken isimlerdir. Hatta kendisi Abdülaziz’i odasında kanlar içinde bulduktan sonra Binbaşı İzzet’e koşup durumu haber vermiş ve hekim istemiş fakat Binbaşı İzzet “*hekim mekim yoktur*” diyerek onu terslemiş, odada feryat eden Abdülaziz’in halkına kaba muamelelerine yine devam etmişti. Bkz. Baykal, s. 6 – 17.; Bunlardan Namık Paşazade Ali’nin 1888’de biraderi Cemil Paşa’nın Hicaz Valiliği görevini yürüttüğü sırada mahpus bulunduğu Taif Kalesinden çıkıp Medine’de oturmasına müsaade edildiği ve 1908’de de İstanbul’a dönebildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Binbaşı İzzet ise on sene kalebentlik cezası ile geldiği Taif Kalesinden ceza müddetinin bitmesine rağmen salınmamış ve 1903’te burada ölmüştür. Bkz. Uzunçarşılı, s. 137 – 138.

⁵⁶⁷ Baykal, s. 15 – 16.

⁵⁶⁸ Sultan Abdülaziz zamanında sadaret makamında bulunmuş, II. Abdülhamid devrinde Dahiliye Nazırlığı görevini yürütmüş, 1883’te vefat etmiş Osmanlı devlet adamı. Abdülaziz devrindeki sadareti Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa’nın etkileriyle başlayan İstanbul’daki medrese ayaklanması sonucunda 11 Mayıs 1876’da azledilmesiyle son bulmuştu. Bkz. Ali Akyıldız, “Mahmud Nedim Paşa”, TDVİA, C. 27, Ankara, 2003, s. 374 – 376.

⁵⁶⁹ Baykal, s. 21 – 30.

⁵⁷⁰ Baykal, s. 14, 21.

⁵⁷¹ Baykal, s. 30, 36.

muhbirlik yapmasının faydalı olacağını söylemiştir.⁵⁷² Fakat Fahri Bey'in mahkemede de tavrını sürdürdüğü ve Abdülaziz'in kendisinin de suç ortağı olduğu bir cinayete kurban gittiği suçlamalarını kabul etmediği görülür.⁵⁷³

Fahri Bey'in anlattığına göre Taif mahkumları Hicri 1298 yılının Ramazan ayında Taif'e doğru yola çıkmışlar, vapurları yolda Rodos ve Port Said'te mola vermişti.⁵⁷⁴ Cidde'ye vardıklarında Ömer Nasif adlı tüccarın konağında götürülüp buradaki karakollarda başlarında bir hayli zaptiye neferi ve muhafız olduğu halde konaklamışlar, ertesi günü hareket edip oradan Mekke'ye geçtiklerinde ihram giyip Kabe'yi ziyaret etmek istediyseler de bu talepleri reddedilmiş, Taif'e vardıklarında bir tören ile Mekke Şerifi Abdülmüttalib ve Vali Safvet Paşa'nın huzuruna çıkartılıp onların elini öpmüşlerdi.⁵⁷⁵ Hapsedildikleri kale sıkı bir şekilde korunuyor, dışarı ile muhabereye kesinlikle izin verilmiyor, kaleye çeşitli vesilelerle girip çıkan aşçı gibi kimselerin üzerleri her seferinde sıkıca aranıyordu. Fakat Fahri Bey buna rağmen Allah'ın yardımıyla muhabere için yine de vasıtalar bulabildiklerini, kendilerine kaledeki taburun doktorlarından Trabzonlu Salih Efendi ve aşçı Sofu Mehmed Ağa'nın iyi davranarak yardımcı olduklarını söylüyordu.⁵⁷⁶

Fahri Bey hatıratında hapisane arkadaşları Pehlivan Mustafa, Boyabadlı Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa⁵⁷⁷ adına tutulmuş ve altında şahit olarak Midhat Paşa, eski Şeyhülislam Hayrullah Efendi⁵⁷⁸, eski serasker Mahmud Celaleddin Paşa ve diğer mahkumların da imza ve

⁵⁷² Baykal, s. 26.

⁵⁷³ Mahkemedeki savunması için bkz. Baykal, s. 47 – 61.

⁵⁷⁴ Baykal, s. 62.

⁵⁷⁵ Baykal, s. 62 – 63.

⁵⁷⁶ Baykal, s. 63 – 64.

⁵⁷⁷ Daha önce Sultan Murad'ın veliahtlığı zamanında onun Kurbağalıdere'deki çiftliğinde hizmet eden bu üç isim Sultan Abdülaziz tahttan indirilip Feriye Sarayına nakledilince kendilerine tahsis edilen yüksek maaşlarla "Abdülaziz'in hizmetine" tayin edilmişler ve Feriye Sarayına gönderilmişlerdi. Kendilerinin daha önce Sultan Murad'ın hususi hizmetinde bulunması ve Abdülaziz'in nakledildiği Feriye Sarayına statülerine göre gayet yüksek olan maaşlarla tayin edilmeleri cinayet tezini destekleyenlerin dikkatleri çektiği bir husustur. Bkz. Öztuna, s. 222; Yıldız Mahkemesinin cinayet suçlamasıyla mahkum ettiği Pehlivan Mustafa 1891 yılında Taif Kalesinde altmış beş yaşındayken vefat etmiştir. Cinayete iştirak etmekle suçlanan Boyabadlı Hacı Mehmed Taif Kalesinde yirmi yedi sene hapis kaldıktan sonra meşrutiyetin yeniden ilanı ile 1908'de memleketine geri dönebilmiştir. Cezayirli Mustafa da aynı şekilde 1908'de serbest kalarak İstanbul'a geri dönebilmiştir. Bunlardan başka Seyyit Bey de vakada medhali görülerek Yıldız Mahkemesine çıkarılmış ve mahkum olarak Taif Kalesinde 1898'de vefat etmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, s. 135, 138 – 140.

⁵⁷⁸ Önce Sultan Abdülaziz'in sonra da V. Murad'ın hal' fetvalarını veren ve "Abdülaziz'in katilinde" de iştiraki görülerek suçlanan Hasan Hayrullah Efendi buna rağmen mahkemeye çıkarılmamıştı. 26 Temmuz 1877'de meşihat makamından azledilmiş olan Hayrullah Efendi bir süre İstanbul'da kalıp Abdülhamid'in yaptığı istişare toplantılarına katılmaya devam etmekle beraber sonradan kendi isteğiyle Medine'ye gitmiş ve şeyhülharem tayin edilmişti. Ancak Mekke Şerifliğine Abdülmüttalib Efendi'nin gelmesiyle buradaki zor günleri başlamış, Haziran 1880'de şeyhülharemlik vazifesi üzerinden alınmış ve sonra da Taif Kalesine gönderilerek Midhat Paşa ve arkadaşlarının yanına hapsedilmişti. Şerif Abdülmüttalib, Hasan Hayrullah Efendi'nin Abdülaziz'in halli

mühürleri olan tutanakları sunmaktadır. Bu tutanaklarda bu üç kişinin İstanbul'daki ifadelerini işkence altında vermiş olduklarını anlattıkları ve Abdülaziz'i katlettikleri şeklindeki geçmiş ifadelerini reddettikleri görülmektedir.⁵⁷⁹

1876 yılında meydana gelen olaylarda adı sıkça geçmesine rağmen eski Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın ilerleyen yaşı ve hastalığı sebebiyle Yıldız Mahkemesine çıkartılamadığı görülür.⁵⁸⁰ Sadarettin azledildikten sonra İstanbul'da kalması da Padişah tarafından istenilmeyen⁵⁸¹ ve bu sebeple Payitaht'ı terk eden Mütercim Rüşdü Paşa'nın Abdülaziz davasının açıldığı sıralarda Manisa'daki çiftliğinde ikamet etmekte olduğu

vakasındaki rolüne vurgu yaparak onun aleyhinde II. Abdülhamid'e pek çok jurnal sunmuştu. Abdülmüttalib Efendi'nin Abdülaziz'in halli esnasında bu konu sebebiyle o dönem şeyhülislam olan Hayrullah Efendi ile ihtilafa düşerek hal'in gerçekleşmesine itirazlar sunduğu biliniyordu. Böylece Hayrullah Efendi Yıldız Mahkemesi mahkumlarının arasına sonradan dahil edilmiş ve 1898 yılında da Taif Kalesinde vefat etmişti. Onun ilk başta davada adının sıkça geçmesine rağmen mahkemeye çağırılmamasının bulunduğu dini makama saygıdan kaynaklandığını söyleyenler vardır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani", TDVİA, C. 17, İstanbul, 1998, s. 75 – 76.; İbrahim Akkurt, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 67 – 70, 89.; Uzunçarşılı, s. 132.

⁵⁷⁹ Tutanakların tarihinin 5 - 9 Şevval 1298 (Eylül 1881) olduğu görülmektedir. Bkz. Baykal, s. 68 – 83.

⁵⁸⁰ İnal, Midhat Paşa'nın *Mirat-ı Hayret* isimli hatıratından alıntılararak Midhat Paşa'nın "*Rüşdü Paşa gibi uzun yıllar devlete hizmet etmiş seksen yaşında bir adama kötü muamelede bulunulmasından, haksız yere Manisa'ya nefy edilmesinden, altı aydan beri hasta ve döşekte olan Paşa'nın hanesine bile polis ve jandarma neferi gönderilip İzmir'e götürülüp sorgulanmasından*" yakındığını nakletmektedir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, C. 1., 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 1982, s. 134 – 135.

⁵⁸¹ Mehmed Memduh Paşa eserinde Rüşdü Paşa'nın İstanbul'daki mevcudiyetinin Padişahın vehmini tahrik ettiğini ve onun bu yüzden İstanbul'dan uzaklaştırıldığını söyler. Bkz. Esvât-ı Sudur, s. 85.

bilinmektedir.⁵⁸² Onun ömrünün son yıllarını geçirdiği Manisa’da sıkı bir takip altında olduğu görülmektedir.⁵⁸³

⁵⁸² Çağatay Uluçay’ın “Yeni ve Yakınçağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler” adlı makalesinin sonundaki sürgünler kronolojisinde Rüşdü Paşa’nın da adı geçmektedir. Mütercim Rüşdü Paşa’nın 1878’de Manisa’ya geldiği ve 1882’de burada vefat ettiği kaydedilmiştir. Bkz. Çağatay Uluçay, “Sürgünler: Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, Belleten, C. XV., S. 60, Ankara, Ekim 1951., s. 591.; İnal, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa’nın “*Suavi vakası sırasında Başvekil bulunan Sadık Paşa’yı Dahiliye Nazırlığına tayin ettirmek, Suavi avanesini af ettirmek istemek gibi şayan-ı hayret hallerinin*” Padişahın büsbütün kuşkusunu çekip ona olan emniyetini tamamen kaybettirmesine yol açtığını ve sonunda bu durumun Rüşdü Paşa’nın sadarettten hatta Payitahttan ayrılmasına sebep olduğunu kaydeder. İnal durumu “*hal vakasında bulunanların her biri bir tarafa defedildiği halde onlardan daha yüksek mevkide bulunan Rüşdü Paşa’nın hala merkezde kalması ve burada halk ile ihtilalı Padişah tarafından tehlikeli görünüyordu, şifahen ve tahriren vaki olan maruzatına itimat edilmeyerek merkez-i saltanattan uzaklaştırılması için vesile aranmaya kalkışıldı*” diye aktarmaktadır. Onun İstanbul’dan çıkarılması için Sadrazam Safvet Paşa’ya emir verilmiş fakat Safvet Paşa bunu yerine getirmeye direnince azledilmiş, yerine getirilen Hayreddin Paşa’dan da aynı şey istenince Hayreddin Paşa keyfiyetten Rüşdü Paşa’yı haberdar edip saraya çıkıp tazimde bulunmasını aksi halde kendisi için gidişatın kötü olduğu yönünde onu uyarmıştır. Bu gelişmeleri gören Mütercim Rüşdü Paşa’nın resmen Padişah tarafından sürülmeden erken davranarak kendisinin İstanbul’dan ayrılmak için izin istediği söylenir. Rüşdü Paşa önce Bursa’ya gitmeyi düşünürken oğlu Süleyman Reşad “*Bursa, İstanbul’un bir mahallesi hükmündedir, orada da rahat edemezsin, Manisa biraz daha uzaktır, orada tarlalarımız da vardır, gidişine böylece bir bahane daha olur*” şeklinde bir öneride bulunmuştur. Rüşdü Paşa da saraya gönderdiği tezkirede “*üç senedir müptela olduğu sinir illetinden kurtulmak için doktorların da tebdil-i hava önerisiyle denizden uzak olan Manisa havasının kendisine iyi geleceğinden*” bahisle Manisa’ya gidiş için müsaade istemiştir. Padişah bundan memnun olarak kendisine üç yüz lira harcırah yollamış ve vapurun hazırlanması için emir vermiş, İzmir’e Rüşdü Paşa’nın gelmekte olduğu haber verilmiş ve karşılanması için telgraflar yollanmıştır. İnal, Rüşdü Paşa’nın oğlu Reşad’dan aktararak Paşa’nın Manisa’da hasta yatağında yatarken kendi harem ağalarından “*Said namında bir şakinin*” elinden bir saldırı teşebbüsüne uğradığını, o esnada orada olan bir kadının hücumu ile bundan kurtulduğunu ve bağrıışmalar neticesinde zaptiyelerin müdahale ettiğini aktarır. Rüşdü Paşa’ya saldırmak isteyen Şaki Said önce İstanbul’a celp edilmiş, sonra 500 kuruş “*çıraklık maaşı*” tahsis edilerek Medine-i Münevvere’ye gönderilmiştir. İnal böyle bir cürmü işleyen kişinin tahsisat bağlanarak Medine-i Münevvere gibi yüce bir mahalle gönderilmesine anlam veremediğini belirtir. Bkz. İnal, 127, 132 – 136.; Rüşdü Paşa’nın Manisa’daki çiftliğinin Manisa kazasının Belen nahiyesine bağlı (bugünkü Saruhanlı’da) Koldere’deki bir çiftlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu verimli çiftliğin Karaosmanoğlu Ailesinin elinden çıktıktan hemen veya biraz sonra Rüştü Paşa’nın eline geçtiği bilgisi veriliyor. Daha sonra Balyozzade Karabet ve Matyos kardeşler çiftliği Paşa’nın oğlu Reşad Bey’den alacaklardır. Bkz. Ferhat Berber, “II. Abdülhamid’e Satılan Bir Çiftliğin Hikayesi ve Düşündürdükleri”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 20, 2014, s. 28.; Bu satın alma 1880’lerin sonunda gerçekleşmiştir. Bkz. Berber, “Osmanlı Ermenisi Bir Ailenin Serencamı: Balyozzadeler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX/2, 2015, s. 433.

⁵⁸³ 12 Teşrin-i sani 1296’da Rüşdü Paşa’ya mabeyinden gönderilen bir telgrafta bazı ecnebilerin ıslahat vesilesiyle “o taraflara” seyahat etmek üzere bulundukları ve bunların bazı layihalar hazırlamak niyetinde olduklarının istihbar olunduğu; Paşa’nın böyle tekliflere karşılık vermeyeceğinden şüphe duyulmamasına rağmen hastalığının tesiri sebebiyle bu gelenlere sehven de olsa bir cevap, bir karşılık, bir malumat vermemesine dair uyarı yapılmıştır. Paşa buna yazdığı cevapta asıl ıslahatın ecnebilerin umur-ı dahiliyeye müdahale etmeye son vermeleri olacağını, kendisinin “o makulelerle” görüşmekten zaten geri duran biri olduğunu ifade etmekle birlikte ağırlaşan hastalığından dolayı haremde bir odada on bir aydan beri esir-i firaş olduğunu, geleceği söylenen şahıslarla mülakat değil muhaberede bulunmasının bile mümkün olmadığını ancak yine de haber verilip uyarıldığı için teşekkür ettiğini söylemiştir. (İngiltere’nin eski Bahriye Nazırı Lord Smit’in bu niyetle dolaşan kişi olduğunu İnal söylüyor). Bkz. İnal, 135 – 136.; İzmir Kumandanlığına Kurena-yı Hazret-i Şehriyariden Ragıb’ın yazdığı yazıda şöyle deniyor: “Rüşdü Paşa’nın Manisa’da hüs-ü muhafazasına ve Midhat Paşa gibi bir tarafa firar etmemesine fevkalade itina ve dikkat olunması iktiza eder. Paşa-yı müşarünileyhin muhafazasına memur olan zevata evamir-i şedide ve katiye itasıyla beraber firarı takdirinde haklarında şiddetle muamele olunacağını suret-i katide beyan ve işar etmeniz emirdir.” Bkz. BOA, YEE. 18 / 92, 1. (25.09.1298/ 21.08.1881).

Abdülaziz Davasının gündeme gelmesi üzerine Manisa'dan İzmir'e celp edilip sorgulansa da sorgu heyetine tatmin edici yanıtlar vermemiş⁵⁸⁴ ve ömrünün nihayet bulacağı yer olan Manisa'ya geri gönderilmiştir.⁵⁸⁵

II. Abdülhamid'in Yıldız Mahkemesiyle devlet üzerindeki otoritesini pekiştirdiği ve devlet ricali arasındaki muhaliflerini bertaraf ederek saltanatını tahkim ettiği görülür. Yıldız Mahkemesi'nin sıradan bir cinayet davası olmadığı ve politik bir yönü olduğu açıktır. II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nde 1876 yılına kadar uzun bir süredir unutulmuş olan Padişah halli ve katli meselesinin yeniden diriltilmesine müsamaha göstermeyeceğini ve bu amaçta olanlarla mücadele edebileceği iradesini ortaya koyduğu görülür. Onun Padişahlık makamının sembolik bir makam şekline bürünmesine müsaade etme niyetinde olmadığını bu mahkeme vesilesiyle gösterdiği görülür.

⁵⁸⁴ Rumi 22 Mayıs 1297 – 27 Mayıs 1297 (3 – 8 Haziran 1881) tarihleri arasında yapıldığı anlaşılan sorgulamanın tutanaklarını Uzunçarşılı eserinde vermiştir. Rüşdü Paşa'nın çoğu soruya bilmediği, hatırlamadığı, bahsedilenlerin "Saray'ın umuruna ait" meseleler olduğu, alakasının olmadığı gibi kısa cevaplar verdiği görülmektedir. Abdülaziz'in katledildiğine deliller sunan sorguculara kimi zaman da "sebepler olanlara" lanet ettiğini söyleyerek cevap vermiştir. Sorular arasında Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed gibi "vahşi adamların" Sultan Abdülaziz'in hizmetine ne amaçla verildiği, bunun Rüşdü Paşa'nın da dahil olduğu bir komisyonun kararıyla gerçekleştiği iddiasının doğru olup olmadığı, Çerkez Hasan'ın niçin bir mahkeme kararı olmaksızın idam edildiği, Abdülaziz vakasının gerçekleştiği gün odasından çıkarılıp karakola taşınan ve burada çullar üzerine yatırılarak can çekişmekte olduğu ifade edilen Sultan Abdülaziz'e gerekli tıbbi müdahalenin niçin yapılmadığı ve bir Osmanlı Padişahına yakışır muamelenin niçin ifa edilmediği, Abdülaziz'in cesedinde olduğu söylenen darp ve yara izlerine ne deneceği ve bu hususların o vakit niçin sorulmadığı, Zevkiyab Kalfa'nın vakanın gerçekleştiği an bir adamın Abdülaziz'in odasının penceresinden hızlıca çıkıp kaçmakta olduğuna şahitlik ettiğini ve sonradan şüphelilerle yüzleştirildiğinde bunun Cezayirli Mustafa olduğunu tespit ettiğini ve Rüşdü Paşa'nın bir suikast olduğu anlaşılan bu durum karşısında ne diyeceği gibi sualler vardır. Ayrıca Rüşdü Paşa'ya Midhat Paşa'nın V. Murad'ın hallinin gerçekleşmesinden sonra durum müzakere edilirken "saltanat-ı seniyye'nin inkılabına" yani bir cumhuriyet idaresi tesisine dair "tefevvühhatta" bulunduğunu Nuri Paşa'nın işittiğini, Nuri Paşa bunun üzerine itiraz edip savunmaya kalkışacakken Midhat Paşa'nın "mühim müzakeremiz vardır" diyerek kendisinin dışarı çıkarıldığını beyan ettiği, Rüşdü Paşa'nın bu konuda ne diyeceği, Sultan Murad Murad Nisbete Kasr-ı Hümayununda verilecek bir davette şehzadelere suikast düzenlenmesinin planlanarak saltanat-ı seniyye'nin umumunun ortadan kaldırılmasının kendisinin de dahil olduğu komisyonca planlandığı iddiaları ve bunun Murad ve Validesinin emriyle olup olmadığı gibi sorular yöneltilmiştir. Tutanaklar için Bkz. Uzunçarşılı, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar, s. 119 – 167.

⁵⁸⁵ İnal, s. 134 – 135.

2.3. Jön Türk Hareketine Karşı İzlenen Sürgün Politikası

Midhat Paşa sadareten azil ile Avrupa'ya sürgün olarak gönderildiği zaman buna halktan ses getirici bir tepki gelmediği, sadece bazı Harbiye Mektebi talebelerinin Saray aleyhinde fayda vermeyen bazı nümayişler icra ettiği fakat bunlardan “*birkaçının Akka Kalesine nefyedilmesi*” suretiyle bu cılız seslerin de bastırıldığı söylenir.⁵⁸⁶ O zamanlar Harbiye Mektebinden çıkan bu cılız seslerin aslında sadece üç kişilik bir gizli talebe cemiyetinden ibaret olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁸⁷ Yine 1879'da Konya'da meşruti idare taraftarı bir grubun varlığının görüldüğü fakat bunun da o yıllarda henüz taze olan I. Meşruiyet deneyiminin heyecanı ile ortaya çıkmış çok dar bir çevre olduğu fark edilmektedir.⁵⁸⁸ Sultan Abdülaziz döneminden beri, Osmanlı Devletinde mutlakiyetçi bir idarenin yerine meşruti bir idare tarzının tesis edilmesi için çalışan ıslahat taraftarı Genç Osmanlılar hareketinin⁵⁸⁹ artık büyük bir sessizlik dönemine girdiği ve varlığını gösteremediği anlaşılmaktadır. Yıldız Mahkemesi vesilesiyle Osmanlı Devleti'nde meşruti idare taraftarlarının en başında gelen Midhat Paşa

⁵⁸⁶ Kuran, s. 16.; Bundan birkaç ay sonra yine bir Harbiye talebesinin ele geçirilen evrakı arasında “Abdülhamid'i tahttan indirmek ve Hilafeti Osmanlılarından alarak Mekke Emiri Şerif Abdülmüttalib'e vermek” tasarılarını barındıran gizli bir planın deşifre olduğu söylenir. Bkz. İter Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 29, S. 1-4, İstanbul, 1969, s. 178.

⁵⁸⁷ Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 6. Baskı, İmge, Ankara, 2011, s. 48.

⁵⁸⁸ Serhat Aslaner, “Taşrada Jön Türklük Yahut Meşrutiyyet Fikrinin Konya'ya İntikali”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 13, S. 25, 2008, s. 77.

⁵⁸⁹ Namık Kemal'in de aralarında olduğu altı genç 1865'te İstanbul'da Belgrat Ormanında toplanarak İttifak-ı Hamiyet adında gizli bir cemiyet kurdular. Dönemin önde gelen devlet adamları Âli ve Fuat Paşa'ların icraatlarından duydukları hoşnutsuzluk ortak noktalarıydı. Basın üzerinde kurulan engel ve yasaklamalardan şikayetçiydiler. Bab-ı Ali'yi Avrupa'ya karşı tavizkar buluyorlar ve 1860 – 1864 yılları arasında Lübnan, Romanya, Karadağ, Sırbistan bölgelerinde başlayan özerklik hareketleri sebebiyle devletin bir dağılma dönemine girdiğini düşünerek bundan endişelerini izhar ediyorlardı. Onlara göre bu problemin önüne geçmek için baskıcı bir idare yerine liberal bir idare tesis edilmeli ve tüm halka siyasi haklar verilmeliydi. Böylece Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devletine müdahalelerin de önü alınabilirdi. İstanbul'daki Fuat Paşa ile kişisel çekişmeleri olan ve 1867'de Paris'te maddi açıdan gayet rahat bir sürgün yaşayan Mısır Prenslerinden Mustafa Fazıl Paşa da bu harekete arka çıktı ve onları destekleyerek himaye etti. Fazıl Paşa Paris'te yayınladığı Fransızca yazılarda kendisini “Genç Türkiye Partisi'nin” temsilcisi olarak tanıtmaya başladı. Sonradan Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'nin Paris'e kaçıp ona katılmasıyla bu hareket adını Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne çevirerek yeniden kurulmuş oldu. Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar adıyla anılan muhalif Osmanlıların Avrupa'da “Genç” ismiyle kurulmuş siyasi hareketlerden esinlendikleri söylenir. Avrupa'da 19. yüzyılda feodaliteye karşı mücadele eden liberal hareketler “Genç” adıyla anılıyordu. Bunların en meşhurları İtalya'yı Cumhuriyet yönetimi altında birleştirmeyi amaçlayan 1831'de Mazzini tarafından kurulmuş “Genç İtalya” örgütüydü. Bkz. Akşin, s. 45 – 46.; Mustafa Fazıl Paşa 1866 tarihli bir fermanla Mısır idaresi üzerindeki veraset hakkından büyük biraderi İsmail Paşa ve ailesi lehine olarak mahrum bırakılmıştı. Mısır'da valilik böylece artık ekberiyet olarak Kavalalılar en yaşlı üyesine intikal etmeyecek, evladiyet olarak İsmail Paşa'nın oğluna geçecek ve onların soyundan devan edecekti. İsmail Paşa tarafından Mısır'da bulunmasına da müsaade edilmeyen fakat buna karşılık Mısır hazinesinden tazminat olarak yüklü miktarda bir meblağ alan Mustafa Fazıl Paşa kendisine Paris'te bir hayat kurmuş ve sermayesini Avrupa'ya fırar eden muhalif Osmanlı aydınlarını örgütlemeye harcamıştı. Fazıl Paşa'nın daha sonra Sultan Abdülaziz ile anlaşış İstanbul'a dönmesiyle onun finanse ettiği Genç Osmanlılar da büyük maddi sıkıntıya düştüler ve faaliyetlerini yürütmekte epey zorluk çekmeye başladılar. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867- 1967), Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985, s. 23 – 24, 69 – 70.; Tufan Buzpınar, “Mustafa Fâzıl Paşa”, TDVİA, C. 31, İstanbul, 2006, s. 300 – 301.

tamamen bertaraf edilmiş, Genç Osmanlılar hareketinin iki önemli simge ismi Namık Kemal ile Ziya Paşa ise birer memuriyete tayin ile taşrada tutularak İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardı.⁵⁹⁰

Muhalliflerin bu sessizliği 1889 yılına kadar sürmüş gözükmemektedir. Nitekim sessizliğin bozulması için yeterli sebepler de bu zaman aralığında oluşmuş gözükmemektedir. Muhalliflerin tek motivasyonu artık sadece II. Abdülhamid'in otokratik idare tarzına karşı "hürriyet" talep etmek değil; Berlin Kongresiyle başlayan kayıplar, Tunus ve Mısır'da hakimiyetin kaybedilmesi, Berlin Kongresi ile özerkleşen Doğu Rumeli'nin 1885'te kıyam ederek fiilen Bulgaristan'a ilthak olması gibi gelişmeler karşısında "devleti kurtarma" fikri de olmuştur.⁵⁹¹ Nihayetinde 1889 yılına gelindiğinde Askerî Tıbbiye'de İshak Sükuti, Mehmet Reşid, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali adındaki talebelerin sonradan İttihat ve Terakki ismini alacak⁵⁹² olan gizli "İttihad-ı Osmani" örgütünü kurmalarıyla bir ikinci dalga Genç Osmanlılar hareketinin ortaya çıktığı ve bu dönemden itibaren gittikçe yayılan bu hareketle ilişkili olanların artık daha çok Jön Türk adıyla anıldıkları görülmektedir.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Kuran, s. 26.

⁵⁹¹ Akşin, s. 48.; Balkan kökenli öğrencilerin meşrutiyetin iadesini sağlamak ve Abdülhamid'in otokratik rejimine son vermek gayesiyle teşkil edilen gizli cemiyetlere yoğun ilgi ve katılım göstermesinin sebepleri arasında bu husus da gösterilir. Bkz. Turan, s. 182.

⁵⁹² Bursa'da muallimlik ve Maarif Müdürlüğü yaparken 1889'da Paris Sergisini ziyaret için Fransa'ya giden fakat geri dönmeyerek kendini orada pozitivizm akımıyla ilgili çalışmalara adanmış Ahmed Rıza Bey'in bu ismin oluşmasında payı büyüktür. İsim 1895 (muhtemelen) yılında Paris'teki Ahmed Rıza Bey ile İstanbul'daki muhalif gençlerin birbirleriyle haberleşmeleri ve istişareleri sonucunda oluşmuştu. Nitekim Ahmed Rıza Bey'in oldukça etkilendiği Fransız pozitivist bilim adamı Auguste Comte'un meşhur düsturu da "İntizam ve Terakki" (Düzen ve İlerleme) idi. Ahmed Rıza Bey'in hariciye memuru olan babası Ali Bey'in Şura-yı Devlet ve Meclis-i Ayan üyesi olarak da görev yaptığı İstanbul'dan 1879 yılında Konya'ya gönderilmek suretiyle uzaklaştırılmış olduğu bilinmektedir. Ahmed Rıza'nın validesi ise sonradan İslamı kabul etmiş olan Avusturya kökenli bir hanımdır. Bkz. Akşin, 51, 62.; Ahmed Rıza Bey 1859 yılında Boğaziçi'nde doğmuştu. Babası Ali Bey, Kabakçı İsyanı sırasında idam edilen III. Selim'in sıratibi Rıza Bey'in torunuydu. "İngiliz" lakabıyla tanınan Ali Bey, Beşinci Murad'a yakınlık sebebiyle Konya'ya sürgün edilmişti. Ahmed Rıza Konya'ya babasını ziyarete gittiği çocukluk yılları sırasında Anadolu köylüsünü ve memleketin durumunu yakından gözlemleme imkanı bulmuştu. Daha sonra Fransa'daki Grignon Ziraat Mektebinde tahsil gören Ahmed Rıza Bey yurda geri döndüğünde Bursa Maarif Müdürü olarak görev yapmaya başlamıştı. 1889'da Paris Sergisini ziyaret için yeniden Fransa'ya gitti ve Bursa'daki görevinden istifa ederek "modern fikir akımlarını daha serbest bir şekilde inceleyebilmek" maksadıyla orada kalmaya karar verdi. Bkz. Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Faaliyetleri, İletişim Yay., 22. Baskı, İstanbul, 2019, s. 178 – 179.; Rıza Bey Paris'ten II. Abdülhamid'e onu ıslahata davet eden, yeniden meşruti idareye dönmesini teklif eden, Osmanlı Devleti'nin meselelerine dair raporlar (layiha) hazırlayıp sunuyordu. Bu çabası 1894'e kadar sürmüş gözükmemektedir. Bu süre zarfında bu amaçla yedi mektup gönderdiği kaydedilir. Bkz. Petrosyan, s. 177.; Mardin onun altı layiha sunduğunu ve hepsinin de ana konusunun eğitim üzerine olduğunu kaydeder. Ahmed Rıza Padişaha siyasetin de bir bilim olduğunu ve bunun uzmanlara bırakılmasını, "bir uzmanlar sınıfına" dayanarak ve danışarak ülkeyi idare etmesini tavsiye eder. Osmanlı Devleti'nde ziraat ve sanayinin gelişmesi gerektiğini, bunun da halkın eğitim düzeyinin artırılarak olacağını savunur. Bkz. Mardin, s. 184 – 186.

⁵⁹³ Avrupa'da hem Namık Kemal'lerin kuşağından olan Abdülaziz devrindeki muhalefet hem de II. Abdülhamid dönemindeki ikinci dalga muhalefet için Fransızcadan mülhem "Jeune Turc/Jön Türk" tabiri kullanılırdı. Fakat Türkiye'de Jön Türk tabiri daha çok II. Abdülhamid dönemindeki muhalifler için kullanılmıştır. Tarık Zafer Tunaya, 1889 ile başlayan yeni muhalif akımı "İkinci Jön Türk Hareketi" adıyla anmıştır. Bkz. Akşin, s. 46, 49.

Sultan Abdülaziz saltanatının son günlerinde bir ayaklanma⁵⁹⁴ ile sadrazam ve şeyhülislamı değiştirebilecek güçte olduklarını gösteren softaların yerini II. Abdülhamid devrinde batılı modern tarzda kurulmuş okulların talebelerinin almaya başladığı, muhalefet misyonunun artık geleneksel medreselerden modern tarzdaki bu okullara geçtiği fark edilmektedir.⁵⁹⁵ Bu dönemde siyasi faaliyetlerin orta öğretim kurumlarına kadar indiği anlaşılmaktadır. 1904 yılında henüz on beş, on altı yaşlarında olan Mercan İdadisi öğrencileri meşrutiyetin iadesini temin maksadıyla gizli bir cemiyet kurmuşlar ve bu tip oluşumlar diğer orta öğretim kurumlarına da yayılmıştır.⁵⁹⁶ Ortaöğretim kurumlarındaki talebeler bu tür faaliyetleri ifşa olursa okullarından uzaklaştırılıyorlar ve memleketlerine gönderiliyorlardı.⁵⁹⁷ Siyasi faaliyete karışanlar daha ileri düzeyde okulların talebeleriye bunlar sürgün ediliyorlardı.⁵⁹⁸ Akhisar'da Rüşdiye Mektebinde tahsil görürken Akhisar Kaymakamı'nın oğlu Rauf ile sınıf arkadaşı olan Ahmet Bedevi, arkadaşı Rauf'un İstanbul'da Tıbbiye'de okuyan ağabeyinin mektepte çıkan bir isyanın ardından diğer arkadaşlarıyla beraber sürgüne gönderildiğini işittiğini, kendisine o zamana kadar çok bilinmez bir kavram olarak gözükten sürgünün ilk kez bu şekilde dikkatini çektiğini anlatmaktadır.⁵⁹⁹

Ahmet Bedevi babasının görevi sebebiyle bulunduğu Kula ve Akhisar'da ilk tahsilini görürken Türk köylüsü ile Rum ahali arasındaki münasebetleri de gözlemlemeye başladığını,

⁵⁹⁴ Osmanlı hükümetini Balkanlarda Müslüman ahaliye sahip çıkmamakla suçlayan, Bosna ve Bulgaristan köylerinde Müslümanlara karşı yapılan katliamları protesto eden softaların İstanbul'da başlayan ayaklanması Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislamlığa, Rüşdü Paşa'nın da sadarete getirilişiyle durdurulabilmişti. Bkz. Shaw, s. 206.; 10 Mayıs 1876'da Fatih, Süleymaniye, Beyazıt medreselerinden çıkan talebelerin çoğunluğunu oluşturduğu sayıları on bini aşan bir topluluk gösterilerde bulunmuşlar, Sultan Abdülaziz'in en büyük oğlu İzzeddin Efendi'nin yolunu kesip babasından Sadrazam Nedim Paşa ile Şeyhülislam Fehmi Efendi'yi görevden almasını istemesini söylemişlerdi. Nümayişçiler Nedim Paşa'yı Rus taraftarı olmakla suçluyorlar ve ayrıca Padişahın veraset sisteminde değişiklik ile oğlu İzzeddin Efendi'yi veliaht tayin etmek düşüncesinde olduğu şeklindeki dedikodulara karşı tepkilerini gösteriyorlardı. Devlet ve memleketin hukuk ve istiklalinin çiğnendiğini, Müslümanların her yerde Hristiyanların eziyetleriyle karşılaştığını söylüyorlar ve buna sebep olanları ortadan kaldırmanın şer'an vazifeleri olduğunu ifade ediyorlardı. Midhat Paşa ve taraftarları bu hoşnutsuz kitleyi anayasal bir rejime özendirecek şekilde yönlendirmeyi becerebilmiş gözükmekteydi. İngiliz elçisi Layard raporlarında softaların Hristiyanlar da dahil olmak üzere İstanbul ahalisinin çoğunluğunun desteğini aldıklarını, meşruti bir idare talebini açıkça dillendirdiklerini, Padişahın mutlakiyetçi idaresinin şeriata da aykırı olduğunu, İslam dininin meşruti bir idareyi öngörüp öğütlediğini savunduklarını söylüyordu. Softaların Kanun-ı Esasi'ye ilgisinin devamlı olmadığı ve bu nümayişin ardından bir daha sahnede görünmedikleri, onların Kanun-ı Esasi'ye ilk başlardaki bu ilgilerinin kendi sosyal ve mali durumlarını iyileştirmek için giriştikleri bir geçici arayış sebebiyle olduğu iddia edilir. Bkz. Turan, s. 175 – 177.

⁵⁹⁵ Turan, s. 178.

⁵⁹⁶ Turan, s. 180 – 181.

⁵⁹⁷ Turan, s. 181.

⁵⁹⁸ Turan, s. 181.

⁵⁹⁹ Ahmet Bedevi Kuran, Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 8.

ilk kez İzmir'deki ecnebi vapurlarının çok düzenli ve bakımlıyken Türklere ait vapurların bakımsız ve kötü bir halde olduğunu orada duyduğunu anlatmaktadır. Kendisinde Türklüğe dair bir hissiyatın o çocukluk yıllarında yaşadıkları ve gözlemlediklerinin tesiriyle şekillenmeye başladığından bahsetmektedir.⁶⁰⁰ Eğitimine İstanbul'da yatılı Baytar Rüştîyesinde devam eden Ahmet Bedevi'nin siyasi bilinci burada daha da gelişir. Bu sefer İstanbul'dayken ülkenin deniz kuvvetlerinin oldukça kötü bir durumda olduğunu daha da yakından keşfederek gözlemleyebildiğini anlatır. Filibe'de Rıza Paşa tarafından çıkarılan ve Padişah ile hükümete tenkitlerle dolu “*Gayret*” gazetesini ilk kez burada okuduğunu ve bundan oldukça etkilendiğini söyler.⁶⁰¹ Mektep arkadaşlarından Namık Kemal, Ziya Bey ve Midhat Paşa'ları öğrenmiş, Arap İzzet ve Fehim Paşa gibi “sevilmeyen şahsiyetler” hakkında malumat sahibi olmuş, İstanbulluların askerlikten muaf olduklarını, Anadolu gençlerinin ise askerlik vazifesinden kaçmak için medreselere kaydolduklarını ilk kez burada duymuştur.⁶⁰² Padişahın ilgisizliği ve “hükümet ricalinin faziletsizliği” yüzünden memleketin felakete gittiğini ve milletçe buna mani olunması gerektiğini ilk kez o yıllarda düşündüğünü söyleyen Ahmet Bedevi eğitime devam ettiği Kuleli Askeri İdadisinde, 1903 yılı başlarında Askeri İhtilal Cemiyeti adıyla gizli bir cemiyet kurduğunu, üyelerinin kod adı olarak eski Türk isimlerini kullandığını, kendisinin de Turgut Alp ismini aldığını, cemiyetin teşkilatlanmada gizlilik konusunda İtalyan Karbonari Cemiyeti'nin hücre modelini örnek aldığını ve maksatlarının Kanun-ı Esasi'yi canlandırarak meşrutiyetin yeniden ilanına zemin hazırlamak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰³ Bu yıllarda tanıştığı Girit muhacirlerinden duydukları Ahmet Bedevi'yi Türklük hissiyatı konusunda daha da alevlendirmiş gözükmektedir. Girit muhaciri arkadaşları ona 1897 Türk – Yunan savaşındaki muzafferiyete rağmen Girit'te Türklerin aleyhine kararlar alındığını ve Türklerin göçe zorlandığını, bu durumda Yıldız Sarayının kabahatinin olduğunu anlatmışlardır.⁶⁰⁴ Ahmet Bedevi Harbiye Mektebine geçtiğinde Paris'te, Mısır'da, İsviçre'de yayınlanan *Şura-yı Ümmet*, *Kanun-ı Esasi*, *Terakki*, *Osmanlı* gibi gazetelerin mektep arkadaşları tarafından çok ilgi gördüğünü, bunların gizlice elden ele dolaşarak okunduğunu, bu yıllarda Hukuk ve Tıbbiye Mektebi ile Vefa ve Mercan İdadisinden bazı gençlerle de bağlantı kurduğunu anlatmaktadır.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ Kuran, s. 6 – 10.

⁶⁰¹ Kuran, s. 9 – 15.

⁶⁰² Kuran, s. 14 – 15.

⁶⁰³ Kuran, s. 16, 28 – 29.

⁶⁰⁴ Kuran, s. 24, 34 – 36.

⁶⁰⁵ Kuran, s. 46 – 47.

Jön Türklerin 1894 yılından itibaren başlayan Ermeni Olaylarıyla birlikte harekete geçmeye başladıkları görülür. Özellikle İstanbul’da Ermeni örgütlerinin Bab-ı Ali ve Osmanlı Bankasına hücum ile Avrupalı Devletlerin ilgisini çekmek için yaptıkları nümayişler Jön Türkleri de hareketlendirmiş gözükmektedir. Jönlerin kendilerince gayesi II. Abdülhamid idaresinden sadece Ermenilerin değil tüm Osmanlıların şikayetçi olduğunu, problemlerin bir ekalliyete münhasır değerlendirilmemesi gerektiğini Avrupalılara göstermektir.⁶⁰⁶ Bunun için Genç Tıbbiye talebeleri Avrupa ve Mısır’da basılmış ve ecnebi vapurları ile ellerine ulaşmış propaganda evraklarını İstanbul ahalisi arasında yaymaya, duvarlara beyannameler yapıştırmaya başlamışlar ve bu suretle de herkesin dikkatini çekmeye başlamışlardır.⁶⁰⁷

“Muzır” evrak neşri gibi faaliyetler sebebiyle kendisini ilk ele veren İttihat ve Terakki mensupları Doktor Abdullah Cevdet, Tıbbiye talebesi Rodoslu Süleyman ve Fatihli İbrahim Nazmi olup; bunlar 1895’te mahkum edilerek Abdullah Cevdet Trablusgarb’a, Rodoslu Süleyman Şam’a, İbrahim Nazmi de Manastır’a sürgün edilmişlerdir.⁶⁰⁸ Yine 1895 yılının Kadir Gecesinde Ayasofya Camii’nde Tıbbiyeli Gedikpaşalı Rıfat ve Beylerbeyli Saffet’in evrak-ı muzırda dağıttıkları fark edilince bunlar tutuklanarak Ergani’ye sürgün edilmiştir.⁶⁰⁹ Aynı suç sebebiyle Musul’a gönderilen Mekkeli Sabri ile Erzurum’a nefyedilen Paşabahçeli Emin de Tıbbiye mektebi talebeleridir.⁶¹⁰ İki sene sonra Tıbbiye mektebinde bir isyan çıkmış ve bunun üzerine Debbâğ Yunuslu Nuri, Nişancı Kenan, Sarıgüzelli Veli, Cibalili İbrahim,

⁶⁰⁶ Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 31.

⁶⁰⁷ İlk beyannamelerin içeriğinin ahalîyi “ittihada” davet olduğunu, ikinci bir beyannamede ise memleketin mali vaziyetinin rakamlara dayanarak anlatıldığını Kuran kaydetmektedir. Bkz. İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 31.

⁶⁰⁸ Bunlardan Doktor Abdullah Cevdet sürgün yeri Trablusgarp’tan bir Maltız kayığı ile Tunus’a firar etmiş ve oradan da Avrupa’ya geçmiştir. Bkz. Kuran, 30, 32.; Abdülkadir Cami Baykurt anılarında Abdullah Cevdet’in ilk başta Trablus’ta bir zindana atıldığını fakat kendisi Trablus’a geldiğinde onun artık zindandan çıkmış bulunduğunu anlatmaktadır. Baykurt’un anlattığına göre Abdullah Cevdet Trablus’ta bir askeri hastanede çalışmaya başlamıştı ve iki doktor arkadaşıyla beraber civardaki küçük bir Arap evinde kalmaktaydı. Cami Baykurt akşamları onun evinde toplanıp arkadaşlarıyla sohbetler ettiklerini, Abdullah Cevdet’in kendilerine şiirler okuduğunu anlatmaktadır. Fransız İhtilali’nden ve Alman natüralist filozoflardan etkilenen Abdullah Cevdet’in o devirdeki birçok Tıbbiyeli genç gibi dini akidelere karşı düşman bir maddeci olduğunu anlatan Cami Baykurt onun kendilerine Trablus’tayken daima Darwinizmi anlattığını, sürekli Alman tabip Büchner’in “*Madde ve Kuvvet*” isimli kitabından bahsettiğini söylemektedir. Abdullah Cevdet 1897 Temmuz’unda, Trablus sahillerinde emniyet için dolanan eski ve bakımsız *Muzaffer Korvet-i Hümayunu*’nun varlığına rağmen bir Maltız kayığı ile Tunus’a firar etmeyi başarabilmiştir. Abdullah Cevdet hakkında bunları anlatan Cami Baykurt kendisinin de Harbiye Mektebinden mezun on arkadaşıyla beraber yeni mezun genç subaylar olarak 1896 yılında Trablus’a tayin edildiğini, bu tayinin bir nevi yarı sürgün olduğunu çünkü Harbiye’de tahsil gördükleri sınıfın jurnalciler sebebiyle Padişahın gözünde mimlendiğini, Padişahın onları İttihatçı harekete dahil bildiğini ve bu yüzden de o sene Harbiye’den mezun çıkan hiç kimsenin İstanbul’da bırakılmamasına karar verilerek hepsinin taşra ordularına dağıtıldığını iddia eder. Baykurt kendilerinin bu şekilde Kayseri Vapuruyla birer yarı sürgün olarak Trablus’a gönderildiklerini anlatır. Bkz. Baykurt, s. 4, 18 – 20.

⁶⁰⁹ Kuran, 32.

⁶¹⁰ Tıbbiyeli Sabri sürgün yeri Musul’dan İran’a firar etmiş ve oradan önce Mısır’a sonra da Fransa’ya geçmiştir. Bkz. Kuran, 32, 34.

Keçecilerli Hamdi, İzmirli Mehmed, Samatyalı Cevad, Fenerli Mahmud, Fındıklılı Ata, Kassamçesmeli Midhat, Beşiktaşlı Refik adındaki on bir kişi Fizan’a sürülmüştür.⁶¹¹ Bu sürgünlerle Tıbbiye’deki Jön Türk hareketinin önemli ölçüde zayıflatıldığı anlaşılmaktadır.⁶¹² Ancak bu yıllara gelindiğinde hareket çoktan Tıbbiye Mektebi sınırlarını aşmış memurlar, subaylar, bir kısım ulema ve de bilhassa Harbiye Mektebinde yeterince yayılmış olduğundan muhalif faaliyetleri her şeye rağmen devam edebilmiştir.⁶¹³

1896’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen simaları Harbiye Nezareti Levazım Dairesi müdürlerinden Hacı Ahmed Bey, Merkez Kumandanı Kazım Paşa, Kürt şeriflerinden Seyit Abdülkadir, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü Bey, Şura-yı Devlet müdde-i umumisi Kemal Bey, Serasker Rıza Paşa’nın yaveri Şefik, Saray Muhafızı Hurşid, Bedevi tekkesi Şeyhi Naili Efendi, Numune-i Terakki Mektebi ders nazırı Hüseyin Avni gibi isimlerdi.⁶¹⁴ Hafız-ı Kütüb Hacı Ali Bey, Ali Seydi, Kolağası Hüseyin ve Zeki Bey’ler de bu isimlere dahil olup bunların hepsi tevkif edilerek sürgün edilmiş yalnız Kemal Midhat, “Haristan ve Gülistan”ın muharriri Ahmed Hikmet, Hariciye Vekaleti mensuplarından Agah ve Hüsameddin Bey’ler Şeyh Naili Efendi’nin biraderi olan Bidayet müdde-i umumisi İsmail Hakkı Bey’in “sır vermeyişi” ve dik duruşu sayesinde aynı akıbeta uğramaktan kurtulabilmişlerdi.⁶¹⁵

Görüldüğü gibi 1896 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti basit bir talebe cemiyeti olmaktan çıkıp memurlar, ulema çevreleri, aydınlar ve ordu saflarına kadar yayılıp her kesime ulaşmaya başlamıştır. Üstelik faaliyetler muzır evrak neşriyle kalmayıp daha ileri gitmiş, yukarıda adı geçen isimler 1896 yılı Ağustos ayında gerçekleştirmeyi planladıkları bir darbe için hazırlıklara başlamışlardır. Plan için kilit pozisyonunda bulunan Kazım Paşa Bab-ı Ali’yi işgal edip Reşad Efendi’yi kaçırarak, Şeyhülislam’dan Abdülhamid’in hal’ fetvası alınarak V. Murad yeniden tahta çıkarılacak, eğer Murad’ın sağlık durumu yeniden fenalaşırsa Reşad Efendi tahta çıkarılacaktı.⁶¹⁶ Bu planlara Abdülhamid’e suikast seçeneği de dahildi.⁶¹⁷

⁶¹¹ Kuran, 32.

⁶¹² Akşin, s. 60.

⁶¹³ Akşin, s. 59, Kuran, s. 32 – 33.

⁶¹⁴ Akşin, s. 60.

⁶¹⁵ Kuran, s. 33.

⁶¹⁶ Akşin, s. 60.; Baykurt’un anlattığına göre İstanbul Merkez Kumandanı Müşir Kazım Paşa 1. Nizamiye Fırkasını da kumanda ettiğinden İstanbul’da hakimiyeti vardı. Hacı Ahmed Efendi’nin teşkil ettiği bu komitede yer alan Seyit Abdülkadir ise 1893 Ayan Meclisi azasındandı ve Seyit Abdülkadir Kürt hemşerilerinden bir halk kuvveti hazırlamıştı. Planlara göre Veliht Reşad Efendi gizlice Ayasofya Camii’ne getirilecek ve asker ile halk burada kendisine biat edecekti. Bkz. Baykurt, s. 23.

⁶¹⁷ Akşin, s. 60; Kuran, s. 33.

Fakat bu girişim Numune-i Terakki Mektebi Müdürü Nadir Bey sebebiyle sadece hazırlık aşamasında kalabilmiş ve hayata geçirilememiştir. Nadir Bey bir sohbet meclisinde ya kasten ya da içkili olduğu için boş bulunarak tüm bu planları Zülüflü İsmail Paşa'ya anlatmış⁶¹⁸, İsmail Paşa'nın da bunu hemen Saray'a aktarmasıyla bu planı yapan grup ele verilmiş ve bunların hepsi Trablus, Fizan, Akka, Bingazi gibi yerlere sürgün edilerek bir yana dağıtılmışlardı.⁶¹⁹

Tüm bu planlar içinde kilit rol oynayan Kazım Paşa'nın sadece İşkodra'ya mutasarrıf tayin edilmek suretiyle İstanbul dışına gönderilmesiyle yetinilmesi hayli dikkat çekiciydi. II.

⁶¹⁸ Akşin, s. 60; Kuran, s. 33; Ramsour, s. 46; Fazlıoğlu olayın tarihini 1897 olarak veriyor ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibatlı olan Nadir Bey'in tevkif edilerek sorgulandığını ve ağır baskı sebebiyle cemiyetin ele başlarının adını vermek zorunda kaldığını söylüyor. Onun özel okul olarak kurduğu Numune-i Terakki bu olaydan sonra Maarif Vekaletine bağlanırken Nadir Bey bundan beş yıl önce II. Abdülhamid tarafından kurulan Aşiret Mekteb-i Hümayunu'nun müdürlüğüne getiriliyor. 1903'te Halep Maarif Müdürlüğüne tayin edilen Nadir Bey 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı ele geçince bu görevden alınarak Trablusgarp'a yollanıyor. Nadir Bey'in 1879-1880 yıllarında Bahriye Mektebinde görev yaparken dostu Hüseyin Avni ile beraber izinsiz olarak ülkeyi terk edip eğitim için Londra'ya gittiği ve burada Matematik kurslarına katıldığı, İstanbul'a dönünce bu konu sebebiyle başının sıkıntıya girdiği ve görevini izinsiz terk edip yurtdışına gitmesi sebebiyle memuriyetten tard ile bir yıl hapse mahkum edildiği bilgisi verilmektedir. Bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Mehmed Nâdir", TDVİA, C. 28, Ankara 2003, s. 499.; 11 Kasım 1890 tarihli bir vesikaya göre Maarif Nazırlığı Nadir Bey'in daha önceden bir cürmü sebebiyle Beyoğlu Ceza Mahkemesinde yargılandığı istihbaratını almıştır. Beyoğlu Bidayet Mahkemesinden konu hakkında malumat talep edilmekte ve Nadir Bey hakkında verilen hükmün bir suretinin Nazırlığa gönderilmesi talep olunmaktadır. Bkz. BOA, MF. MKT. 122 / 7 (H. 28.03.1308).

⁶¹⁹ Akşin, s. 60.; Sakarya Vapuru ile Fizan'a nefyedilen Hacı Ahmed burada ölmüştür. Tekkesini cemiyetin toplantıları için tahsis eden Bedevi Tekkesi şeyhi Naili Efendi Trablus'a ve onun biraderi Hakkı Bey Bingazi'ye, Hüseyin Avni ve Zeki Bey'ler ise Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürgün olarak gönderilmişlerdi. Bir başka grup ise Canik Vapuru ile muhtelif mıntikalara nefyedilmiş olup bunların isimleri şöyledi: Zaptiye Nezaretinden mazul Nazım Paşa, Nahid, Divan-ı Muhasebat reisi Zühdü, Şura-yı Devlet müdde-i umumişi Kemal, Doktor Besim, Ömer Şevki Beyler. Akka Kalesine nefyedilen Şefik ve Hüsnü Beylerden Şefik Bey buradan firarı başarıp Avrupa'ya kaçmış ve burada muhalif faaliyetlerine devam etmiş, sonraları Köstence'de Sada-i Millet gazetesini çıkarmıştı. Bkz. Kuran, s. 34.; Koca Mustafa Paşa Bedevi Tekkesi Şeyhi ve Kabataş Camii-i Şerifi Hatibi iken 1896'da Trablusgarb'a izam edildiği kaydedilen Naili Efendi'ye sürgün edilirken maaş da tahsis olunduğu anlaşılmaktadır. Hatta beş yüz kuruş olan maaşının ailesinin kalabalık olması sebebiyle sonradan yedi yüz kuruşa yükseltilmesi gündeme gelmiştir. Bkz. BOA, BEO, 957 / 71722 (H. 28.12.1314/30.05.1897); Naili Efendi 1885'te İstanbul'daki tekkesine postnişin olmuştur. Sonradan Jön Türklerle irtibatı ve Paris ile mektuplaşmaları ortaya çıkmış ve üç kardeşi ve aile efradıyla birlikte sürgün edilmişti. Naili Efendi menfası Trablus'tan Mısır'a firar etmeyi başarmıştı. Daha sonraları İstanbul'a dönmüş ve 1908'de vefat etmiştir. Bkz. Kadir Özköse, "İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviy'e'nin Yeri ve Üsküdar Bedeviy'e Tekkeleri", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 16, S. 1., 2012, s. 522.; Baykurt'a göre Hacı Ahmed'i sürgün yerine götüren vapurun adı Canik Vapurudur. Ona göre altmış beş yaşını aşmış Hacı Ahmed Bey Padişahın en çok çekindiği Müslüman inkılapçılardandır. Baykurt babadan oğula geçen Sultanlık rejiminin İslam'a ters olduğunu, Abdülhamid'in kendisine "Allah'ın gölgesi" dedirtirerek "densizlik" ettiğini, onun gerçek bir Müslüman hükümdara değil Bizans hükümdarlarına yahut Moskof Çar'larına benzediğini, bu yüzden de "Hacı Ahmed gibi dindar Müslümanlardan" her zaman çekindiğini savunur. Baykurt'a göre Şeyh Naili Efendi ile Nazım Paşa da Canik Vapuru ile sürgün yerine gönderilenlerdendir. Nazım Paşa Suriye'ye, Şeyh Naili Efendi ise Trablus'a sürgün edilir. Avrupa'daki Jön Türklerle ilişki kurmakla suçlanan Şeyh Naili ihtiyar validesi ve çocuklarıyla Orfele Kalesinde, kardeşi Hakkı Bey Humus'ta, küçük kardeşi Yümni Bingazi'de ikamete memur edilmişlerdi. Kardeşler sürgün yerlerine gönderildikten iki yıl sonra Trablus'ta bir araya gelebilmiş ve birlikte bulunmalarına müsaade edilmişti. Baykurt'a göre o dönemde Osmanlı toplumunda bir tekke-medrese çatışması vardı. Tekkeler bu çatışmada Jön Türk taraftarı özgürlükçü kanadı temsil ediyorlar, dergahlarını Jön Türkler için adeta serbest fikir kulüpleri haline getiriyorlardı. Muhafazakar medreseliler bu yüzden tekkeleri eleştiriyorlar, özellikle Bektaşî tekkelerini "zındıklıkla" suçluyorlardı. Osmanlı Devleti Meclis-i Meşayih ile tekkelerin kontrol altına alınmasına çalışıyordu. Tekke mensupları ise medreselileri "İmparatorluk dininin ücretli hizmetçileri" olmakla itham edip onları "Sultan'ın adamları" olarak görüyorlardı. Bkz. Baykurt, s. 23 – 28.

Abdülhamid'in kendisine darbe hatta suikast tasavvurunda bulunanları sadece sürgün etmekle yetinmesini ve onun daha şiddetli bir yaptırım uygulamayı⁶²⁰ uluslararası kamuoyunun tepkilerinden çekinmesine veya mutlakiyetçi rejimini sürdürebilmekten bizzat kendisi de şüpheyne düştüğü için yeniden meşruti idareye doğru bir yumuşak geçişi düşünüyor olması ihtimaline yoranlar vardır.⁶²¹

1897 yılında Harbiye Mektebi'nin Jön Türkler için önemli bir merkez halini aldığı anlaşılmaktadır. Üstelik artık sadece talebeler değil muallimler de muhalif faaliyetlere iştirak etmekte hatta muallimler bu tür eylemlerin müşevviği olarak talebelerini etkileyip yönlendirmektedir. Harbiye Mektebinde Fransızca muallimi iken Rodos'a sürülen fakat oradan Avrupa'ya firar eden Çürüksulu Ahmed Bey gizli mektuplaşmalarla Mahir Sait ve Giritli Abdülhalim gibi öğrencilerini mektepte Abdülhamid aleyhtarı Hüseyin Avni Paşa Komitesi adında gizli bir teşekkül kurmaya ikna etmiştir.⁶²² Askerlikten tard ile önce Diyarbakır ardından da Erzurum'a sürgün olarak gönderilen Muhyiddin Bey de talebeleri bu yönde teşvik

⁶²⁰ II. Abdülhamid'den yıllar önce onun tahtında oturan Sultan I. Ahmed kendisini azletme niyetinde olduğunu öğrendiği sadrazamı Derviş Paşa'yı seri olarak ortadan kaldırmıştı. Derviş Paşa'nın saraya tünel kazdırıp Padişahı azletme planları içinde olduğunu duyulması onun sonunu hazırlamış ve Derviş Paşa hemen öldürülmüştü. Bkz. Melikşah Aydın, "İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 2, 2015, s. 66.

⁶²¹ Akşin gerektiğinde Abdülhamid'in Taif'te boğdurulan Midhat Paşa ve Mahmud Celaleddin Paşa'ların akıbeti örneğinde olduğu gibi daha sert yollara başvurabildiğini fakat 1896 yılındaki konjonktürün artık buna uygun olmadığını ima eder. Akşin, Abdülhamid'in saltanatı boyunca devlet salnamelerinde hala Kanun-ı Esasi'yi yayımlatmaya devam etmesinin de onun her ihtimali göz önünde tutarak ihtiyatlı olduğuna ve gerektiğinde ülke ve kendisi için bir yumuşak geçişi tasarladığına yormaktadır. Bkz. Akşin, s. 60 – 61.; Baykurt anılarında Osmanlı Sultanlarının da Bizans İmparatorları gibi kendileri için tehlikeli addettikleri kişileri sürgün ettiklerini söyleyip II. Abdülhamid'i otokrat Bizans hükümdarlarına benzetir. Fakat Abdülhamid'in kendi devrinde yine de Bizans hükümdarları kadar şiddet gösteremediğini, Taif'te boğdurulan Midhat Paşa'ya benzer örneklerin sayısını çoğaltmaktan çekinerek bundan özellikle geri durduğunu söyler. Ona göre Abdülhamid'in politikası o devirlerde "çek fakat kopartma, ez fakat bağırma" sözüyle tanımlanıyordu. Bkz. Baykurt, s. 12.; Ramsour da Kazım Paşa'nın İşkodra'ya gönderilmekle yetinilmesini garip karşılar. II. Abdülhamid'in o sıralarda dünya kamuoyu Ermeni hadiseleri ile yankılanıyor olsa bile kendisine karşı kumpas düzenleyenleri idam edebilecek gücünün yine de bulunduğunu fakat onun nedense saltanatı boyunca genellikle sürgün cezasını idam cezasına tercih ettiğini söyler. Ramsour'a göre II. Abdülhamid'in kullandığı sürgün yöntemi onun muhaliflerini daha da güçlendirmiş hatta kendi sonunu hazırlamıştır. Sürgün edilen muhalifler düşüncelerini her yere kolayca yayabilme imkanı bulmuşlardır. Üstelik çoğu da sürgün yerlerinden kolayca firar edebilmiş ve istedikleri coğrafyalara kaçabilmiştir. Bkz. Ramsour, s. 47 – 48.

⁶²² Akşin, s. 61.; Ahmet Bedevi Kuran Harbiye Mektebi talebesi Mahir Sait'in Akka Kalesinden firar eden Şefik Bey'in yeğeni olduğunu ve komiteyi Şefik Bey'in ona kurduğunu söyler. Mahir Sait anılarında amcası Şefik Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni İstanbul'da yayıp genişlettiğini, Tıbbiyeli gençlerin her zaman ona danıştıklarını, onun Avrupa'da bulunan Jönlere de yardım ettiğini ve kendisini de vatani meseleler konusunda aydınlatıldığını anlatır. Mahir Sait komiteyi büyük bir propaganda şebekesi olarak tanımlar. Paris ile sık sık irtibat kurulur. Fakat sonraları Paris'e firar eden amcası Şefik Bey'in kendisine ulaşan son mektubunda Paris'te hayal kırıklığına uğradığını anlattığını, Ahmed Rıza Bey'in halini ve gidişini hiç beğenmediğini söylediğini, Paris'te "herkesin kendi havasında" olduğundan yakındığını söyler. Şefik Bey son mektubunda yeğeni Mahir Sait'e artık "siyasete alet olmaktan" vazgeçip dersleriyle meşgul olmasını, ileride iyi bir zabıt olarak memleketine hizmet etmesini öğütler. Bkz. Kuran, s. 35; Mahir Said Pekmen, Fizan Hatıraları, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2018, s. 22, 33, 35.

edenlerdendir.⁶²³ Mektepte ayrıca Hoca Hayrullah Efendi'nin tavsiyeleriyle Fazlı adındaki bir talebe tarafından Süleyman Paşa Komitesi namıyla bir teşekkül daha kurulmuştur.⁶²⁴ Bunların ilk hedefleri Askeri Mektepler Nazırı Zeki Paşa'yı⁶²⁵ öldürüp ortadan kaldırmak olmuş fakat daha ilk hedeflerinde muvaffak olamayarak deşifre olmuşlar ve derdest edilmişlerdi.⁶²⁶ Bir rivayete göre kendilerini ele veren içlerindeki bir isimdi. Bu kişi "yaver olmak sevdasıyla" Yıldız Sarayına muhbirlik edip arkadaşlarını ele veren, örgütün Avrupa ile muhaberatından sorumlu Giritli Halim'di.⁶²⁷ Bir başka rivayete göre ise muhbir, ecnebi postanelerine mektup götürüp getiren Petro adındaki bir komisyoncu tüccardı.⁶²⁸ Nihayetinde İstanbul'da büyük bir tevkifat başladı ve Taşkışla siyasi tutuklularla doldu.⁶²⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti artık iyice deşifre oluyor ve mensupları birer birer derdest ediliyordu. Ferik Reşid Paşa başkanlığında kurulan Divan-ı Harp'te yapılan yargılamalar sonucunda doktorlar, zabitler, şeyhler ve talebelerden mürekkep yetmiş sekiz(?) kişilik⁶³⁰ bir grup "Şeref" adındaki vapura bindirilerek

⁶²³ Kuran, s. 34 – 35.

⁶²⁴ Kuran, s. 35.

⁶²⁵ Kandemir'in eserinde Zeki Paşa "Mekatib-i Askeriye'deki mezalim ve tazyikatı malum ve meşhur" idi denilerek tanıtılır. Kandemir'e göre Tıbbiye Mektebi nazırlığına da "hürriyetperver ve temiz" bir isim olarak tanınan Doktor Saip Paşa'nın yerine Zeki Paşa getirilmişti. Zeki Paşa gelir gelmez dokuzuncu sınıflara büyük bir baskı uygulamış, talebelerin odaları basılmış, Ferik Avni Paşa'nın riyasetinde toplanan bir Divan-ı Harp Rıza Servet, Ahmet Bahtiyar, Mehmet Reşid, Şefik Ali, Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmumi, Naki Celaledin, Mikael, Tekirdağlı Mehmed adındaki talebelerin tardına ve kalebentliğine hüküm vermişti. Fakat o zamana kadar talebeler için böylesine bir toplu sürgüne alışık olmayan Saray ve hükümet bu hükmü infaz etmeyip birkaç ay hapisten sonra adı geçenleri salıvermişti. Bu bilgilerden anlaşılanı göre Saray ve Osmanlı Hükümeti talebeler için sürgünü ilk başta düşündüyse de hemen icra etmemiştir. Bkz. Feridun Kandemir, Jön Türklerin Zindan Hatıraları, 2. Baskı, Muhit Yayınları, İstanbul, 1975, s. 66 – 67.; Petrosyan, Sultan'ın Askeri Tıbbiye'deki bir gizli cemiyetin varlığından ilk kez 1892'de haberdar olabildiğini kaydeder. Jurnalci üç öğrencinin bir jurnali üzerine okuldaki durumun fark edildiği, Doktor Saip Paşa'nın hemen görevden alındığı söylenir. Tutuklananlar arasında yukarıda sayılan isimlere ek olarak Saadet Gazetesi redaktörü Ali Şerif de vardır. Fakat tutuklular birkaç ay hapisten sonra salınverirler. Padişahın affıyla gösterdiği merhamet gösterisi ve yumuşaklık İstanbul kamuoyunda önce hayret sonra da takdirle karşılanır. Bkz. Petrosyan, s. 178- 179.

⁶²⁶ Kuran, s. 36; Akşin, s. 61.

⁶²⁷ Kuran, s. 36.

⁶²⁸ Akşin, s. 61.

⁶²⁹ Kandemir, s. 99 – 100.; 1897'de, Taşkışla'daki mevkıflar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk müessislerinden Mehmed Reşid Bey de bulunur. Taşkışla'daki tutukluluk günlerini anlattığı hatıratında Mehmed Reşid kendilerinin Osmanlı ahalisine "Yunan işbirlikçisi", "vatan haini" şeklinde tanıtıldıklarını fark ettiğini teessürle ifade eder. Mehmed Reşid bu durumu 1897 Türk – Yunan Harbinin ardından Teselya'dan dönen Osmanlı askerlerinin kendilerinin de bulundukları Taşkışla'ya misafir olarak geldikleri zaman öğrenir. Burada konuştuğu askerler kendileri aleyhinde yapılan menfi propagandanın tesirindedirler. Jönleri Yunanlılara hizmet etmekle, vatana ihanet etmekle ve hatta casuslukla suçlarlar. Mehmed Reşid burada karşılaştığı gazilere kendi davasını anlatmaya, aleyhlerindeki propagandaların yalan ve iftira olduğunu izah etmeye, kendilerinin de vatan için mücadele ettiklerini anlatmaya çalışır. Bkz. Nejdet Bilgi, "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", Tarih ve Toplum, S. 100, Nisan 1992, s. 54.

⁶³⁰ Kandemir'in eserinde ve Ali Fahri'nin hatıratındaki listede yetmiş sekiz sayısı verilir. Fakat listedeki yetmiş yedinci kişinin ismi verilmez ve bu kişinin İstanbul'da alıkonduğu notunun düğüldüğü görülür. Bkz. Kandemir, s. 100, 108; Ali Fahri, Emel Yolunda, Haz. Yücel Yiğit, Mehmet Narlı, Hitabevi, Ankara, 2015, s. 43; Bilgi, sayı konusunda farklı kaynakların farklı bilgilerine dikkat çekiyor. İsmi verilmeyip İstanbul'da kalanın, babasının Saray görevlisi olması sebebiyle cezadan kurtulan Hüsametdin (Ertürk) olduğuna dikkat çekiyor. Bkz. Bilgi, s. 56.; Cami Baykurt'un anılarında da sayı yetmiş yedi olarak verilir. Bkz. Baykurt, s. 44.

Trablusgarp’a nefyedildiler.⁶³¹ Bu hadise Jön Türklerin mücadele tarihlerinde mühim bir yer tutarak simgeleştirilmiş ve Şeref Vapuru ile Trablusgarp’a sürülenler “Şeref Kurbanları” namıyla anılmışlardır. “Şeref Kurbanları” hadisesi gerçekten de Jön Türk hareketine karşı girişilmiş en büyük çapta toplu sürgün hareketi olduğu için dönemin en ilgi çekici olayları arasında görülmüştür.

Şeref Vapuru ile İstanbul’dan böylesine kalabalık bir grubun toplu olarak sürgün edilmesi Saray’ın büyük bir gövde gösterisidir. Böylesine bir gösteriden maksat sadece sürgün edilenlere değil bilhassa geride kalan genç talebelere ve onların çevrelerine de birer “ibret dersi” vermek ve gözlerini korkutmak olsa gerektir. Nitekim sürgünlere Çanakkale Boğazından Şeref Vapuru ile yola çıkıp da Trablusgarp’a varıp Kale’deki koğuşlara kapatıldıkları güne kadar muhafazaları ile görevli olan memurlar tarafından müteaddit defalar nasihatler yapılmış, Padişaha affolunmaları için “sadakatlerini” bildiren dilekçeler yazmaları tavsiye edilmiştir.⁶³² Muhafazalarına memur olan görevliler tarafından onlara yapılan nasihatler arasında dini vecibelerini düzenli olarak yerine getirmeleri, beş vakit namazlarını kılmaları, “Müslüman olup” manasız işleri bırakmaları, kitap okuyacaklarsa burada kendilerine verilen dini kitapları ve İslam klasiklerini okumaları, “gavurca kitaplar” okumamaları⁶³³, İstanbul’daki Tıbbiye ve

⁶³¹ Kuran, s. 36.

⁶³² Fahri, s. 33; Kandemir, s. 108 – 109.; Baykurt, s. 46.

⁶³³ Bu dönemde Osmanlı’da yüksek mektep talebeleri arasında Avrupalı filozofların eserleri bir hayli ilgi görmekte ve bunun Osmanlı toplumunda bir kuşak çatışmasını hazırladığı fark edilmektedir. Bu filozoflar materyalist düşünceyi öne çıkararak metafizik anlayışları reddediyorlar ve dünyaya sadece modern bilimlerin bir nizam verebileceğini, esas olanın sadece bu olduğunu savunuyorlar ve bunu da hayatta uygulamanın yollarını arıyorlardı. Jön Türklerin felsefi alt yapıları önemli ölçüde bu düşüncelerden etkilenmiştir. Kendileri her ne kadar tam anlamıyla birer pozitivist olmasalar da Namık Kemal ve Ziya Paşa’ların Avrupalı aydınlardan yaptıkları çeviriler de -belki onlar farkında olmasa da- Türkiye’de bu dalganın yayılmasına katkı sağlamıştır. Nitekim Ziya Paşa J.J. Rousseau’nun ünlü eseri Emile’i, Namık Kemal ise Auguste Comte’un fikir babalarından Montesquieu’nun Kanunların Ruhu eserini Türkçeye kazandırmışlardı. Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden olan Beşir Fuad pozitivistin etkisinde kalan ve bunu ifade eden ilk Osmanlı aydınlarından biridir. Beşir Fuad yazılarında A.Comte, H.Spencer, S. Mill, E. Renan ve hatta Comte’u hazırlayan Locke, Newton, Laplace gibi düşünürleri zikretmiştir. Onun pozitivistin Türkiye’de yayılmasında büyük bir rolü vardır. 1884’te İzmirli Ubeydullah Efendi ile “Haver” adlı mecmuayı çıkarırken gösterdiği bir tavır onun pozitivist yönünü en somut biçimde ortaya koymuştur. Beşir Fuad adı geçen mecmuada Mahmut Hamit Hoca’nın İlm-i Kelam adlı yazısının yayınlanmasına kelam ilminin müspet bir bilim olamayacağı görüşüyle karşı çıkar. Yine çıkardığı Güneş mecmuasının ilk sayısında, derginin temel gayesinin Osmanlı gençlerini zamanın fenlerinden haberdar etmek olduğunu belirtir. 1885’te yayınlanan Victor Hugo isimli biyografik eserde romantizmi eleştirirken natüralizmi överek fenden bağımsız bir edebiyat olamayacağını savunur. Ona göre deney ve gözleme dayanmayan her şey vehim ve hayallerden ibarettir. Bilim ancak kökeninde gözlem ve deney olan bir sürecin sonucudur. Bu nedenle metafizik bir bilim olamaz ve ortaya koyduğu yargılar bilgi statüsü kazanamaz. Bu düşüncelerin sahibi Beşir Fuad da Harbiye Mektebinin mezunları (1873) arasındadır ve hatta bir dönem Sultan Abdülaziz’in yaverliğini yapmıştır. Konu ile ilgili Bkz. Mürsel Tekin, 19. Yüzyılda Batı’daki Pozitivist Akıl Anlayışının Türk Düşünürleri Üzerindeki Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara, 2012, s. 41, 57; Mehmet Ali Sarı, “Türkiye’de Pozitivizm ve İlk Yansımaları”, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- ,Volume 10/14, 2015, s. 644- 647. ; Tekke şeyhlerinin toplumu uyuşukluğa sevk ettiğini ima edip onlara karşı cephe alsada Paris’teki Ahmed Rıza Bey din konusunda yine de

Harbiye gibi Mekteb-i Şahane’lerde “fesat” hareketleri sürerse Padişahın gerekirse bir gün onları külliye kapatıp kaldıracak olduğu gibi uyarılar da vardı.⁶³⁴ Öte yandan II. Abdülhamid’in “Şeref Kurbanlarını”, firari olarak Avrupa’da bulunan Jön Türklerin muhalif yayınlarını durdurmaları karşılığında birer rehin olarak kullanmak maksadını taşıdığı da ileri sürülür.⁶³⁵

Serasker Rıza Paşa’nın 16 Eylül 1897 tarihli yazısına göre Trablusgarb Kumandanlığı bir telgraf ile Şeref Vapuru ile izam edilen şahısların tamamının bölgeye ulaştığını bildirmişti. Gelenlerin hepsi “taht-ı muhafazaya” alınarak içlerinde Fizan’a gönderilecek olanlar için gerekli vesait-i nakliyenin temin edilmesine de başlanmıştı.⁶³⁶ 15 Eylül’de Trablusgarb Valisi Namık imzasıyla Yıldız’a gönderilen yazıda ise Namık Paşa, “*Yaveran-ı Hazret-i Padişahi Miralay Mustafa Bey muhafazası tahtında izam buyrulan*” suçluların Şeref Vapuru ile geldiklerini, onların defterinin teslim alındığını, Fizan’a gidecekler için lazım olan develer ve onların muhafazası için görevlendirilecek askerler için gerekli eşyaların temini için çalışmalara hemen başlansa da bunun için dört beş gün süre gerektiğini, hazırlıklar tamamlanınca Fizan’a sürgünleri kararlaştırılmış olanların hemen yola çıkarılacaklarını bildiriyordu.⁶³⁷

Fakat günler geçtikte Fizan’a sürgünleri kararlaştırılmış⁶³⁸ suçluları bölgeye sevk etmenin güçlüğü Trablusgarb’daki görevliler tarafından anlaşıyordu. Valilik Padişahın emrini hemen yerine getirmek için büyük bir telaşa düşmüş fakat karşılaşılan lojistik problemleri ilgilileri şimdiden bezdirmiş, bu yüzden Padişah Fizan kararından vazgeçirilmeye çalışılmış, nihayetinde Fizan’a sürgün ile mahkum olanların ikinci bir emre kadar Trablus’ta mahpus kalmalarına müsaade alınabilmiş ve böylece bu zahmetli seferden hem sürgünler hem de onlardan sorumlu olan memurlar kurtulmuştu.⁶³⁹ Fizan hükmü tamamen kaldırılmayıp askıya

biraz daha ılımlıdır. İslamı bir vahy-i ilahi olarak benimsemese de onun toplum için yine de bir harç vazifesi görerek faydalı olabileceğini hatta bu açıdan İslam’ın Hristiyanlık’tan daha ilerici olduğunu savunur. Nitekim Comte gibi ilk klasik pozitivistler de bu konuda toleranslı davranıyorlar, teolojiyi savunmamakla beraber dini inançların insanları harekete geçiren bir unsur olarak ciddiye alınmasını öneriyorlardı. Mardin, Ahmed Rıza’nın bu açıdan “dine hiçbir yer vermeyen” Marksizm akımına bir ilgi göstermemesine dikkat çeker. Bkz. Mardin, s. 186 – 188.

⁶³⁴ Kandemir, s. 109-111., 126-127; Fahri, s. 49, 54, 56, 58.

⁶³⁵ Baykurt, s. 45.

⁶³⁶ BOA, Y.MTV. 167 / 47 (H.18.04.1315).

⁶³⁷ BOA, Y. MTV. 167 / 32 (H. 17.04.1315).

⁶³⁸ Baykurt, Şeref Vapuru ile Trablus’a gelenlerden ancak sekizinin burada kalacağını, altmış dokuzunun Fizan’a gönderileceğini anlatmaktadır. Bkz. Baykurt, s. 44.; “Şeref Kurbanları” arasında “Fizan grubunda” olmayıp da Trablus’ta kalacak olanlar Tabip Yüzbaşısı Mehmed Reşid, Bahriye Mülazımı Sadık, Tıbbiyeli Mehmet Aziz, İbrahim Ethem, Nazım, Galip, Nazmi, Harbiye İdadisinden Hidayet Efendiler olup bunlar bir süre sonra yine Trablus’ta ikamet etmek şartıyla Trablus Kalesinden tahliye edilmişlerdi. Bkz. Fahri, s. 53.

⁶³⁹ Fahri, s. 51, 53.; Padişahın buyruğuna göre sürgünler aslında Trablus’a vardktan yirmi dört saat içinde Fizan’a sevk edileceklerdir. Fakat bunun ne kadar güç olduğu görülür. Baykurt bu durumu Padişahın kendi memleketini

alınırken Trablus'ta kalan sürgünler için “Fizan’a yollanmak” tehdidinin yine de canlı tutulmasına çalışıldığı görülüyor, sürgünler arasında bu uzak ve kurak çöl beldesi hakkındaki dehşetli tasvirler ile ürkütücü dedikodular hızla yayılıyordu.⁶⁴⁰

Şeref Vapurunun yolcuları arasında aslında idama mahkum edilen fakat Padişahın “inayeti” ile cezası tahfif edilenler⁶⁴¹ de vardı ki bunların kendilerini diğerlerine göre şanslı saydıkları tahmin edilir. Sürgünler gönderildikleri yerde “izhar-ı nedamet” ve “iktisab-ı hüsn-i hal ve hareket” ederlerse onların yine Padişahın inayeti ve merhameti ile karşılaşacakları “müjdeleniyor”, onların tavır ve davranışlarının her ay sonunda kendilerine nezaret eden memurlar tarafından Saray’a rapor edileceği, onlara vilayetçe yevmiye ile “mahpuslara mahsus” olan özel bir kıyafet, birer fes ve ayakkabılar verileceği ve içlerinde hastalananlar olursa hastanede güzelce tedavi edilmelerine dikkat edileceği ilan olunuyordu.⁶⁴²

“Şeref Kurbanları” arasında Mekteb-i Harbiye talebeleri, Tıbbiye talebeleri, Bahriye Mülazımları, Mühendishane-i Harbiye talebeleri, askeri tabipler çoğunlukta olup içlerinde bir de Mirahor Tekkesi’nin şeyhi olan Hasan Necmeddin Efendi vardı.⁶⁴³ Onun biraderi olan Hukuk Mektebi mezunlarından Vahyi Efendi de oradaydı.⁶⁴⁴ Sürgünler arasında yer alan Bahriye Binbaşısı Mehmed Bey ile Bahriye Mülazımı Kıbrıslı Muhiddin Efendi’nin rütbeleri diğerlerinin aksine alınmamıştı. Nitekim bu ikisi Trablusgarb’ta fazla kalmadılar ve Mehmed Bey İstanbul’a, Muhiddin Efendi ise İzmir’deki vapurlardan birine tayin edilerek bölgeden ayrıldılar.⁶⁴⁵ Onlar kadar şanslı olmayıp ömrünü Trablusgarb’ta sonlandıranlar da vardı. Bunlar Piyade Dokuzuncu Alay Birinci Taburu Katip Muavini Rodoslu Ahmed Refik bin İbrahim, Mekteb-i Bahriye-i Harbiye ikinci senesinden Kapandakikli Ali Kemal bin Nazmi, Tıbbiye dokuzuncu sınıfından Samatyalı Hüsamettin bin Mehmed Tevfik Efendi, Tıbbiye onuncu sınıfından Tosyalı Ahmed Vasfi idiler.⁶⁴⁶ Altıncı ordu doktor yüzbaşlarından Halil Kadri bin Mustafa Efendi ise Fizan yakınlarında bir yerde vefat etmişti.⁶⁴⁷

tanımaktan uzak olduğuna yorar ve bu vesileyle de II. Abdülhamid’i ve yönetimini eleştirir. Fizan gibi bir yere böyle bir mevsimde yüzlerce kişilik bir kafil çıkarmanın o vakit Trablus Valiliğinin üstesinden gelemeyeceği bir iş olduğunu söyler. Padişah ve adamlarını “kırk beş günlük bir çöl yolculuğunu İstanbul-Edirne arasındaki basit bir tren seferi gibi sanıyorlardı” diyerek eleştirir. Bkz. Baykurt, s. 45.

⁶⁴⁰ Baykurt, s. 46.

⁶⁴¹ Fahri, s. 58, 60.

⁶⁴² Fahri, s. 61.

⁶⁴³ Fahri, s. 41.

⁶⁴⁴ Fahri, s. 41.

⁶⁴⁵ Fahri, s. 43.

⁶⁴⁶ Fahri, s. 42 – 43.

⁶⁴⁷ Fahri, s. 38.

“Şeref Kurbanları”nın Trablus’ta geçici bir tutukluluğun ardından serbest bırakıldıkları ve bundan sonra burada istihdam edilerek kendilerinden vilayet hizmetleri için bu suretle faydalanılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴⁸ Taşkışla’da yüz iki gün süren sorgulamaların ardından Şeref Vapuruna bindirilip Trablus’a nefyedilen Harbiyeli Ahmed Ferid (Tek) bir sene mahpusluktan sonra rütbesinin iadesiyle 9 Temmuz 1898’de Trablusgarb Fırkası Erkan-ı Harbiye’inde istihdam edilmeye başlanmıştı.⁶⁴⁹ Fakat Ahmed Ferid bununla tatmin olmamış görünmekte ve siyasi mücadeledeki ısrarını sürdürmektedir. Nitekim 1900 senesinin sonlarına doğru sürgün arkadaşı Yusuf (Akçura) ile beraber Tunus yoluyla firar ederek menfasından Paris’e kaçmışlardı. Firarda kendilerine yardımcı olan Trablusgarb Kumandanı Recep Paşa’nın yaveri ve aynı zamanda Ahmed Ferid’in kayınpederi olan Şevket Bey’di.⁶⁵⁰

Fizan’a gönderilmekten kurtulanlar arasında yer alan Erkan-ı Harp mülazımlarından Kazanlı Yusuf (Akçura) da sonradan Sultan’ın Avrupa’daki Jön Türklerle bir anlaşmaya varmasıyla Trablusgarb Kalesindeki mahkumiyetinden de kurtulmuş ve şehirde serbestçe dolaşma hakkını elde ederek Erkan-ı Harbiye Mülazım-ı Sanisi rütbesi ile Harbiye kaleminde ve livalarda muallim olarak istihdam edilmişti.⁶⁵¹ Boş zamanlarında Trablus kasabalarını gezen Kazanlı Yusuf buradaki tabii güzellikleri çok sevdiğini söyler. İtalyanların bölgedeki tesirlerine ise hayret eder. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenlerinin kararı doğrultusunda Ahmed Ferid ile beraber Trablusgarb’tan ayrılmasına karar verildiğinde buna biraz hüznlenir.⁶⁵² Lanson adındaki bir eczacı onların kaçışlarını organize eder, onları Tunus’a kaçırarak kayıkçıyı ayarlar.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Mahir Said 30 Haziran 1898 – 3 Temmuz 1898 günlerinin mahbesten kurtuluş günleri olduğunu anlatır. Anlattığına göre kendilerine vali, hükümet ricali ve müftü huzurunda “Padişaha sadakat” yemini ettirilmiştir. “*Meşsedetle iştilal etmeyeceklerine, Avrupa’ya firar etmeyeceklerine*” dair yeminleri alınan Jönler serbest bırakılışlarını “Avrupa’daki mücahitlerin” (Avrupa’daki Jön Türkler kastediliyor) mücadelelerinin sonuç vermesine yoruyorlar ve Padişahın taviz vermek zorunda kaldığını düşünüp ettikleri yemine rağmen içten içe bir zafer havası yaşıyorlardı. Üstelik İstanbul’dan gelen bir ikinci müjdeli haberde yakın zamanda hepsinin İstanbul’a geri çağrılacakları vaat ediliyordu. Ancak şimdilik Trablusgarb’ta kalmaları ve rütbelerinin iadesiyle asker olanların askeriye, mülkiyeden olanların hükümet dairesinde münasip bir memuriyette istihdam edilmeleri emredilmişti. Mahir Said şehirde serbest kaldığında burada bulunan Alyans İzraelit Mektebine yazıldığını ve buradaki kütüphanede vakit geçirmeye başladığını anlatır. Jönlerin bundan sonra da yeminlerine sadık kalmayarak gruplar halinde Trablusgarb’tan Avrupa’ya Tunus yoluyla firar etmeye devam ettikleri, Mahir Said’in de firar edenlerden olduğu görülür. Bkz. Pekmen, s. 91 – 96, 107 – 110.

⁶⁴⁹ Birinci, s. 196.

⁶⁵⁰ Birinci, s. 196.

⁶⁵¹ İsmail Türkoğlu, “Yusuf Akçura’nın Trablusgarb Yılları”, Türk Yurdu, S. 339, C. 35, 2015, s. 36 – 38.

⁶⁵² Türkoğlu, s. 37- 38.

⁶⁵³ Türkoğlu, s. 38.

Şeref Vapuru ile Trablusgarb'a nefyedilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk müessislerinden Mehmed Reşid de burada yıllarca çalışmıştır. 20 Eylül 1897'de bir grup tutuklu ile beraber tahliye edilip şehirde dolaşmasına izin verilen Reşid Bey altı yüz kuruş maaş tahsisıyla Trablus Belediyesi ikinci doktorluğuna tayin edilir.⁶⁵⁴ 30 Eylül'de rütbesinin de iadesiyle Trablusgarb Daire-i Askeriye'sinde istihdam edilmesi emredilir.⁶⁵⁵ 8 Ağustos 1899'da Trablusgarb Hastanesi'ne kaydedilir.⁶⁵⁶ 1905 yılına gelindiğinde maaşı yedi yüz kuruşa çıkarılır ve meşrutiyetin 1908 yılında yeniden ilan edilmesine kadar Trablusgarb'da bu şekilde yaşamaya devam eder.⁶⁵⁷ On bir yıl kaldığı Trablusgarb'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bölgede yapılanmasına ve yayılmasına aktif olarak yardımcı olmuştur. Cemiyetin Trablusgarb yedinci şubesinin faaliyetlerini desteklemiş, Jön Türkler tarafından çok sevilen Trablusgarb Kumandanı Recep Paşa ile dostluk kurmuş, bilhassa sağlık problemleri konusunda arkadaşlarına her zaman yardımcı olmuştur.⁶⁵⁸ Sürgün Jön Türkler Trablusgarb'da daima dayanışma içinde olarak kendilerine özgü bir komünite kurmuş gözükmektedirler. Trablusgarb'a yarı sürgün olarak gelen sivil ve asker memurlar yeni gelenlere her zaman destek çıkararak⁶⁵⁹ burada adeta bir Jön Türk diasporası teşkil etmiş gibidirler. Trablusgarb'da zamanla Jön Türklerin çoğunlukta olduğu sürgün mahalleleri dahi oluşmuş⁶⁶⁰, sürgünler birbirleriyle akrabalık ilişkisi de tesis eder olmuşlardır. Reşid Bey de 1901 veya 1902 yılında burada kendisi gibi sürgün olan Kolağası Ziya Bey'in kızı Mazlume Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten ilk çocuğunu burada dünyaya getirmiştir.⁶⁶¹

⁶⁵⁴ Bilgi bu tarihi arşiv sicil kaydına dayanarak 13 Eylül 1897 olarak belirtmektedir fakat aynı metinde Şeref Vapuru'nun "15 Eylül 1897 tarihinde Trablusgarb'a vardığı" da belirtilmektedir. Bkz. Nejdett Bilgi, Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 15.; Abuşvereb, Reşid Bey'in tahliye ve göreve tayininin tarihini 20 Eylül 1897 olarak veriyor. Bkz. Abdülkerim Abuşvereb, "Trablus'ta Sürgün Doktor Reşid Şahingiray", Çev. Orhan Koloğlu, Tarih ve Toplum, C. 25, S. 145, Ocak 1996, s. 12.; Reşid Bey'in hatıraları hakkında çalışma yapan bir başka isim Ahmet Mehmetefendioğlu da eserinde bu tarihi "Turan Muşkara Özel Arşivi'ne" dayanarak 20 Eylül 1897 olarak vermiştir. Bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul, 1993, s. 13.

⁶⁵⁵ Bilgi, s. 15.

⁶⁵⁶ Bilgi, s. 15.

⁶⁵⁷ Bilgi, s. 16.; Abuşvereb, s. 12.

⁶⁵⁸ Bilgi, s. 16; Abuşvereb, s. 12.

⁶⁵⁹ Bilgi, s. 16.

⁶⁶⁰ Trablus adeta bir sürgünler şehri olmuş, gelenler sonradan Anadolu ve İstanbul'dan annelerini babalarını, ailelerini ve akrabalarını da yanlarına almış, Trablus'ta böylece sürgün mahalleleri kurulmuştu. Trablus'un belli başlı iki caddesi Mızran ve Rikardo bunların evleriyle doluydu. Burada kendilerine birer sinema, kütüphane ve çocukları için mektep dahi açmışlardı. Hocaları sürgünler olan bu mektepte çocuklara elifbeyi Ahmed Cevad Bey okuturdu. Burada adeta bir koloni teşkil eden sürgünlerin içinde her sanattan her meslekten insan vardı ve bu yüzden kendi işlerini kolaylıkla görüyorlardı. Özellikle Doktor Reşid ve Süleyman Emin Bey'ler sağlık hizmetleri konusunda yardımcı oluyordu. Fakat buna rağmen Trablus'ı hala benimseyemeyenler ve sağa sola firar edenler de bulunuyordu. Bazıları da Bingazi, Humus ve Derne'ye dağılmışlardı. Bir ara Trablus'taki bazı sürgünlerin yeri tahvil edilerek Cidde'ye gönderilenler de olmuştu. Bkz. Kandemir, s. 148 – 149.

⁶⁶¹ Bilgi, s. 16 – 17; Abuşvereb, s. 12.

Reşid Bey de II. Abdülhamid dönemindeki diğer bazı siyasi sürgünler gibi sürgün bulunduğu yere dair gözlem ve çalışmalarda bulunarak birer layiha hazırlamış ve böylece bu geleneği sürdürmüştür. 1904 tarihli Trablusgarb'ın ahvaline dair bu layihada vilayet idarecilerinin sorumsuzluk ve kifayetsizlikleri eleştirilip bölgedeki İtalyan emellerine dikkat çekilerek burasının Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmaması için alınması lazım gelen tedbirler üzerinde durulmuştur.⁶⁶² Reşid Bey kendi ihtisas alanında da çalışmalardan geri durmamış ve Trablusgarb'daki özel hastalıklar ve tedavileri konusuyla bilhassa ilgilenmiştir.⁶⁶³ Diğer İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları cemiyetin de kararı ve muavenetiyle Trablusgarb'dan Avrupa'ya firar edebilmişken Reşid Bey gibi cemiyetin öne çıkmış bir isminin 1908'e kadar burada kalmaya devam etmesi dikkat çekicidir. Bunun, cemiyetin bilinçli bir politikasının gereği olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Şeref Vapuru ile sürgün edilen Mekteb-i Harbiye üçüncü sınıf talebesi “Hırka-i Şerifli” Halil bin Sırrı Efendi de Trablusgarb'da Ayşe adında bir Arap kadın ile evlenmiş ve kendisine bu sürgün yerinde yeni bir hayat kurmuştu.⁶⁶⁴ Halil Bey'in “Mülkiye-i İdadiye ve Harbiye'de bir müddet tahsil etmiş ise de bazı esbab-ı saireden dolayı Trablusgarb'a izam edildiğinden şهادتname alamadığı” belirtilmişse de kendisinin daha sonra Adliye'nin açtığı kursa katılarak bir sorgu yargıçlığı şهادتnamesi edinebildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁵ Nitekim Trablusgarb'da Adliye'ye intisap eden Halil Bey 15 Ekim 1899'da Trablusgarb Merkez Bidayet Mahkemesi Kalemi mülazımlığına atanır ve bir yıl sonra da aynı mahkemede üç yüz kuruş aylıkla zabıt katipliğine terfi eder. 1905'te beş yüz kırk kuruş maaşla müstantik yani sorgu yargıçlığı görevine getirilse de 1906 yılının sonuna doğru bilinmeyen bir sebeple tenzil-i rütbeye uğrayarak iki yüz yetmiş kuruş aylıkla aynı mahkemenin âzâ mülazımlığına geri döndürüldüğü görülür.⁶⁶⁶ Sürgündeyken iki çocuğu olmuş ve 1908'de “Hürriyetin İlanı” üzerine Adliye'den istifa edip İstanbul'a dönmüştür.⁶⁶⁷

⁶⁶² Bilgi, s. 17.

⁶⁶³ Reşid Bey Trablus'ta Belediye Tabipliği yanında Adli Tabiplik hizmetini de üstlenmiş, polise ve valiye çoğu kez bu alanda raporlar vermiş, Belediye Hastanesinde ameliyatlara dahi katılmıştı. O zamanlar onun çalıştığı, şehrin en iyi yeri olan Mizaran Caddesindeki hastanenin kapısında Türkçe olarak Belediye Hastanesi yazıyordu. Bkz. Abuşvereb, s. 12-13.

⁶⁶⁴ Suavi Aydın, “Unutulmuş Bir İttihatçı: Dedem Halil Sırrı Hırka-i Şerif”, Kebikeç Dergi, S. 16, 2003, s. 150.

⁶⁶⁵ Aydın, s. 149.

⁶⁶⁶ Aydın, s. 150.

⁶⁶⁷ Aydın, s. 150 – 151.

Jön Türkler arasında Fizan’a gönderilenler de vardır. Temmuz 1897’de Canik Vapuru ile Trablusgarb’a gönderilen on bir Tıbbiyeli arasında yer alan Ali Cevat (Borçbakan) deve sırtında günlerce süren zorlu bir yolculuğun ardından Fizan’a ulaştıklarını hatıratında anlatmaktadır.⁶⁶⁸ Ali Cevat Fizan’da bir “*Sürgün Levazım Şube Müdürlüğü*” dahi bulunduğunu ve bu görevi Hacı Ahmed Efendi adındaki birinin üstlendiğini söylemektedir.⁶⁶⁹ Cevat ve arkadaşları Fizan’a giderken yolda muhafızlar tarafından kendilerine kötü muamelede bulunulduğundan şikayetçi olmuşlar ve bunun üzerine bu muhafızlar cezalandırılmışlardır.⁶⁷⁰ Fizan’da bir süre aşçılık, kahvecilik gibi işler yapan Ali Cevat 7 Mart 1898’de Fizan Mutasarrıfının kendilerine isteyenlerin hükümete müracaat ederek hükümet işlerinde istihdam edilebileceğini bildirmesi üzerine kırk kuruş aylıkla muhasebede memur olarak göreve başlar.⁶⁷¹ Haziran 1898’de mutasarrıf onları çağırıp afları için bir dilekçe yazmalarını, kendisinin de “iyi hallerine” şahitlik edip onlara destek verebileceğini söyler. Fakat yazdıkları dilekçedeki ifadeler Mutasarrıf tarafından beğenilmeyince Mutasarrıf onlar adına kendisi bir af dilekçesi yazar. Nihayet haklarında “af” kararı çıkar. Fakat bu aftan kastedilen onların Fizan’dan Trablus’a nakledilmelerinden ve yine orada ikamet ettirilmelerinden ibarettir. Buna rağmen sürgün gençler bu kararı şaşkınlık ve sevinçle karşılarlar ve mutasarrıfa şükranlarını sunarlar.⁶⁷² Böylece en azından Fizan’dan kurtulmanın sevinciyle tekrar yola çıkarak, 27 Ağustos 1898’de Trablus’a geri dönerler.⁶⁷³

Ali Cevat bir süre mektebe geri dönmeyi umarak tahsil hayatına devam etmeyi umduysa da Mektep Nazırı Zeki Paşa’nın buna muhalefeti ile bu isteği gerçekleşemez ve Ali Cevat Trablus’ta Adliye İstinaf Dairesi Kaleminde işe başlar.⁶⁷⁴ Bazı anlaşmazlıklar sebebiyle 7 Mart 1899’da Adliye’den ayrılıp Deyun-ı Umumiye’ye geçer ve kendisine önce Trablusgarb Sahilleri Balık Vergisi Katipliği, Ağustos 1899’da da Alkollü İçkiler Memurluğu görevleri verilir.⁶⁷⁵ Bu sıralarda dayısı olan Şakir Paşa’nın Kosova Valiliğine atandığını duyması ile Trablusgarb’tan tamamen kurtulması yönündeki ümitleri artmıştır. Nitekim bir süre sonra akrabalarının girişimleriyle kendisinin Üsküp Deyun-ı Umumiye Sandık Emaneti’ne atandığına dair telgraf kendisine ulaşır ve bunun üzerine Ali Cevat Bey vapur biletini alarak

⁶⁶⁸Saime Yüceer, Ali Cevat Borçbakan’ın Hatıraları, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2005, s. 1 – 15.

⁶⁶⁹ Yüceer, s. 16.

⁶⁷⁰ Yüceer, s. 17 – 18.

⁶⁷¹ Yüceer, s. 25.

⁶⁷² Yüceer, s. 26 – 27.; Şimşek, s. 169.

⁶⁷³ Yüceer, s. 27.

⁶⁷⁴ Aynı eser, s. 29.

⁶⁷⁵ Aynı eser, s. 30 – 31.

Trablus'tan kaçarcasına ayrılır.⁶⁷⁶ Rumeli'ye geçtiğinin onuncu günü polis komiserliğinin bir jurnali üzerine kendisinin Trablus'tan ayrıldığının tespit edildiği, onun gizlice Trablus'a geri gönderilmesi gerektiği minvalinde bir telgraf gelse de dayısı Şakir Paşa bu sorunu çözmüş gözükmetedir. Ali Cevat bir daha Trablus'a geri dönmez ve bundan sonra Rumeli'de hayatına devam eder.⁶⁷⁷

II. Abdülhamid'in yüksek mekteplerde filizlenip de toplumun diğer kesimlerine de yavaş yavaş yayılmaya başlayan Jön Türk hareketine karşı sürgün yöntemine bir çare olarak başvurduğu görülmektedir. Sürgünler ile bu hareketin Osmanlı ülkesinde daha fazla olgunlaşmadan bastırılmasına ve hareketin enerjisinin söndürülmesine çalışılmıştır. Jönlerin devletin merkezi İstanbul'da etkili bir siyasi birlik oluşturmalarının önüne geçilmesine, onların taşraya dağıtılmalarına ve gönderildikleri yerlerde de gözetim altında tutulmalarına çalışılmıştır. Fakat II. Abdülhamid rejimi adına bu yöntemden kesin bir başarı elde edilebildiğini söylemek güçtür. Hatta taşraya sürülen Jönlerin gittikleri yerlere fikirlerini de götürdükleri, sürgünlükleri sayesinde düşüncelerini memleketin her köşesine ve kesimine yayabildikleri ve nihayetinde bundan yine II. Abdülhamid rejiminin zararlı çıktığı görülmektedir.⁶⁷⁸ Cezalandırmada “ıslah edicilik” için Libya gibi sıcak ve kurak iklimlere gönderilen⁶⁷⁹ Jön Türkler gittikleri coğrafyanın devletin merkezine olan uzaklığını avantaja çevirmiş gözükmetedirler. Nitekim çoğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin organizasyonu ile buradan Avrupa'ya kaçırılmış ve böylece muhalif neşriyat gibi siyasi faaliyetlerine Avrupa'dan daha rahat bir biçimde devam edebilmişlerdir. Böylece II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca en çok çekindiği ve de hoşnutsuz olduğu bir eylemi gerçekleştirmişler; II. Abdülhamid'in kendilerini sürgün ederek almak istediği tedbiri de boşa çıkarmışlardır.

⁶⁷⁶ Aynı eser, s. 31.

⁶⁷⁷ Aynı eser, s. 33 – 34.

⁶⁷⁸ Derviş Vahdeti, sürgünleri “*ayaklı muzır*”lar olarak görmüş ve “*vukuatların hep menfilerin vilayetlere dağıtılması sebebiyle ortaya çıktığını*” söylemiştir. Mehmed Reşid de “*ekseriyetle zeki, dayanıklı, çalışkan, ahlaklı olan*” siyasi sürgünlerin bulundukları yerlerde “*ahalinin muhabbetini ve teveccühünü celp ederek*” onlara kolaylıkla “*hakikati*” telkin edebildiklerinden bahsetmiştir. Bkz. Şimşek, s. 227.; Prens Sabahattin de aynı şekilde Abdülhamid'in, muhaliflerine yönelik uyguladığı taşraya sürgün politikası ile farkında olmadan “*terakki davasına*” hizmet ettiğini, memleketin en ücra köşelerine kadar yayılan eğitilmiş siyasi sürgünler sayesinde kırsal kesimlerin de kentlerle birlikte “*çağdaş düşüncelerle*” tanışabilmiş olduğunu savunmuştur. Bkz. Abdullah Acehan, “Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1/5, 2008, s. 22.

⁶⁷⁹ Kuran, Anadolu'da sürgün edilmiş Jönlerden de bahsetmektedir. Bunlardan Konya'daki Ebüzziya Tevfik'i özellikle vurguladığı görülür. Padişahı zehirleme planları içinde oldukları töhmetiyle Doktor Hakkı Şinasi, Hariciye Vekaleti Daire müdürlerinden Mustafa Ruhi ve Velihaht'ın sarayı civarında gezmek ve Abdülhamid'e hastalık isnat etmekten birkaç Harbiyeli'nin daha Konya'da sürgün olarak bulunduğunu nakleder. bkz. Kuran, s. 178 – 180.

2.4. İç İsyanlar Karşısında İzlenen Sürgün Politikası

II. Abdülhamid saltanatı döneminde onun rejimini tehdit eden iç unsurlar sadece Jön Türklerden ibaret değildir. Bazı yerel güç odakları devletin zayıfladığı anlarda harekete geçerek mevcut durumdan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmanın yollarını aramışlar ve bu maksatla rejime karşı ayaklanabilmişlerdir. II. Abdülhamid devrinde bu tür ayaklanmalar karşısında da ceza olarak sürgünün tayin ve tatbik edilmesi dikkat çekicidir. Çukurova bölgesinde öteden beri güçlü bir aile olarak tanınan fakat bir ara merkezi hükümetin önlemleri ile sindirilip bölgedeki etkileri kırılabilen Kozanoğulları⁶⁸⁰, 1877 – 1878 Osmanlı-Rus

⁶⁸⁰ 18. yüzyıldan itibaren bölgede kendini göstermeye başlayan bu aileden Yusuf, 1708’de yakalanıp hapsedilmiş ve bunların gelişimleri böylece bir süre durdurulmuştu. Fakat yüzyılın ortalarına doğru tekrar etkinliğini arttırmaya başlamışlardı. Bölgedeki diğer aşiretler üzerinde baskı uygulayarak merkezi hükümetin otoritesini ve imajını zarara uğratiyorlardı. Çukurova’da kışlayan göçebe aşiretler yazın Anadolu’ya geçmek istediklerinde bu aileden geçiş izni almak zorunda kalıyorlardı. Devlet bir süre sonra onlarla anlaşma yoluna gitmeye çalıştı. Bölgede zulümlerini arttıran Recebli Afşarı Aşiretini cezalandırmak için Kozanoğulları kullanıldı. Daha sonra Çaparoğulları aşireti ile yaptıkları mücadelelerde elde ettikleri galibiyetler onların şöhretini arttırdı. 18. yüzyıl sonlarında bölgedeki madenlere ve vergi gelirlerine müdahale ederek servetlerini arttırdıkları görüldü. Adana Sancağındaki malikanelere yaptıkları müdahaleler, vergileri kendileri adına toplamaya başlamaları gibi hareketleri bölgede sık sık şikayet konusu olmuştu. Fakat Kavalalılar II. Mahmud’a isyan ile Mısır’dan Anadolu’ya kadar taarruz ettiklerinde Kozanoğulları ile de karşılaşmışlar ve Kozanoğullarından Çadircı Mehmed bölgede Kavalalı İbrahim Paşa’ya karşı durduğu için devletin bir süreliğine sempatisini dahi kazanabilmişti. Ancak daha sonra devletin politikası doğrultusunda buradaki aşiretlerin tedib ve iskan ettirilerek yerleşik hayata geçirilmeleri hedeflendiğinden onların da üzerlerine Fırka-i Islahiye namıyla bir kuvvet yollanmıştı. Bu kuvvet üzerlerine yollandığı sıralarda onların zaten eski güçlerinden düşmüş durumda oldukları kaydedilmektedir. Bkz. Yücel Özkaya, “Anadolu’daki Büyük Hanedanlıklar”, TTK Belleten, C. 56, S. 217, 1992, s. 842 – 843.; Bölgedeki vergi ve maden gelirlerine el koyarak gittikçe zenginleşen Kozanlılar üzerine 1851’de Osmanlı merkezi hükümeti tarafından Beşinci Ordu sevk edilir fakat Çadircı Mehmed gelen orduyu bozguna uğratarak Kozanlıların bölgedeki ününü daha da artırır. Tanzimat Döneminin ilk devirlerinde bir ara devlet safında yer almışlar ve bölgedeki Ermenilerle de iyi geçinmişlerdir. Fakat bu durum uzun sürmemiş ve Ermeniler de zamanla onlardan şikayetçi olmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin gözü sürekli bu bölgede olduğu için bölgeye temkinli yaklaşmıştır. Merkezi hükümete asker olmak istemeyen Kozanlılar bölgelerini diğer asker kaçağı aşiret mensupları için de güvenli bir barınak haline getirmişler, Kırım Harbi sırasında devletin kendilerinden asker temini talebini de geri çevirmişlerdir. Osmanlı hükümeti nihayet 1865’te bölgede epeydir sorun haline gelmeye başlayan bu konu için harekete geçmiş ve Fırka-i Islahiye namıyla bir ordu teşkil edip bölgeye göndererek buradaki Kozan, Maraş, Zeytin, Cebel-i Bereket aşiretlerinin üzerine gitmiştir. Fırka-i Islahiye’nin amacı Çukurova ayanlarını merkezi idarenin kontrolüne bağlamak, aşiretleri yerleşik hayata geçirmek, ekonomik refahı arttıracak tedbirlerin alınmasını sağlayıp bölgede modern bir bürokratik idareyi tesis edebilmektir. Kozanlılardan bir kısmı merkezi hükümetin vergi ödemeyenler ve askerden kaçanlar için umumi af ilan etmesi üzerine kendiliğinden teslim olmuşlar, Ahmed Bey önderliğinde direnen bir diğer kısmı ise zorla itaat altına alınarak ele geçirilmişlerdi. Bundan sonra askerlikten muafiyet sağlama, resmi görevler verilip birer maaş tahsisıyla Kütahya, Konya ve Sivas gibi Anadolu’nun muhtelif yerlerine gönderilme gibi uygulamalarla Kozanlılar kontrol altında tutulmaya çalışıldı. Onların bölgede isyan çıkartabilecek bir potansiyele sahip olmalarını engellemek amaçlandı. Konakları, bağları, değirmenleri, tarlaları gibi mali varlıkları kamulaştırıldı. Onlardan on altı hane İstanbul’a, bir diğer kısmı ise Rumeli’ye gönderilerek her biri bir yana dağıtıldı. Bkz. Metin Ziya Köse, “Kozanoğulları”, TDVİA, C. Ek-2, 3. Basım, Ankara, 2019, s. 79 – 80.; II. Mahmud devrinde ayan ve hanedanlıklar ortadan kaldırılmış fakat Çukurova bölgesi hala bu merkezileştirme siyasetinin dışında kalmıştı. Osmanlı Devleti 1865’te Fırka-i Islahiye’yi kurarak bu “sorunu” tamamiyle ortadan kaldırmaya niyetlendi. Kozanlılar Fırka-i Islahiye ordusu eliyle itaat altına alındıktan sonra memleketlerinden sürgün edilerek birlikleri dağıtılmaya ve böylece bölgedeki izleri tamamiyle silinmeye çalışıldı. Bu sürgün politikasında Osmanlı hükümetinin hassas davrandığı ve Kozanlıları devlet için bütünüyle düşmanlaştırmaktan imtina ettiği görülür. Kozanoğlu Ahmed Ağa Kütahya’ya kendisine mir-i miran rütbesi tevcih edilerek gönderilmiştir. Böylece bundan sonra Paşa unvanını alan Kozanoğlu Ahmed artık Kütahya Kaymakamı olmuştur. Hatta Fırka-i Islahiye onu Kozan’dan “görev yerine” gayet saygılı bir biçimde resmi bir

Harbi'nin ardından memleketteki mevcut siyasi durumdan ve ortamdan istifade ederek yeniden öne çıkmaya ve merkezi hükümeti tekrar tehdit etmeye yeltenmişlerdir.⁶⁸¹ Bu sefer bölgedeki diğer bazı yerel güçlerin de desteğini alarak Osmanlı hükümetinin Çukurova'yı "İngilizlere vereceği" propagandasıyla bir isyan başlatan⁶⁸² Kozanoğulları'nın önde gelenleri ile onlara yardımcı olanlar, isyanın Osmanlı hükümeti tarafından bastırılmasının ardından yargılanıp sürgün cezasına mahkum edilirler.⁶⁸³ Ailenin lideri Kozanoğlu Ahmed Paşa, *irade-i seniyye* gereğince "*ikamet ve iskan*" ettirilmek üzere bir *vapur-ı mahsusa* bindirilerek Trablusgarb'a yollanmıştır. 10 Aralık 1878 tarihli yazıda Kozanoğlu Ahmed'in "*biraderleri ve müteallikatının zükur ve inas otuz nüfus*" oldukları halde bunların da kendisiyle beraber "*kamilen Trablusgarb'a vasıl oldukları*" vilayet-i mezkureden haber verilmektedir.⁶⁸⁴ Kozanoğlu Ahmed ve biraderlerinin Trablusgarb'da iskan ettirilmelerini emreden 30 Ekim 1878 tarihli iradede onlara "*kayd-ı hayat*" olarak maaş "*ihsan olunduğu*" da belirtilmiştir. Buna

tören tertip ederek uğurlamıştır. Sürgün edilen Kozanoğullarının Çukurova'daki mülkleri hazineye devredilmiş fakat bunun karşılığında kendilerine ömür boyu maaş ve gönderildikleri yerlerde de konak ve çiftlikler tahsis edilmiştir. İçlerinde "tehlikeli" bulunanlar daha çok Vidin, Niş, Siroz gibi Rumeli şehirlerine gönderilmişlerdir. Ali ve Mısdık Bey Kayseri'ye, Halil Bey ve Yusuf Ağa ise Sivas'a sürgün edilmişlerdi. Bunlardan Yusuf Ağa Sivas yolunda yine isyan çıkarmış ve bu esnada ölmüştü. Kozanlılar gibi Türkmen aşiretlerinin bölgeden bu şekilde sürgün edilmesinin bölgede ilerleyen yıllarda bir otorite boşluğu meydana getirdiği ve bu boşluğu yeni toprak ağalarının, gayrimüslim para sahiplerinin ve özellikle de 20. yüzyıla doğru Ermenilerin doldurmaya başladığı savunulur. Osmanlı Devleti Kozanoğullarını yok etmek değil, onların belirli bir bölgede oldukça güçlenerek bir hakimiyet kurmalarını engellemek gayesini gütmüş ve bu amaçla hareket etmiştir. Fakat Kozanoğlu Ahmed Paşa ömür boyu maaş tahsisıyla Kütahya Kaymakamı tayin olunmasına rağmen tatmin olmamış ve memleketinden koparılmayı kabullenememiş gözükmektedir. Nitekim "tehlikeli" gidişatı gözlemlenerek daha sonra Kütahya'dan alınarak İstanbul'a getirilmiş ve burada Meclis-i Zaptiye azalığına tayin olunmuştur. Bkz. M. Fatih Sansar, "Tanzimat Döneminde Çukurova Hanedan Ailelerinin Tasfiyesi", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S.1, Manisa, 2005, s. 81, 86, 89.

⁶⁸¹ İstanbul'daki Kozanoğlu Ahmed Paşa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi patlak verince Konya'ya nakledilmişti. Kozanoğlu Ahmed Paşa harbin sonlarına doğru mevcut durumun ve ortamın uygun olduğunu düşünüp Konya'dan izinsiz olarak ayrılp memleketi Kozan'a geri gelmiş ve akrabaları ile buradaki yerel güçleri tekrar örgütleyerek bir isyan başlatmıştı. Ahaliye, Kozan ve Kadirli civarının Osmanlı Devleti tarafından İngiltere'ye terk edileceği propagandasını yapan Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın aslında bölgedeki eski ayrıcalıklarını yeniden elde etmek isteğinde olduğu ve bu yüzden isyana yeltendiği ve bazı yerel çıkar gruplarından da bu yolda destek gördüğü söylenir. Kozanoğlu Ahmed Paşa kendi hanedanını Osmanlı Hanedanıyla kıyaslamakta ve kendilerini Osmanlılara denk görmektedir. 1878 Ağustos'unun sonlarında Belenköy'e gelmiş ve en geç aynı yılın Eylül ayında bölgedeki isyanını başlatmıştı. Bkz. Cevdet Kırpık, "İşkân, İsyân ve Değişim: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 40, 2016, s. 420.

⁶⁸² Kadirli ayanından Müftüzadeler isyana destek vermişti. Bilhassa Hazım Efendi ile Müftüzade Mehmed Efendi, Ahmed Paşa'yı Kozan'a davet edip bu isyanı fiilen organize etmişlerdi. Bunlar Padişahın idare ve iradesinin kalmadığını, İstanbul'un tüm mahallelerini "kalpaklı İngiliz zabitlerinin" zapt ettiğini, İstanbul'da şeriata ihanet edildiğini ve Kozan Sancağının da İngiltere'ye satıldığını, "kalpaklı İngiliz zabitlerinin" her an hanelerine tecavüz edebileceğini söyleyerek ahaliyi galeyana getiriyorlardı. Kırpık isyan sırasında Müftüzadelerin özellikle vergi işleri ile ilgili hükümet evrakına el koyduklarına, onların isyanının gerçek sebebinin de muhtemelen merkezi hükümetin kendi sosyal-ekonomik ayrıcalıklarına ket vuran politikalar olabileceğine dikkat çekmektedir. Bkz. Kırpık, s. 421 – 422.

⁶⁸³ Kırpık, s. 427 – 429.

⁶⁸⁴ BOA, Y.A.HUS. 159 / 114 (H. 15. 12. 1295).

göre Kozanoğlu Ahmed Paşa'ya on bin, biraderleri Yusuf ve Mehmed Beylere ise “*ikişer bin beş yüz kuruş*” maaş bağlanacaktı.⁶⁸⁵

İsyan hareketi bastırılan Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın aslında ilk başta İstanbul'a celp edilip “*Saray-ı Hümayunda bir daire-i münasibede*” ikamet ettirildiği anlaşılmaktadır. Fakat biraz sonra onun bu şekilde “*imtidad-ı ikameti caiz olmadığından kendisine hemen münasib bir ikametgah gösterilmesi*” irade buyrulur.⁶⁸⁶ Bu ilk iradede ona *kayd-ı hayatla yedi bin gurus* ve yine evlat ve ayaline dahi “*maaşlar*” tahsis edileceği ifade olunmuştur. Onun “*Dersaadet'te ikamet edemeyeceği misüllü memleketine gidebilecek yerlerde bulundurulması dahi muvafık-ı maslahat olamayacağından ehli ve ayaliyle beraber Trablusgarb vilayetine izamı*” istenmiş ve “*maaşlarının dahi vilayet-i mezkureye havalesi ile bunların ahval ve hareketinin daima Hükümet-i mahalliye'nin taht-ı nazarı dikkatinde tutulması*” emredilmiştir.⁶⁸⁷ Bu uygulamayla maksadın, bölgelerinde oldukça nüfuzlu bir aile olan ve burada geçmişte bir çok isyan çıkarıp devleti meşgul eden Kozanoğulları'nın memleketlerinden tamamen koparılması olduğu görülür. Bu sefer onların bir daha memleketlerine kolayca geri dönebilmelerini mümkün kılamayacak kadar uzak bir coğrafyaya gönderilmeleri bir tedbir olarak düşünülmüş ve bunun için Trablusgarb ideal bir sürgün yeri olarak görülmüştür. Arşivde 20 Ekim 1890 tarihiyle yer alan bir şifreli tahriratta “*Trablusgarb'ta ikamete memur Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın vefat ettiği*” haberinin duyulduğunun ifade olunduğu, bunun aslının olup olmadığının ve eğer doğruysa hangi tarihte vefat ettiği hususunun Adana Valiliği tarafından soruşturulmasının istendiği görülür.⁶⁸⁸

II. Abdülhamid devrinde, devlete isyan etmiş bir kişinin dahi idam edilmeyip cezasının sürgün olarak tayin edildiği ve üstelik sürgün mahalline de ömür boyu maaş tahsisıyla gönderildiği bu örnekte görülmektedir.⁶⁸⁹ Kozanoğulları'na Trablusgarb'da tahsis edilmiş maaşın onların Kozan'daki emlaklarına karşılık olduğuna bazı kaynaklarda dikkat

⁶⁸⁵ BOA, İ.DH. 776 / 63153 (H. 04. 11. 1295).

⁶⁸⁶ BOA, İ.DH. 776 / 63144 (H. 01.11. 1295/M. 27.10.1878).; Derya İdikurt, Osmanlıdan Cumhuriyet'e Bir Âyanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i Islahiye'nin Kuruluşu, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Metin Ziya Köse, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 95.

⁶⁸⁷ BOA, İ.DH. 776 / 63144; İdikurt, s. 95.

⁶⁸⁸ BOA, DH. ŞFR. 146 / 29 (R. 08. 08. 1306).

⁶⁸⁹ İslam hukukunda Hanefi Mezhebinin imamı Ebu Hanife'ye göre isyanın bastırılmasının ardından sağ ele geçirilen bağı (meşru yönetime başkaldırmış isyancı) için tazir olarak ölüm cezası verilebilirdi. İmam Malik, Hanbel ve Şafii ise ölüm cezasına kadar varmayan bir tazir cezasının bu durumlarda uygun bir ceza olduğunu savunmuşlardır. Devlet başkanının, isyan dışındaki özel suçları hariç olmak üzere isyancıları affetme yetkisi de vardır. Bkz. Melikşah Aydın, s. 67 – 68, 71; Ali Şafak, “Bağy”, TDVİA, C. 4, İstanbul, 1991, s. 451 – 452.

çekilmiştir.⁶⁹⁰ Kozanoğullarından Ahmed, Ali, Fevzi ve Mehmed Bey'lerin maaşlarının ödenmesindeki gecikmelerden ve maaşlarının iaşelerine kafi gelmemesinden yakınan birçok dilekçesi olduğu görülür.⁶⁹¹ Kozanoğlu Ahmed “emlak bedeline karşılık olan” maaşını iki senedir alamadığını belirttiği gibi, bir ara gözündeki sağlık problemi sebebiyle İstanbul'a dönüşüne izin isteyen dilekçeler de yazmış fakat bunlar neticesiz kalmıştır.⁶⁹² İçlerinden, tahsis olunan maaşın yetmediğinden bahisle bir memuriyete tayinlerini isteyenler de olmuştur.⁶⁹³ Kozanoğlu Ali Bey'e Trablusgarb Duyun-ı Umumiye kurumunda idare başkatipliği görevi verildiği görülmektedir.⁶⁹⁴

Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın mahkemedeki ifadesine göre kendisini isyana Hazım Efendi teşvik etmiştir. Fakat Hazım Efendi isyan bastırılmasına rağmen ele geçirilemeyip firar ettiğinden gıyaben yargılanıp üç yıl müddetle Konya'ya sürgüne mahkum edilir.⁶⁹⁵ Ancak Padişah onun Konya'dan kaçıp kolaylıkla yine memleketine geri dönebileceğini düşündüğünden Divan-ı Harb'in kararına müdahale eder ve daha uzak bir mesafeye, Trablusgarb'a sürülmesini emreder. Fakat Hazım Efendi olay üzerinden bir sene geçtikten sonra bile hala firaridir.⁶⁹⁶ İsyana katılanlara yönelik genel bir af çıkarıldığında Hazım Efendi ile diğer müşevviklerden Müftüzade Mehmed aftan istisna tutulurlar. Çünkü onlar aynı zamanda devlet binasını basmak, devlet evrakına el koymak, mülki ve askeri idare amirlerini hapsetmek gibi suçlar da işlemişlerdir. Bu yüzden yaklaşık bir sene sonra aftan yararlanmak isteğiyle memleketine dönen firari Mehmed Efendi hemen tutuklanır.⁶⁹⁷

II. Abdülhamid devrinde Rumeli bölgesindeki siyasi çalkantılar ve isyan hareketleri karşısında da sürgün politikasına müracaat edildiği görülmektedir. Fizan'da görev yapan Cami Bey şehirde serbestçe gezen birkaç Bulgar dışında Selanik'ten gönderilmiş kırk beş kişilik Bulgar çetecilerinden oluşan bir grubun daha bulunduğunu ve bunların İç Kale'deki zindanlarda yattığını söylemektedir.⁶⁹⁸ Fizan'da Makedonya komitecilerinin de kalebent olarak bulunduğunu zikreden Cami Bey, II. Abdülhamid devrinde “İmparatorluğu kurtarmak azmiyle

⁶⁹⁰ İdikurt, s. 95.

⁶⁹¹ İdikurt, s. 95 – 96.

⁶⁹² Aynı eser, s. 96 – 97.

⁶⁹³ Aynı eser, s. 96.

⁶⁹⁴ Aynı eser, s. 95.

⁶⁹⁵ Kırpık, s. 427 – 428.

⁶⁹⁶ Kırpık, s. 428.

⁶⁹⁷ Kırpık, Hazım Efendi'nin daha sonra affedilmiş olmasını muhtemel görmektedir. Onun bugün Maraş'ta yer alan Andırın-Çığır köyündeki mezarında meftun olduğuna dikkat çeker. Bkz. Kırpık, s.428.

⁶⁹⁸ Baykurt, s. 154.

ayaklanan Jön Türkler ile Türkleri Rumeli'den çıkarmak gayesiyle ayaklanmış Bulgar komitecilerin” aynı muameleye tabi tutulduğunu söyleyerek buna hayıflanıyor ve iki sürgün grup arasında böylece bir “felaket arkadaşlığı” oluştuğuna da dikkat çekiyordu.⁶⁹⁹ Gerçekten de Rumeli’de etnik milliyetçilik hisleriyle ayrılıkçı komiteler teşkil edip ahaliyi de kendilerine katılmaya davet edenler bölgeden uzağa sürgün edilerek engellenmeye çalışılıyordu. Paslidis ve Tegilidis adındaki iki kişi Rumeli’deki Osmanlı tebaası Hristiyan ahaliyi isyan ve ihtilale kışkırttıkları için Fizan’a nefyedilmişlerdi.⁷⁰⁰ Üsküp ve çevresinde faal olduğu anlaşılan bir ihtilal komitesinin reisi olan Dame Martinof adındaki şahıs ise idam cezasına karşılık müebbet kürek cezası ile Fizan’a sürgüne mahkum edilmişti.⁷⁰¹ Üsküp’te yaralı olarak yakalanan Martinof, “Fevkalade Mahkeme” tarafından idama mahkum edilmişken bu hüküm Padişah iradesiyle Fizan’da müebbet kürek cezasına tahvil olunmuştu. Onun bir *İdare-i Mahsusa vapuruyla*, “fırarına meydan verilmeden” Fizan’a gönderilmek üzere Trablusgarb’a doğru yola çıkarılması emredilmekteydi. Ancak Dahiliye Nezareti, Bahriye Nezareti ve Selanik Vilayeti arasındaki yazışmalara bakılırsa onun sürgün yerine sevkinde bir sorun yaşanmıştır. Trablusgarb’a giden bir *İdare-i Mahsusa* vapurunun o an için mevcut olmadığı, şimdilik Selanik’teki Yedikule Hapishanesine konulan Martinof’un bir vapur bulunduğu vakit hakkındaki hükmün icra edilerek sürgün yerine doğru yola çıkarılacağı, yola çıkarıldığı zaman yine gerekli malumatın verileceği söylenir.⁷⁰² II. Abdülhamid’in, Divan-ı Harp’lerin verdiği idam kararlarına müdahalede bulunup bunları infaz etmeyişi gerçekten de saltanatı boyunca sık rastlanan bir durum olarak görünmektedir.⁷⁰³ Bombalama eylemlerine karışan Bulgar

⁶⁹⁹ Baykurt, s. 154.

⁷⁰⁰ İbrahim Makan, II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fahrettin Tızlak, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2012, s. 69.

⁷⁰¹ Makan, s. 68.

⁷⁰² BOA, DH. MKT. 1097/49 (15.05.1324/07.07.1906); Osmanlı Arşivindeki evrakta Martinof’un “Bulgar eşkiyasından” olduğu belirtilir. Onun bölgeye dışarıdan geldiği anlaşılmaktadır. Üsküp’te saklanırken kolluk kuvvetleri ile meydana gelen çatışma esnasında yaralanarak yakalandığı mahallenin fotoğraflarının ve yine kendisine ait bir fotoğrafının arşivde yer aldığı görülmektedir. Yakalandığı mahallenin bir Ulah mahallesi olduğu söylenir. Üzerinde “Üsküp ve Havalisi İhtilal Komitesi Reisi Martinof” yazılı bir mührün ele geçirildiği belirtilir. Bkz. BOA, TFR. I. KV. 133 / 13216 (H. 19.05.1324 / M. 11.07.1906).

⁷⁰³ II. Abdülhamid’in bu tavrının sadece Divan-ı Harp kararları ve siyasi hükümlüler için geçerli olmadığı Roger Deal’in II. Abdülhamid dönemini inceleyen çalışmasından anlaşılmaktadır. Roger Deal, II. Abdülhamid’in adi suçlar karşısında ceza mahkemelerinin vermiş olduğu idam kararlarına da sıkça müdahalede bulunduğuna ve onları infaz etmediğine dikkat çekmektedir. II. Abdülhamid devrinde Padişah, mahkemelerin idam kararlarını onaylama veya bağışlama yetkisine sahiptir. Deal’in bu dönemde *Ceride-i Mehakim* adıyla yayınlanan ve Osmanlı mahkemelerinin faaliyetlerinden ve kararlarından bahseden Adliye Dergisine ve de dönemin diğer günlük ve haftalık gazetelerine dayanarak yaptığını söylediği incelemelerine göre II. Abdülhamid bu yetkiyi ve hakkı çoğu kez bağışlama şeklinde kullanmış ve bu dönemde ceza mahkemelerinin verdiği pek çok hüküm onun müdahalesiyle hafifletilmiştir. Deal, çoğu cinayet suçlusu hakkında verilen ölüm cezasının uygulanmayıp müebbet hatta bazen de kısa süreli hapse çevrilebildiğine dikkat çeker. Bkz. Roger A. Deal, *Namus Cinayetleri*, Sarhoş Kavgaçları: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 36 – 38.; Buna rağmen II. Abdülhamid devrinde hiç idam cezası infazı gerçekleşmediğini söyleyebilmek de mümkün

Komiteciler hakkında verilen idam kararlarını dahi infaz etmemiş ve cezaları değiştirmiştir. Avrupalı ülkelerin ilgisini çekmek için Selanik limanında Guvaldelgivir gemisini dinamitle patlatan Pavel Şatev, Osmanlı Bankasına saldırıda fiilen yer alan Marko Boşkinov, Yanya’da bir kahveyi bombalayan Yorgi Bogdanov, Elhamra Tiyatrosuna bombalı saldırı gerçekleştiren Milan Arsov Divan-ı Harb’in haklarındaki idam hükmüne rağmen yine Padişahın müdahalesiyle müebbet hapse mahkum olarak Fizan’a gönderilmiş kişilerdir.⁷⁰⁴

Rumeli’de bir isyan ve ihtilalin kışkırtıcılığını yapan Rum çeteciler de Fizan’a sürülmüşlerdir. Rum sürgünlerden Konstantin Baskidi, Toma Baskidi ve Filipidi’nin Fizan’a ulaştırıldıkları; muhafazalarına gayet özen gösterilerek firar ihtimaline karşı önlemlerin alındığı vilayetten haber verilmektedir.⁷⁰⁵ Atina Sefareti, zamanında bu isimlerle beraber İstanbul’da aynı hapishanede kalmış olan Fanilacı Mişel ismindeki bir şahsın tahliye olduktan sonra Atina’ya geldiğini ve şimdi de sürgün edilen arkadaşlarını sürgün yerinden kaçırmak için Atina’da bazı kimselerle birlikte planlar yaptığını ve hatta onun planını icra etmek için Trablusgarb’a doğru yola çıkmak üzere olduğunu ihbar etmiştir.⁷⁰⁶ Bu sebeple Fizan’daki bu sürgünlerin muhafazasına dikkat edilmesi istenmektedir. Vilayete adı geçen sürgünlerin durumları hakkında her ay bir rapor hazırlanıp bunun merkeze sunulması emredilmiştir.⁷⁰⁷ Bir başka emirde yine onların daima zaptiyenin nezareti altında bulundurularak, “*her yirmi dört*

değildir. Padişahın idam cezasını onaylama yetkisini kullandığı vakalar da görülür. İdam hükümlerinin yer aldığı 1876-1908 yılları arasındaki döneme ait 10 numaralı Kısas Defterindeki kayıtlara yansıyana göre Padişah bu dönemde çeşitli suçlar karşısında verilen yüz otuz idam hükmünden sadece birini kürek cezasına çevirmiş fakat diğer yüz yirmi dokuz idam hükmünü onaylayıp tasdik etmişti. Onaylanan bu hükümlerden sadece yirmisi komitacılık, çetecilik, ayrılıkçı cemiyetler kurmak gibi siyasi faaliyetlere dair ve bunların çoğu gayrimüslimler hakkındaydı. Kalan suçlar ise namus cinayetleri, alacak-verecek, hırsızlık, gasp, taciz, arazi anlaşmazlıkları gibi meselelerden kaynaklanan cinayetlere yani siyasi olmayan adı vakalara ilişkindi. Bkz. Ahmet Aksın, “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Ölüm Cezalarının Değerlendirilmesi (1876- 1908), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 31/2, 2021, s. 1035 – 1040.

⁷⁰⁴İsmail Pehlivan, Bulgar Komitacıları ve Komitacılık Faaliyetleri (1866 – 1913), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İlker Alp, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2017, s. 126.; 1903 Bahar’ında meydana gelen eylemlerde en az yüz seksen kişi hayatını kaybetmişti. Makedonya coğrafyasında Osmanlı hakimiyetini sonlandırıp “Büyük Bulgaristan”ı kurmak isteyen eylemcilere karşı Osmanlı hükümetinin almak istediği tedbirler sık sık “Büyük Devletlerin” müdahalesi ile karşılaştığından zayıf kalıyordu. Sultan’ın çetecilere karşı sertlikle karşılık verilmemesi için yabancı elçilikler tarafından daima baskı altına alınıp sıkıştırıldığı söylenir. Bkz. Hasip Saygılı, “1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski’nin Katli”, Karadeniz Araştırmaları, S. 39, Güz 2013, s. 72- 73.; 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Bulgarlar Makedonya’yı bölgelerine ilhak etme tasavvuruyla hareket etmeye başladılar. Bu hareketlerin bölgede yarattığı karışıklığı fırsat bilen Rusya ile diğer Avrupalı güçler kendi siyasi çıkarları doğrultusunda bu coğrafyaya müdahil olma fırsatı elde ettiler. Bkz. Kaya Bayraktar, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, Bilig, S. 69, Bahar 2014, s. 22.

⁷⁰⁵ Mekan, s. 68.

⁷⁰⁶ Mekan, s. 68 – 69.

⁷⁰⁷ Mekan, s. 68.

saatte bir” yerlerinde mevcut bulunduklarına dair mahalli zaptiyeden mutasarrıflığa jurnal verilmesinin istendiği görülür.⁷⁰⁸

Rumeli’deki isyan ve ihtilal destekçileri için uygun görülen bir başka uzak sürgün mahallinin Diyarbakır olduğu, Diyarbakır’ın bu açıdan her zaman öne çıkan bir yer olduğu görülmektedir. Haziran 1890 tarihli bir belgeye göre bir gayrimüslim Diyarbakır’da ikamet ettiklerinden ve zaruret içinde olduklarından bahseden bir arzuhal sunmuştur. Buna verilen cevapta ilgili kişilerin “Bulgaristan Cemiyet-i Fesadiye’sinin” hizmetinde olduklarının saptandığı, onların familyalarıyla beraber ömür boyu olmak üzere Diyarbakır’a tard ve tebid edilmelerinin Padişahın iradesi gereği olduğu ifade olunmaktadır.⁷⁰⁹ Diyarbakır’a sürgün olarak gönderilmiş Bulgarlar sayıca oldukça fazladır.⁷¹⁰ Nitekim merkezden 7 Şubat 1904 tarihiyle Diyarbakır Vilayetine gönderilmiş bir yazıda vilayetdeki Bulgarlardan kırk bir kişinin vefat ettiğinin duyulduğunun ve bunun dikkat çekici bir hal almaya başladığının ifade edildiği görülür. Bu yüzden gerekli tıbbi tedbirlerin alınması istenir. Vilayetdeki diğer Bulgarların sıhhatlerinin muhafazasına dikkat edilmesinin önem arz eden bir mesele olduğu belirtilir.⁷¹¹

⁷⁰⁸ BOA, DH. MKT. 1671 / 29 (H. 06.03.1307/M. 28.01.1890).

⁷⁰⁹ BOA, DH. MKT. 1733 / 80 (H. 29.10.1307).

⁷¹⁰ Diyarbakır’a muhtelif tarihlerde Bulgarların sürgün olarak gönderildiği görülmektedir. Mart 1877 tarihli bir belge Diyarbakır’da “menfiyen ve mahpusen” ikamet eden yirmi beş Bulgar hakkındadır. Onlar memleketlerine dönebilmelerine müsaade edilmesi isteğiyle Sadaret’e bir telgraf göndermişlerdir. Bkz. BOA, HR.TO. 554/ 58. (M. 03.03.1877).; Eylül 1903 tarihli bir belgede Mahkeme-i Fevkalade’ce mahkum edilmiş altmış yedi Bulgar’ın Diyarbakır’a ulaştırılmak üzere Selanik’e gönderildikleri Manastır Valiliği tarafından haber verilmektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS. 457/ 135 (H. 29.06.1321/M. 22.09.1903).; Yine aynı tarihlerde İzmir Kumandanlığı yirmi biri Diyarbakır’a ve altısı Rodos’a gönderilmek üzere Hacı Davud Vapuruyla İzmir’e ulaştırılmış Bulgarlardan bahsetmektedir. Bunlar bir komiser ve sekiz jandarma nezaretindedirler ve İzmir’de vilayet tevkifhanesinde bekletilmektedirler. Bu gelen grubun içinde Akka’ya gönderilmek üzere bir Müslümanın da bulunduğu haber verilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 202/8 (H. 21.06.1321/14.09.1903).; Bulgar ihtilalcilerin II. Abdülhamid devrinden önce de sürgün olarak Diyarbakır’a yollandıkları bilinmektedir. Konu hakkında bkz. Hüseyin Mevsim, Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları (1862-1878), Kitap Yay. İstanbul, 2016.; Filibe Sancağının Çırpan kasabasından yirmi üç yaşındaki Stoyan Zaimof ihtilalcilikten 5 Haziran 1876’da Vidin tahkikat komisyonu huzuruna çıkarılıp sorgulandığında tahkikat reisinin kendisine yönelttiği “*Osmanlı mısın?*” sorusuna “*Hayır, Osmanlı Devletinin Bulgar Milletindenim*” cevabını vermişti. Nazif Tepedelenlioğlu bu yanıtı Tanzimat politikalarının iflasının bir işareti olarak yorumlamıştır. İhtilalci Zaimof Türkçe, Bulgarca, Ulahça, Fransızca, İngilizce ve Rusça biliyordu. Yerkökü adlı mevkide Nisan ayında bir ihtilal tasarladığı için yakalanmıştı. İfadesine göre tüm Bulgar ahalisini tüfek, balta, kürek ve sopalarla sokağa dökecek ve hareketi Balkanlara yayacaktı. Kendilerine katılmayanları ateşe vereceklerdi. Romanya ve Sırbistan’dan destek alıyorlardı ve hatta Sırbistan’ın Bükreş’teki temsilcisi de aralarına katılmıştı. Basarabya’dan gelecek Rus askerlerinin de kendilerine destek vermesini bekliyorlardı. Kendisi Vidin bölgesindeki İvraca’dan sorumluydu. İfadesinde Bulgar komitelerine maddi yardımda bulunanlar arasında İstanbul’daki Rusya elçisi Ignatiyev’in de adını vermişti. Ignatiyev hususi adamlarla kendilerine para göndermişti. Zaimof ifadesinde kendisinin daha önce de bir isyan vakası sebebiyle yakalanıp Diyarbakır’a sürüldüğünü fakat buradan Bükreş’e kaçıp orada çıkarttığı bir sahte pasaportla İstanbul’a döndüğünü anlatmaktadır. Bkz. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar, 3. Baskı, Divan Yay., İstanbul, 1978, s. 292 – 296.

⁷¹¹ BOA, BEO, 2269/170152 (H. 20. 11. 1321).; Bulgarların bazılarının sürgün yerlerine doğru yaptıkları yolculuk sırasında öldüğü anlaşılmaktadır. Bulgar Komitelerine dahil olduğu için Mahkeme-i Fevkalade’ce üç sene müddetle Diyarbakır’da kalebentlik cezasına mahkum edilen Manastır Vilayetine tabi Resne’nin Ehlal köyünden Dimitri Paola’nın Diyarbakır’a gönderilmek üzere geldiği Halep Vilayetinde vefat ettiği haber verilmektedir. Bkz.

Diyarbakır Valisi Mehmed Nazım bu yazıya verdiği cevapta şimdiye kadar kırk bir Bulgar'ın çeşitli hastalıklardan vefat ettiğini, hasta olan Bulgarlarla Belediye tabibinin ilgilendiğini, konunun muhtemelen vilayetteki Bulgarların yazdığı mektuplardan duyularak yayıldığını söyler.⁷¹² Temmuz 1904 tarihli bir belgeden Diyarbakır'daki bir grup Bulgar'ın Padişahın affına mazhar oldukları ve onların Selanik'e gitmek üzere yola çıkarak İskenderun'a ulaştıkları görülür. Osmanlı hükümeti İskenderun'daki Fransa Konsolosunun onlara “*kırk Osmanlı ve yüz kırk Fransız lirası*” ita ederek maddi yardımda bulunduğunu haber almıştır.⁷¹³ Ancak “Bulgar fesadı” ile ilgili olarak Diyarbakır'a sürgünler gelmeye yine devam eder. 1907'de Gostivar Kazasından Bayram adlı kişi Bulgar eşkıyasına silah satmaktan suçlu bulunduğu o da Diyarbakır'a nefyedilecektir.⁷¹⁴

Rumeli'den isyan hareketleri ile ilgili olarak sürgün edilenlerin sadece gayrimüslimler olmadığı, Müslüman ahaliden de aynı madde sebebiyle sürgün edilenler olduğu görülmektedir. Özellikle Kosova'ya bağlı Yakova bölgesinin II. Abdülhamid devri boyunca oldukça huzursuz bir mahal olduğu anlaşılmaktadır. 17 Eylül 1888 tarihli bir belgede bölgede vuku bulan bir isyan hareketi sebebiyle Konya ve Ankara'ya sürgün edilmiş birkaç Müslümanın ismi verilmektedir.⁷¹⁵ Bölgede ilerleyen yıllarda da sorunların devam ettiği görülür. Kosova Valisinin 1895 tarihli bir yazısında bölgede “*öteden beri zuhura gelen iğtişâşın başlıca müsebbiplerinden*” olan iki kişinin ismi verilmektedir. Bunlar Yakovalı Rıza ve Bayram'dır. Kosova Valisi bunlar Yakova'dan çıkarılırlarsa “Yakova sorununun külliye hallolacağını” ve umum ahalinin huzura ereceğini söylemektedir. Vali bunlara gerekli nasihatın yapıldığını, onlarla müzakere edilirken Bayram'ın, “*ailenin Yakova'dan ihracı şartıyla İpek, Prizren, İşkodra, Debre zaptiye tabur ağalıklarından birine tayin edilirse Yakova'dan gideceğini bildirdiğini*” haber vermektedir. Diğer sorunlu kişi olan Rıza'nın da “*ileride Anadolu taraflarına aldırılmak üzere şimdilik bir müddet-i kalile için*” İşkodra tabur ağalığına tayin edilmesinin uygun olacağı görüşü iletilmektedir.⁷¹⁶ Onların “*Yakova'dan kaldırılmalarının lüzumunun ve ehemmiyetinin*” kısa bir süre sonra tekrar hatırlatıldığı görülür.⁷¹⁷ Yakovalı

BOA, DH.MKT. 801 / 21 (H. 24.09.1321/ M. 14.12.1903).; Bulgarlardan bazılarının Urfa'da “ecelleriyle vefat ettikleri”, kalanlarının da Diyarbakır'a hareket ettirildikleri haber verilmektedir. Bkz. BOA, DH.MKT. 805/19 (H. 13.10.1321/M. 02.01.1904).

⁷¹² BOA, BEO, 2269/170152.

⁷¹³ BOA, BEO, 2362/177094 (H. 19.04.1322/03.07.1904).

⁷¹⁴ BOA, ZB. 421/75 (R.10.05.1323/ M. 23.07.1907).

⁷¹⁵ BOA, DH. MKT. 1544/ 41 (H. 11. 01. 1306).

⁷¹⁶ BOA, İ.AS. 11/83 (H. 05.12.1312/M. 30.05.1895).

⁷¹⁷ BOA, BEO, 661/49542 (H. 07.02.1313/M. 30.07.1895).

Rıza'nın daha sonra Dersaadet'e gönderilmesinin kararlaştırıldığı görülür.⁷¹⁸ Yakovalı Rıza'nın izine yıllar sonra Halep'te rastlanılmaktadır. Onun 1907 yılında Halep vilayetinde ikamete memur olarak yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹⁹

Kosova Valisi Şakir Paşa'nın, vilayetinden muhtelif yerlere sürgün edilen kişiler hakkındaki mütalaasını bildirdiği 1903 tarihli bir defterden⁷²⁰ Kosova'nın Yakova kazasından otuz kişinin Anadolu'ya sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Yakovalıların yirmi yedisi Kastamonu'ya, üçü de Adana'ya gönderilmişlerdir. Vali Şakir Paşa'nın, vilayetinden sürgün edilenler hakkında serdettiği hususi görüşleri ilginçtir. Bu defterde onun bütün sürgünler hakkındaki özel görüşleri listelenerek verilmiştir. Buna göre Kastamonu'ya sürülen Müderris Hasan Hüsnü Efendi⁷²¹ “*gayr-i kabil-i ıslah*” bir şahıs olup “*dindar görünen ve dindarlığı hükümete itaat etmemekliğe mütenasip bilen*” bir adamdır. Yine Kastamonu'ya sürülenlerden Müderris Ali, “*ulema kıyafetinde cahil ve fukara halkı ifsat hususunda mahir bir iblistir*”. Eşraftan İzzet “*ıfsat olunan halka riyaset etmek ve şu suretle bir külah kapmak sevdasında olanlardandır*”. Celaleddin bin İbrahim şekavette bulunmuş ve asakir-i şahane aleyhinde hareketi görülerek derdest edilmiştir. Kethüda Halil Ağa, “*sâdedilânı, hükümet-i seniyye aleyhinde iğfalden lezzet alır bir müflistir*”. Selim bin İslam ile Ömer bin İslam ise ordugahta bir karışıklık çıkarmak üzereyken derdest edilenlerdendir. Yine Yakova'dan Şaban, Süleyman, Bayram, Hasan Ağa, Hüseyin Ağa, Zeynel bin Abdullah, Abdal bin Salih, Hızır bin Cafer, Şaban bin Halil, Osman bin Tahir, Osman bin Bayram adlı sürgünler de “*şekavet ashabından ve her türlü fesada alet ve hadim olanlardan*” olarak tanıtılmışlardır. Aynı gruptan Molla Mehmed'in de “*şekavet ashabından*” olduğu belirtilirken Şakir Paşa onun “*talebe kıyafetinde*

⁷¹⁸ BOA, BEO, 1072/ 80392 (H. 29.08.1315/23.01.1898).

⁷¹⁹ BOA, Y.PRK.BŞK. 76 / 94 (H. 22.11.1324/M. 07.01.1907).; Abdülhamit Kırmızı, Yakovalı Rıza'nın “Arnavut mütegalibesinden olup” binbaşı rütbesiyle Padişahın yaveri iken Halep'e sürgün edildiği bilgisini vermektedir. Rıza Bey buradayken de huyundan vazgeçmemiş gözükmetedir. Kendisi meşrutiyetin yeniden ilanıyla açılan yeni ikinci meşrutiyet devrinde de hoşnutsuzlar arasında olmuştur. Nitekim onun Halep'e gelen bir Arnavut vesilesiyle memleketine gönderdiği evrak ele geçirilmiş ve bunlarda Yakovalı Rıza'nın Kosova'daki Arnavut beylerini isyana teşvik ettiği, böylece yeni rejimden de hoşnutsuzluğunu izhar ettiği saptanmıştır. Hadise 31 Mart vakasının yaşandığı günlere denk gelmektedir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyân Teşebbüsü”, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 14, S. 26, 2009, s. 113 – 115, 134.

⁷²⁰ BOA, TFR.I.KV. 4 /364 (H. 29.12.1320/M. 29.03.1903).

⁷²¹ Hasip Saygılı'nın makalesinde bölgedeki isyancıların elebaşlarından olarak “Müderris Hasan Efendi” ismi zikredilmektedir. Saygılı, bölgedeki Rus faaliyetlerine ve Osmanlı hükümetinin reform politikalarına karşı ayaklanan Arnavutların, üzerlerine sevk edilen kuvvetle ele geçirildiklerini ve on yedisinin Mayıs 1903'te Anadolu'ya sürüldüklerini nakletmektedir. Bkz. Hasip Saygılı, “Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet Krizi: 1903'te İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 20, 2014, s. 187.; Bizim incelediğimiz defterde sayı daha fazladır. Defterde Kosova Vilayeti'nin muhtelif kazalarından Anadolu'ya sürgün edilmiş yüz altı isim verilmektedir. Defterin tarihi Osmanlı Arşivi kataloglarında Mart 1903 olarak verilmiştir. Bkz. BOA, TFR.I.KV. 4 /364.

bir iblis” olduğunu söyleme gereği de duymuştur. Adana’ya sürülenlerden Yusuf bin Osman da listedeki diğer isimlerin çoğu gibi “*şekavet ashabından ve fesada alet olanlardan*” olarak tanıtılmıştır.⁷²²

Aynı deftere göre Kosova’nın İpek, Prizren, Luma, Görice, Volçetrin, Yenipazar kazalarından da Anadolu’ya sürgün edilen çok sayıda kişi vardır ve Şakir Paşa’nın hepsi için de görüşleri olumsuzdur. Bu kişilerin de yarısı Kastamonu’ya yarısı Adana’ya sürülürken içlerinden sadece bir kişi farklı olarak İzmit’e sürülmüştür. Adana’ya sürülmüş Yenipazarlı Abdullah bin Mahmud’un “*halkı ihtilale davet*” ve “*hükümeti tenkit edip hükümet aleyhine tahrik-i fesad ettiği*” belirtilmiştir.⁷²³ Lume’den olup Kastamonu’ya gönderilmiş olanlardan Derviş bin Adem ile Hamid bin Osman’ın şekavet ashabından oldukları, Derviş’in Lume’lileri “*müsellah olarak hükümet-i seniyye aleyhine sevk ve tahrik ettiği*”; Hamid’in de “*Prizren eşirrasına*” alet olarak onların emelleri için çalıştığı belirtilmiştir. Ömer bin Sadık şekavet ashabından olmakla beraber yol kesicilik de yapmıştır. Derviş bin Zulkadir “*cemiyet-i eşirranın*” sayısını arttırmak için köylüleri kandırmaya çalışmaktadır. Yine Prizren’den Adana’ya gönderilen Şaban bin Ramazan “*icraat-ı hükümeti tenkit ve cühelayı icraat-ı hükümet-i seniye aleyhine tahrik edenlerdendir*”.⁷²⁴ “Roga Alemdarı Abdal” bu defterdeki farklı bir yere, İzmit’e sürülen tek kişidir ve Şakir Paşa onun “*cehl ve nadani içinde yaşayan Roga ahalisini ikide birde hükümet aleyhine cem ve tahrik edenlerden*” olduğunu söyler. Kastamonu’ya gönderilen Rakofçalı Veysel de “*ahalinin cehaletinden bilistifade onları ikide birde cem ederek hükümet ve memurini tehditle meluftur*”. Kethüda Mahmud “*suret-i haktan görünerek halkı ihtilal ve hükümeti iğfal edenlerdendir*”. Emin bin Hacı Ahmed “*icraat-ı hükümeti tenkid ve halkı memurinden teneffür ve cemiyet-i eşkiyayı teksir edenlerdendir*”. İpek’ten olup Kastamonu’ya gönderilen Hafız İlyas “*halkı ihtilal hususunda mahareti olduğundan fesat planlarında müretteptir*”. İpek’ten olup Adana’ya gönderilen Eyüp ise “*suret-i haktan görünür; abdal olup ser-amedan-ı fasidedendir*”. Yine aynı gruptan Müderris Abdullah “*ulema kıyafetinde bir iblistir*”. Kethüda Sadık “*say ve gayreti fukara ve esnafı hükümet-i seniyye’den tebrid hususuna mutasarrıf*” olanlardandır.⁷²⁵

⁷²² TFR.I.KV. 4 /364, 2.

⁷²³ TFR.I.KV. 4 /364, 4.

⁷²⁴ TFR.I.KV. 4 /364, 3.

⁷²⁵ TFR.I.KV. 4 /364, 1.

İsyancıların önderlerinin dini motifleri kullanarak hareket ettikleri ve içlerinde müderris ve molla gibi ulema çevrelerinden kişilerin olduğu dikkat çekmektedir. Vilayetten Anadolu'ya sürülmüş bazı şahısların ise daha da ileri giderek “*karyelerinden geçen efrad-ı askeriye'yi katletmek, eslihasını almak*” gibi eylemlere de karışarak “*ahaliyi hükümet aleyhine sevke kadir oldukları*” belirtilmektedir.⁷²⁶ Şakir Paşa'nın gerçekleştirilen sürgünlerden vilayeti adına hoşnut olduğu görülmektedir. Sürgünler hakkında görüşlerini belirtirken bazıları için “*âdem-i mevcudiyeti memleketin mucib-i rahatı olmuştur*” notunu düşerek bu kişilerin sürgün edilmesiyle vilayette asayiş ve huzurun sağlandığını ve maksadın hasıl olduğunu anlatmaktadır.⁷²⁷

Fakat bölgeden gelen haberlere bakılırsa bu durum fazla uzun sürmemiş hatta Kosova'daki çatışmalar yapılan sürgünlere gösterilen tepkiler sebebiyle daha da alevlenmiştir. Jön Türklerin Kahire'de çıkardıkları *Türk* gazetesi Kosova'daki haberleri aktarmaktadır. 26 Kasım 1903 tarihli habere göre ayaklanan Arnavutlar Prizren Mutasarrıfı Reşit Paşa'yı öldürmüşler ve merkezi hükümete Osmanlı Devleti eğer Rumeli'de Rusya ve Avusturya Devletlerinin kontrolünü kabul edecek olursa buna tüm güçleriyle karşı çıkıp direnecekleri yolundaki ihtarlarını telgrafla bildirmişlerdir.⁷²⁸ 25 Şubat 1904 tarihli habere göre Ferik Şemsi Paşa ve iki bin beş yüz kişilik askeri birliği Yakova'da yirmi bin Arnavut tarafından kuşatılmış, her iki taraf arasında bir çatışma çıkarak hayli telefata verilmiş, Şemsi Paşa gelen yardımla kurtulabilmiştir.⁷²⁹ Mitroviçe ve İpek'te toplanan Arnavutlar yabancı güçler tarafından bölgede uygulanmak istenen ıslahat programına karşı duracaklarını ilan eden nümayişler gerçekleştirmişlerdir.⁷³⁰ Mart 1904 tarihli haberlere göre İşkodra'ya doğru yayılan isyanın sebebi, merkezi hükümetin hayvanlar üzerinden almaya çalıştığı yeni bir vergi iken Arnavutlar şimdi Anadolu'ya nefyedilmiş beylerinin affını da talep etmektedirler.⁷³¹ Haberlere göre Arnavutların başlattığı isyanın önü alınamamaktadır, Kosova Valisi Şakir Paşa Yakova'dan çıkartılan Şemsi Paşa'ya yardım ulaştırmış ve Şemsi Paşa böylece Yakova'ya geri dönebilmiştir. Ancak Belgrat'tan gelen haberlere göre vilayette tehlikeli durum sürmektedir. Sırp İpek kazası civarında mevcut bir manastırlarının Arnavutlar tarafından işgal

⁷²⁶ TFR.I.KV. 4 /364, 1.

⁷²⁷ Örnek olarak Volçetrin'den Hüseyin ve Yenipazar'dan İbrahim, haklarında bu not düşülenlerdendir. Bkz. TFR.I.KV. 4 /364, 3-4.

⁷²⁸ Önder Mezili, 1903 – 1907 Yılları Arasında Kahire'de Yayınlanan Türk Gazetesine Göre Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2016, s. 66.

⁷²⁹ Mezili, s. 66.

⁷³⁰ Mezili, s. 66.

⁷³¹ Mezili, s. 66 – 67.

edildiğinden şikayetçidirler.⁷³² Tan gazetesinin malumatına göre Arnavutların Ferik Şemsi Paşa'ya düşmanlıkla giriştikleri isyanın sebebi görünürde hayvan vergisine itiraz olsa da asıl sebep Anadolu'ya sürülmüş birçok Arnavut komutanının kurtarılması gayesidir.⁷³³ Yıl boyunca devam eden isyanda bölgedeki Ortodoks kiliselerinin zarar gördüğü iddiasıyla Rusya Devleti Osmanlı hükümetine ihtarda bulunmuş, bu arada süren tüm tepkilere rağmen Rumeli'deki jandarma kuvvetlerinin "ıslahı" konusunda yapılacak çalışmalar için Rus yetkililer Selanik'e gelmişlerdir.⁷³⁴ 31 Mart 1904 tarihli habere göre Osmanlı hükümeti olayları yumuşaklıkla yatıştırmak için hayvan vergisini iki sene almamayı, Şemsi Paşa'yı görevden almayı ve Anadolu canibine sürülen Arnavut reislerini af ile onların memleketlerine geri dönmelerine müsaade etmeyi kabul etmiştir.⁷³⁵ Nisan 1904 tarihli bir habere göre Arnavutlar bu sefer "Trablusgarb'a sürülen" hemşerilerinin geri gönderilmesini aksi halde isyanın devam edeceğini ilan ederler.⁷³⁶ Yine isyanın yavaş yavaş yatıştırılmaya başlandığı 1906 yılına ait bir haberde bile hala Yakova Arnavutlarının sürgünde bulunan eşrafın affedilerek serbest bırakılmalarını talep etmekte oldukları görülür.⁷³⁷

İsyancıların elebaşlarını sürgün ederek isyanı dağıtmaya çalışmanın olayları daha da alevlendirdiği, bunun yeni isyanlara gerekçe oluşturduğu görülmektedir. Kosova Vilayeti ahalisinden isyancılara yadsınamaz bir desteğin var olduğu anlaşılmaktadır. Ahali sürgün edilmiş hemşerilerinin geri gönderilmesi için şiddet içermeyen protestolar da tertip etmiştir. Batoşalı Süleyman, "*Yakova ahalisinden olup Kastamonu'da ikamete memur edilmiş Müderris Hasan Efendi ile refiklerinin dönmelerine müsaade buyrulması*" talebini içeren bir istida hazırlamış ve bunu "kasaba ve kaza ahalisinin vekili" sıfatıyla imzalayarak sunmuştur.⁷³⁸ Ayrıca Yakova kazasının Malisya ve Has nahiyesi ahalisinin kura muayenesine gitmedikleri, diğer kasaba ahalisinin de muayene davetine icap etmemek fikrinde bulundukları Yakova Kaymakamlığı tarafından merkeze haber verilmekte ve bu durum karşısında ne yapılacağı sorulmaktadır. Ahalinin maksadının "*menfilerin iadesini temin*" olduğu söylenmektedir.⁷³⁹

⁷³² Mezili, s. 67.

⁷³³ Mezili, s. 67.

⁷³⁴ Mezili, s. 68.; Rusların, Rumeli'deki Osmanlı jandarma teşkilatında gayrimüslimlerin de istihdam edilmesi gibi talepleri vardı. Bkz. Bayraktar, s. 15.; Arnavutlar reform planları çerçevesinde Hristiyanların Jandarma'ya nefer olarak alınması girişimlerini protesto ediyorlardı. Mitroviçe'de bir Rus konsolosluğu açılmasına da tepki gösterip silahlı olarak sokağa dökülmüşler ve Rus elçisi Grigori Şerbina'yı vurmuşlardı. Bu, bölgede öldürülen ilk Rus elçisidir. Bundan sonra da Rostkovski öldürülecektir. Bkz. Saygılı, "1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli...", s. 71.

⁷³⁵ Mezili, s. 68.

⁷³⁶ Mezili, s. 68.

⁷³⁷ Mezili, s. 69.

⁷³⁸ BOA, DH. MKT. 933 / 49 (H. 16.12.1322/M. 21.02.1905).

⁷³⁹ BOA, BEO, 2511/ 188297 (H. 18.12.1322/M. 23.02.1905).

Köylüler sağlık muayenesine gitmeyi reddederek sürgün edilmiş hemşerileri için protestolarını bu şekilde göstermektedirler.

20. yüzyıla girildiğinde Sırların ve Rumların Makedonya coğrafyasında Bulgar yayılmacılığına karşı kurdukları silahlı komitelerin faaliyetleri hız kazanmış, bu arada bölgedeki başta Arnavutlar olmak üzere Müslümanlar da silahlı örgütlenmelere başlamışlardı. Müslümanların örgütlenme sebepleri Osmanlı Hükümetinin yabancı güçlerin baskılarına karşı koyamayarak bölgedeki hakimiyetini yitireceği endişesiyle diğer silahlı gruplara karşı savunmasız kalacakları ve vatanlarından sürülecekleri korkusuydu.⁷⁴⁰ Osmanlı hükümeti bir yandan Rusya ve Avusturya gibi güçlerin reform dayatmalarını içeren politik baskılarını yumuşatmaya çalışıyor, bir yandan bölgedeki gayrimüslim silahlı komitelere karşı otoritesini korumaya ve asayişi sürdürmeye çalışıyor, öte yandan da politikalarını tavizkar ve ihmalkar bulan Müslüman ahalinin protestolarını dindirmeye çalışıyordu. Osmanlı Hükümetinin bölgede Rusya'nın tepkisini çekmekten imtina ederek itidali sağlamaya çalıştığı gerçektir. Yöredeki ahaliye karşı aleni hakaretleri ve fevri tavırlarıyla bilinen Rusya'nın Manastır Konsolosu Rostkovski bir Müslüman jandarma eri tarafından öldürüldüğü zaman, hadiseyle doğrudan bir alakası olmamasına rağmen Rusya'nın baskılarıyla Manastır Valisi Ali Rıza Paşa azledilip hemen Trablusgarb'a sürgüne gönderilmişti.⁷⁴¹

II. Abdülhamid saltanatının son yıllarında başta Kastamonu ve Erzurum olmak üzere bazı Anadolu şehirlerinde de ses getiren ayaklanmalar yaşanmıştı.⁷⁴² Taşradaki siyasi sürgünlerin ve diğer Jön Türklerin kendi siyasi hedeflerine uygun bir biçimde yönlendirme gayesiyle arka planda tahrikçisi olduğu⁷⁴³ bu isyanlarda ahali en başta kendilerinden alınan vergilerin yüksekliğinden ve vergide adaletsiz uygulamalardan şikayetçiydi.⁷⁴⁴ Memleketteki kötü

⁷⁴⁰ Bayraktar, s. 6.; Bir Arnavut önde geleni Kosova, Manastır ve Selanik'in "kafirlerin eline geçmesini" istemediklerini, reformların daha önce Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Girit'i kopardığını, şimdi kendilerinin de aynı duruma düşmek istemediklerini söylüyordu. Bkz. Saygılı, s. 71.

⁷⁴¹ Saygılı, s. 81.

⁷⁴² Anadolu'da 1906 yılı itibarıyla başlayan ve vergi ayaklanmaları olarak bilinen olaylar hakkında bkz. Aykut Kansu, 1908 Devrimi, Çev. Ayda Erbal, 8. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 37 – 94.; Mehmet Serhat Yılmaz, "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)", Karadeniz Araştırmaları, S. 30, 2011, s. 123- 142.; Muammer Demirel, Erzurum İsyanı (1906- 1907), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Cevdet Küçük, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

⁷⁴³ Yılmaz, s. 123 – 124;136; İlk hareket Abdülhamid rejimi tarafından sürgüne gönderilmiş kişilerin yoğun olarak yaşadığı ve bu özelliğiyle Anadolu'nun diğer şehirleri arasında öne çıkan Kastamonu'da ortaya çıkmıştı. Bkz. Kansu, s. 40.; Âdem-i Merkeziyet Cemiyetinden olup Erzurum'daki olayları organize eden Hüseyin Tosun'un bölgedeki ihtilalci faaliyetleri için bkz. Demirel, s. 4; 8-11.

⁷⁴⁴ 1906 yılı başında başlayan olayların en önemli sebebi Osmanlı Hükümeti'nin biri "Şahsi Vergi" adıyla doğrudan kişilerden, diğeri de "Hayvanat-ı Ehliye Rüşumu" adıyla hayvan başına almak istediği iki yeni vergiydi. Kastamonu'daki isyanda belediye seçimlerini formalite ve gereksiz görüp protesto ile boykot eden halk, aralarından belirledikleri temsilcileri şehrin askeri kumandanına yollamışlar, askeriye'nin belediye harcamalarını kontrol etmesini istemişlerdi. Vergilerinin nerede ve nasıl harcandığını öğrenmek istediklerini söyleyen ahali

iktisadi vaziyet sebebiyle bazı yerlerde maaşlarını alamayan askerler de bu hareketlere katılıyorlar, katılmayanları bile en azından olaylara etkili bir müdahalede bulunmayarak örtülü bir destek veriyorlardı.⁷⁴⁵ İhtilalciler Müslüman din adamlarıyla olduğu gibi gayrimüslim Ermenilerle de ittifaka giderek cephelerini her kesimden insanın katılımıyla genişletiyorlar ve böylece umum ahaliyi hedefleri doğrultusunda birleştirmeye gayret ediyorlardı.⁷⁴⁶ İsyancı ele başlarının sürgün edilerek bastırılmasına çalışılıyor fakat isyancılar önderlerine sahip çıkarak bu sürgün tehdidi karşısında tepkilerini daha da arttırıyorlardı.⁷⁴⁷ Kendilerinin değil şikayetçi

şehirdeki başta Vali Enis Paşa olmak üzere en varlıklı yüksek rütbeli memurların tek kuruş vergi ödemediklerini iddia ederek bu durumdan rahatsızlıklarını izhar etmişler ve şehrin şahsi vergisinin tamamını Enis Paşa'nın ödemesini istemişlerdi. Bkz. Kansu, s. 39 – 40; Kastamonu'daki isyancıların argümanlarından biri de ağır vergilerin yanında Vali Enis Paşa'dan hoşnutsuzluk olmuştu. Onun müteahhitler ve tüccarlarla ortak olması, bazı memurların ise maaşlarını düzenli olarak alamamaları isyanın en önemli sebeplerinden gösteriliyordu. Bkz. Yılmaz, s. 127.; Vergilerden şikayet sadece Kastamonu'da değildi. 1905 yılı boyunca "Hayvanat-ı Ehliye Rüşumu"nın kaldırılması talebiyle İskodra'dan, Basra'dan, Trablusgarp'tan dahi İstanbul'a çok sayıda telgraf çekilmişti. Bkz. Yılmaz, s. 125; Sadece Erzurum'dan değil İmparatorluğun her yanından vergiler aleyhinde hükümete müracaatlar vardı. Bkz. Demirel, s. 8, 40.; Eskiden sadece koyun sahiplerinden alınan ağnam vergisinin 1903 yılı itibarıyla bütün ehli hayvanlara teşmil edilerek hayvanat-ı ehliye rüşumu namıyla bir başka vergi uygulamasına dönüştürülmesi vilayetlerde tepkileri arttırmıştı. Ayrıca köylüden alınan temettü vergisi de vergi-i şahsi adıyla şehirli de kapsayan bir biçimde yeni bir uygulamaya dönüştürülmüştü. Bu yeni vergi uygulamalarına karşı 1905 yılından itibaren İskodra, Bağdat, Basra, Musul, Erzurum, Kastamonu, Necid gibi İmparatorluğun farklı yerlerinden tepkiler yükselmeye başlamış, konu ile ilgili Saray telgraf yağmuruna tutulmuştu. Bkz. Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, s. 172.

⁷⁴⁵ Yılmaz, s. 125.; Demirel, s. 12-14, 20, 32.; Ramsour, s. 162 – 163.

⁷⁴⁶ Erzurum'da isyancılara nasihat etmek üzere görevlendirilen Müftü Lütfullah Efendi de isyancıların safına geçmiş ve kitle önemli ölçüde şehrin ulemasının desteğini almıştı. Bkz. Demirel, s. 20 – 21.; Hüseyin Tosun'un organizatörlüğündeki ihtilalciler Ermenilerle de ittifak ettiler. Bir süre sonra isyancıların istekleri arasında Ermeni ahaliden alınan Bedel-i Askeriye vergisinde indirimle gidilmesi, ihtilalcilerin en çok korktuğu Kürt Hamidiye Alaylarının lağvedilmesi gibi taleplerin de yer almaya başladığı görülmüyordu. Bkz. Demirel, s. 4, 23,25, 37.; Kırmızı, s. 176.

⁷⁴⁷ Erzurum'da isyancıların baskısı sonucu azledilen Nazım Paşa'nın yerine atanan yeni vali Ata Bey kısa bir süreliğine izlediği yumuşak politikayla şehirdeki olayların hararetini dindirmişti. Fakat rejim değişikliği gayesini güden profesyonel ihtilalciler faaliyetlerinden geri durmadılar ve yeni valiyi de hedefe koydular. Ata Bey bunun üzerine şehirde kolluk önlemlerini sıklaştırmış, "fesatçılara" karşı halkı nasihat ve tembihleriyle uarmaya başlamıştı. Bu arada şehrin önde gelen bazı isimleri Vali Ata Bey'e müracaat edip şehirdeki "erbab-ı fesad" cezalandırılmadığı müddetçe daimi olarak sükunun sağlanamayacağı uyarısını yaptılar. Ata Bey vilayetin mülki ve askeri erkanına danışıp, gerekli tahkikatı yapıp, kendisi de aynı sonuca varınca keyfiyetten merkezi haberdar etmiş ve tedbir olarak Erzurum'dan bazı kişilerin ihraç edilmesinin elzem olduğu kanaatini paylaşmıştı. "Fesatçıların" derdest edilip gruplar halinde Diyarbekir, Sivas ve Halep vilayetlerine tebid edilmelerini öneren Ata Bey, onların arasında yer almasından esefle bahsettiği şehrin müftüsü Lütfullah Efendi'nin de sadece âlimlik sıfatına hürmeten bir miktar maaş ihsanıyla Konya yahut Ankara'ya gönderilmesinin etkili bir tedbir olacağını söylüyor, bunun gerçekleştirilmesi için şehrin askeri erkanıyla da istişare edip gerekli desteği bulduğunu beyan ediyordu. Merkezi hükümetin buna verdiği yanıtta sürgün edilmesi önerilen kişilerin isimlerinin istenmesi üzerine Vali Ata Bey bu kişileri şu şekilde listelemişti: "Şeyh Şamlı Hasanağazade Faruk, Akif Ağa, Ayaspaşa İmamzade Mahalleli Refik, Hoca Şevket, Pulcu Yusuf, Mezararkalı Mevlüt Ağa, Hasanbasri Mahalleli Hacı Sabri, Abdi Bey'in oğlu Tahsin, Kasap Fehim, Kasap Kurban ve bunlarla beraber Ankara'ya tayin ile şehirden ihracı istenen Müftü Lütfullah." Padişah bu öneriyi günler sonra tasdik edip sürgünlerin gerçekleştirilmesi için gerekli müsaadeyi vermişti. Vali Ata Bey bunun üzerine polis ve jandarmaya emir verip sürgün edilecek kişileri 22 Ekim gecesi evlerinden aldırma ve onları sürgün mahallerine doğru yola çıkarmaya başlar. Fakat bunlardan Akif Ağa evinden alınacağı sırada kolluk kuvvetlerine direnir ve mahallelinin sokağa dökülmesiyle olay büyüyüp tüm şehre yayılır. Sürgün edilmek istenen kişilere arka çıkan öfkeli bir kalabalık hükümet konağını kuşatarak sürgünlerin Erzurum'a geri gönderilmesini ve haklarındaki sürgün emrinin iptalini isterler. Vali Ata Bey'in konağını basıp onu döven isyancılar Ata Bey'i İbrahim Paşa Camii'ne kadar getirip orada hapsederler. Kendisine sürgünlerin yoldan geri döndürülmesi için hazırladıkları telgraf metnini zorla imzalatırırlar. Şehrin askeri erkanı, Vali Ata Bey'e daha

oldukları bazı memurların azledilip sürgün edilmesini talep ediyorlardı.⁷⁴⁸ Devlet daireleri basılıyor, postanelere girilerek telgraf makinelerine el konuyor, protesto amacıyla esnaflar dükkanlarını kapatıyor, halk tarafından Saray’a telgraflar çekiliyor⁷⁴⁹, fiziksel şiddete de varan bu nümayişler karşısında uzun süreli görev yapamayan valiler sürekli yerleri değiştirilerek azlolunuyordu.⁷⁵⁰ Aynı dönemlerde 1905’te Rusya’da, 1906’da da İran’da meydana gelen meşruti devrimler Jön Türk muhalefeti oldukça heyecanlandırıp ona yeni bir dinamizm veriyordu. Jön Türkler Anadolu’daki bu hareketlenmelerin de komşu ülkelerdeki gibi bir meşruti inkılabı dönüşmesini umarak bu yolda çaba sarf ediyor ve propagandalarında Rusya ve İran’dan ilham alarak faaliyetlerini daha da hızlandırıyorlardı.⁷⁵¹

Kastamonu’daki olayların baş tahrikçilerinden olarak görülen Hakim Esad Efendi şehirde zorunlu ikamete memur edilmiş bir menfi olarak bulunuyordu ve eski şeriye kadılarındandı.⁷⁵² On yıldır Kastamonu’da ikamete memur olarak yaşamış Esad Efendi’nin sürgün yeri, Vali Enis Paşa’nın azliyle sonuçlanan olayların yatışmasının ardından olayın faillerinden biri olarak görülmesi sebebiyle Fizan’a tahvil edilmişti.⁷⁵³ Abdülhamid rejiminin 1906 olaylarından sorumlu olanların peşini bırakmak istemediği anlaşıyordu. 24 Mart 1908’de Kastamonu’ya gelerek görevine başlayan Vali Fuad Bey de vilayet idare meclisiyle istişare halinde olarak

önce vadettiği desteği vermeyerek olaylara seyirci kalır. Alevlenen olaylarda isyancılar polis karakolunu basıp polis komiserlerini öldürürler. 23 Ekim’de elli kadar athyla Aşkale’de sürgünlere yetişerek onları jandarmanın elinden alırlar ve sürgünler böylece gece yarısı büyük bir merasimle şehre geri dönerler. Bkz. Demirel, s. 22 – 32; Kansu, s. 55 – 58.; Kırmızı, s. 176.; Serasker Rıza Paşa bölgedeki Erzincan Dördüncü Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa’dan konu ile ilgili aldığı haberleri iletir. Rıza Paşa Erzurum’da eski vali zamanında meydana gelen olaylara ön ayak olanlardan üç kişinin nefyedileceğinin duyulması üzerine yeni olayların çıktığını, olaylarda asker ile ahali arasında bir müsademeye asla meydan verilmeyerek bölgedeki konsoloslukların korunmasına da özen gösterildiğini yazar. Hadisenin ayrıntıları Müşir Zeki Paşa’nın telgraflarında anlatılır. Zeki Paşa da olayları Erzurum’daki Yedinci Fırka Kumandanlığından soruşturmuştur. İsyancılara karşı nasihatle yaklaşılmaya çalışıldıysa da bunun etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Vali Ata Bey isyancıların elinden kaçıp bir jandarma neferinin hanesinde saklanmaya çalışırken kalabalık tarafından bulunmuş ve derdest edilip İbrahim Paşa Camii’ne götürülmüştür. Bu esnada başının arkasına aldığı bir taş darbesiyle yaralanmıştır. Ailesi bir süre tedbir olarak jandarma kışlasında muhafaza edilmiştir. Birkaç memuru da yaralayan isyancılar Ata Bey’i camide rehin tutmuşlardır. Karakol basıp birkaç polis komiserini yaralamış ve öldürmüşlerdir. Sürgün edilmek üzere yola çıkarılmış olan Lütfullah Efendi, Pulcu Yusuf ve Tahsin Bey bu eylemler neticesinde yarı yoldan geri dönmüşler, Aşkale’den Erzurum’a geri gelmişlerdir. Böylece Vali Ata Bey isyancıların elinden kurtulabilmiştir. Bkz. BOA, Y.MTV. 290/131 (H. 07.09.1324/M. 25.10.1906).

⁷⁴⁸ İstanbul’dan hadiseleri incelemek için gelen heyete sunulan altı yüz imzalı bir dilekçede Erzurum’dan otuz iki memurun sürülmesi istenmişti. Bkz. Demirel, s. 24.; Erzurum’a gelen heyete otuz iki memurun görevden alınması talebi iletilmişti. Bkz. Kırmızı, s. 173.

⁷⁴⁹ Kansu, s. 41.

⁷⁵⁰ Kırmızı, s. 177.; Bitlis’te yaşanan benzer olaylar esnasında yaralanan vali görevinden alınmıştı. Sinop’ta birkaç bin kişilik bir grup kaymakamlık binasına yürümüş ve Sinop Kaymakamını İstanbul’a gitmekte olan bir gemiye zorla bindirmişti. Bkz. Kansu, s. 43, 53.

⁷⁵¹ Kansu, s. 50, 66, 74, 77-78, 82.; Demirel, s. 15, 45.; Konu hakkında bir inceleme için bkz. Nader Sohrabi, “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered”, Comparative Studies in Society and History, Vol. 44, No. 1, Jan. 2002, ss. 45 – 79.

⁷⁵² Yılmaz, s. 131.

⁷⁵³ Yılmaz, s. 135.

konunun üzerine gitmiş ve olayları tahrik eden sürgünlerin isimlerini araştırmıştı. İncelemeler sonucunda Muşlu Müftüzade Reşid Bey Safranbolu'ya, Eczacı Ali Rıza Bey ve arkadaşları Araç'a ve yine Kastamonu'da yaşayan diğer bazı sürgünler de Tosya'ya gönderilmek suretiyle vilayet merkezinden ihraç edilerek dağıtılmışlardı.⁷⁵⁴ Nuri Bey de Erzurum'a vali olarak geldiğinde, şehirde memuriyetten tard ile sürgün olarak bulunan Muhyiddin ve Ali Faik adındaki iki kişinin Halife Abdülhamid aleyhinde nutuklar atarak ahaliyi kıyama tahrik ettiklerini, ayrıca ellerinde muzır evrak bulunduğunu tespit ettiğini söylüyordu. Nuri Bey bunun üzerine Muhyiddin Efendi'yi derhal Erzincan'a, Ali Faik'i de Hınıs'a izam ve tebid ederek Padişaha sadık bir şekilde hizmet etmiş olduğunu bildiriyordu.⁷⁵⁵ Nuri Bey eski Vali Ata Bey zamanından beri Müslüman ahali arasında komiteler teşkil edip hareket-ı serkeşanede bulunanların olduğunu, bu hareketlerde önde gelen Binbaşı Safvet isminde birinin daha önce Ata Bey tarafından tespit edilip cezalandırıldığını söylüyordu.⁷⁵⁶ Nuri Bey'e göre halk vilayetin idari görevlerinin ehil olmayanların elinde veya boş durumda olduğundan şikayetçiydi. Bu yüzden kendisi bu kadroları çevre vilayetlerden yeni tayinler yaparak iyileştirmeye ve mali vaziyeti de ıslah etmeye çalışmıştı.⁷⁵⁷

20. yüzyıl başında Jön Türklerin artık II. Abdülhamid rejiminin sürgün siyasetine ve uygulamalarına karşı açık ve örgütlü tepkiler ortaya koyabildikleri, bu tepkileri halkın ekonomik sorunlarıyla birleştirip yeni isyanlara yol açmak istedikleri görülmektedir. 1907'de İttihat ve Terakki Erzurum Şubesi'nin önde gelenlerinden tüccar Serdarzade Sıdkı Bey'in nakliyeciliğini yaptığı balyaların arasında Van valisinin ihbarı üzerine devrimci yayınlara rastlanmış ve bunun üzerine adı geçen tutuklanmıştı.⁷⁵⁸ Bunu haber alan bir grup Erzurum'da sokağa dökülmüş, vilayet konağını kuşatıp Sıdkı Bey'e desteğini göstermiş ve şehrin giriş çıkışlarını tutarak Sıdkı Bey'in şehir dışına sürülmesine müsaade etmeyeceklerini göstermişlerdi.⁷⁵⁹ Onların bu eylemleri hükümetin taviziyle ve hatta 1906 olayları sebebiyle sürgün edilenlerin Erzurum'a geri dönmelerini sağlayacak bir affın ilanı ile sonuçlanmıştı.⁷⁶⁰ Bitlis Valisi Ferid Paşa da muhaliflere desteğiyle bilinen Bitlis Belediye Reisini sürgün etmek istediğinde karşısında örgütlü bir tepki bulmuş ve olay kendisinin azliyle sonuçlanmıştı.⁷⁶¹

⁷⁵⁴ Yılmaz, s. 136 – 137.

⁷⁵⁵ BOA, Y.PRK.UM. 79/69 (H. 25.01.1325/M. 10.03.1907).

⁷⁵⁶ Aynı belge.

⁷⁵⁷ Aynı belge.

⁷⁵⁸ Kansu, s. 67.

⁷⁵⁹ Kansu, s. 68.

⁷⁶⁰ Kansu, s. 68.

⁷⁶¹ Kansu, s. 76.

Osmanlı Hükümetinin Anadolu’da sıradan ahaliyi profesyonel devrimcilerden ayıracak ve devrimcileri böylece halk desteğinden mahrum bırakacak tedbirler almaya çalıştığı, bunun için sertlik göstermeyerek zaman zaman vergi konusunda dahi geçici tavizler verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu politika sonucu Erzurum’da halk desteğini kaybetmeye başlayan meşruti idare taraftarı Jön Türkler bu sefer ordu eliyle bir hareket başlatmayı planlamışlardır. Fakat bu girişimlerin fiiliyata geçmeden önlendiği ve isyan taraftarı subayların Vali Abdülvahab Paşa tarafından nakil, becayiş, terfi gibi yöntemlerle Erzurum’dan çıkartılıp bir yana dağıtıldıkları anlaşılmaktadır.⁷⁶² Askeri ihtilal teşebbüsü önlendikten sonra Abdülvahab Paşa’nın 1907 yılı sonu ve 1908 başlarında Erzurum’da ihtilalcilere karşı bir tevkifat başlattığı görülmektedir.⁷⁶³ Yapılan yargılamalar sonucunda Erzurum’da dört kişi idama mahkum edilmiş, Hüseyin Tosun İstanbul’daki hapishaneye gönderilmiş, yirmi üç kişi ise müebbet kalebentlikle Sinop’a nefyedilmişti.⁷⁶⁴ II. Meşrutiyet ilan olunduğu sıralarda daha dört kişinin Erzurum’daki yargılaması sürmekteydi. Fakat meşrutiyetin yeniden ilanı ile Jön Türkler yıllarca süren siyasi mücadelelerini zaferle sonuçlandırmışlar, böylece Erzurum’daki mahkeme de düşmüş ve tüm bu cezalar affedilmişti.⁷⁶⁵

2.5. Dini Sebeplerden Kaynaklanan Sürgünler

Dinin Osmanlı Devleti ve toplumunun hayatında öteden beri mühim bir yer tuttuğu malumdur. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid’in de döneminin konjonktürünün bir gereği olarak, tüm dünya Müslümanlarının önderliğinin bir göstergesi olan Halifelik unvanını en çok vurgulayan ve öne çıkaran Padişahlardan biri olduğu görülür.⁷⁶⁶ Bu unvan onun imajının en mühim parçası⁷⁶⁷ ve onun rejiminin en önemli meşruiyet kaynağıdır. Bu sebeple II.

⁷⁶² Demirel, s. 47 – 48.

⁷⁶³ Demirel, s. 48 – 50.

⁷⁶⁴ Demirel, s. 54 – 55.

⁷⁶⁵ Demirel, s. 55.

⁷⁶⁶ Azmi Özcan, “Hilafet”, TDVİA, C. 17, İstanbul, 1998, s. 547 – 548.; Kanun-ı Esasi’nin üçüncü maddesinde “Osmanlı Sultanının tüm Müslümanların halifesi olduğu” vurgulanıyordu. 1877- 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti sadece Balkanlarda büyük bir toprak kaybına uğramakla kalmamış, bu topraklarla beraber Hristiyan tebaasının çoğunluğunu da yitirerek geleneksel nüfus yapısında bir değişime maruz kalmıştı. Bu kaybın, İmparatorluğu İslami kimliğine daha çok sarılmaya ittiği ve bunun sonucunda Hilafet vurgusunun daha da öne çıkarak kuvvetlendiği genel kabul gören bir görüştür. Bkz. Selim Deringil, Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 29, 141.

⁷⁶⁷ Kendisine seleflerinden tevarüs Halifelik unvanına “Gaziliği” de eklemiştir. Coşkun Yılmaz onun Gazilik unvanını ilk olarak yaygın kanının aksine 1897 Türk-Yunan Savaşı sebebiyle değil 1877-1878 Rus Harbi vesilesiyle aldığını kaydeder. “Allah yolunda bir gaziler ordusu teçhiz eden kimse gazi olur” hadis-i şerifince Abdülhamid’in şer’an gazi olmasına, hutbelerde bu unvanla anılmasına devrin şeyhülislamı Hayrullah Efendi tarafından fetva verilmiş ve bu durum Meclis-i Mebusan’da da oy birliği ile kabul edilmiştir. “Yeryüzünün Halifesi olan Sultan Abdülhamid’in şer’an vuku bulan sefer-i hümayunlarında ihlas ile teçhiz edip gönderdiği İslam ordusunun din düşmanı olan bir milletle Allah’ın dinini yaymak için muharabe ve cihat ettiği” fetvada belirtilmiştir. Fetvanın daha savaşın başlarında, Sohum Kalesinin Ruslardan alınması münasebetiyle gündeme

Abdülhamid, saltanatı boyunca bu imaja zarar verecek en ufak bir girişime bile izin vermemeye dikkat etmiştir. Kendisinin bu imajına gölge düşürecek, ona rakip yahut tehdit olabilecek teşebbüsler ve potansiyeller karşısında daima teyakkuzda olmuştur.⁷⁶⁸ “Müslümanların önderliği” konusunda, Padişah ve Halife olarak kendi şahsına başka bir ortak kabul etmemiştir. Bu sebeple gerek devlet aygıtının içindeki dini bürokrasi gerekse de toplumdaki en basit gündelik dini yaşantı II. Abdülhamid rejiminin itinayla kontrol altında bulundurmaya çalıştığı bir alan olmuştur. Osmanlı Devleti’nde ulemanın ordu ile beraber Padişahın mutlak hükümlerine karşı koyabilen ve hatta geçmişteki örneklerinde de görüldüğü gibi bazı durumlarda bunu sonlandırabilen tek güç unsuru olduğu dikkate alınır⁷⁶⁹; tahta çıktığı ilk günden beri saltanatını tahkim etmek ve amcası Abdülaziz ile biraderi Murad’ın başına gelenlerin kendi başına da gelmemesini sağlamak için önlemler almaya çalışan II. Abdülhamid için ulema ile ilişkilerin ne kadar hayati bir konu olduğu daha kolay anlaşılabilir ve onun rejiminin bu alandaki kontrolcü refleksi de şaşırtıcı görünmeyebilir. Ayrıca II. Abdülhamid rejimi, dinin rejim muhalifleri için bir dayanak olmasının önüne geçmeye çalışmış, o dönemde toplum yaşantısında büyük öneme sahip böyle bir alanı boş bırakmamak için tedbirler almış, onun rejime muhalefeti destekleyen bir unsur değil rejimi tahkim eden bir kuvvet olması için çalışmış, bu yönde politika geliştirmiştir.

Din gibi geniş kitleleri yönlendirebilen böylesine mühim bir olguyu arkasına alıp toplumda sivrilebilen grupların ve bilhassa bunların liderlerinin kontrolcü II. Abdülhamid rejiminin radarına girmemesi, bunun es geçilmesi düşünülemez. II. Abdülhamid’in bu kontrolcü

gelip verildiği söylenir. Bkz. Coşkun Yılmaz, “II. Abdülhamid’in Gazi Sultan Olması”, II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011, s. 275.

⁷⁶⁸ Başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların Araplar arasında yaymaya çalıştığı “Halifeliliğin sadece Kureyş soyundan birine ait olabileceği” tezine karşı çalışmalar yaptırmış, Osmanlı hilafetinin meşruluğunu savunan risale ve broşürler hazırlattırıştır. İngiliz elçisi Layard, Padişahın bu unvanı muhafaza etmeye büyük gayret gösterdiğini ve bu konuda çok hassas olduğunu rapor eder. Bkz. Özcan, s. 548.

⁷⁶⁹ Tanör’ün de dikkat çektiği gibi Osmanlı geleneksel devlet sisteminin işleyişi Padişah-ulema-yeniçeri üçgeni arasındaki uyumluluğa bağlıydı. İmparatorluk gerileme devrine girdiğinde bu unsurlar bir yozlaşma halindeydi ve aralarındaki uyumluluk bozulmuştu. Devletin iyi yönetilmesi artık sadece o esnada tahtta bulunan Padişahın kişilik özelliklerine ve yeteneklerine kalmış bir iş haline gelmişti. Tahta geçmek yahut tahtta kalabilmek için yaşanan siyasi entrikalar, Saray oyunları, cinayetler, ayaklanmalar, kardeş katli vb. hadiseler üst yönetimdeki istikrarsızlık ve yozlaşmayı da gösteriyordu. Tüm bu ortama rağmen tahtta kalabilenler bunu ancak feodal bir zihniyetle toprakları elde tutmak uğruna memleketin istiklalinden veya ahalinin maddi çıkarlarından tavizler vererek başarabilir duruma düşmüşlerdi. Divan-ı Hümayundaki meşveret geleneği unutulmuş, işler sadece Padişah ve Vezir-i Azam arasında görüşülür hale gelmişti. Büyük vezir ve yüksek bürokratların teşkil ettiği cuntalar yeniçerileri sık sık Padişah, Sadrazam veya Vezirleri devirip değiştirmede bir silah olarak kullanmaya başlamışlardı. Ulemanın bu etkinliklerdeki rolünün küçümsenemeyecek olduğunu ve Padişahın bile onlardan çekindiğini dönemin çağdaşı olan yabancı gözlemciler anlatmaktadır. Bu gözlemcilerin notlarına göre Türkiye’de gittikçe tutuculuğa bürünen ulema sınıfı adeta “kamuoyunun” bizzat kendisi demektir. “Kamuoyu” denilince neredeyse ulemadan başka bir şey anlaşılmıyordu. 1826’da Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra da yerine geçen modern ordu taht değişikliklerinde ulema ve bürokrasi ile ittifak halinde rol oynamaya Abdülaziz Vakasında da görüldüğü üzere yine devam etti. Bkz. Tanör, s. 22- 23.; 126.

politikasının bir yansıması olarak onun döneminde bazı tarikat liderlerinin de sürgün uygulamalarına muhatap oldukları ve kendileri belki doğrudan siyasi bir faaliyetin içinde olmasalar da toplumdaki potansiyelleri sebebiyle siyasi sürgünler gibi yaşadıkları görülmektedir. Trablus'ta görev yapan Cami Bey buradaki sürgün Jön Türklerin arasında Jön Türklük ile uzaktan yakından hiçbir alakası bulunmayan bir tarikat şeyhinin bulunduğunu anlatır. Bu kişi 1897 yılı Temmuz'unda 850 kuruş aylıkla Trablus'ta ikamete memur edilmiş Dağıstanlı Şeyh Ahmed Hüsameddin Efendi'dir.⁷⁷⁰ Cami Bey'e göre Hüsameddin Efendi kimse ile görüşmeyen, evinden çıkmayan bir "zamane ermişidir."⁷⁷¹ Fakat o da Padişahın şüphesini çekmekten kurtulamamıştır. Esasında Cami Bey'in onun hakkında anlattıklarına bakılırsa bu şüphe Padişah adına pek de yersiz görünmemektedir. Çünkü kendisi dini kişiliğiyle Anadolu'da birçok insanı kendine bağlamış, daha da ötesi İstanbul'da bazı büyük devlet memurları arasında da taraftar bulmuştur. Taraftarları gün geçtikçe artan Dağıstanlı Şeyh'e Cami Bey'in naklettiğine göre Nakşibendi tarikatı çevresinde şeyhler şeyhi (şeyh'ül meşayih) denmekte, müritleri onu "halife-i bâtına makamında" görmektedir.⁷⁷² Anlatılana göre Padişah gittikçe "tehlikeli" bir portre çizmeye başlayan bu kişiden hafiyeleri sayesinde haberdar olmuş, Şeyh hakkında kendisine ulaştırılan haberler karşısında öfkelenmiş ve nihayetinde gereğini yaparak onu Trablus'a nefyetmiştir.⁷⁷³

Büyük kitleleri etkileme potansiyeline sahip tarikat şeyhlerine Padişahın kuşkucu bir ilgi ile yaklaştığı ve de onları kendi tayin ettiği belirli bir mahalde ikamet ettirme gayretinde olduğu başka bir örnekte de görülmektedir. İstanbul'da oldukça geniş bir kitleye hitap eden, yine Nakşibendi tarikatından Kelâmî Dergahı'nın şeyhi Erbilli Muhammed Esad Efendi de 1900

⁷⁷⁰ Baykurt, s. 28.

⁷⁷¹ Baykurt, s. 28.

⁷⁷² Baykurt, s. 28.

⁷⁷³ Baykurt, s. 28.; İstanbul dışında Mekke, Medine, Denizli, Uluborlu ve Sivrihisar'da da bulunmuş olan Dağıstanlı Nakşibendi şeyhi bazı dini eserler yazmış ve dini sohbetlerde bulunmuştur. İstihbarat raporlarında otuz bine yakın müridi olduğu söylenir. Gittiği yerlerde şehrin ileri gelenlerinin ve ilmiye sınıfı mensuplarının ilgisini çekmiş ve onayını almış görünmektedir. Bazı kaynaklara göre yanlış bir ihbar sonucu bazı kaynaklara göre ise müritlerinin kalabalıklaşması devleti rahatsız ettiği için 1887'de Sivrihisar'dan alınıp Ankara'ya gönderilir ve orada kalması istenir. Tasavvufa ve Mevleviliğe ilgi duyan Ankara Valisi Abidin Paşa ona burada oldukça iyi yaklaşmış ve onu kendi konağında misafir etmiştir. Bu arada Hüsameddin Efendi'nin durumu İstanbul'da müzakere edilmektedir. İlk başta Suriye'ye sürgün edilmesi düşünülse de bundan vazgeçildiği görülür. Devletin yüksek kademelerindeki müritlerinin sürgünü engellediği rivayet edilir. Fakat yine de İstanbul'a çağrılır ve kendisine Suriye olmasa da Bursa'da ikamet etmesi konusundaki Padişah iradesi tebliğ edilir. Bunun üzerine Şeyh ailesi ile beraber Bursa'ya gider ve bir süre de burada yaşar. Bu ikamet 1897'de müritlerinin çoğalmasına dikkat çeken şikayetlerin yeniden başlamasıyla biter. Şeyh bundan sonra Trablusgarb'da sürgün olarak yaşar. Oradan ancak 1908'de meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi münasebetiyle çıkan af üzerine ayrılabilir. 1908'de Trablusgarb Valisi Recep Paşa ile beraber İstanbul'a dönerler. Trablusgarb'da sürgündeyken Recep Paşa'nın onun sohbetlerinin müdavimlerinden olduğu söylenir. Bkz. Harun Alkan, Ahmed Hüsameddin Dağıstani'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015, s. 10 – 12.; Turan Alptekin, "Ahmed Hüsameddin", TDVİA, C. 2., İstanbul, 1989, s. 90-91.

yılında II. Abdülhamid tarafından memleketi Erbil'e sürgüne gönderilmiştir.⁷⁷⁴ Zaptiye Nazırı Ahmed Şefik'in Musul Vilayetine 22 Muharrem 1318 tarihiyle gönderdiği yazıya göre “*Erbil Kazası ahalisinden olup Dersaadet'e gelmiş olan ve geçen sene Topkapı civarında kain Kelami Dergahı postnişini tayin edilen*” Esad Efendi'nin ailesiyle beraber memleketi olan Erbil'e gönderilmesi ve de onun bir daha izinsiz olarak “*Dersaadet'e gelememesi esbabının istihsali*” Padişahın iradesi gereği bir emirdir.⁷⁷⁵ Bu yazışmaya bakılırsa Padişah, Şeyh Erbilli Esad Efendi'nin İstanbul'da bulunmasını istememekte ve onun memleketinde tutulmasını uygun görmektedir. Fakat bazı râvîler yine de Esad Efendi'nin Dersaadet'ten bu şekilde ihraç edilip memleketinde oturmaya mecbur edilmesini bir sürgün olarak kabullenemezler ve bunun arkasında başka gizli maksatlar olduğunu iddia ederler.⁷⁷⁶ Esad Efendi'nin memleketinde zorunlu olarak ikamet ederken İstanbul'daki dostları ve müntesipleriyle mektuplaşmalar yoluyla irtibat kurmaya devam ettiği ve içeriği genelde dini sohbetler olan bu yazışmaların daha sonra *Mektubat* adıyla bir kitapta derlendiği bilinmektedir.⁷⁷⁷ Onun mektuplarında, fen ilimlerini tahsil için Avrupa'da tahsil görmenin şer'an mahzurlu olmadığını hatta gerekli olduğunu savunduğu görülür.⁷⁷⁸ Resmi yazışmalarda, Padişahın iradesi gereği memleketinde ikamet ettirilen Şeyh Esad Efendi'nin kendisine tahsis olunan maaşının ödenmesini talep eden bir arzuhal yazmış olduğu belirtilir.⁷⁷⁹

Esad Efendi aslında İstanbul'da ilk başlarda Padişah ile iyi bir ilişki tesis etmişti. Padişahın damadı tarafından desteklenmiş hatta tekkelerin denetiminden sorumlu, tarikat temsilcilerinin de yer aldığı Meclis-i Meşayih'in üyeliğine tayin olunmuş fakat bu durum sonradan

⁷⁷⁴ Hasan Kamil Yılmaz, “Esad Erbilli”, TDVİA, C. 11, İstanbul, 1995, s. 348.

⁷⁷⁵ BOA, ZB. 450/70 (R.08.03.1316/M. 21.05.1900).

⁷⁷⁶ Rivayete göre bu sürgün hadisesinin iç yüzünü soranlara Şeyh Esad bunun bir sıla-i rahim (akraba ziyareti) olduğunu söylemiştir. İbnülemin'e göre hakkındaki jurnaller sebebiyle sürülmüştür. Sonradan Abdülhamid'in Esad Efendi aleyhindeki jurnallerin asılsız olduğunu tespit edip hatasını telafi etmek istediği ama bunun mümkün olmadığını söyleyenler de vardır. Bir başka teze göre Şeyh Esad'ın aslında Kuzey Irak bölgesindeki Kürt aşiretleri üzerinde İngilizlerin tesirini kırmak maksadıyla özel görevli olarak orada tutulduğu söylenir. Onun 1900 yıllarında Erbil'de bir Türk muhipleri cemiyeti teşkil ettiği, Müslüman Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sağladığı, zaten bu sebeple İngilizlerin 1918'de Musul'u işgal ettiklerinde Şeyh Esad'ı Basra'ya sürdükleri söylenir. Vali Ebubekir Hazım Tepeyran Abdülhamid dönemindeki sürgünün sebebinin bilinmeyen nedenler olarak ifade etmiştir. Bazıları bu hadiseyi danışıklı dövüş olarak görmüştür. Vassaf Efendi'ye göre onun sohbetlerine devlet ricali arasından çok etkili zatlar da iştirak ettiğinden bu hal Saray'ın dikkatlerini çekmiş ve onun bu cemiyetini tedbir olarak dağıtmak ihtiyacı hasıl olmuştur. Bkz. Emre Aydın, Sultan II. Abdülhamid'in Ulema ve Meşayih İle İlişkileri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fikrettin Yavuz, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 74 – 77.; Hadis-i Şerifler ile ilgili neşrettiği Kenz'ül İrfan adlı eserinin muzır neşriyat olarak jurnallenmesi üzerine 1900 yılında nefyedildiğini İnal söylüyor. Bkz. Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, Cüz 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 2103.

⁷⁷⁷ Hasan Kamil Yılmaz, s. 348.; Eser için bkz. Mektubat, Matbaa-i Ahmed Kamil, Dersaadet, sene 1341 – 1343.

⁷⁷⁸ Aydın, s. 74.

⁷⁷⁹ BOA, DH. MKT. 2399/ 123 (H.11.05.1318/M. 06.09.1900).

bozulmuştu.⁷⁸⁰ Erkan-ı Harp reislerinden Ahmed Muhtar Paşa'nın da çok sevdiği Esad Erbili'nin hadis-i şerifler hakkında *Kenz'ül İrfan* namıyla bir dini eser yazdığı, Muhtar Paşa'nın bu eseri çok beğenip onun için bir takriz yazdığı⁷⁸¹ fakat şuaradan Hamdi Bey adında birinin Şeyh Esad'a gazezle onun hakkında mesnetsiz bir jurnal verdiği söylenir. Bu jurnale göre Şeyh Esad'ın eserinde naklettiği “seyahat ediniz sıhhat bulunuz” hadis-i şerifi “Avrupa'ya firar ediniz” şeklinde tevil edilmiş ve bu jurnale itibar eden Padişah da onu bu yüzden memleketine göndermişti.⁷⁸² Esad Efendi'nin sohbet halkalarına meşrutî idare taraftarı Jön Türkleri de dahil etmekten öteden beri hiç çekinmemesi, Padişahın ona olan bakışını olumsuzla çeviren en önemli etkenlerden görülür.⁷⁸³ Nitekim 1908'de meşrutîyet yeniden ilan olunca müntesiplerinin davetiyle memleketinden ayrılabilip tekrar İstanbul'a gelebilmiş ve burada açıkça meşrutî idareyi desteklediğini beyan etmiştir.⁷⁸⁴ 1909'da II. Abdülhamid'in halliyle neticelenen İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhtarı 31 Mart Ayaklanmasına iştirak etmemiş⁷⁸⁵, iyi ilişkiler kurmaktan çekinmediği İttihat ve Terakki mensuplarını ve onların icraatını açıkça övmüş, II. Abdülhamid'in idare tarzını “istibdat” olarak adlandıranlardan olmuştur.⁷⁸⁶ 1909'da Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ile birlikte Cemiyet-i Sufiyye'yi kuran⁷⁸⁷ Esad Erbili daima Kanun-ı Esasi'yi müdafaa etmiş, meşrutîyet idaresinin İslami bir yönetim şekli olduğunu savunarak meşrutîyete desteğini açıkça ilan etmiştir.⁷⁸⁸ Daha sonraları Sultan Reşad kendisine büyük muhabbet duymuş ve meşrutîyetin ilanından sonra Kelami Dergahında faaliyetlerine devam eden bu şeyhi 1914'de Meclis-i Meşayih'in reisliğine getirmiştir.⁷⁸⁹

Bitlisli Molla Said (Nursi) de İstanbul'a geldiğinde memleketine geri gönderilmek istenmişti. Doğu Anadolu'da dini ilimlerin yanında fen bilimlerinin de tahsil edileceği medreseler kurulması, burada bir Darülfünun oluşturulması gibi projelerini Padişaha sunmak için İstanbul'a gelen Said Nursi⁷⁹⁰ dikkatle takip edilip izlenmiş⁷⁹¹, bu esnada bazı pervasız

⁷⁸⁰ Yılmaz, s. 348.

⁷⁸¹ Aydın, s. 73.

⁷⁸² Aydın, s. 74.

⁷⁸³ Aydın, s. 75.

⁷⁸⁴ Aydın, s. 76; Yılmaz, s. 348.

⁷⁸⁵ Aydın, s. 77.

⁷⁸⁶ Aydın, s. 76.

⁷⁸⁷ Yılmaz, s. 348.

⁷⁸⁸ Aydın, s. 76.

⁷⁸⁹ Aydın, s. 77.; Cumhuriyet döneminde Menemen Ayaklanması ile ilgisi olduğu iddiasıyla yargılanıp oğluyla beraber idama mahkum edilmiş fakat bu ceza yaşı ve hastalığı sebebiyle müebbet hapse çevrilmiş, oğlu idam edilirken kendisi 1931 yılında Menemen Askeri Hastanesinde vefat etmiştir. Bkz. Yılmaz, s. 348.

⁷⁹⁰ Alparslan Açıkgenç, “Said Nursi”, TDVİA, C. 35, Ankara, 2018, s. 565.

⁷⁹¹ “Van'dan aldığı mürur tezkiresiyle Dersaadet'e gelmiş olan Molla Said'in hüviyeti ve şuurunda eser-i hiffet olup olmadığının tahkiki” hakkında bkz. BOA, ZB. 618/64 (R. 17.03.1324/M. 30.05.1908).

davranışları gözlemlendiğinden akli dengesinin tespiti için Üsküdar Toptaşı Akıl Hastanesine sevk edilmiş fakat doktor raporları bu yönde olumsuz bir hüküm vermemiştir.⁷⁹² Padişah, resmi yazışmalarda Van ulemasından olduğu belirtilen Said'e memleketine dönüşü için iki bin kuruş harcırah tahsis etmiş ama Said bunu almayı reddetmişti.⁷⁹³ İstanbul'da kalmak için direndiği anlaşılan Said Nursi'nin Meşrutiyet yeniden ilan edildiği zaman Selanik Hürriyet Meydanında "istibdat" aleyhinde bir nutuk attığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklediği söylenir.⁷⁹⁴ Ancak kısa bir zaman sonra cemiyetten uzaklaşan Said Nursi artık İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti çatısı altında faaliyetlerine devam eder. 31 Mart Ayaklanmasına adı karışsa da mahkemede beraat eder.⁷⁹⁵

II. Abdülhamid rejimi ülkede neşredilen her türlü matbuatta olduğu gibi dini eserlerin kontrolüne de oldukça dikkat etmiş, bu alanda bir başıboşluğa meydan verilmemesini hedeflemiştir. II. Abdülhamid devrinde teşkil edilen Tetkik-i Müellefat Encümeni ismindeki bir özel kurulun dini eserlerin basımı için bir resmi onay makamı olduğu, neşredilecek dini içerikli eserlerin önce Meşihat tarafından görevlendirilmiş uzmanlardan oluşan bu kurulca incelendiği bilinmektedir.⁷⁹⁶ 1905 yılında Dahiliye Nezaretine yazdığı bir yazıda⁷⁹⁷ Serasker Rıza Paşa, Mecidiye Kışla-i Hümayununda "*Risale-i Hüseyiniyye*" namı altında "fesat tehlikesi" taşıyan bir kitapçığın istinsah edilmekte olduğunun tespit edildiğini ve bu durum karşısında gerekenin hemen yapıldığını haber vermektedir. Anlatılana göre "*her Müslümanın yüreklerini ürpertecek derecede bir hıyanetin ürünü*" olan bu kitapçıkta İslam'ın dört büyük halifesine hakaret edilmektedir. Kitapçığı mezkur kışlada bir odada mahpus halde bulunan mülazım Cemal Efendi istinsah ederken yakalanmış, kendisinden sorulduğunda ona bunu Tabur Kolağası Kabil Efendi'nin emrettiğini söylemiştir. Kolağası Kabil Efendi ise kitapçığın içeriğine dair malumatı olmadığını savunarak onu Haydarpaşa civarında sakin meşayih'ten Ferid Efendi'den aldığını, bunun çoğaltılıp Üsküdar'daki Şeyh Ferid Efendi'ye gönderilmesini aynı kışladan Mustafa Efendi'nin istediğini söylemiştir. Tahkikat sonucu, İslam itikadına aykırı olduğu saptanan böyle bir kitapçığı elinde bulunduran ve de kopyalanarak çoğaltılması için çaba sarf eden Üsküdar'da

⁷⁹² Açıkgenç, s. 565.

⁷⁹³ BOA, ZB. 325/115 (R. 16.06.1324/ M. 29.08.1908).

⁷⁹⁴ Açıkgenç, s. 565.

⁷⁹⁵ Açıkgenç, s. 566.

⁷⁹⁶ Konu hakkında bkz. Ayşe Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tetkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer'iyye Meclisi", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Bahar 2018, s. 94.; Filiz Dıgıroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dini Yayıncılık: İslami Metinleri Kim Üretir-I", History Studies, C. 9, Mart 2017, ss. 85 – 110.

⁷⁹⁷ BOA, DH. MKT. 961 / 47 (H. 22.03.1323/M.27.05.1905).

sakin Şeyh Ferid Efendi'nin iki yüz elli kuruş maaş tahsisiyle Rodos'a nefy ve tebidine karar verilmiştir. Bu olaya karışan Kolağası Kabil Efendi ise askeri ceza kanunu gereğince nişan ve madalyaları alınarak silk-i askeriden tard edilmiş, mülkiye ceza-i kanunname-i hümayununun elli beşinci maddesi gereğince de beş sene müddetle Sinop'ta kalebentliğe mahkum edilmiştir. Mustafa ve Cemal Efendiler de cezadan kurtulamamışlar, bunlar da rütbeleri alınarak Dördüncü Ordu'ya izam edilmek üzere Bağdad'a gönderilmişlerdir. İslam itikadına ters böyle bir kitapçığın kışlalarında bulunduğunu fark eden ve bunun çoğaltılmasına engel olup durumu ihbar eden Kolağası Kamil ile Yüzbaşı Kadri Efendiler ise üçüncü rütbeden nişan-i Osmani ile taltif edilip, rütbeleri de birer derece yükseltilmiştir.⁷⁹⁸

II. Abdülhamid devrinde camilerde verilen vaazların da denetim halinde olduğu, buralarda bir taşkınlığa sebebiyet verilmemesi için özenli davranıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul'dan Bursa'ya giderek oradaki camilerde vaazlar veren Erzurumlu Hoca Şevket Efendi, vaazı esnasında yakışsız bazı beyanlarda bulunduğu anlaşıncı Zaptiye'ye götürülür ve *“kendisinin isteğine göre ya Trabzon'da ikamet ettirilmek üzere ya da memleketi Erzurum'a gönderilmek üzere”* Bursa'dan çıkarılması kararlaştırılır.⁷⁹⁹

Osmanlı Devleti'nin İslam'ın Sünni yorumunu benimsediği ve bunu devletin resmi ideolojisi sayarak bunun dışındaki heterodoks anlayışlara karşı pek müsamahakar olmadığı malumdur. II. Abdülhamid döneminde de bu anlayış sürmüştü⁸⁰⁰ ve Sünni İslam'ın hakimiyetinin devamı sağlanarak ona karşı tehdit olabilecek her türlü teşebbüs yayılmadan bastırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı memleketi dahilinde farklı mezhepleri yaymaya çalışanlar sıkı takibe alınmış, onlara karşı da gerektiğinde sürgün yoluna başvurulmuştur. İran kaynaklı Babilik ve Bahailik akımının propagandasını yapmaya çalışanlara da müsaade edilmediği görülmektedir.

⁷⁹⁸ Aynı belge.

⁷⁹⁹ BOA, ZB. 350 / 123 (R. 13.02.1321/M. 26.04.1905).

⁸⁰⁰ 1880'lerin sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Ortodoks bir İslami anlayışa daha çok sarıldığı savunulur. Sünni Hanefi mezhebi devletin resmi ideolojisi olarak öne çıkarılmış ve vurgulanmıştır. İmparatorluğun doğudaki komşusu İran'ın farklı bir İslam mezhebinin, yani Şii'liği resmi ideoloji olarak benimseyen bir ülke olduğu dikkate alınırsa İmparatorluğun bu vizyonunun bölgede bir çatışma riski oluşturduğu açıktır. Nitekim bu tip çatışmaların geçmişte yaşandığı bilinmektedir. II. Abdülhamid devrinde de Irak coğrafyası bu çatışma riskinin arttığı bir alan olarak görülmektedir. İran nüfuzunun bu bölgede yayılmasından endişe edildiği ve buna karşı tedbirler düşünüldüğü görülmektedir. Bölgeden toplanıp seçilen Şii mezhebine mensup ailelerin çocuklarının İstanbul'a celp edilerek buradaki seçkin Osmanlı eğitim kurumlarında “Hanefi mezhebinin” formasyonu aşılacak eğitilmeleri ve daha sonra memleketlerine yine “Hanefileştirilmiş” bir “misyoner” olarak geri gönderilmeleri bu tedbir politikasının en bilinen bir örneği olarak gösterilmektedir. Yine aynı şekilde, Irak'a gönderilen Osmanlı ulemasına halkı “Şii'liğin sakıncaları konusunda uyarıp eğitmeleri” hatta tespit ettikleri “zararlı Şii unsurları” rapor etmeleri gibi bir misyonun yüklendiği söylenmektedir. Bkz. Deringil, s. 34, 96, 162.

Şeyh Ahmed Abbas adındaki bir şahıs Babîlik⁸⁰¹ akımına taraftar toplamak için çalışmalarda bulunduğu anlaşıncı yoldaşları ile beraber önce Akka'ya, ardından da Fizan'a nefyedilmişti.⁸⁰² Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerine II. Mahmud devrine kadar engel olmadığı hatta resmen tanıdığı tek heterodoks tarikat olan Bektaşiliğin⁸⁰³ de II. Abdülhamid rejimi tarafından dikkatle takip edilmekte olduğu görülmektedir. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşunda önemli rolü olan bu tarikatın tekkelerini Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra Sünni Nakşibendi tarikatının emrine vererek onları Sünnilik içerisinde eritmeye çalışmıştı.⁸⁰⁴ Ancak Sultan Abdülaziz döneminden itibaren Bektaşiliğin tekrar canlandığı, bu sefer Yeniçeri Ocağı gibi bir destekçisi olmasa da yeniden zaviyelerine kavuşarak eski haline ricat etmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁰⁵ II. Abdülhamid devrinde Edirne Vilayetinin Havsa kazasında yer alan “Arız ve Kanberbaba” Dergahının postnişini Tevfik Bey, müntesiplerinin “mugayir-i şer-i şerif” ahvalinden dolayı Kırkkilise sancağına tabi Karıncak, Ertuğrul ve Deveciçanağı karyeleri ahalisi tarafından şikayet edilmiş ve incelemelerin ardından Trablusgarb'a i'zam edilip oradan bir tarafa firarına meydan verilmemesine hükmedilmişti.⁸⁰⁶ Resmi yazışmalarda bir “Bektaşî

⁸⁰¹ 1819'da Şiraz'da bir attarın oğlu olarak dünyaya gelen Seyit Mirza Ali Mehmet'in ortaya çıkardığı bu akım Kuran-ı Kerim'in de İslamiyet'in de zamanının artık geçtiğini, her devirde dünyaya yeni bir peygamber ve dinin geleceğini savunuyordu. 1844'de kendisine “Bab” unvanını vererek ortaya çıkan Seyit Mirza, “Beyan” ve “İkan” adında iki eser yazar ve içinde bulunduğu devir için lazım olan yeni hayat prensiplerini ve düsturlarını kendisinin formüle edeceğini ilan eder. Onun hocası Kerim Han da zamanında kendisine “rükn-ü rabi” yani “dinin dördüncüsü” (Kuran, Peygamberler, İmam ve Kerim Han) unvanını vererek ortaya çıkmış bir şeyhti. Her insanın Allah'ın tecellisi olduğunu savunuyor, kendisini de “hakkın ve hakikatin, cemal ve celalin son tezahürü” olarak görüyordu. “Seyit Ali Bab” da kendisini “Allah'ın tecellisi ve cemali” olarak görmektedir. İran hükümeti onu tutuklayıp idam edince taraftarları onun intikamını almak için 1852'de Şah Nasreddin'e bir suikast düzenlemişler fakat Nasreddin bu suikasttan sağ kurtulmuştur. Seyit Ali'nin daha sonra gelen ardılları Bağdad'a kaçıp Osmanlı memleketine iltica etseler de Osmanlı hükümeti de onlara rahat vermemişti. Babiler bütün dinleri kabul edip onlara hürmet ettiklerini ilan ediyorlar, milletlerarası savaşlara karşı olduklarını söylüyorlar, Cumhuriyet idaresini en doğru yönetim şekli olarak görüyorlar fakat yerine göre adil olmak şartıyla meşruti hatta şahsi hükümet tarzını da reddetmediklerini beyan ediyorlardı. Şarabı menetmiyorlar fakat tütünü kendi mensupları için yasak görüyorlar, fakirlerden vergi alınmasını yasaklayacaklarını ilan ediyorlar, hukukta kadın ve erkek eşitliğini savunduklarını söylüyorlar, resmi bir dini ayin şeklini benimsemeyip herkesin dualarını dilediği gibi kendi içinde yapabileceğine inanıyorlar, her şeyin temelini 19 sayısı olduğunu söylüyorlar ve her yılın 19 aydan her ayın ise 19 günden oluştuğunu kabul ediyorlardı. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, İran ve İnkılabı, Ağaoğlu Külliyyatı, Ankara, 1941, s. 65 – 70.

⁸⁰² Mekan, s. 73.

⁸⁰³ Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, TDVİA, C. 5., İstanbul, 1992, s. 373 – 374.

⁸⁰⁴ Ocak, s. 374.

⁸⁰⁵ Ocak, s. 374.

⁸⁰⁶ “... sebk eden istilama cevaben vilayet-i müşarünileyhden gelen tahrirat mealine nazaran mezkur üç karye ahalisinden yetmiş hane halkının mir mumaileyh tarafından iğfal ve iclal edildiği ve bunların nüfus başına irşadiye namıyla birer altın ve birer kurban verdikleri anlaşılmasına ve ahali-i merkumenin cehaletinden bilistifade kendilerini ifsad ile tarik-i rafiziyun ve ilhada sevk cüret eden mumaileyhin hareket-i vakıası şayan-ı dikkat ve siyaseten dai-i envai mahzur ve mazarrat olmasına mebni kendisinin li-eclil tedib Trablusgarb'a tebedi ve iğfalatı olan ahalinin dahi vesait-i münasib ile kendilerine nesayih ve telkinat-ı lazıme icra edilmesi Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla ledel-tebid bu hususu evvelce sem-i aliye dahi vasıl olmuş idüğünden mumaileyh Tefvik Bey'in bervecih-i arz ve istizan heman Trablusgarb'a tebid edilmesi ve mumaileyhin iğfalatına kapılanlara nesayih ve muvazat-ı lazıme ifa etmek üzere müderrisinden münasib bir zatın mahalline li eclil izam Meşihat müsteşarı ve ders vekili semahatlı efendiler hazretleri tarafından intihabı hususunun dahi savb-ı ali-i meşihatpenahi'ye tebliğ kılınması hususuna irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahi şerefmütealik buyrulmuş ve mucibince meşihat-i müşarünileyhaya icrası tebligat edilmiş olmakla nezaret-i celilerince dahi ifa-yı muktezasinin himmet buyrulması

şeyhi” olarak anılan Tefvik Bey’in⁸⁰⁷ “ehl-i sünnet ahali arasında Caferiliği yaymaya çalıştığına dair bir ihbar” üzerine de tahkikata uğradığı anlaşılmaktadır.⁸⁰⁸ Kendisi “ahaliyi ifsat etmek”, “cehaletinden istifade ettiklerinden para toplamak” gibi ithamlarla da suçlanmış, önlem olarak kendisinin o mahalden sürülmesiyle yetinilmemiş, “onun iğfalatına uğrayan ahaliye” de din görevlileri gönderilip, vaaz ve nasihat telkininde bulunulması kararlaştırılmıştır.⁸⁰⁹ Yaklaşık iki sene sonra Trablusgarb Vilayetinden Dahiliye Nezaretine yazılan yazıda Trablusgarb’da sürgün Tefvik Bey’in “mefluç ve müsin” (felçli ve yaşlı) halde olduğu bildirilir ve onun af ve ıtlakı için Meşihat makamının fikrinin sorulduğu görülür.⁸¹⁰

Tarihin her devrinde olabildiği gibi II. Abdülhamid saltanatı zamanında da mehdilik gibi iddialarla ortaya çıkan birtakım kişiler olmuştur. İlahi bir kuvvet tarafından görevlendirilmiş özel kişiler olduklarına inanan veya çevreleri tarafından buna inandırılan bu kişiler genelde toplumun buhranlı zamanlarında kurtarıcılık (mehdilik) iddiasıyla öne çıkmışlar, mevcut dini ve dünyevi hayatı düzenleyip ıslah etmekle görevli olduklarını iddia ederek hareket etmişlerdir.⁸¹¹ Bu tarz hareketler elbette doğası gereği en başta mevcut kurulu düzene ve otoriteye karşı bir tehdittir. O yüzden bu tarz hareketlere karşı mevcut otoriteler tarafından müsamahalı yaklaşılmaz ve bunlar ufak çapta marjinal hareketler olsa bile hemen gerekli tedbirler alınarak bastırılırlar. II. Abdülhamid yönetimi karşılaştığı bu tür vakalara karşı da sürgün yöntemini etkili bir tedbir olarak görmüştür. Bazen azımsanamayacak nicelikte taraftar da bulabilmeyi başaran bu tip hareketlere karşı sürgün, gerçekten de hareketi büyük bir infiale

siyakında tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. Sadrazam ve yaveran-ı ekrem Cevad, 29 Şaban 311 / 22 Safer 309.”; “Edirne Vilayetinden Trablusgarb Vilayetine: Hemen menfasına izamı ve keyfiyetin işaretine... Merhumun hemen Trablusgarb’a izamı vilayet-i müşarünileyhe yazılmış... Vusulünde bir tarafa firar edememesi esbabının istihsaline hüküm...” Bkz. BOA, DH.MKT. 214/49 (H. 04.09.1311/M. 11.03.1894).; Ayrıca bkz. Fahri Maden, “Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 64, 2012, s. 72.

⁸⁰⁷ Tefvik Bey Baba namıyla bilinen bu kişi 1890’larda Kırklareli taraflarında Bektaşiliği yaymaya çalışmakla suçlanmış ve bu sebepten Trablusgarb’a sürülmüştü. Tefvik Bey Baba, eskiden Şeyh Bedreddin’e mensubiyeti olan ve Trakya’da yirmi beş kadar köy kurmuş olan Amuca Kabilesi Türklerinin arasında Bektaşiliği yayıp bunlardan çok kişiyi kendisine bağlamıştı. Onun Rusların 93 Harbi sırasında işgal edip de bir çan taktıkları Babaeski’deki Sarı Saltık tekkesindeki çanı indirttiği söylenir. Aynı zamanda Masonluğa intisabı olduğu da söylenmiştir. Bkz. Maden, s. 72.

⁸⁰⁸ Şikayetçilere göre, Tefvik Bey’in teşvikiyle “tarik-i müstakimi terk eden” kişiler her gün yalan sözlerle Müslüman halkı alaya almaktadır. Böyle giderse bölgede büyük bir “fenalık ve ihtilal” meydana gelecektir. Ertuğrul köyünü kendisine merkez seçen bu kişi bir “cemiyet-i ilhadiye” teşkil etmiş ve “batıl mezhebine” ahaliyi de dahil edip onlardan irşadiye ve kurban namıyla para ve koyun almıştır. Bir başka şikayete göre Caferi mezhebini yaymaya çalışan bu kişinin faaliyetlerini incelemek için özel bir memur gönderilmesi yahut onun İstanbul’a celbi istenmektedir. Bkz. Maden, s. 72.

⁸⁰⁹ BOA, DH.MKT. 214/49; BOA, BEO, 370/27686 (H. 29.08.1311/M. 07.03.1894).

⁸¹⁰ BOA, BEO. 749/56157 (H. 18.09.1313/M. 03.03.1896).

⁸¹¹ Kavramın İslam tarihindeki yeri hakkında bkz. Mustafa Öz, “Mehdilik”, TDVİA, C. 28, Ankara, 2003, s. 384 – 386.

meydan vermeden ve daha fazla ses getirip yayılmasına yol açmadan dağıtabilmek için etkili bir çare olarak görünmektedir. Bu iddialarla ortaya çıkan kişiler veya onların önde gelen taraftarları yaşadıkları çevreden sürgün ile kopartılıp yabancıları oldukları başka bir çevreye gönderilmek suretiyle etkisiz kılınmaya ve güç kaynakları böylece kesilmeye çalışılmıştır. 1890'ların başında Medine'deki Mahmudiye Medresesinde yaşamakta olan kırk yaşlarındaki Pazarcıklı Hüseyin Efendi adındaki bir şahıs, yine aynı yaşlarda olan Bosnalı Hafız Abdullah Efendi'yi beklenen mehdi ve peygamber ilan etmişti. Hafız Abdullah bu iddiadan rahatsız görünmeyerek bunu örtülü bir biçimde kabullenmiş fakat Konyalı Ahmed Efendi'yi de kendi saflarına çekmeye çalıştıklarında Ahmed Efendi'nin bunu kabul etmeyip olayı müderris Ömer Efendi'ye ihbar etmesiyle durum meydana çıkmış ve Pazarcıklı Hüseyin ile Hafız Abdullah hemen tutuklanmışlardı.⁸¹² 1892 tarihli sorgu evrakına göre Hafız Abdullah sorgusu sırasında bu iddiaları reddedip kendisinin sıradan bir insan olduğunu söylemesine rağmen Pazarcıklı Hüseyin Efendi iddiasını savunmayı yine sürdürmüştür. Pazarcıklı Hüseyin, Hafız Abdullah'ın özel görevli rahmani bir kişilik olduğunu, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in onun şahsında tecelli ettiğini dile getirmeye sorgu esnasında da devam etmiştir. Konyalı Ahmed'in şahitliğine göre de Hafız Abdullah her ne kadar olayla bir ilgisi olmadığını sorgu esnasında söylese de Pazarcıklı Hüseyin'in kendisine bu yaklaşımından aslında hiç rahatsız olmamış ve bu şekilde bir nevi kendisine yapılan mehdilik ve peygamberlik yakıştırmasını kabul etmişti.⁸¹³ Resmi evraka göre en başta Pazarcıklı Hüseyin sorgu sırasında bile devam eden bu garip ve rasyonellikten kopuk hareketleri sebebiyle tıbbi muayeneye tabi tutulmuştur. Fakat bu muayenelerin neticesine yazışmalarda ulaşılamamaktadır.⁸¹⁴ Ancak kesin olan bir şey varsa o da bu iki şahsın olayın açığa çıkmasının ardından yargılanıp Medine'den sürüldükleridir. Hicaz Vilayetinden çıkarılıp Suriye Vilayetine gönderilen iki şahsın burada da mehdilik ve peygamberlik iddialarını sürdürdükleri gözlemlenince Suriye Valisi onları ayırmak lüzumunu hissetmiş ve Pazarcıklı Hüseyin'i Şam'da bırakırken Hafız Abdullah Efendi'yi yine aynı vilayetteki bir başka bölgeye, Hama'ya nakletmiştir.⁸¹⁵ Bundan sonra Hafız Abdullah Efendi'nin artık nedamet göstermeye başladığı ve Pazarcıklı Hüseyin ile ilişkisini kesin olarak kestiği görülür. Her ne kadar ilk sorgusundaki tavrını sürdürüp kendisine isnat edilen şeyle bir alakası olmadığını savunmaya yine devam etse de bu sefer açıkça affını da talep etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Hatta içlerinde müderrislerin de olduğu Hama'nın ileri gelenlerinden bir grup

⁸¹² Eyüp Öztürk, "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Mehdilik (Peygamberlik) İddiası: Bosnalı Hafız Abdullah Efendi Olayı", Toplum Bilimleri Dergisi, C. 6., S. 11, Ocak-Haziran 2012, s. 119 – 120.

⁸¹³ Öztürk, s. 119 – 120.

⁸¹⁴ Öztürk, s. 122.

⁸¹⁵ Öztürk, s. 122 – 123.

onun Hama'da Kuran-ı Kerim'e ve sünnete uygun bir hayat sürdürüp halini ıslah ettiğine ve hiçbir aykırılık içinde olmadığına şahitlik eden bir toplu dilekçe vererek onun sürgününün sonlandırılması için ricacı olurlar. Fakat bu şahitliklere rağmen onun affedilse bile bir daha Hicaz Vilayetine geri dönmesinin mahzurlu olacağına dair Hicaz Vilayeti tarafından olumsuz görüş bildirilmiştir.⁸¹⁶

Osmanlı Hükümetinin bu konuya hassasiyetle yaklaşp hızlı bir tepki geliştirmesi daha önce de Sudan taraflarında buna benzer bir hareketin zuhur edip önünün alınamayarak büyüüp yayılmasına ve bölgede önemli bir siyasi sorun haline gelmesine bağlanmıştır.⁸¹⁷ 1881 yılında Sudanlı Muhammed Ahmed de mehdilik iddiasıyla ortaya çıkmış ve bölgesinde epey taraftar toplayarak burada İngiliz kuvvetlerine, Mısır idaresine ve Osmanlı hükümetine karşı silahlı eylemlere başlamış hatta bir süreliğine Sudan taraflarında kendi mehdiliğine dayanan ayrı bir devlet teşkilatlanması dahi kurmayı ve bunu yaşatmayı başarmıştı.⁸¹⁸ Bu yüzden Osmanlı hükümetinin bu dönemde bu tür vakalara aşina olduğu ve benzer olayların başka bölgelerde de yaşanmasından endişe duyarak konuya karşı bir hassasiyet geliştirdiği düşünülür. Bosnalı Hafız Abdullah vakası gerçekten de bu dönemde karşılaşılan tek mehdilik vakası değildir ve Osmanlı arşivinde ilginç bir biçimde buna benzer başka olaylara da sıkça rastlanmaktadır. Örneğin yine Hicaz vilayetinden gelen bir telgrafa göre, bir Cuma günü hatip hutbede Padişaha dua ederken Hadramut (Yemen) ahalisinden olduğu anlaşılan Abdullah namında bir kişi ayağa kalkıp hutbeyi bölmüş ve duaya engel olmaya çalışmıştı. Mehdilik davasında olduğunu ilan ederek bir takım “*nafile kelamda*” bulunan bu kişi hemen derdest edilip hapis haneye konulsa da Hicaz Valiliği vilayetteki tek mehdilik davasında bulunan kişinin o olmadığından yakınıyordu. Daha önce aynı mesele sebebiyle nefyedildiği halde “nasıl olduysa” yine vilayete gelmiş olan Ahmed Berberi adındaki kişinin de evvelki iddiasını tekrarlayarak sokaklarda dolaştığı bildiriliyordu. Hicaz Valiliği bu iki şahsın derdest edilip tutuklandığını, böylece ahalinin teskin edildiğini ve her ikisinin de memleketlerine gönderildiğini bildiriyordu.⁸¹⁹ Harem-i Şerif'te mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan bu iki kişi mahfuzen memleketlerine iade edilerek bölgeden çıkarılmışlardı.⁸²⁰ Mısır'dan Şam'a gelerek mehdilik davasında bulunduğu belirtilen Şeyh Muhyiddin adındaki bir başka kişi ise Silifke'ye nefyedilmişti. Silifke'de tutuklu halde

⁸¹⁶ Öztürk, s. 123 – 124.

⁸¹⁷ Öztürk bununla birlikte aynı zamanda Türk tarihinin daha eski devirlerindeki Babailer ve Şeyh Bedreddin isyanlarının da mehdici (mesiyanik) karakterde hareketler olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. Öztürk, s. 118, 121.

⁸¹⁸ Öztürk, s. 118, 121.; Mustafa Öz, “Muhammed Ahmed El Mehdi”, TDVİA, C. 30, Ankara, 2020, s. 494 – 497.

⁸¹⁹ BOA, Y.A.HUS. 196 / 44 (H. 09.02.1304/M. 07.11.1886).

⁸²⁰ BOA, DH. ŞFR. 131 / 113 (R. 22. 08. 1302/ M. 03.11. 1886).; BOA, Y.PRK.UM. 9 / 38 (H. 05.02.1304/ M. 03.11.1886).

bulundurulan Muhyiddin'in hareketleri gözlem altına alınmış, onun bulunduğu yerde fesat yaymaması için gerekli önlemlerin alınması emredilmiş, bir ara İskenderiye'ye kaçmaya çalıştığı anlaşılan bu kişinin Silifke'de tutulmasının da güvenli olmadığı, onun Cezair-i Bahr-i Sefid adalarından birine gönderilmesinin daha uygun olacağı görüşü Adana Valiliğince bildirilmişti.⁸²¹ Hüdavendigâr Vilayeti sakinlerinden Dağıstanlı Hoca Nasrullah da mehdilik davasında bulunmak isnadıyla İstanbul'a celp edilmiş, oradan da maişeti devletçe temin edilmek ve hareketleri gözetim altında bulundurulmak üzere Akka'ya gönderilmişti.⁸²² Aynı dönemlerde Hasan Hoca namında birinin de mehdilik iddiasında bulunarak ortaya çıktığı ve taraftar topladığı görülür. Sahte mehdi Hasan'ın avanesinden olduğu belirtilen Oflu Ahmed kalebentlik cezasıyla Trabzon'dan Akka'ya sürülür.⁸²³

Bir Müslüman erkeğin dinini terk etmesi yahut başka bir dine dönmesi (irtidad) sebebiyle had cezası olarak ölüm cezasına çarptırılabilirdiği İslam hukukunun bazı kaynaklarına göre öngörülse de⁸²⁴ Tanzimat devri ile birlikte Avrupalı devletlerin de baskılarıyla Osmanlı Devletinde bu cezanın uygulanmasından geri durulmuş, mürtet yani dinden dönmüş halde olanlara çoğunlukla idam değil hapis veya sürgün cezalarının verildiği görülmüştür.⁸²⁵ Ne var ki cezadaki bu “yumuşama” dahi Avrupa Devletlerini tatmin etmemiş ve Osmanlı Devleti üzerinde bu konuya dair baskılar ve dış müdahaleler yine de sürmüştür. II. Abdülhamid devrinde de Diyarbakır'da berber esnafından olan Mehmed adlı bir şahsa Müslümanlığı terk ile başka bir dine geçmesi ve İslam dinine karşı çirkin sözler sarf etmesi sebebiyle sürgün cezası verildiği görülür. Adı geçen şahıs bu sebeple Trablusgarb'a nefyedilmişti.⁸²⁶ Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayetinden bildirilene göre Rodos'ta Musevi cemaatinden olup burada jandarma olarak istihdam edilen Yako adlı şahıs kendi isteğiyle İslam dinine geçip Ali Rıza adını almıştı. Fakat onun bir süre sonra tekrar eski dinine döndüğünün anlaşılması dikkatleri çekmişti. Bu sebeple adı geçen Rodos'ta bulunmasının uygun olmayacağı ve Kudüs'e gönderilmesinin münasip olacağı görüşü Valilik tarafından bildirilmişti.⁸²⁷ İstanbul'daki Emirgan Rüşdiyesi'nin muallimi Ahmed Tefvik Efendi de 1879 yılında Alman uyruklu evangelist misyoner Doktor Koelle ile iş birliği halinde olarak; üzerinde İslam dinine saldıran ve “Müslümanların

⁸²¹ BOA, Y.A. HUS. 180 / 22 (H. 21.01.1302/ M. 10.11. 1884).; BOA, DH. MKT. 1466 / 67 (H. 13.03.1305/ M. 29.11.1887).

⁸²² BOA, İ.DH. 1117 / 87337 (H. 11. 05. 1306 /M. 13.01.1889).

⁸²³ BOA, DH. MKT. 1632 / 27 (H. 28.10.1306/ M. 27. 06. 1889).

⁸²⁴ Konu hakkında bkz. İrfan İnce, “Ridde”, TDVİA, C. 35, İstanbul, 2008, s. 88 – 91.

⁸²⁵ Mekan, s. 73 – 74.

⁸²⁶ Mekan, s. 74.

⁸²⁷ BOA, DH. MKT. 840 / 80 (H. 25.01.1322/ M. 11.04.1904).

inançlarını sarsmayı hedefleyen” bazı risaleler bulundurduğu anlaşıp tutuklanınca Sakız adasına sürgün edilmişti.⁸²⁸ Bu sefer Osmanlı hükümeti için problem sadece sıradan bir irtidad vakası değildi. Hoca Ahmed Tevfik Efendi aynı zamanda Osmanlı ülkesinde bulunan yabancı bir Hristiyan misyonerle iş birliği içindeydi.⁸²⁹ Onun bu şekilde gizli olarak İslamiyet aleyhinde faaliyette bulunduğunun açığa çıkması o dönemde İstanbul kamuoyunda büyük infial uyandırmıştı. Ulema onun hareketini salt bireysel bir irtidad vakası olmaktan da öte İslam toplumuna karşı da bir ihanet olarak algıladığından onun idamla cezalandırılmasını istemişti.⁸³⁰ Fakat tepkili Müslüman kamuoyunun bu talebinin karşılanamadığı ve Tevfik adlı şahsın “ağyar ve ecanibin” hiçbir şekilde bir dedikodusuna yol açmayacak surette, “hafiye ve acele” menfası olan Sakız cezaresine “*taht-el hıfz*” gönderilmesinin Zaptiye Nezaretine emredildiği görülür.⁸³¹ II. Abdülhamid misyoner Dr. Koelle’nin işbirlikçisi Hoca Ahmed Tevfik’in İstanbul’da tutuklanması sebebiyle İngiltere Devletiyle kısa süreli ve ufak çaplı diplomatik bir kriz yaşamıştı.⁸³² Bir yanda bu “hainlik” karşısında oldukça şiddetli bir ceza bekleyen öfkeli muhafazakar kamuoyu, öte yanda Ahmed Tevfik’e sahip çıkan ve onun üzerinden Osmanlı Devleti’nin iç meselelerine müdahale fırsatı kollayan İngiltere Devletinin taviz bekleyen diplomatik baskıları vardı. “Sürgün metodu” bu krizden çıkışta II. Abdülhamid için adeta kurtarıcı bir formül olarak belirmiştir. II. Abdülhamid yine de bu cezanın zaten İslam hukukuna

⁸²⁸ Selim Deringil, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad, Çev. Ayşen Anadol, Taciser Ulaş Belge, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 129 – 131.; Orhan Koloğlu, “Turning Point for the Arab Caliphate: Dr. Koelle Affair (1879 – 1880)”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi, S. 18, 2005, s. 233 – 247.

⁸²⁹ “*Mirgün Mekteb-i Rüşdiyesi muallimi Ahmed Tevfik nam şahsın hanesine Doktor Koelle namında Almanyalı bir Hristiyan gelerek İslamiyet aleyhinde risaleler telif ve tertip etmekte oldukları merkumanın ahz-ü giriftiyle icra kılınan istinkaklarında tebeyyün etmiş*” idi. “20 Eylül 1296 tarihiyle İngiltere Sefaretinden mevrud takririn suretine” göre de, “*Protestan rahiplerinden Doktor Kolli bundan çend ruz akdem Türkçe muallimi olan Mirgün Mekteb-i Rüşdiyesinin sarf hocası Ahmed Tevfik Efendinin hanesinden avdet ederken Beşiktaş Zaptiye Kumandanı Hasan Paşa huzuruna celp ve yedinde bulunan çantayı küşad ile derununda mevcut olan Protestan mezhebine müteallik bazı evrak ve tercüme zabt olduğu gibi efendi mumaileyh dahi ahz ve tevkif olunmuştu. Paşa-yı müşarünileyhin ifadesine nazaran evrak-ı mezkurenin politikaya dair olmadığı halde rahip mumaileyhe iade kılınacağı beyan olunmuş ise de henüz geri verilmemiş idiğünden bunların sürat iadesiyle beraber bila-cünha taht-ı tevkife alınan muallim-i mumaileyhin tahliye-i sebiline himmet buyrulacağı ad olunur*” denilerek İngiltere hükümeti tarafından, tutuklu Ahmed Tevfik’in serbest bırakılmasının ve ele geçirilen evrakların iade edilmesinin istendiği bildiriliyordu. Sorgulamalar sırasında anlaşılanlara göre Doktor Koelle Türkçe öğrenmek ve talim etmek bahanesiyle Mirgün Mektebi muallimi Ahmed Tevfik’e yaklaşmıştı. Birbirlerinin evlerine gidip gelen bu iki şahıs İncil, dua risaleleri, Hz. İsa’nın hayatı gibi konuları içeren metinler üzerinde çalışmaya başlamışlar, zamanla “Hristiyanlığın diğer dinlere olup onları iptal ettiği” gibi fikirleri barındıran eserlere de sıra gelmiş ve açıkça İslamiyet aleyhinde birtakım risaleler de yazmaya başlamışlardı. Ahmed Tevfik Efendi, Dr. Koelle’nin “*Protestan cemiyeti tarafından ihtilal-i müslimin için gönderilmiş bir rahip*” olduğunu anladığı ve de söz konusu risalelerin içeriğine vakıf olduğu halde durumu ihbar etmemekle suçlanıyordu. Bu faaliyetlere itirazsız devam etmekle kendisinin de bu propagandaların tesirine kapıldığı ve bunları kabul ettiği görülüyordu. Bkz. BOA, Y.A.RES. 5/11 (H. 20.01.1297/M. 03.01.1880).

⁸³⁰ Deringil, s. 130.

⁸³¹ BOA, YEE, 72 / 73 (H. 25.01.1297/M. 08.01.1880).

⁸³² Deringil, s. 130 – 131.

da uygun olduğuna dair ulemeden cevaz alarak⁸³³ muhafazakar kamuoyunu teskin etmeye çalışmıştır. Böylece Ahmed Tevfik gözlerden uzak bir mahalle gönderilip bir süreliğine unutturularak⁸³⁴ hem dış tepkilerin önü alınmaya çalışılmış hem de muhafazakar kamuoyuna onun hak ettiği şekilde cezalandırılmış olduğu, Müslümanların Halifesinin ona hak ettiği cezayı vermekten aciz olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Berlin'den gelen haberlere göre Alman makamları “*hadise-i mezkurenin tesviye pezir olmasından dolayı beyan-ı memnuniyetlerini*” ifade etmişlerdir.⁸³⁵

2.6. Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devletindeki Sürgün Cezalarına Tepkileri

Osmanlı Devletindeki sürgün uygulamalarının, söz konusu olan bilhassa siyasi sürgünler olduğunda yabancı elçilikler tarafından dikkatle takip edilip gözlemlendiği anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Wilkie Young Haziran 1907 tarihli bir raporunda Trabzon ve Sivas vilayetlerinde siyasi sürgün olarak bulunanların bir listesini vermektedir. Bu raporunda bazı siyasi sürgünlerin Osmanlı hükümeti tarafından birer memuriyette istihdam edilerek maaşa bağlandıklarını, bazılarının ise resmi bir görevleri ve düzenli bir gelirleri olmaması sebebiyle sıkıntı içinde bulunduklarını; siyasi sürgünler için en can sıkıcı noktanın ise Anadolu'nun bir köşesinde kitap ve gazete temin etmekte güçlük çekerek entelektüel faaliyetlerden uzakta ve

⁸³³ “*Mirgün Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmed Tevfik'in İslamiyet aleyhinde mütecasir olduğu fezahat hakkında Bab-ı Fetva'da müteşekkil encümen-i ulemeden tanzim olunan*” mazbataya göre Ahmed Tevfik “*mesail-i şeriyeye tevfiikan Sakız'a nefy ve tağrib*” ediliyordu. Ahmed Tevfik'in “gizli bir surette Müslümanları tahkir maksadıyla yazılmış birtakım bâtl risaleleri terviç ederek yeniden tesvid ve inşa edip bunların neşrine çalışmakla İslamiyet aleyhinde say bil fesada cüret eylediği” ortaya çıkmıştı. “*Böyle cinayet –i azimede bulunan şahsın rütbe-i resmiyesinden ve muallimlik ve saire gibi hidematından mahrumiyeti tabii olduğu misüllü katli dahi meşru idüğünün mazbata-i mezkurede işar olunup bu suret merkurum eşed tabir ile mücazatının meşruiyetini beyandan ibaret olarak nefy ve tebid ile dahi cezalandırılmasına mesail-i şeri olunduğu canib-i meşihat-ı İslamiye'den zeyl mazbatada işaret olunmasına binaen merkurum hemen nefy ve tağribi hem hükm - ü şeriyeye ve hem de devletçe bu misüllü mesailde öteden beri meri olan usül ve kaideye muvafık görünmüş olmakla rehn-i tensib-i ali buyrulduğu halde merkurum seri'an Sakız ceziresine nefyi hususunun Zaptiye Nezaretine havalesi tezekkür ve tensib olunmuş*” idi. Şeyhülislam Ahmed Esad Efendi bu mazbataya düştüğü şerhte Ahmed Tevfik'in idamının “*vakt-i hale nazaran bir takım müşkilata dai olacağını*”, “*nefy ve tebid kararının meşruiyetinin*” ise “*derkar olduğunu*” beyan etmek ihtiyacını hissetmişti. Bkz. BOA, Y.A.RES. 5 / 11.

⁸³⁴ Yabancı bir kaynağa göre Sakız'dan Londra'ya firar edip 1881'de orada vaftiz olmuş fakat daha sonra “işler umduğu gibi gitmeyince” Müslümanlığa tekrar geri dönmüştü. Bkz. Deringil, s. 131.; Ocak 1884 tarihli bir belgede “bir kitap maddesinden dolayı” evvelce Sakız'a nefyedilip oradan firar eden Hoca Ahmed Tevfik'den bahsedilmektedir. Firar eden Ahmed Tevfik Efendi'nin memlekete geri döndüğü anlaşılmaktadır. Mısır Vapuruyla İzmir'e çıkan Ahmed Tevfik'in tutuklandığı ve hakkında ne muamele icra olunacağı sorulur. Bkz. BOA, DH. ŞFR. 120/52 (R. 03.11.1299/M. 15.01.1884).; Ahmed Tevfik'in firar edip geri dönmesinden sonra da yine Sakız'da tutulması kuvvetle muhtemeldir. Zira 1887 tarihli Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliğinin bir yazısında Sakız'da ikamete memur bulunan Hoca Ahmed Tevfik Efendi adına bir kişiden bahsedilmektedir. “Emsali gibi yevmiye itasına istizan olunan” Hoca Ahmed Tevfik Efendi'nin “tercüme ve politika töhmetiyle” müttehem olduğu belirtilmektedir. Bkz. BOA, ŞD. 2346/ 46 (H. 18.05.1304/ M. 12.02.1887).

⁸³⁵ BOA, Y.A.HUS. 163 / 76 (H. 18.02.1297/M. 31.01.1880).

daima gözetim altında bulundurulmak olduğunu aktarmaktadır.⁸³⁶ Rapordaki listede adı geçenlerden biri olan İsmail Hakkı Efendi hakkında verilen bilgiler ise oldukça ilginçtir. Buna göre Sivas Vilayetine bağlı Tokat'ta dört buçuk yıldır sürgün olan İsmail Hakkı Efendi'nin hem dedesi hem de babası Rus Çarlarının Türkçe tercümanlığını yapmışlar, İsmail Hakkı Efendi ise bir dönem Yıldız Sarayındaki ahırlarda görev yapmıştır. Onun halen Rus ordusunda subay olan ve Yalta'da yaşayan bazı akrabaları vardır. Konsolos Young, İsmail Hakkı Efendi'nin Sultan Abdülhamid'den af dileyen bir dilekçesinin kendisine Tokat'taki bir Cizvit Papazı tarafından “Padişaha ulaştırılmak ricasıyla” gönderildiğini ifade ederek hükümetinden bu konuda bir girişimde bulunmasının uygun olup olmayacağına dair görüş istemektedir.⁸³⁷ İsmail Hakkı Efendi'nin mezkur dilekçesine bakılırsa kendisi 1870'de Padişah iradesiyle devlet hizmetine girmiştir. Fakat II. Abdülhamid devrinde “iki muhbirin iftirasıyla” ve “suçu sabit olmadığı halde” sürgün cezasına çarptırılmıştır. 1902 yılında Tokat'a maaşsız olarak sürgüne gönderildiğinde İstanbul'da on dokuz yaşında bir erkek, on dört yaşında da bir kız çocuğunu perişanlık ve sefalet içerisinde geride bıraktığından yakınmaktadır. Daha önce devlet hizmetinde bulunduğu dönemde biriktirdiği yüz elli lirayı tükettiğinden, maddi ve manevi sıkıntı içinde bulunduğundan, elli beş yaşına ulaşp birçok hastalıkla boğuştuğundan yakınan İsmail Hakkı Bey kendisinin Kırım'ın Bahçesaray şehrinde yayınlanan meşhur *Tercüman* gazetesinin sahibi İsmail Gaspıralı Bey'in amcazadesi olduğunu fakat bunu şimdiye kadar utancından söyleyemediğini anlatmaktadır. İsmail Hakkı Efendi böylece Padişah'tan kendisinin affedilip Bahçesaray'daki Gaspıralı İsmail Bey'in yanında ikamet etmesine müsaade edilmesini istirham etmektedir.⁸³⁸ Osmanlı Arşivlerine bakıldığında gerçekten de bu isimde birinin Tokat'ta menfi olarak bulunmuş olduğuna dair bir bilgiye rastlanmaktadır. Daire-i Sadaret Tahrirat Kaleminden Maliye Nezaretine havale edilmiş 1910 tarihli bir yazışmaya göre İsmail Hakkı Efendi II. Abdülhamid devrinde karşılaştığı “mağduriyeti” unutmuyarak bunun telafisi isteğiyle bir müracaatta bulunmuştur. “*İnkılaptan evvel Tokad'a nefyedilmiş*” olduğu belirtilen İsmail Hakkı Bey'in “*mağdurin-i siyasiye*”den olup emsallerinin nail olduğu “*atıfetten*” mahrum bırakıldığını ifade ettiği görülür.⁸³⁹ İsmail Hakkı Bey'in meşrutiyetin yeniden ilanıyla açılan yeni devirde “*II. Abdülhamid devri mağdurlarına*” sağlanan yardımlardan diğerleri gibi kendisinin de faydalanmak istediği anlaşılmaktadır.

⁸³⁶ Selim Ahmetoğlu, “Osmanlı Topraklarında Sürgün Bir Gaspıralı”, XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11 – 13 Kasım 2014, Bildiri Kitabı, Cilt 2, İstanbul, Ağustos 2015, s. 596 – 597.

⁸³⁷ Ahmetoğlu, s. 597.

⁸³⁸ Ahmetoğlu, s. 597 – 598.

⁸³⁹ BOA, BEO, 3837/ 287749 (H. 23.12. 1328/M. 26.12.1910).

İsmail Hakkı Bey'in II. Abdülhamid devrinde sürgünden kurtulmak için İngiliz elçiliğinin aracılığından medet umması şaşırtıcı değildir. 1899 yılında da İngiltere Hükümeti bir grup “Türk münevverinin” Padişah tarafından sürgün edildiğini duyunca hemen devreye girmiş ve İstanbul'daki konsolosunu konuyu soruşturması için Saray'a yollamıştı. İngiliz elçisi Padişaha “İngiliz dostu Türk münevverlerinin” niçin sürgün edildiğini sormuştu.⁸⁴⁰ Bahse konu “münevverler” o zamanlar *Servet-i Fünun* dergisi çevresinde toplanmış Hüseyin Siret, İsmail Safa ve Ubeydullah Efendi gibi bazı muharrir ve ediplerdi. Dönemin atmosferinin etkisiyle o devirdeki pek çok genç Osmanlı aydını gibi arkadaşlarıyla beraber “meşrutiyetin iadesi” gayesini güderek örgütlenen bu isimler, politik emellerini gerçekleştirmek için İngiltere Devletinden destek alabileceklerini düşünmüşlerdi.⁸⁴¹ Bu yüzden İngiltere'nin sempatisini kazanabilmek maksadıyla, bu sıralarda zengin maden yataklarına sahip Güney Afrika'da kendi emperyalist çıkarlarını korumak için bölgenin Hollanda kökenli halkı *Boerlere* karşı bir savaşa tutuşmuş olan İngiltere Devletine bu savaşta açıkça destek ve taraf olduklarını ilan etmeye karar vermişlerdi.⁸⁴² Onlara göre geçmişte Osmanlı Devleti ile müttefik olarak Kırım'da Ruslara karşı savaşan İngiltere Devleti Osmanlıların kadim dostuydu ve şimdi kendilerinin “*otokrat Abdülhamid rejimine*” karşı girdikleri politik mücadelede de Osmanlılara destek verebilecek olan yegane güç İngiltere'den başkası değildi. “*Münevver Osmanlı gençleri*” Abdülhamid'in “İngiltere'ye karşı düşmanca politikasını” Osmanlı toplumunun tasvip etmediğini, bunun Abdülhamid'in şahsi tavrı olduğunu, “Osmanlıların İngiltere'ye her zaman dost olduğunu” göstermek gerektiğine inanıyorlardı.⁸⁴³ Böylece İngiltere kamuoyu da kendilerini Osmanlı'da meşruti bir idarenin yeniden tesisi ve “otokrat Abdülhamid rejiminden kurtulmak için” destekleyip koruyacaktı. Bu düşüncelerle bir araya gelerek Beyoğlu'ndaki İngiliz Sefarethanesine gidip İngiliz Sefiri Sir Nicolas O'Connor ile görüştüler. 20 Kasım 1899 tarihini taşıyan ve İngiltere Devletine Güney Afrika'daki savaşında başarı dileklerini ve iyi niyet temennilerini ileten onlarca imzayı taşıyan bir yazılı metni İngiliz elçisine sundular.⁸⁴⁴ Hadise duyulunca bu teşebbüsün elebaşlarından görülen Hüseyin Siret ve Ubeydullah Efendi sorgulanmak üzere Yıldız Sarayına celp edilip tutuklandıysalar da İngiliz Sefirinin müdahalesiyle salınıverdiler.⁸⁴⁵ Fakat aradan biraz zaman geçip hadise unutulmaya yüz tutunca

⁸⁴⁰ Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jön Türk: Mehmed Ubeydullah Efendi*, Dergah Yay, İstanbul, 2005, s. 137.

⁸⁴¹ Özalp, s. 132 – 134.

⁸⁴² Alaattin Karaca, İsmail Safa, *Kültür Bakanlığı Yay.*, Ankara, 1990, s. 14.; Ferhat Korkmaz, “*Servet-i Fünun Şair ve Yazarlarının Transvaal (Boer) Savaşları Karşısındaki Tutumu Hakkında Bir Araştırma*”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, C. II, S. 1, 2018, s. 82 – 86.

⁸⁴³ Karaca, s. 13.

⁸⁴⁴ Özalp, s. 134.; Karaca, s. 13- 14.

⁸⁴⁵ Özalp, s. 135.; Karaca, s. 13 – 14.

İmparatorluğun bir tarafına sürölüp İstanbul'dan ihraç edildiler.⁸⁴⁶ İstanbul'daki İngiliz elçisi bu sürgün hadisesini Saray'a kadar çıkıp sorduğunda II. Abdülhamid onları İngiltere'ye karşı gösterdikleri destek ve muhabbet sebebiyle sürdüğünü inkar eder. Padişah onları bu sebeple sürmek bir yana dursun mezkur hadiseden sonra onları Sarayına çağırıp kendilerine özel yemek verdiğini ve her birine de yirmişişer altın ihsan ettiğini söyler ve ekler:

*“Münevver gençler arasında sürgüne göndermek istediklerim varsa bunun sebebi dahildir, İngiltere Devleti dahili işlerimize müdahale etmek hakkını kendisinde görüyorsa beni Londra'da bir mahkeme teşkil edip yargılayabilir ve cezalandırabilir”.*⁸⁴⁷

Neticede İngiliz elçiliğinin meseleye bu şekilde müdahalesi ters tepmiş gözükmektedir. “Münevver gençlere” İngiltere Hükümetinin gösterdiği bu ilginin Padişahın onlar hakkındaki olumsuz düşüncelerini daha da körüklemekten başka bir işe yaramadığı söylenebilir. İngiliz Sefarethanesi önünde toplanarak İngiltere lehine nümayişler yapan ve hatta kimi iddialara göre icabında gönüllü olarak İngiliz hizmetinde bulunacaklarını söyleyen böyle bir kitlenin varlığı II. Abdülhamid'i gerçekten de rahatsız etmiştir.⁸⁴⁸ Hadiseye adı karışanlardan İsmail Safa, Dahiliye Nezaretinin 29 Nisan 1900 tarihli bir yazısıyla iki bin beş yüz kuruş maaşla Sivas'ta ikamete memur edilmiş ve yaklaşık bir sene sonra da, daha önceden tutulduğu verem hastalığının nüksetmesiyle burada vefat etmişti.⁸⁴⁹ Hastalığının nüksetmesinde bu esnada iki çocuğunun ardı ardına vefat etmesinden duyduğu derin üzüntünün de etkisi olduğu düşünülür.⁸⁵⁰ İlk başta şiirlerinde siyasi konulara pek yer vermeyen hatta “Abdülhamid'in adil idaresini” metheden bir şiir dahi yazan İsmail Safa'nın bu tavrının daha sonraları değiştiği anlaşılmaktadır. İlk defa 1888'de Saadet gazetesinde çıkan “Gelmeyecek mi?” adlı bir şiiri sebebiyle Saray'a çağrılıp sorgulanır.⁸⁵¹ Tıbbiye'de yavaş yavaş oluşmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyeleri arasında onun da yer aldığını söyleyenler vardır. 1891'de yazdığı bir şiir sebebiyle ikinci kez sorgulanır ve şiirin yayınlandığı Mirsad dergisi kapatılır.⁸⁵² Onun II. Abdülhamid'e karşı sonradan muhalefet saflarına geçmesinde ve sürgün edilmesinde kendisinin Avrupa'ya firar etmiş Damad Mahmud Paşa ile yakın ilişkiler içinde olmasının etkisi de görülmektedir. Zira kendisi bir dönem Mahmud Paşa'nın oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ın

⁸⁴⁶ Özalp, s. 136 – 137.; Karaca, s. 14.

⁸⁴⁷ Özalp, s. 137 – 138.

⁸⁴⁸ Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, Yay. Haz. Kudret Emiroğlu, İmge Yay., Ankara, 2008, s. 421 – 422.

⁸⁴⁹ Karaca, s. 9, 14 – 18.

⁸⁵⁰ Karaca, s. 16.

⁸⁵¹ Karaca, s. 11.

⁸⁵² Karaca, s. 11.

özel hocalığını yapmıştır.⁸⁵³ “Ey Halk Uyan” ve “Sultan Abdülhamid’e” adlı iki şiir daha yazan ve dönemin bir başka meşhur şairi Tevfik Fikret ile arkadaşlık kurup Padişahı devirmek için “*çocukça planlar yapan*” İsmail Safa’nın Paris’teki *Meşveret* gazetesinde yayınlanan bazı şiirlerin de şairi olduğu ihbar olununca Zaptiye Nezaretince evi basılıp aranmıştı.⁸⁵⁴

İngiltere hükümeti ve İngiliz kamuoyu Osmanlı’da sürgün uygulamasına maruz kalmış gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla daha da ilgilidirler. İngiltere Sefiri hükümetinden aldığı talimat gereğince, Fizan’a nefyedilmiş bazı Rumlar ve Ermeniler için girişimde bulunmuştur. Söz konusu şahısların Fizan’da “*tehlikeli bir hal*” içinde bulundukları haberi Londra’da Lord Salisbury’e kadar ulaşınca İngiltere hükümeti devreye girmiş ve onların Trablusgarb yahut Bingazi gibi başka bir mahalle nakillerini Osmanlı hükümetinden talep etmiştir. Padişah, İngiliz Konsolosluğunun bu konudaki girişimleri üzerine “*merkumun nev-i derece-i kabahat ve cinayetleri tahkik edildikten sonra icabına bakılacağı cihetiyle sefir-i müşarünileyhe bu yolda cevap verilmesini*” irade buyurmuştur.⁸⁵⁵ Trablusgarb mülhakatına Mıgırdıç Terziyan, Karakin Golyan, Kirkoris Agobyan, Kevork Paspanyan, Ebkeryan, Mıgırdıç Saryan adında altı Ermeni’nin nefy ve tağrib edilmiş olduğu aynı yazışmada belirtilmektedir.⁸⁵⁶ 1896 yılında Viyana ve Washington’daki Osmanlı elçilikleri bazı Avusturya ve Amerika gazetelerinin Osmanlı hükümeti aleyhinde neşrettikleri birtakım haberleri ihbar ederler ve İstanbul’u bu konuda uyarırlar. Bu gazetelerin iddialarına göre Osmanlı ülkesinde nefy cezasına mahkum olmuş üç yüz elli kadar Ermeni, Dersaadet’ten Trabzon’a giderken yolda kötü muameleye uğramışlar ve bir saat kaldıkları Trabzon limanında katledilmişlerdir. Hariciye Nazırı Tevfik bu rivayetlerin asılsız ve esassız olduğunun beyan edilip hemen tekzip edilmesi için sefaretlere emir verir. Amerika’da bu haberin yayınlandığı gazetelerden birinin “*Kevkeb-i Amerika*” adındaki Arapça gazete olduğu tespit edilmiş ve bu gazetenin Osmanlı ülkesine sokulması yasaklanmıştır.⁸⁵⁷ Osmanlı Devleti’nde sürgün cezasına muhatap olmuş Ermenilerin bazen İngiliz Mebusan Meclisinin gündemine dahi girdiği görülmüştür. Bazı İngiliz politikacıların “nefy ve tebid edilmiş Ermeni piskoposları” ile yakından ilgilendiği ve bunların durumu hakkında malumat talep ettikleri görülür.⁸⁵⁸

⁸⁵³ Karaca, s. 11 – 12.

⁸⁵⁴ Karaca, s. 12 – 13.

⁸⁵⁵ BOA, Y. PRK. BŞK. 18 / 6 (H. 11.10.1307/M. 31.05.1890).

⁸⁵⁶ Aynı belge.

⁸⁵⁷ BOA, Y.A.HUS. 360 / 17 (H. 21.04.1314/ M. 29.09.1896).

⁸⁵⁸ BOA, Y. A. HUS. 305 / 8 (H. 01.02.1312/M. 04.08.1894).

İngiliz kamuoyu sürgün edilmiş Bulgarlarla da ilgili gözükmektedir. 1904 yılında *Times* gazetesinin sütunlarında Selanik'ten Diyarbakır'a gönderilmiş Bulgarlardan bahsedilmektedir. Bulgarlara sürgün yolunda kötü muamelede bulunulduğu, kendilerinin yollarda sık sık saldırılara uğradıkları, birçoklarının bu sebeple öldüğü iddiaları gazetenin sütunlarında yer alınca Osmanlı Hükümeti devreye girerek bu haberlerin tekzip edilmesi için girişimlerde bulunur.⁸⁵⁹ Diyarbakır Valisi Mehmed Nazım 16 Kanun-ı Evvel 1319 tarihli yazısıyla iddiaları reddeder ve Bulgarların durumu hakkında bilgi verir. Onun bildirdiğine göre vilayete “iki yüz elli iki nüfus” Bulgar ulaşmıştır. Onlar burada gayet geniş hanelerde ikamet ettirilmişlerdir. Kendilerine dayalı döşeli odalar tahsis edilmiş ve sıcak çorba verilmiştir. Hasta olanlarına tabipler tarafından her türlü sağlık hizmeti sağlanmaktadır. Kendilerine giysiler, çarşaf ve yorganlar temin edilmiştir. Bulgarlar kendilerine gösterilen iyi muameleden duydukları memnuniyeti çoğu kere hem şifahen hem de yazılı olarak beyan etmişler ve yapılan ihsanlar karşısında Padişaha duacı olmuşlardır.⁸⁶⁰ Osmanlı Hükümeti Avrupa basınında sürgün Bulgarlar hakkında çıkan bu tip asılsız haberlerin kaynağının Diyarbakır'daki Fransız Konsolosu olduğunu tespit etmiştir. Bu şayiaları uydurup yayanın Fransız Konsolosu olduğu, bu sebeple konsolosa gerekli nasihat ve uyarıların yapılması kararlaştırılmıştır.⁸⁶¹

Rumeli'de ahaliyi Osmanlı hükümetine karşı isyana tahrik ettikleri gerekçesiyle Paskidis ve Filipedis adındaki iki Rum Fizan'a sürgün edildiğinde Yunanistan Hükümeti bunu protesto etmişti. Yunanistan Konsolosluğu adı geçen iki kişinin Yunan tebaasından olduklarını iddia ediyordu. Oysa Osmanlı Hükümetine göre bu kişiler Yanya ahalisinden olup Osmanlı tebaasındandılar. Dolayısıyla Osmanlı tebaasından olan bu kişilerin sürgün edilmesine Yunanistan'ın bu şekilde karışıp itirazda bulunması kabullenilemezdi.⁸⁶² Normal şartlarda işledikleri suç sebebiyle mahkemede idamla yargılanmaları beklenirken Fizan'a sürülen Paskidis ve Filipedis'in affedilip oradan salıverilmeleri talebini Yunan Kralı ile birlikte Alman İmparatoru da dillendirmiş ve bunu Abdülhamid'den istemişti.⁸⁶³ Bir süre sonra Yunan Hükümetinin Fizan'da sürgün bulunan “Pasidis” ve “Kakabanis” adındaki iki kişinin affedilmesinden dolayı Osmanlı Hükümetine teşekkür ettiği ve böylece “iki devlet arasındaki

⁸⁵⁹ BOA, HR. TH. 296 / 62 (M. 10.01.1904).

⁸⁶⁰ Aynı belge.

⁸⁶¹ BOA, BEO. 2269 / 170160 (H. 20.11.1321/M. 07.02.1904).

⁸⁶² BOA, HR. TH. 91 / 62 (M. 27.07.1889).

⁸⁶³ BOA, İ. MTZ. (01) 24 / 1163 (H. 20.05.1307/ M. 12. 01. 1890).

ilişkinin güçlenmesi” yolunda bir adım atılmış olmasından duyulan memnuniyetin ifade edildiği görülür.⁸⁶⁴

2.7. Osmanlı Hükümetinin Sürgün Politikasına Dair Çalışmaları

Her ne kadar bazı Avrupa ülkeleri zaman zaman II. Abdülhamid rejiminin tatbik ettiği sürgün uygulamaları karşısında tepkili olsalar da sürgün, Avrupa ülkelerinin de yabancı olmadığı bir ceza uygulamasıdır. Hatta Avrupa ülkelerindeki sürgün uygulamaları II. Abdülhamid rejimi için bir ilham kaynağı olmuştur. II. Abdülhamid rejiminin sürgünü etkili bir cezai müeyyide olarak görüp benimsediği, bu uygulamadan vazgeçmek niyetinde olmadığı; bilakis bu metodu daha düzenli ve sistemli bir müessese şekline getirerek uzun seneler boyunca uygulamak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti Padişahın emriyle bu doğrultuda bazı inceleme ve çalışmalar yapmıştır. Sürgün cezasının başka ülkelerde nasıl tatbik edildiği araştırılmış ve elde edilen neticeler raporlanmıştır. 28 Rebiyülahir 1316 (15 Eylül 1898) tarihiyle Makam-ı Sadaret-i Uzma’dan yazılan bir tezkire-i samiye’nin suretinden⁸⁶⁵ anlaşılan göre Osmanlı hükümeti Avrupa devletlerinden bazılarının “*en ağır cezalara mahkum erbab-ı cinai olanları bir daha avdet etmemek üzere Amerika’ya nefy ettiklerini*” öğrenmiştir. Bu devletler sonradan “*orada müstemleke peyda itmeleriyle bu gibi erbab-ı cinai’yi sair mahallere ve bazı cezaire göndererek ziraat ve sinai ile meşgul olmalarına müsaade etmeye*” de başlamıştır.⁸⁶⁶ Avrupa ülkelerinin en ağır cezaya mahkum suçluları uzak müstemleke mahallerine sürgün ederek onları orada ziraat ve sanayide istihdam ettiklerini öğrenen Osmanlı Padişahı kendi ülkesinde de “*Memalik-i Şahaneden*” olan Yemen, Trablusgarb ve Bingazi gibi mahallerin bu iş için kullanılabileceğini, bu yerlerin Avrupa ülkelerindeki gibi bir özel sürgün mahalli olarak düzenlenebileceğini, Osmanlı memleketinde de “*erbab-ı cinaiden*” olanların böyle uzak mahallere gönderilerek oralarda ziraat ve zanaatla işgal ettirebileceklerini, böyle bir uygulamanın hem o suçluların “*tehzib-i ahlaklarına hadim*” bir iş olarak onların ahlaklarını ıslaha yarayacağını, hem de “*insaniyete muvafık*” olacağını düşünmektedir.⁸⁶⁷ Padişah bu düşüncelerle konuyu Şura-yı Devlet’çe kurulacak özel bir komisyonun incelemesine havale eder. Şura-yı Devlet riyaseti ise komisyonun bu konuda alacağı tedbirlerin “*bir esas-ı salime bağlanması için*” evvela “*düvel-i ecnebiye’den bazılarınca cari olan usulün*” bilinmesinin

⁸⁶⁴ BOA, Y.A.HUS. 262 / 37 (H. 12. 12. 1309/M. 08.07.1892).; BOA, Y. PRK. HR. 16 / 1 (H. 11. 12. 1309/ M. 07.07.1892).

⁸⁶⁵ BOA, HR. İD. 173 / 31 (M. 20.09.1898).

⁸⁶⁶ Aynı belge.

⁸⁶⁷ Aynı belge.

faydalı olacağı görüşünü paylaşır. Bu sebeple Avrupa ülkelerinde ağır ceza ile mahkum olup da sürgün olarak müstemlekelere gönderilen eşhas hakkında nasıl muamelede bulunulduğu ve bunların “*ne suretle iştigal ve muhafaza edilmekte olduklarının*” Petersburg, Paris ve Londra sefaretleri marifetiyle “*mahrem*” bir surette tahkik edilmesi istenir. Bu yabancı memleketlerden oradaki Osmanlı elçilikleri vasıtasıyla elde edilecek bilgilerin ayrıntılı olarak sunulması ve de bu konuya dair ilgili ülkelerde bir nizamname veya talimatname varsa birer suretinin elde edilerek gönderilmesi Hariciye Nezaretine emredilir.⁸⁶⁸ Paris Sefareti, hükümetinin emri doğrultusunda Fransa’nın sürgün politikası hakkında yürüttüğü çalışmaların neticesini Hariciye Nezaretine rapor etmiştir. Paris Sefiri bu konu hakkında malumat edinebilmek için “*Fransa Müstemlekât Hapishaneleri Dairesi Müdürü*” Mösyö Şimet’e müracaat ettiğini ve ondan yardım aldığını söylüyordu. Mösyö Şimet Paris’teki Osmanlı elçisine Fransa müstemlekelerine kürek cezasıyla nefy ve tağrib edilen şahıslara dair nizamlar ve kararları havi bir mecmuayı takdim etmişti. Osmanlı Sefiri de bu mecmuayı mütalaa edip en dikkat çekici ve mühim kısımlarını işaretleyerek Hariciye Nezaretine sunmuştu. Sefir ayrıca Mösyö Şimet’in bu konuda yine bir yardıma ihtiyaç olursa destek vermeye istekli göründüğünü, mezkur mecmuada şerh ve tarife muhtaç yerler varsa yine kendisinden yardım istenebileceğini söylediğini aktarıyordu. Sefirin mezkur mecmuadan özetlediğine göre Fransa, sömürgelerinden olan Yeni Kaledonya ve Guyana bölgelerini özel bir sürgün yeri olarak tayin etmiştir. Fransa’daki sürgün hükümlüleri cezalarını bu iki bölgede çekmektedir. Buralara politik suçlar sebebiyle nefy ve tağrib edilenler diğer mahkumlardan farksız olarak birtakım hizmetleri ifa etmekle mükellef tutulmaktadırlar. Bunların özellikle firarlarının engellenmesi Fransa Hükümeti için çok önemli bir husustur ve bunun için tedbirler alınmaktadır. Yeni Kaledonya ve Guyana’da çalıştırılan mahkumların bu çalışmalarından elde ettikleri kazanç yine buralarda tesis olunan hapishanelerin bütün masraflarını karşılamada kullanılmaktadır. Aktarılanlara göre, mahkumların istihdamı ile hasıl olan kazanç bölgedeki hapishanelerin kendi kendine yetebilmesini sağlamakta ve tüm masraflarına kafi gelmektedir. Hatta bu mahkumların çalışmaları sayesinde bu havalide bir “*eser-i sulh ve terakki*” dahi görülmektedir.⁸⁶⁹

⁸⁶⁸ Aynı belge.; BOA, BEO, 1194/ 89507 (H. 28.04.1316/15.09.1898).

⁸⁶⁹ Paris Sefirinin Hariciye Nezaretine yazdığı ilgili yazı şöyleydi: “*Bab-ı Ali Nezaret-i Umur-ı Hariciye Tercüme Odası. Hariciye Nezaretine 6 Teşrinievvel 98 tarihiyle Paris Sefaret-i Seniyesinden varid olan 402 numaralı tahriratın tercümesidir: Kürek cezasıyla mahkum olup Fransa müstemlekatında vaki hapishanelere gönderilen mücrimin hakkında icra olunan muameleye ve bunların ifasına mecbur oldukları hidemat ile tabi bulundukları kavaneyn ve nizamnameye dair suret-i mahremanede istihsal-i malumat ile işbu malumat taraf-ı ali-i nezaretpenahilerine arz ve işar etmekliği amir 20 Eylül 98 tarihli ve iki yüz altı numaralı tahrirat-ı aliye-i asafaneleri reside-i dest tanzim olundu. Talimat-ı devletlerine tevfikân ol babda suret-i sahihan bir cevap ita edebilmek için Müstemlekât Hapishaneleri Dairesi Müdürü Mösyö Şimet’e müracaat eyledim. Mumaileyh kürek cezasıyla müstemlekata nefy ve tağrib edilen eşhas hakkındaki nizam ve mukerraratı havi mecmuayı bendenize*

Petersburg Sefareti de konu hakkında çalışmalar yürütmüş ve emir gereği Rusya’da cari olan sürgün politikasını etraflıca araştırmıştır. Petersburg’dan bildirilene göre yakın bir zamandan beri Rusya’da sürgünler Sibiryâ Demiryolu inşaatında istihdam edilmeye başlanmışlardı. Sürgünlere bu çalışmaları karşılığında bir yevmiye bağlanmıştı. Fakat bu yevmiye sürgün olmayıp da serbest olarak çalışan işçilerin kazandıkları yevmiyenin ancak onda biri kadardı ve üstelik sürgünlere bu meblağ dahi hemen verilmiyordu. Sürgünler çalışmaları boyunca hak ettikleri birikmiş yevmiyelerinin tamamını ancak ceza müddetleri bittiğinde alabiliyorlardı.⁸⁷⁰ Petersburg Sefareti, Rusya’nın sürgün politikası konusunda hükümetinin talep ettiği malumatın Rusya Hapishaneler Genel İdaresi tarafından 1894 ve 1895 senelerinde neşredilen üç ciltten mürekkep bir yayından elde edilebileceğini söyleyerek bunu temin etmiş ve Hariciye Nezaretine sunmuştur. Ayrıca yine sefirin bildirdiğine göre Rusya Hükümeti tarafından Rusya’da bir “*Menfiler Nizamnamesi*” düzenlenmiştir. Sefir bunun da 1890 senesinde tabedilen bir nüshasına ulaşmayı başarmış görünmektedir.⁸⁷¹ Bab-ı Ali Tercüme Odasından mütercim Nureddin’in Fransızca bir suretinden Türkçeye tercüme ettiği anlaşılan Menfiler Nizamnamesinin iki yüz bir maddeden oluştuğu görülmektedir. Nizamnameye göre⁸⁷² Rusya’da sürgünler küreğe mahkum olanlar, “*maksad-ı istifsar ile nefyedilenler*” (soruşturma sebebiyle) ve müebbeden nefyedilenler olarak üçe ayrılmıştır. Kürek mahkumları madenlerle fabrikalarda ve sair hizmetlerde istihdam olunmak üzere Sibiryâ’ya veyahut Sahalin Adasına

ita ettiler. Mecmua-i mezkure leffen takdim kılındı. Bunu bilmütalaa en ziyade celb-i nazar-ı dikkat olan mahallerine işaret ettirdim. Şura-yı Devlet’te içtima eden komisyon-ı mahsusça mucib-i istifade olunacak malumat mecmua-i mezkurede münderiç olduğu gibi bu malumatın ekserisi dahi komisyon-u mezkurun vazifesini tehil medar olacak surette şerh ve izah edilmiştir. Mamañih risale-i mezkurenin mühim kalan bazı noktaatı muhtaç-ı şerh ve tarif görülür ise Mösyö Şimet icab eden izahatı kendisinden talep edebileceğimi söyledi. Malum-ı ali-i asafeneleri buyrulacağı veñ ile bu mecmuada ancak nefy ve tağribden bahs olunur. Politika tahtından dolayı nefy ve tağrib edilenler diğerk mahkuminin mükellef oldukları hidematı ifaya icbar edilmekte ve bunlar hakkında icab-ı hale göre bilhassa fırarlarını menedecek surette bir takım tedabire tevessül olunmaktadır. Menfa dahi “*New Kaledonya*” ile “*Guyana*”’dır. Mahkuminin saylarından mütehasıl akçe buralarda tesis olunan hapishanelerin bilcümle masarısına balığ meblağ kifayet etmekte olduğu gibi bu havalide külli yevm madden eser-i sulh ve terakki görülmektedir. Emr-i ferman hazret-i menlehul emrindir.” Bkz. BOA, Y.PRK.HR. 27 / 88 (H. 17.04.1317/M. 25. 08. 1899).

⁸⁷⁰ “... Ba husus bir az vakitten beri menfiler Sibiryâ şimendiferleri inşaatında istihdam olunmakta ve serbest amelenin kazandıkları yevmiyenin öşrüne müsavi bir yevmiye ile çalışarak bu yevmiyelerin mecmuunu da ancak müddet-i cezaîyelerinin hitamında almaktadırlar...”. Bkz. BOA, Y.PRK. 27 / 88.

⁸⁷¹ “*Hariciye Nezaretine 10 Teşrinî Evvel 98 tarihiyle Petersburg Sefaret-i Seniyyesinden varid olan 305 numarolu tahriratın tercümesidir. Mücazat-ı Terhibiyeye mahkum olup Sibiryâ’ya nefy ve tağrib edilen eşhasa ne yolda muamele edildiğine ve merkumun ne gibi işlerde istihdam ve ne suretle muhafaza olunduklarına dair istihsal-i malumat ettikleri 20 Ağustos 98 tarihli ve yüz kırk altı numaralı tahrirat-ı aliye-i asafeneleri melfufuyla beraber reside-i dest tanzim olundu. Bu babda benidenizden talep edilen malumat evvela Menfiler Nizamnamesinin 1890 senesinde tab edilen nüshasının on dördüncü cildinde sanîyen Hapishaneler İdare-i Umumiyesi canibinden 1894 ve 1895 senelerine mahsusan neşr olunup ayrıca zat-ı ali-i asafanenize takdim kılınan 292 numarolu üç cildten mürekkep layihada mufassalan münderiçtir...*”. Bkz. Aynı belge.

⁸⁷² BOA, HR. İD. 2005/7 (M.10.10.1898).

gönderilecek ya da hapisanelerde kullanılacaklardır. Kadın mahkumlar madenlerde çalışmayacaktır. Sürgünler, Ural ile Perm ve Orenburg'un ötesinde bölünmüş Sibirya Hapishaneleri müdürlerine teslim edileceklerdir. *“Maksad-ı istifsa ile nefis olanlar Sibirya'nın az çok buud (uzak) olan mahallerine sevk ve izam edileceklerdir.”* Madde 11'e göre *“menfilerin emr-i idaresi Hapishaneler Müdüriyet-i Umumiyesine ait”* olacaktır. Madde 12'ye göre *“büyük hapishanelerde menfilerin emr-i teftişi Dahiliye Nazırlığına racidir”*. Madde 13'e göre *“menfilerin emr-i sevk-i izamı Hapishaneler Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla icra kılınacak”*, madde 14'e göre *“menfiler hakkında teftişat-ı mahalliye icrası Sibirya ile mevkii-i sairenin memurin-i mahalliyesine raci”* olacaktır. *“Menfiler her hangi sınıftan olursa olsunlar Rusya dahilinde konaktan konağa teslim olunacak ve Sibirya'da mahal-i izamlarına kadar taht'el hıfz gönderileceklerdir”*. Madde 16'ya göre *“Memurin ve müstahdemin ile, emr-i idare ve erzak ve iâşe cihetleri nizamname-i hususiye tayin etmiştir. Muhafaza-i askeriyenin miktarı ile konak mahalleri Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri tarafından tayin olunacaktır.”*. Yirmi ve yirmi birinci maddelere göre *“sevkiyatta her defasında erkeklerle kadınlar için ayrı ayrı elifba sırasıyla mürettep olmak üzere menfilerin esamisi cetveli tanzim edilmelidir”*. Yirmi üç ve yirmi dördüncü maddelere göre *“menfilerin ahvalini teftiş etmek için bunlara nezaret ve vücutlarını muayene ve tatbik etmek vazifesiyle mükellef müfettiş denilen bir takım memurin bulunacaktır”*. Kürek mahkumlarının mesuliyeti valilere ait olup *“kürek mahkumlarının hidemat-ı şakkasına nezaret müfettişlere racidir”*. Sahalin Kumandanı tarafından, davranışlarıyla güzel bir ahlak örneği gösterdiği gözlenen sürgünlere *“atiyyeler”* verilerek böyle durumda olanlar taltif edileceklerdir. Nizamnamenin ikinci kısmı sürgünlerin menfalarına sevk ve izamlarına dairdir. Buna göre sürgünler *“konaktan konağa şimendifer ve at veya su yolu vapurları ile sevk olunacaklardır”*. Sürgünler *“Dahiliye Nezaretince tertip olunacak plan mucibince sevk edilecekler ve bu mahallerdeki masarîf yine nezaret-i müşarünileyhce temin kılınacak”* olup *“vapur ile sevk edilecek menfiler körüklü donanma vapurlarıyla gönderileceklerdir”*. Sürgünler *“mehakim-i cezaiye tarafından vilayet merkezlerine gönderilecek, bunların Sibirya vesair mahallere sevki valilere ait olacaktır. Divan-ı Harp tarafından mahkum edilen zabitan ve efrad-ı askeriye dahi valiler vasıtasıyla menfalarına izam olunacaktır. Bunların esami-i cetvelleri dahi beraber gönderilecektir”*. Sürgünler hakkında tanzim olunacak cetveller müdür ve tabip vesaire tarafından imzalanacaktır. Bu cetvellerde sürgünlerin zanaatı ile *“derece-i liyakat ve ehliyeti ve hidemat-i şakka-i derece-i tahmili”* gösterilecektir. Sürgünlere lazım olan elbise ve *“levazım-ı seferiye”* müdüriyet tarafından tedarik ve ita olunacaktır. Kürek mahkumlarının elbisesi diğerlerinden farklı şekil ve usulde yapılacaktır. Bunların biri yazlık diğeri kışlık iki kat elbisesi olacaktır.

Sürgünlerin iâşesi için gerekli olan para müdüriyet tarafından tesviye olunacaktır. Her sürgüne günlük “on beş kapık” para verilecektir.

Nizamnameden alıntılanan bu maddelerden anlaşılana göre Rusya’da sürgün mahkumları için Sibirya coğrafyası ve Sahalin Adası uygun bir ceza yeri olarak görülmekte ve kullanılmaktadır. Rusya, sürgün metodunu burada kurumsallaştırmıştır. Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti, valiler ve bu iş için özel görevli yerel memurlar sürgün uygulamalarını sevk ve idare etmektedir. Rusya Hapishaneler Genel Müdürlüğü sürgünlerden sorumludur. Sürgünlerin isimleri listelenip kayıt altına alınmakta, suçlarının derecelerine göre sınıflandırılmaktadırlar. Buradaki madenlerde, fabrikalarda ve demiryollarında fiziki durumlarına uygun olacak ağırlıkta bir iş ile iştigal ettirilmekte; bu esnada halleri, tavır ve davranışları gözlem altında tutulmaktadır.

Paris ve Petersburg’dan elde edilen bu bilgiler Osmanlı Hükümetine oldukça yol gösterici olmuş gözükmektedir. Nitekim sefaretler vasıtasıyla Fransa ve Rusya’nın sürgün politikasına dair yürütülen bu incelemeden yaklaşık iki sene sonra Osmanlı Hükümeti de Fransa ve Rusya’daki nizamnameleri örnek alarak bir layiha hazırlar. Yirmi yedi maddeden oluşan bu nizam layihası Mülkiye dairesi azalarından Sami, Rüşdü, Zühdü ve İstinaf Mahkemesi reisi Ali Beyefendilerden müteşekkil bir komisyonda kaleme alınmıştır.⁸⁷³ Şura-yı Devlet mülkiye dairesi azalarının hazırladığı mazbatada, yapılan bu çalışmada Fransa ve Rusya’daki usul ve nizamnamelerden Saltanat-ı Seniyye’nin kanun ve nizamlarına ve memleketin mevcut hal ve durumuna uygun olarak yararlanılmış olduğu açıkça ifade olunur.⁸⁷⁴ Çalışmadan maksadın, sürgün mahkumlarının bir iki mahalle gönderilmesiyle yetinilip buralarda “*bîkar ve bîhasıl*” bırakılması yerine menfalarında zanaat ve ziraatla iştigal ettirilmeleri olduğu ifade olunur. Böylece hem bu mahkumların ahlakları ıslah edilip güzelleştirilecek hem de bunların mahkumiyetleri sebebiyle memleketin bir iş gücü kaybına uğraması önlenmiş olacaktır.⁸⁷⁵ Sürgün hükümlüleri menfalarında atıl bir halde durmak yerine ziraatta veya bir zanaatta çalıştırılarak hem kendileri hem de memleket için faydalı bir iş yapmış olacaklardır. Trablusgarb Vilayeti ve Bingazi Sancağının “*Dar-ül Mücazat*” (ceza yeri) tayin edilerek uygulama için adeta bir pilot bölge seçildiği görülür. “*Müebbed veya on seneden dun* (aşağı)

⁸⁷³ BOA, Y.A.HUS. 407/5 (H. 01.02.1318/M. 31.05.1900).

⁸⁷⁴ Aynı belge.

⁸⁷⁵ “... tevkifleri sebebiyle kuvve-i maddiye ve maneviyelerinden istifadeden mahrum kalan memleketin menafi-i umumiyesi dahi bu suretle bir dereceye kadar teskin edilmiş olacağı cihetle...”. Bkz. Aynı belge.

olmak üzere muvakkat kürek ve kalebendlik ve nefy-i ebed cezalarıyla mahkum olanların sureti iştigalleriyle muhafazalarına dair nizamname” başlığını taşıyan söz konusu nizamât layihasının yirmi yedi maddesi şu şekilde sıralanmaktadır⁸⁷⁶:

“Birinci madde: Müebbed veya on seneden dun olmak üzere muvakkat kürek ve kalebendlik ve nefy-i ebed cezaları tayin ve hükm olunan ve mehakim-i idare ve Divan-ı harplerce idarece de cezalarla mahkum edilen eşhas için Trablusgarb vilayeti ile Bingazi sancağı Darülmücazat tayin olunmuştur.

İkinci madde: Mahkumiyetinden sinnleri altmışı tecavüz etmiş (altmış yaş üstü kişiler) bulunanlarla on seneden az müddetle mahkum olanlar ya mahkum oldukları mahaller hapishanesinde veyahut sair kürek merkezi olan mahaller hapishanelerinde ikmal-i müddet eylerler. Sinni yirmiden dun olan (yirmi yaş altı) mahkumin yirmi yaşını ikmal edinceye kadar mahkum oldukları mahal hapishanesinde tevkif olup yirmi yaşını ikmal ettikten sonra Darülmücazat’a gönderilir.

Üçüncü madde: Haklarında lahak olan hüküm kesb-i katiyet eden mahkumin Dahiliye nezaretiyle badelmuhabere Darülmücazat’tan hangisine izamı lazım geleceği kararlaştırıldıktan sonra Dersaadet’te Zaptiye Nezareti ve taşralarda valiler tarafından Trablusgarb veya Bingazi’ye sevk ve izam olunur. Mahkumin konaktan konağa teslim olunmak suretiyle mahal-i azimetlerine kadar taht-ı muhafazaya gönderilir ve masarîf-ı nakliyeleri usulüne tevfiқан Zaptiye masarîfı meyanında tesviye olunur.

Dördüncü madde: Berren (kara yoluyla) beş günden ziyade mesafede olan mahallerden kışın mahkumin sevk olunmayıp yaz mevsimine tehir olunur. Ve esna-yı rahda (yolda) hasta olanlar en yakın mahal-i hükümete teslim olunarak biltedavi kesb-i ikamet ettikten sonra izam edilir. Etibba-i belediye (belediye doktorları) ve askeriye bu makule hasteganı meccanen (karşılıksız) tedaviye mecburdur.

Beşinci madde: Darülmücazatlara izam olunacak mahkumin emr -i idare ve iştigalleri için sarfı lazım gelen meblağın tedarik ve sarfı Dahiliye Nezaretine aittir.

⁸⁷⁶ Aynı belge.

Altıncı madde: Darülmücazat'a gönderilen mahkumine hükümetçe elbise ve ayakkabı ve çamaşır ve fes ita olunacak ve yevmiye itası suretiyle sair emr-i iaşeleri temin ve istikmal edilecektir.

Yedinci madde: On seneden dun olmamak (on seneden az olmamak) üzere muvakkat kürek veya kalebendlik cezalarıyla mahkum olan eşhas müddet-i cezalarını ikmal ettikten sonra müsaade-i mahsusiye mazhar olmadıkça müddet-i mahkumiyelerine muaddel bir müddet bulunduğu Darülmücazat'ta ikamete mecbur olacaktır.

Sekizinci madde: Müebbed kürek ve kalebendlik ve nefy cezalarına mahkum olan eşhas mazhar ı afv-ı ali olmadıkça madevamelhayat (hayat devam ettikçe) izam olunduğu Darülmücazat'tan intikal edemeyecektir.

Dokuzuncu madde: On seneden ziyade müddet kürek veya kalebendlik cezasına mahkum olanlar Darülmücazat'a gönderilmek üzere yola çıkarıldığı tarihten itibaren cürm-ü firarı irtikab edenlerin müddet-i mahkumiyeleri iki seneden beş seneye kadar tezyid (artacak) ve müebbeden kürek ve kalebendlik cezalarına mahkum olanlardan firar edenlerin daire-i mahbusiyetleri (hapis) olunur.

Onuncu madde: Darülmücazatlar'da mahalli hükümetçe tensib ve tahsis olunacak mahallerde mahkuminin iskanlarına mahsus hapishane ve koğuş gibi emlakeyn ile fırın ve hamam ve mabed ve hastane ve eczane ve sair müstemilat inşa ve lüzumu kadar asakir –i nizamiye jandarma tayin ve ikamesiyle esbab-ı muhafazaları istikmal olunacak ve icabı kadar etibba dahi tayin edilecektir.

On birinci madde: Mabede tayin olunacak imamlar ile rüesa-ı ruhaniye vezaif-i diniyenin ifası ve eyyam-ı tatiliyede dahi mahkuminin ıslah-ı ahval ve ahlakîyelerine vekalet edecek ve icrası ile mükellef olacaklardır.

On ikinci madde: Darülmücazat'a gönderilen kürek ve kalebendlik mahkumini meyanında erbab-ı zanaatten bulunanlar kürek cezasına mahkum ise hapishanelerde tayin ve tefrik olunacak mahalde kendi zanaatlarıyla işgal ve zanaati olmayan mahkumin, zanaat-ı umumiye mütealîk hidematta indel-icab erbab-ı zanaatten bulunanların refakatinde istihdam olunacaklardır.

On üçüncü madde: Emr-ü teklif olunan işi işlemeyen mahkum yalnız ekmek ile suya ve tevdi olunan vazifeyi ifa eden mahkum dahi kendisi için takdir olunan tayin ve yevmiyeye kesb-i

istihkak eyler. Olabilecek iş hanelerde ve kalebindlik cezasına mahkum ise kale dahilinde ve zaptiye mahallinde nezareti tahtında olmak üzere irae olunacak.

On dördüncü madde: Mahkuminin yevmiyelerinden artırıp biriktirebilecekleri mebalığ kendilerine ait olacak ise de nezdlerinde muhafaza edemeyip ya Darülmücazat idaresine veyahut müdirin intizam-ı malumatıyla arzu ettikleri mahalle tevdi edilecek ve isteyenler müterakim (birikmiş) akçelerini ailelerine irsal etmek hakkını haiz olacaktır.

On beşinci madde: Nefy-i ebed cezasına mahkum olanlar ile kalebindlik ve kürek cezasıyla mahkum olup da müddet-i mahkumiyelerinin ilk beş senesi zarfında ibraz ettikleri hüsn-ü hareket ve say-i gayrete ve izhar ettikleri asar-ı nedamete mebni şayan-ı merhamet görünen eşhası evvela gerek ahali gerek idare-i mahalliye hidematında idareten tayin olunacak şerait dairesinde çalışmak müsaadesini saniyen hükümetçe tensib edilecek ve imara salih olacak mahallerde araz-i haliye-i emiriyeden münasib mikdar arazi ile işbu araziyi kendi hesaplarına zir etmek salisen erbab-ı zanaattan olanlar dükkanlar açarak kendi hesaplarına icra-yı sanat etmek salahiyetini istihsal edebilecekler ise de Darülmücazat idaresince tayin olunacak vakit ve mahallerde icra kılınacak yoklamalarda isbat-ı vücud etmeğe ve hükümetçe tahsis irae olunan mahallerde ikamet etmeğe mecbur olacaklardır.

On altıncı madde: Madde-i sabıkada beyan olunan müsaadeye mazhar olan mahkumin hükümetten mazuniyet almak şartıyla ailelerini nezdlerine celp veyahut bulundukları mahalde tehil edebileceklerdir.

On yedinci madde: Mahkuminden ziraatle iştigale mezun olanların yedlerine elli dönümden az olmamak üzere mikdar-ı kafi arazi ve eşyayı taraf-ı devletten verilmek ve bir defaya mahsus olmak üzere bir çift öküz ile alat-ı ziraiye ita olunur.

On sekizinci madde: İcra-yı zanaat edecek olan mahkuminin zanaatlerine mütealik alat ve edevat-ı sinaiye bir defaya mahsus olmak üzere Darülmücazat idarelerince ita olunur.

On dokuzuncu madde: Mahkuminden gerek zanaat gerek ziraatle iştigale mezun olanların yevmiye ve mahsul idrakiyle temin-i maişet ettikleri tarihten itibaren kat olunur.

Yirminci madde: Mahkuminin her sabah ve akşam memurin-i mahsusa marifetiyle yoklamaları icra edilecektir.

Yirmi birinci madde: Darülmücazatların idaresi vali nezaretinde olmak üzere ba irade-i seniye tayin olunacak bir müdire racidir. Müdirin maiyetinde lüzumu miktar zabitan ve ketebe ve

asakir-i şahane jandarma neferatı bulunacak ve mahkuminin muhafazaları jandarma zabitan ve neferatına ait olacaktır.

Yirmi ikinci madde: Tayin olunacak memurlar marifetiyle mahkuminin eşkal ve ne taraftan mahkum oldukları ne vakti tarihte gelmiş ve ne miktar yevmiye almış ve ne vakit ziraat ve zanaata mübaşeret etmiş ve kaç mahda mahsulatını idrak etmiş ve ne kadar ve ne cins getirmiş oldukları başka başka defterlere kayd edilecek ve zir-i heyet-i idarece tasdik olunacaktır.

Yirmi üçüncü madde: Mahkuminin ahval ve hareketi daimi nezaret altında bulundurulup hüsn ü hal (iyi hal) ve hareket-i derece-i say-ı gayreti ve esna-ı mahkumiyette su-i hali (kötü hal) meşhud olduğu ve bundan dolayı ayrıca ceza gördüğü takdirde derecesi mahsusen tutulacak deftere kayd olunacaktır.

Yirmi dördüncü madde: Her sınıf mahkumin bir siyakda elbise iksa ettirilecek ve bu elbiselere sırasıyla numero vaz olunup tahsis edilen elbiseden başka hiçbir şey iksasına katiyen müsaade olunmayacaktır.

Yirmi beşinci madde: Mahkuminden ika-yı ceraim edenler haklarında ceza kanunname-i hümayununun yedinci maddesi ahkamına tevfikân tertib-i mücazat olunur.

Yirmi altıncı madde: Münhasıran mahkumine taalluk eden ve cünha derecesinde bulunan ceraimin muhakemesi müdirin taht-ı riyasetinde olarak Darülmücazat'ta bulunan memurin ve zabitanın münasiblerine mürekkeb olmak üzere teşkil olacak heyet ve cinayet derecesinde bulunan eşhas mevadın mahkemesi dahi mahalli ceza mahkemesine aittir.

Yirmi yedinci madde: İşbu nizamnamenin icrasına Dahiliye Nezareti memurdur. ”⁸⁷⁷

Şura-yı Devlet azalarınca 1900 senesinde hazırlanan bu layihada önemli ölçüde Rusya’da cari olan Menfiler Nizamnamesinden esinlenilmiş olduğu görülmektedir. Başka ülkelerdeki sürgün uygulamalarının incelenmesini emreden Padişah II. Abdülhamid’in Osmanlı Devleti’nde öteden beri uygulanan sürgünü çağının gereklerine göre yeniden ele alıp değerlendirdiği, bu konuda yeni yaklaşımlar arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Uygulamanın daha düzenli ve sistemli bir hale getirilmesine çabalandığı görülmekte, bu konuda Fransa ve Rusya örneklerinden faydalanılmaktadır. Bu arada Londra Sefareti de emir gereği İngiltere’nin sürgün politikasını araştırıp rapor ettiyse de Londra’dan bu konuda tatmin edici bir malumat

⁸⁷⁷ Aynı belge.

elde edilememiştir. Çünkü sefaretin rapor ettiğine göre⁸⁷⁸ İngiltere’de sürgün bu dönemlerde artık sıkça ve düzenli olarak uygulanan bir ceza değildir. Hatta “*bazı ahval- ı fevkalade müstesna olmak üzere ceza-i mezkur İngiltere’de tamamıyla ilga olunmuş ve buna bedel dahil mahalde ikmal olunmak üzere kalebendlik cezası vaz olunmuştur.*” İngiliz Kanununa göre nefy ve tebid cezası böylece ilga olunduysa da bazı ahvalde mahkumlar “*ceza-i mezkura bedel olarak mevzu olan kalebendlik cezasını ikmal zımında hariç memlekete dahi tebid olunabilirler*”.⁸⁷⁹ Edinilen malumata göre İngiltere’de on altıncı asırdan beri uygulanan nefy ve tağrib cezası Kral George’un zaman-ı idaresine denk gelen 1824 senesine kadar ifa edilmiştir. Sürgünlerin gönderildikleri mahallerin yerli ahalisinin sürgünlerden sıkça şikayetçi olmaları sebebiyle İngiltere Hükümeti sürgün uygulamasının feshedilmesini Meclis’te müzakere etmiştir. Neticede “*ceza-i mezkura bedel olarak İngiltere, İskoçya ve İrlanda’da icra olunmak üzere kalebendlik cezası vaz olunmuştur.*”⁸⁸⁰ 19. yüzyılda İngiltere’de sürgün uygulamalarından bu şekilde yavaş yavaş vazgeçilirken Fransa’da bu metodun hala benimsenerek kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. 1826’da Fransa’da birçok Genel Meclis tarafından hapis cezasının etkisizliği tartışılarak bunun yerine sürgün cezalarının uygulanması talep edilmişti.⁸⁸¹ Fransa, II. İmparatorluk döneminde de sürgünü ülkedeki hapishane kurumunun başarısızlığı ve aksaklıkları karşısında başvurulacak bir çare olarak düşünmüş; onu hapishanenin hem daha sert hem de uzakta uygulanan bir biçimi olarak görüp kullanmıştı.⁸⁸² Fransa Hükümeti için sürgün uygulamasını cezbedici kılanın hapishane kurumunun mali yüklerinden kurtulabilmek düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Temmuz monarşisi döneminde suçluların, disiplinsiz askerlerin, fuhuş suçu işleyen kadınların ve kayıp çocukların Cezayir’in iskanında kullanılmak üzere buraya sürülmeleri için kimi tasarılar gündeme geldiyse de bunlar kabul olunmamıştır.⁸⁸³ Cezayir yerine önce Guyana’nın daha sonra da Yeni Kaledonya bölgelerinin sürgün mahalli olarak kullanıldığı görülmektedir. Buraya gönderilenler normalde hapiste kalmaları gereken süreye eşit bir süreliğine buraya gönderilseler de bazı durumlarda ömür boyu burada kalmak zorunda olanlar da oluyordu.⁸⁸⁴ Yeni Kaledonya’ya sürülmüş mahkumların bu küçük adanın karşısındaki Avustralya kıyılarına firarları sık rastlanan bir hadiseydi. Avustralya’nın doğu kıyılarındaki *Queensland* idaresinin

⁸⁷⁸ Y.PRK. 27 / 88.

⁸⁷⁹ Y.PRK. 27 / 88.

⁸⁸⁰ Aynı belge.

⁸⁸¹ Michel Foucault, Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s. 389.

⁸⁸² Foucault, s. 394.

⁸⁸³ Foucault, s. 404.

⁸⁸⁴ Foucault, s. 404.

kayıtlarında bu tip vakalara sıkça rastlanılıyor ve bu durum İngiltere sömürge idaresi ile Fransa sömürge idareleri arasında bir sorun halini alıyordu.⁸⁸⁵ Sürgün politikaları konusunda Fransa'yı izleyip ondan örnek almak isteyen Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın sürgün yeri olarak kullandığı sömürgeleri Guyana ve Yeni Keladonya'ya karşılık “*Memalik-i Şahaneden*” olduğu belirtilen Trablusgarb'ı bu iş için düşünmesi dikkat çekicidir.

⁸⁸⁵ Russell Brennan and Jonathan Richards, “The Scum of French Criminals and Convicts: Australia and New Caledonia Escapees”, *History Compass* 12/7, 2014, s. 563 – 564.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ SÜRGÜN UYGULAMALARININ ANALİZİ

3.1. Sürgünlerin Sosyal Profilleri

II. Abdülhamid zamanında sürgün, yaygın ve olağan bir hadisedir. Bu devirde Osmanlı toplumunun her kesiminden insanının sürgüne maruz kalabileceğini söylemek mümkündür. II. Abdülhamid'in, sürgün politikasını sadece Osmanlı toplumundaki dar bir elit kesimin kontrolü maksadıyla kullandığını söylemek yanlış olur.⁸⁸⁶ Nitekim bu devirde toplumun diğer kesimlerine karşı da sürgün politikasına başvurulduğunu gösteren örnekler vardır. Örneğin 1894 yahut 1895 yıllarında Tophane Fabrikasında örgütlenen Osmanlı Amele Cemiyeti'nin bazı mensupları da henüz toplantılar düzenlemekten başka bir eylemleri olmadığı halde sürgüne gönderilmişlerdi.⁸⁸⁷ Dört binden fazla işçinin çalıştığı Tophane Fabrikalarında⁸⁸⁸ olası işçi örgütlenmesi teşebbüslerine karşı II. Abdülhamid'in teyakkuzda olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın bu noktaya ilgisini çekenin, Osmanlı Amele Cemiyeti mensuplarının biraz da seslerini Avrupa basınında duyurabilmek gayesiyle Paris'teki Jön Türklerle irtibata geçmeleri⁸⁸⁹ olması kuvvetle muhtemeldir. Yine de Tophane Fabrikalarındaki bu hareketlenme II. Abdülhamid idaresi hoşnutsuzlarının sadece birkaç yüksek mektepli münevverden müteşekkil olmadığını göstermesi açısından kayda değer bir konudur. Toplumun sadece müstakbel doktor, hukukçu, memur ve zabıt adaylarının değil şehirli işçilerin de bir muhalif oluşuma yeltenme düşüncesinde olabildikleri böylece görülmektedir. Dahası, Meşrutiyetin iadesi ve meclisin açılması gibi taleplerin yoğun biçimde dillendirildiği bu devirde bunlar dışında başka taleplerle de ortaya çıkanların var olduğu görülmektedir. Tophane Fabrikalarında güçlü bir işçi örgütlenmesi kurmak isteyen Osmanlı Amele Cemiyetinin mensupları; amelenin ağır koşullar altında çalıştığından, sadece maişetini temine yetecek bir ücreti kazandıklarından yakınmaktadırlar ve kendilerini temsil için aralarından sekiz kişilik bir idare heyeti seçmektedirler.⁸⁹⁰ Ne var ki Abdülhamid idaresinin hafiye teşkilatı böyle bir cemiyete karşı da duyarsız kalmamış ve bunlar bir yıllık bir gizli faaliyet döneminin ardından deşifre olmuşlar ve

⁸⁸⁶ İlkey Yılmaz, Serteri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 88.

⁸⁸⁷ Yılmaz, s. 88.

⁸⁸⁸ Ersoy Zengin, "Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri", Belgi Dergisi, S. 13, Kış 2017, s. 447.

⁸⁸⁹ Zengin, s. 447 – 448.; Lütfü Erişçi, Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi, Kutulmuş Basımevi, İstanbul, 1951, s. 8.; Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19/1, 2015, s. 165.

⁸⁹⁰ Zengin, s. 447.

elebaşları sürgün edilerek dağıtılmışlardır.⁸⁹¹ Öte yandan Müşir Zeki Paşa'nın zamanında Tophane-i Amire'de kurulan bir bando bölüğünün üyelerinin de sürgün edildiği söylenir. İnkılapçı his ve heyecanlarını saklamaktan geri duramadıkları söylenen Hafız Edhem, Yahya, Çakır Rıza ve Saim adındaki bandocular 1895 yılında Said Paşa'ya verilen bir jurnal üzerine tahkikata uğrarlar ve sonucunda Trablusgarb'a sürülürler.⁸⁹² Aynı yıl yine Osmanlı Amele Cemiyeti mensubu olmalarından şüphelenilen iki kişi daha, haklarında Rıza Paşa'ya yapılan ihbarın neticesinde Akdeniz adalarına sürülmüşlerdir.⁸⁹³ Sürgün edilen Osmanlı Amele Cemiyeti'nin kurucularının 1901 veya 1902 yılında İstanbul'a bir şekilde geri dönmeyi başarabildikleri ve işçi hareketini yeniden canlandıracak faaliyetlere giriştikleri anlaşılmaktadır. Bunların Erzurum İsyanı ve İran'daki ihtilal ile yakından ilgilendikleri; işçi ve çiftçi ihtilalleri hakkında bilgiler edinip Avrupa'daki sosyalist hareketlere dair haberleri tercüme ederek işçilere dağıttıkları hatta Topkapı Mezarlığında bir işçi kongresi düzenleyip burada kaleme aldıkları beyannamelerini İngiliz, Rus, Fransız sefaretlerine ulaştırdıkları görülür.⁸⁹⁴ Bu faaliyetleri düzenleyenlere karşı II. Abdülhamid idaresi tekrar harekete geçip takibat başlatmış, birçok kişi tutuklanmış, bazıları ise bu tutuklamalardan kurtulmak için Avrupa ve Amerika'ya firar etmiştir.⁸⁹⁵

Osmanlı Amele Cemiyeti örneğini bu dönemde Osmanlı toplumundaki hoşnutsuzluklar için marjinal bir örnek saymak pek doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Bundan daha önce de, 1893 yılında İşkodra taraflarındaki Draç Sancağına bağlı bazı köylerde halk zorunlu olarak yol yapımında çalıştırılmaya karşı isyan etmiş ve birleşerek topluca iş bırakmışlardı.⁸⁹⁶ Hükümet tarafından birer zorunlu kamu hizmeti olarak yükümlü kılındıkları bu işi kabul etmediklerini ve yapmayacaklarını beyan etmişlerdi.⁸⁹⁷ Osmanlı Hükümeti bu durumun memleket içinde diğer yerler ahalisine de kötü bir emsal oluşturmasından hayli çekinmiş görünüyordu. İşkodra Valisi durum karşısında bölgeye asker gönderilmesini istiyordu. Sürgün, benzer pek çok toplumsal olayda olduğu gibi yine akla gelen yegane çözümdü. Draç Sancağının köylerindeki bu endişe verici harekete sebep olanların kimler olduğu tespit edilerek bunların

⁸⁹¹ Zengin, s. 447 – 448.; Erişçi, s. 8; Erdal, s. 165.

⁸⁹² Zengin, s. 448.

⁸⁹³ Zengin, s. 448.

⁸⁹⁴ Zengin, s. 448.; Erdal, s. 165.

⁸⁹⁵ Zengin, s. 448.

⁸⁹⁶ Yakup Akkuş, Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlıda Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", Çalışma ve Toplum Dergisi, 2017, s. 530 – 531.; BOA, DH. ŞFR. 161 / 61 (R. 08.07.1309/ M. 20.09.1893).; BOA, Y.A.HUS. 280/73 (H. 11. 03. 1311/ M. 22.09.1893).

⁸⁹⁷ Akkuş, Yıldırım, s. 531.

belirlenecek mahallere gönderilerek vilayetten kovulmaları ve böylece sürülmeleri talep ediliyordu.⁸⁹⁸ Neticede zorunlu kamu hizmeti yükümlülüğüne karşı böyle bir itirazın önderliğini yaptıkları tespit edilen birkaç kişi ahaliye birer “*ibret*” olması adına cezalandırılmışlardı.⁸⁹⁹

20. yüzyıl başlarında işçi hareketleri canlanmaya başladığında Osmanlı Hükümetinin bir güvenlik tedbiri olarak yine sürgün yönetimine başvurduğu görülür. İstanbul’da Reji Şirketine bağlı Cibali’deki tütün fabrikasında 1904 yılı sonlarına doğru bir grev hareketi başlar.⁹⁰⁰ Hareketin Selanik taraflarındaki reji işçileri ile irtibatlı olduğu ve bunların kışkırtmalarından etkilendiği düşünülür ve bunun memleketteki tüm işçilere “*kötü bir emsal*” oluşturmamasından hayli çekinilir.⁹⁰¹ Bir İtalyan ve bir Alman vatandaşı, bir Ermeni, üç-beş Rum ve on bir Yahudinin işçileri kışkırtıp grevi başlatanlardan oldukları tespit edilir.⁹⁰² Dahiliye, Zaptiye ve Maliye Nezaretlerine gönderilen yazıya göre Cibali’deki reji fabrikasında müstahdem Sigaracı Nesim, Vasil ve Sarandi Karamanlı nam şahısların ameleyi “*teşvik-i fesad*” edenlerden olduklarının anlaşıldığı, Padişahın bunların def ve tebid edilmelerini emrettiği, bunların münasip görülecek bir mahalle gönderilmelerinin gerektiği ifade olunur.⁹⁰³ Bunlardan Sigaracı Nesim adıyla bilinen kişinin aslen İtalyan vatandaşı olduğu anlaşılır ve memleketine geri gönderilmek üzere İtalyan Sefaretine teslim olunur.⁹⁰⁴ Vasil ve Karamanlı Vangel adındaki iki şahıs ise gayrimüslim Osmanlı tebaasındandır ve bunlar da Kayseri’ye sürgün edilirler.⁹⁰⁵ Bu iki sürgün edilmiş amele için birkaç ay sonra Rum Patrikliğinin devreye girdiği görülür. Rum Patrikliğinin hüsn-ü şهادeti ve girişimleri ile iki sürgünün ailelerinin oldukça zor durumda oldukları, bu kişilerin Kayseri’de zaten cezalarını çekip hallerini ıslah ettikleri ve bir daha böyle “*mugayir-i rıza-i âli ahval ve harekatta*” bulunmayacaklarına söz verdikleri dile getirilir. Bunun üzerine adı geçenlerin artık Dersaadet’e dönmelerine müsaade olunabileceği Zaptiye Nezaretine bildirilir.⁹⁰⁶

⁸⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 161 / 61; BOA, Y.A.HUS. 280/73.

⁸⁹⁹ Akkuş, Yıldırım, s. 531.

⁹⁰⁰ Tiğinçe Oktar, Mehmet Mubarek Alan, “Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)”, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, C. 9, S. 20, 2018, s. 33.

⁹⁰¹ Oktar, Alan, s. 33.

⁹⁰² Oktar, Alan, s. 33.

⁹⁰³ BOA, BEO, 2794/209528 (H.06.02.1324/M. 01.04.1906).

⁹⁰⁴ Oktar, Alan, s. 33.

⁹⁰⁵ Oktar, Alan, s. 33.

⁹⁰⁶ BOA, BEO, 2912/218338 (H. 30.07.1324/ M. 19.09.1906).

Geçici veya mevsimlik işlerde çalışan erkek işçilerin İmparatorluğun başkentinin asayışı için potansiyel bir tehlike addedildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰⁷ Kolluk kuvvetlerine göre daha da tehlikelisi, serseri olarak adlandırılan işsiz erkeklerdir. Serserilik Osmanlı Hükümeti için ciddi bir güvenlik meselesi ve toplumsal sorun olarak görülmüş, hatta bu konuda önleyici tedbirler icra edebilmek için kararnameler ve nizamnameler çıkarılmıştır.⁹⁰⁸ 1879 yılında serseri olarak adlandırılan pek çok şahsın tespit edilir edilmez hiç bekletilmeden geldikleri yerlere, memleketlerine geri gönderildikleri ve bu suretle İstanbul'dan ihraç edildiklerine şahit olunmuştur.⁹⁰⁹ Serserilerin ve “*işsiz-güçsüz*” bekar erkeklerin açıkça bir suça bulaşmasalar dahi İstanbul'da barındırılmamaları ve gerçek memleketlerine geri gönderilmeleri esasında Osmanlı'da geleneksel bir uygulamadır⁹¹⁰ ve bu uygulama II. Abdülhamid devri boyunca da aynen devam ettirilmiştir.⁹¹¹

Osmanlı Hükümetinin ve de özellikle Padişahın asayiş konusundaki endişeleri dönemin genel havası dikkate alındığında pek de yersiz görünmemektedir. 19. yüzyıldan itibaren uluslararası kamuoyunun gündemi, her yerde yayılan şiddet yanlısı bir anarşizm dalgası olmuştur. Osmanlı polis teşkilatı bu akıma karşı diğer Avrupa hükümetlerinin güvenlik birimleri ile uluslararası işbirliği içinde olmuş ve alınacak ortak tedbirlere katılmıştır. Bu konuda düzenlenen uluslararası konferanslara katılım sağlanmış, görüş alışverişinde bulunulmuş, alınan ortak kararlara olabildiğince iştirak edilmiştir.⁹¹² Osmanlı Hükümeti uluslararası anarşizm tehdidine karşı 1902'de Roma'da düzenlenen konferansa da bir heyet göndererek katılım sağlamıştır.⁹¹³ Abdülhamid'in, kendi çağdaşı olan birçok ülke hükümdarına anarşist eylemciler tarafından suikast düzenlendiğini gördüğünü ve bu durumdan kendi adına endişe duyduğunu tahmin etmek güç değildir.⁹¹⁴ Gerçekten de özellikle Avrupa monarşilerinin hükümdarları bu devirde böylesine bir suikast dalgası tehdidiyle açıkça karşı karşıyaydılar.⁹¹⁵

⁹⁰⁷ Deal, s. 44 – 45.

⁹⁰⁸ Deal, s. 45.; Yılmaz, s.132.; Konu hakkında Bkz. Nadir Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876 – 1914, İletişim Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2016, s. 65 – 117.

⁹⁰⁹ Deal, s. 45.

⁹¹⁰ Özbek, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan çok daha önceleri İstanbul'un nizam ve asayişinin tesisi için serseriler, dilenciler, fuhuş yapan kadınlar gibi marjinal kesimlere karşı bir kontrol metodu olarak sürgün yöntemine başvurduğundan bahseder. Bkz. Özbek, s. 51 – 52.

⁹¹¹ Yılmaz, s. 129, 136, 168 – 169.

⁹¹² Konu ile ilgili bkz. Yılmaz, s. 98 – 126.

⁹¹³ Deal, s. 55.

⁹¹⁴ Nurdan İpek Şeber, “Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid'e Karşı Planlanan Suikastler”, Türkiye Mecmuası, C. 22, Bahar 2012, s. 32 – 33.

⁹¹⁵ Yılmaz, s. 97.

Dahası, Abdülhamid'in kendisinin de 1905 yılında bu tarz bir teşebbüsle karşılaştığı bilinir.⁹¹⁶ Hükümdarlara yapılan suikastlara dair haberler Osmanlı basınında sık sık sansüre uğrar. Osmanlı basınına göre, hakikatte birer suikast sonucu ölmüş olan devrin pek çok hükümdarı eceliyle ölmüşlerdir.⁹¹⁷ Abdülhamid'in dostane ilişkiler içinde olduğu Alman İmparatoru Wilhelm İstanbul'u ziyaret edeceği zaman bir güvenlik tedbiri olarak Galata'daki "serseri" ve tehlikeli addedilen pek çok şahsın İstanbul dışına ihraç edilip sürüldüğü görülür.⁹¹⁸ Ayrılkçı Ermeni örgütlerinin İmparatorluğun başkentinde 1896 yılı itibariyle düzenlemeye başladıkları terör eylemleri karşısında da Osmanlı Hükümeti bir güvenlik tedbiri olarak sürgün politikasını devreye sokmuştur. 1896 yılında Osmanlı Bankasına yapılan terör saldırısında Taşnak Örgütüne mensup Ermeni çetecilerin hamal kılığına girerek saldırıyı gerçekleştirmesi⁹¹⁹ dikkatleri yeniden İstanbul'da geçici işlerde çalışan bekar erkeklere yönelmiş ve bunların toplum için potansiyel bir tehdit olduğu algısını kuvvetlendirmiştir. Ayrıca bu terör saldırılarından sonra korku ve endişe yerini toplumda özellikle Ermeni cemaatine yönelen bir öfkeye de bırakmış; pek çok Ermeni hamala bu olayların ardından artık iş verilmemiş, yerlerine başkaları bulunmuştur.⁹²⁰ Öyle ki Süryani Patrikliği Dahiliye Nezaretine İstanbul'da gümrük, tersane, matbaa ve mağaza gibi yerlerde çalışırken 1896 yılında yaşanan "*hadise-i malumeden dolayı*" sürgün edilmiş Ermeni hamal ve amelelerin yerine kendi milletinin mensuplarının hizmete alınmasını istirham eden bir yazı yazma gereği dahi duymuştur.⁹²¹ Süryani Patrikliği sunduğu bu yazıda İstanbul'daki Süryanilerin maddi açıdan oldukça zor durumda olduklarını, onların sadece işleriyle güçleriyle ilgilenen ve namusuyla çalışmak isteyen insanlar olduklarını, Süryani milletinin fesatçılardan olmayıp öteden beri olduğu gibi Padişaha sadakatten ayrılmayacaklarını dile getirmiştir.⁹²²

İmparatorluğun merkezinin asayişini ve huzurunu koruma endişesiyle suç potansiyeli taşıdığı görülen şahıslar fiilen bir suça bulaşmasalar dahi; ceza hukuku açısından yaptırımı

⁹¹⁶ Ermeni çetecilerin İstanbul'da Belçikalı anarşist Edward Jorris ile işbirliği halinde gerçekleştirdikleri bu teşebbüs hakkında bkz. Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", Belleten, C. 59, S. 225, Ağustos 1995, ss. 413 – 428.; Yılmaz, s. 75.

⁹¹⁷ Sansür altındaki İstanbul basınına göre gerçekte suikasta kurban giden Fransa Cumhurbaşkanı Carnot kalp sektesinden, ABD başkanı McKinley şirpençe hastalığından, Sırbistan Kralı Aleksandr ve kraliçe Draga hazımsızlıktan ölmüşlerdi. Oysaki bunlarla beraber II. Abdülhamid'in çağdaşı olup da suikasta uğrayan daha pek çok hükümdar vardı. Rus İmparatoru II. Aleksandr, İspanya Kralı Alfonso, Yunan Kralı George, İtalya Kralı Umberto, Sırbistan Kralı Milan da suikasta uğrayan hükümdarlardandılar. Bkz. Şeber, s. 32 – 33.

⁹¹⁸ Yılmaz, s. 186.

⁹¹⁹ Yılmaz, s. 73.

⁹²⁰ Yılmaz, s. 74-75.

⁹²¹ BOA, DH. TMIK. M. 14/39 (H.06.04.1314/ M. 14.09.1896)

⁹²² BOA, DH. TMIK. M. 14/39.

gerektirecek bir fiilde bulunmasalar dahi İstanbul'dan ihraç edilip memleketlerine gönderilebiliyorlardı. Bunların gönderilmesini emreden resmi yazılarda yer alan “*Dersaadet’e geri dönmek üzere*” ibaresi özellikle dikkatleri çekmektedir. İstanbul’da bahçıvanlık yapan İškodralı İlya namıyla tanınan şahıs da İstanbul’a geri dönmek üzere memleketine gönderilmesi istenenlerdendi. İškodralı İlya Ayastefanos’ta mukim Nafia ve Ticaret Nezareti memurlarından Salih Bey’in hanesinde bahçıvanlık yapmaktayken kendisine yol verilmişti. Bu şekilde işsiz kalan İlya’nın hâlâ Salih Bey’in hanesinin etrafında elinde bir bıçak olduğu halde dolaşıp durduğu görülüyordu. İlya’nın ruhsal bunalımda olduğu tespit edilip intihara meyli olduğu anlaşıncı hemen celp edilerek tedavi edilmiş ve ardından da memleketine gönderilmişti.⁹²³

Zaptiye Nezareti tarafından 1905 yılında hazırlanmış bir defterden⁹²⁴ bu dönemde sürgün cezasına mahkum edilmiş kimselerin hangi meslek gruplarından ve sosyal çevrelerden kişiler oldukları daha rahat gözlemlenebilmektedir. Örneğin defterdeki kayıtlara göre Filip veled Petre, Filip veled Hristo ve Hristo veled Yorgi adındaki üç bahçıvan da “*Bulgar Fesat Komitelerine*” dahil oldukları ihbar olununca 27 Temmuz 1321 (Miladi 9 Ağustos 1905) tarihli bir karar ile memleketlerine gönderilmişlerdi. Zaptiye Nezaretince tard edilen bu şahısların İstanbul ile bir ilişkileri olmadığı notu da kayıtlara düşülmekteydi.⁹²⁵ Sürgün edilenler elbette sadece gayrimüslimler değildi. Tunuslu Yunus bin Yusuf İbrahim de bir bahçıvandı ve o da fesat erbabından biri olarak görüldüğü ve “*Dersaadet’te bekası caiz olmadığından*” 8 Haziran 1321 tarihli (Miladi 21 Haziran 1905) bir karar ile Trablusgarb’a sürülmüştü. Arabacılık yapan Boyabatlı İsmail adındaki bir şahıs ise daha önce Padişah iradesiyle Dersaadet’e geri dönmek üzere memleketine gönderilmiş olduğu halde İstanbul’a yine geri geldiği anlaşılmış

⁹²³ ZB. 433 / 33 (R. 16.03.1318/M. 29.05.1902).

⁹²⁴ Osmanlı Arşivinde yer alan ve toplumun çeşitli kesimlerinden 242 sürgün edilmiş şahsın listelendiği bu defter, dokuz sütunluk uzun bir tablodan oluşmaktadır. Sütunlarda sırasıyla sürgün edilen şahsın “*isim ve şöhreti*”, “*mezhebi*”, “*memleketi*”, “*sıfat ve hizmeti*”, “*mensup olduğu aile*”, “*mahkumiyeti*” (bu sütun altında kararın ne suretle verildiğine ilişkin bilgi vardır. Çoğu zaman “*İdareten*” veya “*Divan-ı Harb-i Mahsus*” şeklinde belirtilmiştir), “*müddet-i mahkumiyeti*”, “*tarih ve mahal sevkî*” (nereye gönderildiği) hakkında veriler vardır. Dokuzuncu sütunun başlığı ise “*mülâhazat*” adını taşımaktadır ve bundan da bazen sürgün kişinin cezaya çarptırılmasının sebebine ilişkin bilgiler elde edilebilmektedir. Ancak bu sütunların bazılarına ilişkin Zaptiye Nezaretince maalesef bir veri girilmediği ve çoğunun boş bırakıldığı da görülmektedir. “*Mülâhazat*” kısmında sürgün kişinin “*Dersaadet’e asla geri dönmemesi*”, “*bir daha avdet etmesine müsaade edilmemesi*”, “*taşrada münasip bir mahalle gönderilmesi*”, “*Anadolu’nun içerilerine kadar gönderilmesi*” gibi hükümlere sıkça rastlanılır. Defterde yer alan verilerin büyük çoğunluğu İstanbul’dan taşraya sürülmüş kişiler hakkındadır. Defter 26 yapraktan ibarettir. bkz. BOA, Y.PRK.ZB. 36/15 (H. 19.06.1323/M. 21.08.1905).

⁹²⁵ BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 5.

ve Beşiktaş Zaptiyesince yakalanarak tekrar memleketine gönderilmek üzere Kastamonu'ya sevk edilmişti.⁹²⁶

Nevşehirli Hacı Hasan bin Mustafa, Topkapı Saray-ı Hümayunu kapıcısıydı. Fakat Rumi 1 Temmuz 1321 (Miladi 14 Temmuz 1905) tarihli bir karar ile bu hizmetinden ihraç olunarak Padişah iradesiyle bir daha Dersaadet'e gelmemek üzere memleketine gönderilmişti.⁹²⁷ Saray hizmetinde görev alanların İstanbul'dan uzaklaştırılmalarına dair kararlar gerçekten de ilgi çekicidir. Bunların hangi suç sebebiyle Dersaadet'ten ihraç olunduklarına dair bir bilginin genelde verilmediği görülür. Ürgüplü Mustafa, Harem-i Hümayun hademesiyken kendisinin Rumi 21 Temmuz 1321 (3 Ağustos 1905) tarihli bir karar ile Konya'ya gönderilmesine hükmolunmuştur. Padişah, Enderun-ı Hümayun müstahdemlerinden Mehmed Ali Efendi'nin de "*taşrada münasip bir mahalle*" gönderilmesini emreder. Bunun üzerine adı geçen, Sivas'a gönderilir.⁹²⁸ Yine Enderun-ı Hümayundan ihraç edilmiş olduğu belirtilen Hacı Yusuf Bey Amasya'ya gönderilir fakat kendisine altı yüz kuruş maaş da tahsis olunduğu ifade olunur.⁹²⁹ Hikmet Bey ise Mabeyn-i Hümayun tercümanlarından ve cemiyet-i rüsumiye azasından olduğu halde maaşına dokunulmamak üzere Padişah tarafından taşraya gönderilmesi emredilenlerdendir. Hikmet Bey bu yüzden Rumi 23 Temmuz 1319 (5 Ağustos 1903) tarihli bir karar ile Sivas'a sevk edilmişti. Aynı tarihte Ceb-i Hümayun katiplerinden ve Teftiş-i Askeri Komisyonu ikinci katiplerinden Hayri Bey de Ankara'ya sürgün edilmişti.⁹³⁰ Hademe-i Şahane kolağalığından ihraç Hüsnü Efendi ile Hademe-i Hassa-i Şahane mülazımlarından Tahsin Efendilerin taşraya mülki hizmetlerde istihdam olunmak üzere gönderilmeleri istenmiş ve bu kişiler Diyarbakır'a gönderilmişlerdi.⁹³¹ Yıldız Tamirhanesinde mülazım-ı evvel iken askerlikten ihraç edilen Cemal Efendi'nin de vilayet-i şahaneden birine gönderilmesi emredilmişti.⁹³²

Zaptiye Nezaretinin kayıtlarından bu devirde sürgün edilmiş kişilerin sosyal profillerinin çeşitliliği izlenebilmektedir. Tüccardan Hacı Cemal Cezair-i Bahr-i Sefid'e, Necibzade Hasan ise Aydın'a sürülmüştü.⁹³³ "*Tüfengçi esnafından*" Kalkandelenli Raşid bin Bilal bir daha geri

⁹²⁶ Aynı belge, s. 1.

⁹²⁷ Aynı belge, s. 4.

⁹²⁸ Aynı belge, s. 6.

⁹²⁹ Aynı belge, s. 17.

⁹³⁰ Aynı belge, s.,16.

⁹³¹ Aynı belge, s. 17 – 18.

⁹³² Aynı belge, s. 9.

⁹³³ Aynı belge, s. 3, 5.

dönmemek üzere Dersaadet'ten Kastamonu'ya sürülenlerdendi.⁹³⁴ Resneli bir Bulgar olan meyhaneci Mihal veled Gorgi “*erbab-ı fesattan*” olduğu halde Padişahın affına mazhar olmuş fakat yine de kendisinin memleketine gönderilmesi emredilerek Manastır'a sevk olunmuştu. Zerzevatçı Sotri veled Dimitri de aynı akıbeti uğramıştı. Kahvecilik yapan Kadir ile Mehmed'in suçları ise “*tefevvühat-ı hainaneye cüret etmeleri*” idi. Padişah gözünde haince ve çirkince sözler söylemekten suçlu bulunan bu iki kahveci Rumi 13 Mayıs 1321 (26 Mayıs 1905) tarihli bir karar ile Konya'ya sevk edilip sürülmüşlerdi.⁹³⁵ “*Tüfengçi ustalığından*” ayrılmış İbrahim'in Anadolu'nun münasip bir mahalline gönderilmesi emredildiğinden bu kişi Sivas'a gönderilmişti.⁹³⁶ Komisyonculuk yapan Kadıköylü Ermeni Gregor Efendi suçu belirtilmese de Padişahın emriyle Kastamonu'ya sürgün edilmişti.⁹³⁷ Çatalcalı bir Bulgar olan mektep muallimi Petro da memleketi Çatalca'ya sevk edilip sürülmüştü. Onun suçu Bulgar komiteleriyle irtibatının olmasıydı. Matbaa-i Osmaniye'nin müdür muavini olduğu belirtilen Selanikli Esad ise Diyarbakır'a sürülmüştü.⁹³⁸

Zaptiye Nezaretinin kayıtlarında sürgün edilmiş pek çok memura rastlanmaktadır. Eski Hakkari Mutasarrıfının mahdumu olduğu notu düşülen Suriye Vilayeti Mektubi Kalemî katiplerinden Edhem Bey'in başka bir vilayette istihdamının gerekli olduğu Padişah iradesiyle bildirilmişti. Bunun üzerine bu kişinin Kastamonu'ya sevk edildiği anlaşılmaktadır. Divan-ı muhasebat evrak katiplerinden Yahya Galib Efendi'nin de taşraya gönderilmesi emredilmişti.⁹³⁹ Adana'ya sürülen Adil Bey reji müfettişiydi. Kendisi her ne kadar bir dava sebebiyle mahkemede yargılanıp beraat ettiyse de onun yine de Dersaadet'te kalmasının caiz görülmediği belirtiliyordu.⁹⁴⁰ Duyun-ı Umumiye memurlarından Kenan Efendi'nin ise bir daha Dersaadet'e geri dönmemesi için sıkı bir takip ve gözetim altında tutulmak üzere Beyrut'a sürülmesi emredilmişti. Kayıtlara yansıyan sürgünlerin arasında bir de eski bir Nazırın oğlu bulunuyordu. Eski Zaptiye Nazırlarından merhum Kamil Bey'in mahdumu olduğu notu düşülen Beyoğlu tahrirat katibi muavini Mehmed Ali Bey Padişah iradesiyle önce Ankara'ya oradan da valinin maiyetinde istihdam olunmak kaydıyla Halep'e gönderilmişti.⁹⁴¹ Meclis-i Maarif azasından Selanikli Hüseyin Hilmi Efendi'nin münasip miktar bir maaş tahsisıyla taşrada

⁹³⁴ Aynı belge, s. 11.

⁹³⁵ Aynı belge, s. 7-8.

⁹³⁶ Aynı belge, s. 21.

⁹³⁷ Aynı belge, s. 16.

⁹³⁸ Aynı belge, s. 18.

⁹³⁹ Aynı belge, s. 19 – 20.

⁹⁴⁰ Aynı belge, s. 21.

⁹⁴¹ Aynı belge, s. 15.

istihdam ettirilmesi emrediliyordu. Rumi 15 Teşrin-i Sani 1319 (28 Kasım 1903) tarihinde adı geçen şahıs Bitlis'e sevk edilmişti. Tırnovalı Mehmed Şakir İstanbul kadılığı hizmetindeyken “*tefevühât-ı leimaneye cüret edip*” çirkince sözler söylemesinden dolayı Adana'ya sürülmüştü.⁹⁴² Şehremaneti müfettiş muavini Nazım Bey ise Trablusgarb'a sürülmüştü. Sıdkı Bey, Beyoğlu Bidayet Mahkemesi'nin sorgu katiplerindendi. Onun yine bir Adliye memuriyeti görevi kendisinde olmak üzere taşraya bir yere gönderilmesi emrediliyordu. Bunun üzerine bu kişi Diyarbakır'a sevk olunmuştu. Bursa reji müfettişliğinden Mehmed Bey de hakkında Fizan'a sürgününe dair Padişah iradesi verilmiş memurlardan biriydi.⁹⁴³ Dahiliye Hukuk müşavir muavini Halil Rıfat'ın zaptiyece gözetim altında tutulmak üzere Diyarbakır'a sevki gerçekleşmişti.⁹⁴⁴ Muhacirin Komisyonunun katiplerinden olduğu belirtilen Kıbrıslı Hafız Derviş Efendi de maaşına dokunulmadan Diyarbakır'a gönderilmişti.⁹⁴⁵ İzmir Emtia-i Dahiliye Gümrüğünde müstahdem Ferid Efendi'nin ise özellikle “*muhacir olmayan bir mahalde istihdamı*” emredilmişti. Adı geçen şahıs bu yüzden Trabzon'a gönderilmişti. Galata Emtia-i Dahiliye memurlarından Gürcü Hasan da yine gümrükte istihdam olunmak üzere Kastamonu'ya sürülmüştü. İstanbul'da belediye teşkilatının idari kadroları her an bir sürgün cezası ile karşılaşp Dersaadet'i terk etmek zorunda kalabiliyorlardı. Altıncı Daire'nin Tenzifat Müdürü olan Aziz Efendi Ağustos 1320'de (Miladi 1904) firarına meydan verilememek üzere üç yüz kuruş maaşla Trablusşam'a sürgün edilmiş ve Beyrut'a gönderilmişti.⁹⁴⁶ Aynı kurumda müfettişlik yapan Niyazi Efendi ise Diyarbakır'a sürülmüştü.⁹⁴⁷ Kayıtlara bakıldığında her meslek grubundan insanın bu akıbete uğrayabildiği görülüyordu. Şirket-i Hayriye'nin kaptanlarından Osman Efendi uygunsuz hallerinden şikayetçi olunarak Aydın'a sürülürken, yine Şirket-i Hayriye vapurlarında bilet memurluğu yaptığı anlaşılan Hasan Efendi de Hüdavendigar'a sürgün ediliyordu. Sakarya Vapurunun katibi Trabzonlu Osman Efendi ise Trabzon'a gönderilmişti.⁹⁴⁸

İstenmeyen kişileri memleketine göndererek uzaklaştırma ve orada zorunlu ikamete tabi tutma yaygın bir uygulamayken bazen bu durumunun aksi de görülmekteydi. Bayramiçli Hoca Kasım Efendi'nin “*memleketinden başka istediği mahalde ikamete muhtar*” olduğu söyleniyordu. Kayıtlardan onun Aydın'a gönderildiği anlaşılıyordu. Ankara'da sürgün olan

⁹⁴² Aynı belge, s. 17 – 18.

⁹⁴³ Aynı belge, s. 24 – 25.

⁹⁴⁴ Aynı belge, s. 7.

⁹⁴⁵ Aynı belge, s. 2.

⁹⁴⁶ Aynı belge, s. 10 – 11.

⁹⁴⁷ Aynı belge, s. 2.

⁹⁴⁸ Aynı belge, s. 9, 19.

Şeyh Vehbi'nin ise burada da kötü halinde sabit olduğu anlaşılınca cezası daha da ağırlaştırılmış ve bu şahıs Trablusgarb'a yollanmıştı.⁹⁴⁹ Dağıstanlı Şeyh Ahmed'in oğlu İsmet Efendi'nin ise fesat yayan hareketlerinden şikayetçi olunarak uzak bir mahalle gönderilmesi emredilmiş ve bu kişi de Bitlis'e gönderilmişti.⁹⁵⁰ Zaptiye Nezaretinin kayıtlarında görülen bir başka ilginç profil, Hamid Zehravi idi. O, kendisine beş yüz kuruş maaş tahsis olunup memleketi olan Humus'ta ikamet ettirilmişti.⁹⁵¹ Bu Suriyeli gazeteci ilerleyen yıllarda bir Arap milliyetçiliği fikrini canlandırmak için yoğun entelektüel ve siyasi faaliyetlerin içinde olacaktı.⁹⁵²

Zaptiye Nezaretince tanzim edilmiş bu sürgünler defterinde sık rastlanan ve dikkat çeken bir başka meslek grubunun da polisler olduğu görülür. Bu defterde sürgün edilerek ikamet yeri değiştirilmiş on polisin adı geçmektedir. Bunların bazılarının mesleklerinden ihraç edildikleri de ayrıca belirtilir. Aralarında komiserlik düzeyinde bulunanlar da vardır.⁹⁵³ Ayrıca askeri sınıftan olan kişiler de askerlikten ihraç edilerek sürgün edilebiliyorlardı. Asakir-i şahane mülazımlarından Ahmed Efendi askerlikten çıkarılmış ve bir mülki hizmette istihdam ettirilmesi emredilerek Ankara'ya nefyedilmişti. Kolağası Yusuf Ziya da rütbesi alınarak taşrada istihdam ettirilmesi emredilenlerdendi. Bu yüzden Kastamonu'ya sevk edilmişti.⁹⁵⁴ Abdülhamid devrinin genelinde olduğu gibi 1905 tarihinde tanzim edilmiş bu defterden anlaşıldığına göre bu yıllarda da mektep talebelerinin sürgün edilmesine devam ediliyordu. Zaptiye Nezaretinin bu kayıtlarına göre çoğu Harbiyeli ve Tıbbiyeli, mektepten ihraç edilerek taşraya sürülmüşlerdi. Örneğin Mekteb-i Harbiye'den Mevlüd Divan-ı Harp kararıyla Trablusgarb'a, Tıbbiye'den Kazım ise Diyarbakır'a sürülmüştü.⁹⁵⁵

Bu devirde kadınların sürgün cezası karşısında bir muafiyetlerinin olduğunu söyleyebilmek güç gözükmemektedir. Sürgün edilmiş kadınlara da arşiv kayıtlarında rastlanılır. Örneğin Trablusgarb'da oturan Feraset adındaki bir kadın dahi “*serseriliğinden ve ayyaşlığından*” şikayetçi olunarak halini ıslah etmesi için Kastamonu'ya gönderilmişti.⁹⁵⁶ Bu örnek aynı zamanda sürgün cezasının Osmanlı Devleti'nin her coğrafyasında uygulandığını göstermesi açısından da kayda değerdir. Daha çok bir sürgün yeri olarak ünlenmiş

⁹⁴⁹ Aynı belge, s. 25.

⁹⁵⁰ Aynı belge, s. 22.

⁹⁵¹ Aynı belge, s. 21.

⁹⁵² Ahmed Fahd Bereket Eş Şevâbîke, “Abdülhamid Ez-Zehrâvî”, TDVİA, C. 1, İstanbul, 1988, s. 226 – 227.

⁹⁵³ Y.PRK.ZB. 36/15, s. 8.

⁹⁵⁴ Aynı belge, s. 11 – 12.

⁹⁵⁵ Aynı belge, s. 2.

⁹⁵⁶ Deal, s. 55.

Trablusgarb'ın sakinleri dahi gerekli görüldüğünde İmparatorluğun başka coğrafyalarına sürülerek memleketlerinden veya ikamet etmekte oldukları bu yerden uzaklaştırılabilmektedir. Daha ilginç bir sürgün kadın örneği saraydandır. Maliye Nezaretine yazılmış bir dilekçeden⁹⁵⁷ Sultan II. Abdülhamid'in ikinci haznedarı olduğunu söyleyen Mihir Hanım adında bir şahsın da sürgünden mustarip ve mağdur olduğu anlaşılır. Bu dilekçe II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yazıldığı için ayrıca dikkate değerdir. Mihir Hanım kendisinin "*Hakan-ı mahlû'nun*" cariyelerinden olduğunu iddia eder. Sultan'ın ikinci haznedarlığı vazifesindeyken birdenbire kendisine hiçbir şey verilmeksizin Saray'dan ihraç ile doğruca Antalya'ya nefyedildiğini iddia etmektedir. Mihir Hanım, Sultan Abdülhamid tahttan indirildiğinde haklarının geri verileceğini haber alarak Dersaadet'e geri dönebilmiştir. "*Meşrutiyet sayesinde*" birikmiş maaşının ve emsallerinin de nail olduğu haklarının kendisine verileceğini umut ettiğini ifade ederek bu yolda istidasını sunmuştur. Dilekçenin altındaki ifadelere göre dilekçenin tarihi 2 Kanun-ı Sani 1325'tir ve Beşiktaş'ta, "*Abbas Ağa Camii karşısındaki 1 numaralı hanede*" sakin hemşiresinin yanında bulunan Haznedar Mihir Hanım tarafından gönderilmiştir.⁹⁵⁸

Devrin dikkat çeken bir başka sürgün profili Macaristanlı mühtedi Hidayet Efendi'dir. Aydın Vilayetinin kayıtlarına göre piyano muallimi olup iki bin kuruş maaşla İzmir'de ikamet ettirilen⁹⁵⁹ bu şahıs Macar asıllı bir mühtedir yani sonradan İslam'ı kabul ederek başka bir dinden Müslümanlığa geçmiştir. Kendisinin suçunun ne olduğu, sürgüne gönderildiği Aydın Vilayetince dahi meçhuldür.⁹⁶⁰ Mabeyin-i Hümayun'da piyano muallimliği yapmaktayken 1892 yılında Padişahın bir iradesi ile İzmir'e yollanmış ve buradaki Sanayi Mektebinde istihdam edilmiştir.⁹⁶¹ Maaşı Aydın Vilayeti tahsisatından ödenen Macaristanlı Hidayet Efendi hakkında vilayetin sorumlularının iyi şahitlikte bulundukları ve onun menfasındaki hal ve tavırları hakkında olumlu raporlar verdikleri anlaşılmaktadır: Macaristanlı Hidayet Efendi "*beş vakit namazını kılan*" ve vilayet ahalisince iyi haliyle tanınmış biridir.⁹⁶²

II. Abdülhamid devrinde nüfuzlu ailelerin mensuplarının dahi sürgünden kurtulamadığı, şöhretin ve soy bağlarının kimseyi sürgünden kurtarmaya yetmediği anlaşılmaktadır. "*Sokullu Mehmed Paşa'nın ahfadından*" olan ve aynı zamanda eski Musul Valisi Aziz Paşa'nın biraderi

⁹⁵⁷ BOA, ML. EEM. 776/11 (R. 15.10.1325/M. 28.12.1909).

⁹⁵⁸ BOA, ML. EEM. 776/11.

⁹⁵⁹ BOA, Y.PRK.DH. 12/71

⁹⁶⁰ Tugay, s. 359.

⁹⁶¹ Tugay, s. 352.

⁹⁶² Tugay, s. 352 – 353.

olan Süleyman Bey sürgün sebebi bilinmeksizin bin gurus maaş tahsisıyla Dersaadet'ten Aydın Vilayetine yollanmıştır. Osmanlı Devleti için oldukça mühim bir şahsiyetin torunu olan bu kişinin, gönderildiği sürgün yerinde iyi hal içinde bulunup Padişaha duacı olduğu notu kayıtlara düşülmüştür.⁹⁶³ Yine Güneydoğu Anadolu bölgesi taraflarında ünlü ve nüfuzlu bir aşiret olan Bedirhanîlerin mensuplarından Abdürrezzak Bey, İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa ile sonu cinayetle bitecek şahsi bir husumete kapılınca Dersaadet'ten ihraç edilip Trablusgarb'a sürülmüştü.⁹⁶⁴ Bedirhani ailesi mensupları bu olay yaşanana kadar II. Abdülhamid idaresi tarafından adeta himaye edilip destekleniyorlar, her zaman önemli devlet görevlerine getiriliyorlardı.⁹⁶⁵ Keza Abdürrezzak Bey de Mabeyinde teşrifat memuruydu.⁹⁶⁶ Ne var ki onun İstanbul Belediye başkanı Rıdvan Paşa ile tutuştuğu ve Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi ile sonuçlanan şahsi kavga Bedirhaniler ailesine bakışı değiştirdi. Devrin sadrazamı Ferid Paşa'nın bu olayı emsal göstererek Padişahı bu nüfuzlu ailenin muhtemel benzer tehlikeli hareketlerine karşı uyardığı, bunların ileride başka devlet görevlilerine karşı da benzeri saldırılar yapabilecekleri endişesini izhar edip gerekli tedbirin alınması yolunda Padişaha telkinde bulunduğu söylenir.⁹⁶⁷ Nitekim Rıdvan Paşa cinayetinin ardından Bedirhaniler ailesinin on iki yaşından büyük tüm erkek üyeleri tutuklanıp Trablusgarb'a sürülürler.⁹⁶⁸ Bu zamana kadar Osmanlı Devletinin çeşitli vilayetlerinde çeşitli memuriyet vazifeleri ifa eden Bedirhani Halil Rami Bey de, 1906 yılında yaşanan bu hadisenin ardından hadise ile doğrudan bir ilgisi olmamasına rağmen mezkur ailenin bir ferdi olduğu için tutuklanıp Fizan'a sürülmüştü.⁹⁶⁹

II. Abdülhamid'in meşhur hafiyelerinden Fehim Paşa dahi Padişaha olan tüm yakınlığına rağmen bu devirde sürgün deneyimini yaşayan kişilerden biri olabilmıştır. 1870'de İstanbul'da doğan Fehim Paşa, II. Abdülhamid'in aynı zamanda sütkardeşi ve çocukluk arkadaşı olan Esvapçıbaşı İsmet Bey'in oğluydu.⁹⁷⁰ Harbiye Mektebini zadegan kontenjanından okuyup mezun olmuş, kolağası rütbesini almış ve sonra da Padişahın yaverliğine kadar getirilmişti.⁹⁷¹ Fehim Paşa zamanla Padişahın istihbarat işlerinden sorumlu baş kişi haline geldi ve baş hafiye

⁹⁶³ Tugay, s. 359-360; BOA, Y.PRK.DH. 12/71.

⁹⁶⁴ Alpay Kabacalı, Türkiye'de Siyasal Cinayetler, Altın Kitaplar, İstanbul, Nisan 1993, s. 69.

⁹⁶⁵ Kabacalı, s. 68.; Ali Birinci, "Bedirhan Paşazade Halil Rami'nin Hayat Hikayesi", Toplumsal Tarih, S. 270, Haziran 2016, s. 81.

⁹⁶⁶ Kabacalı, s. 68.

⁹⁶⁷ Kabacalı, s. 69.

⁹⁶⁸ Kabacalı, s. 69.

⁹⁶⁹ Birinci, s. 80.

⁹⁷⁰ Fehmi Enginalp, Sürgünlerin Güzel Başkenti, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2017, s. 87.

⁹⁷¹ Enginalp, s. 87.

oldu.⁹⁷² Ne var ki zamanla İstanbul'da adı mafyacılıkla anılmaya başlanarak ahali nezdinde kötü bir şöhrete kavuştu.⁹⁷³ Yaptığı tüm taşkınlıkların ve şaibeli işlerin yanında son olarak bir Alman kadınıni kaçırmayı üzerine Alman elçisinin Padişaha kendisinden bizzat şikayette bulunması onun Bursa'ya sürülmesine sebep oldu.⁹⁷⁴ Hüdavendigâr Valiliğinin bir resmi yazısında vilayetteki sürgünler hakkında bilgi verilirken Fehim Paşa'nın da Bursa'da ikamete memur bulunduğu belirtilir.⁹⁷⁵ Fehim Paşa'nın Bursa'da da şöhretini kullandığı ve sıradan bir sürgün gibi yaşamadığı anlaşılır. Sürgün gönderildiği bu yerde ahaliden zorla para toplaması üzerine Saray kendisini dizginlemek için ona para gönderir. Bu paralarla Bursa'da sefahat sürerken Bursa ahalisinin de her geçen gün nefretini kazanır.⁹⁷⁶ 1908 Meşrutiyeti ilan olunduğu zaman bunun yanlış bir adım olduğunu ve bu durumun böyle kalmayıp yakın zamanda İstanbul'da daha da sert bir ihtilale yol açacağını söyleyerek Padişahını siyasi gelişmeler karşısında uyarmaktan geri durmamıştır. Nitekim 1908 yılı Temmuz'unun sonlarına doğru arabasıyla İnegöl'e doğru giderken öfkeli bir kalabalık tarafından yolu kesilip linç edilerek öldürülür.⁹⁷⁷ Hüdavendigâr Vilayetinin yazısında Fehim Paşa ile birlikte zikredilen bir başka ikamete memur ismin Kemaleddin olduğu görülür.⁹⁷⁸ Hüdavendigâr Valiliğinin ilgili yazısında ismi hiçbir unvan ile birlikte anılmayan, sadece Kemaleddin şeklinde zikredilen bu kişi de esasında sıradan ahaliden biri değildir. Plevne müdafaası ile tanınmış ünlü Osmanlı Kumandanı Gazi Osman Paşa'nın oğlu olan Kemaleddin Paşa 1898'de II. Abdülhamid'in kızı Naima Sultan ile evlenerek Saray'a damat olmuştur. Ancak Kemaleddin Paşa'nın eşini V. Murad'ın kızı Hatice Sultan ile aldattığının ortaya çıkması onun tüm unvan ve rütbelerinin alınarak Bursa'ya sürülmesine sebep olmuştur.⁹⁷⁹ O sıralarda vilayetin yazı işlerinde görev yapan Süleyman Nazif'in tanıklığına göre Kemaleddin, Bursa'da mahpus haldedir ve daimi gözetim ve nezaret altındadır. Yüzünü dahi kimse görememekte, muhafızları ile bile konuşmasına izin verilmemektedir. Mahpus tutulduğu haneden dışarı çıkarılmadığı gibi ahaliden kimse de o hanenin bulunduğu sokaktan geçmeye ve onun adını anmaya bile sürgün edilme korkusuyla

⁹⁷² Enginalp, s. 87.

⁹⁷³ Enginalp, s. 87.

⁹⁷⁴ Enginalp, s. 87.; O sırada Bursa Valisi olan Tevfik Bey'e Saraydan gelen telgrafta göre "*Fehim Paşa gençlik saikasıyla bazı ahvalinden dolayı Dersaadet'ten Bursa'ya azimet*" ettirilmişti. Aynı zamanda bazı Almanlardan onun adına para istendiği ve bunun Alman makamlarının şikayetine sebep olduğu da söylentiler arasındadır. Bkz. Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, C. 1., Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., İstanbul, 2006, s. 437 – 439.

⁹⁷⁵ BOA, Y.PRK.UM. 80/61 (H.02.09.1325/M. 09.10.1907).

⁹⁷⁶ Enginalp, s. 87.

⁹⁷⁷ Enginalp, s. 88.

⁹⁷⁸ Y.PRK.UM. 80/61.

⁹⁷⁹ Enginalp, s. 90.; Betül Kübra Bağcı, II. Abdülhamid'in Kızı Naima Sultan'ın Hayatı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 66, 68.

cesaret edememektedir.⁹⁸⁰ Naima Sultan babası II. Abdülhamid'in de telkin ve destekleriyle evliliğini sonlandırarak eşinden boşanır⁹⁸¹ ve böylece Damad Kemaleddin Paşa bundan sonra artık Paşa veya Damad değil sadece Kemaleddin adıyla anılan bir sürgüne dönüşür. Bursa Valisi Tevfik Bey vilayetindeki bu önemli sürgünün muhafazası ve gözetimi için harcadığı enerji sebebiyle yorulduğundan ve kendi işleriyle ilgilenmeye vakit bulamadığından yakınmaktadır.⁹⁸² Bursa'da kiralanan hanesinde kendisini pişmanlık ve üzüntü içinde tamamen dine ve maneviyata verdiği gözlemlenen Kemaleddin Bey'in ancak ara ara yanına muhafız verilerek çarşıya ve hamama gitmesine belirli bir ölçüde müsaade edilir.⁹⁸³ Bursa sürgünü Kemaleddin'in ancak II. Abdülhamid devri sona erince serbest kalabildiği ve unvanının da geri verildiği söylenir.⁹⁸⁴

Veriler Padişahın damadından saray hizmetlilerine, şehirliden köylüye, işçiden memura, polisten askere her toplumsal kesimden insanın II. Abdülhamid devrinde sürgün cezası ile karşılaşmış olduğunu göstermektedir. Sürgünler arasında zengin-yoksul, kadın-erkek, Müslüman-gayrimüslim ayrımı yoktur.

3.2. Sürgün Nedenleri

II. Abdülhamid rejimi için en affedilmez ve sürgüne layık görülen suç kuşkusuz otokrat rejimin aleyhinde faaliyet gösteren meşruti idare yanlısı muhalif Jön Türklerle ilişkili ve irtibatlı olmak, onlara destek çıkmaktı. Çünkü bu “suç” her şeyden de öte “kutsiyeti” tüm tebaa tarafından tartışılmaz görülmesi istenen Padişaha karşı bir sadakatsizlik ve nankörlük olarak algılanıyordu. Dönem, bu sebeple sürgün edilmiş ve cezalandırılmış birçok insanın hayat hikayeleri ile doludur. Hukuk Mektebi mezunu Balıkesirli Müstecabizâde İsmet Bey de Jön Türkler ve İttihatçılarla irtibat içinde olduğu saptanarak 1901 yılında tutuklanmış ve Bodrum Kalesinde çekilmek üzere üç yıl kalebentlik cezasına mahkum edilmişti.⁹⁸⁵ Fakat o sıralar kendisi de rejim ile iyi ilişkiler içinde olmayan ve gayri resmi bir sürgün olarak tanınan Aydın Valisi Kamil Paşa'nın destek ve tavassutuyla İsmet Bey'in sürgün yeri Midilli olarak değişir ve

⁹⁸⁰ Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 180 – 182.

⁹⁸¹ Enginalp, s. 90.; Bağce, s. 68.

⁹⁸² Bağce, s. 68.

⁹⁸³ Bağce, s. 68.

⁹⁸⁴ Enginalp, s. 91.

⁹⁸⁵ Ahmet Ali Gazel, “Müstecabizâde İsmet Bey'in Midilli Sürgünü ve Sürgünden Kurtulma Girişimleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 47, Erzurum, 2012, s. 259 – 263, 275.

İsmet Bey üç senelik ceza müddetini burada ikmal eder.⁹⁸⁶ *Mektep, Maarif, Hazine-i Funun, Malumat* gibi dergilerle *İkdam* ve *Sabah* gibi gazetelerde muharrirlik yapan ve edip ve şair bir kişilik olarak tanınan İsmet Bey'in, sürgün cezasını tamamladıktan sonra tam da Abdülhamid idaresinin istediği gibi artık yayıncılık faaliyetlerinden imtina ederek geri durduğu anlaşılmaktadır. 1906 yılında *Hizmet* gazetesini yeniden çıkarmak için bir girişimi olduysa da bir baskı hatasının yol açtığı durumdan dolayı gazetenin kapatılması kendisini iyice korkutmuş ve bu durum onun II. Meşrutiyet devrine kadar bir sessizlik dönemine girmesine sebep olmuş gözükmektedir.⁹⁸⁷ Padişahın tahta çıkış yıldönümünün kutlanması ile ilgili bir yazıda “*cülus-ı meymenet-menus*” yazılması gerekirken “*cülus-ı meymenet-meyus*” ifadesinin sehven yazılması buna sebep olmuştu. *Hizmet* gazetesi bu yüzden kapatıldıysa da bunun bir dizgi hatası olduğu biraz sonra anlaşılınca İsmet Bey tekrar cezalandırılmaktan kurtulmuştu.⁹⁸⁸

Şehbender Süleyman Bey'in oğlu Filibeli Ahmed Hilmi de Jön Türklerle ilişkili görülüyordu ve 1901 yılında Fizan'a sürülmüştü.⁹⁸⁹ Galatasaray Mekteb-i Sultanisinden mezun Filibeli Hilmi İstanbul'da bir süre Posta ve Telgraf Nezareti ve Duyun-ı Umumiye Nezaretinde çalışmıştı.⁹⁹⁰ Devlet göreviyle Beyrut'a gittiğinde oradaki Jön Türklerle tanışması hayatını değiştirdi. İrtibat içinde olduğu Jön Türklerin yönlendirmesiyle Mısır'a firar etti ve orada Terakki-i Osmani Cemiyetine resmen dahil oldu.⁹⁹¹ Bu esnada *Çaylak* adında bir mizah dergisi çıkararak yayıncılığa başladı.⁹⁹² Bir süre sonra İstanbul'a kendi isteğiyle geri döndü. Ancak çok geçmeden tutuklanarak Fizan'a sürüldü. Onun 1908 yılına kadar süren bu uzun sürgün deneyimi esnasında büyük bir felsefi dönüşüm yaşadığı anlaşılmaktadır. Kendisini tasavvufa veren Filibeli Hilmi Trablusgarb'da etkili bir nüfuz alanına sahip Senusilik akımına ilgi duyar ve Arusiyye tarikatına katılır.⁹⁹³ Dahiliye Mektubi Kaleminden Trablusgarb Vilayetine gönderilen bir yazıda “*Fizan'a gönderilmiş Filibeli Hilmi'ye sene-i haliye Mart'ı ibtidasından itibaren*” günlük beş kuruş olarak yevmiye tahsis edildiği bildirilir.⁹⁹⁴ Filibeli Hilmi Fizan'ın iklimine tahammül edemediğinden, hastalanıp vücutça epey zayıf düştüğünden yakınmakta ve kendisinin Ankara veya Kastamonu gibi havası daha mutedil bir yere nakledilmesi talebinde

⁹⁸⁶ Gazel, s. 259.

⁹⁸⁷ Gazel, s. 258 – 259.

⁹⁸⁸ Gazel, s. 259.

⁹⁸⁹ Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, TDVİA, C. 38, İstanbul, 2010, s. 424.

⁹⁹⁰ Uçman, s. 424.

⁹⁹¹ Uçman, s. 424.

⁹⁹² Uçman, s. 424.

⁹⁹³ Uçman, s. 424.

⁹⁹⁴ BOA, DH.MKT. 689 / 6 (H.22.01.1321/M. 20.04.1903).

bulunmaktadır. Trablusgarp Vilayeti bu talebi merkeze iletirken onun bu zaman zarfında menfasında herhangi bir uygunsuz hareketinin gözlemlenmediğini de belirtmiştir.⁹⁹⁵ Ancak bir ay sonra bu talebe gelen yanıt olumlu olmayacaktır.⁹⁹⁶ Filibeli Hilmi ikamet yerinin değiştirilmesi hakkında sunduğu “*Beyrut ve İzmir Esbak Merkez Müdürlerinden Filibeli Hilmi*” (25 Eylül 1323) imzalı maruzatında bundan daha önce “*Mısır’a firar hatasını irtikap ettiğini*” fakat burada “*bazı Mısır ekabiri tarafından çevrilmek istenen entrikaları*” görüp “*bunlara alet olmak gibi bir ihaneti kabul etmeyerek*” 317 senesi evailinde İstanbul’a döndüğünü ifade etmiştir. Filibeli Hilmi İstanbul’a dönünce Hıdiviyet-i Mısıriye’ye evkaf suretiyle merbut olan Taşöz adası üzerinde “*İngiltere ile bazı Mısırlı zevat arasında hasıl olan ittifaka*” dair bazı bilgileri sunarak “*mazhar-ı afv ve atıfet-i aliyye’ye*” kavuştuğunu hatırlatmıştır. Filibeli Hilmi Mısır’a dair yaptığı yorumda “*vatan-ı mukaddesimizin kıymetli bir merkez-i bahriyesi olan Taşöz adasının Mısırlılardan istirdadiyla sui halinin ifrağı*”nın temennisi olduğunu belirtmekten de geri durmamıştır. Ancak yine de Filibeli Hilmi’nin bu maruzatında kendisinin de ifade ettiğine göre İstanbul’da bazı zevat hakkında “*tefevvühatta*” bulunması üzerine Bab-ı Zaptiye’de altı ay tutuklu kaldıktan sonra Nezaretin arzı üzerine “*ıslah-ı nefis etmek üzere Fizan’da ikametine ferman-ı tacidari şeref sudur*” buyrulmuştur. Fizan’daki “*ikamet-i*

⁹⁹⁵ “Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi. Zaptiye Nezaret-i Celilesine Tezkire: Ahval-i sabıka ve tefevvühat-ı küstahanesine binaen Fizan’a tebid edilen Filibeli Hilmi’nin yedi sene devam eden müddet -i ikametince mugayir i rıza-i ali bir hal ve hareketi görülmediğini mutazammın Trablusgarp Vilayet-i Vakelet-i Celilesinden mebus 11 Şevval 325 tarihli ve 21 numaralı tahrirat melfufuyla savb-ı devletlerine irsal kılınmakla vaki olacak mütalaa-i aliyelerinin inbasına...”; “Vücutça pek düşkün kaldığından bahisle Ankara ve Kastamonu gibi havası mutedil vilayetlerden birine tebdil-i ikametini müstedi verdiği arzuhal...”. Bkz. BOA, BEO, 3195-239622 (H.22.10.1325/M. 28. 11.1907).

⁹⁹⁶ “Trablusgarp Vilayeti Mektubi Kalemi. Huzur-ı sami-i cenab-ı sadaretpenahiye. Maruz-ı Çaker-i Keminelidir; Ahval-ı sabıka ve tefevvühat-ı küstahanesine binaen ıslah-ı nefis edinceye kadar Fizan’da nezaret altında bulundurulmak üzere Zaptiye Nezaret-i Celilesinin 10 Eylül 317 tarihli ve sekiz yüz on sekiz numaralı tahriratıyla buraya izam edilmiş olan Filibeli Hilmi’nin yedi seneye reside olan Fizan’da müddet-i ikametinde oranın ab-ı havasının vehametinden dolayı çektiği elemden vücutça pek düşkün kaldığından bahisle Ankara ve Kastamonu gibi havası mutedil olan vilayetlere tebdil-i ikametini müsterhim makam-ı sami-i fehmetpenahilerine hitaben yazıp arzuhal makam-ı vilayete gönderdiği istirhamnamesi manzur-ı sami-fehimaneleri buyrulmak üzere leffen takdim kılınmış ve mumaileyhin Fizan’da müddet-i ikametinde mugayir-i rıza-i ali bir hal ve hareketi müşahade olunmadığını evvelce mahallinden bildirilmiş olmakla icra-yı icabı menut rey-i sami-i fehmetpenahilerinden olabada ve her halde emr-i ferman hazret-i menlehulemrindir. 4 Teşrin Sani 1323. Yaver-i Ekrem –i Şehriyari Trablusgarp Vali Vekili ve Kumandanı Müşir.”; Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi. Trablusgarp Vilayeti Vekalet-i Celilesine. 11 Şevval 325 tarihli ve 21 numaralı tahrirat suretine cevaptır. Ankara ve Kastamonu gibi havası mutedil vilayetten birine tebdil-i ikametini istida eden Filibeli Hilmi’nin ba irade-i seniye-i hilafetpenahi Fizan’a tebid edilmiş olduğu cihetle diğer mahalle nakli münasip olamayacağı ledelmuhabere Zaptiye Nezaret-i celilesine cevaben işar kılınmakla...”; Zaptiye Nezaretinden: Ankara ve Kastamonu gibi havası mutedil vilayetten birine tebdil-i ikametini istida eden Filibeli Hilmi ba-irade-i seniye-i cenab-ı hialfetpenahi Fizan’a tebid edilmiş ve merkurum Ankara ve Kastamonu’ya gönderilmesi gayri caiz olup Trablusgarp veya münasip diğer bir mahalle tebdil-i ikameti de tekrar irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi istihsaline mütevakkıf bulunmuş olmakla... Zaptiye Nazırı. Zilkade 325.” Bkz. BOA, BEO, 3206-240378 (H. 04.11.1325/M. 09.12.1907).

kemteranesi hengamında hüsn-ü hali hükümetçe müşahede kılınarak 321 senesi ibtidasından yirmi iki evahirine kadar” Tahrirat Müdüriyeti vekaletinde istihdam edilmiştir. Filibeli Hilmi “*ıslah-ı hal eylediğine dair makam-ı celil-i vilayetten müteaddit mazbata takdim edilmiş*” olsa da, “*ikamet-i çakeranem yedinci seneye kadem bastığı halde elan bu menfa –i cehennemiyede sürünüyorum*” diyerek sürgününün uzatıldıkça uzatılmasından yakınmıştır. Kendisinin cezasını çektiğini ve sürgününün artık bitmesi gerektiğini savunan Filibeli Hilmi Fizan’da ikamete mecbur tutuluş amacının “*ıslah-ı nefis*” gibi bir kayda dayandığını, Kanun-ı Devletçe “*ıslah-ı nefis*” cezasının “*derece-i terhib*”ten olduğunu, “*ıslah-ı nefis eylediği hükümet-i mahalliye’nin şehadetiyle sübuta varmış iken hala menfasında bırakılmasının merahim-i Devlet-i aliyye mugayir bulunduğunu*” ifade etmiş ve en azından Kastamonu ve Ankara vilayetlerinden birinde ikametine müsaade edilmesini istemiştir.⁹⁹⁷ Hilmi’nin Mısır’daki arkadaşlarından Sadık Vicdani’nin kendisi aleyhindeki bir ihbarı üzerine sürgün edildiği, kesin olmamakla birlikte konunun siyasi bir sebepten kaynaklandığı da bazı kaynaklarda belirtilir.⁹⁹⁸ Ayrıca Filibeli Hilmi’nin İzmir Postanesi Müdürlüğünden becayiş suretiyle geçtiği Beyrut Vilayeti Telgraf ve Posta Merkezi Müdürlüğü sırasında yüz kırk küsur bin guruşu zimmetine geçirdiği gerekçesiyle 13 Aralık 1899’da yapılan bir tahkikatla azledildiğine, Meclis-i İdare-i Vilayetçe mahkemesinin icra olunduğuna ve meblağın kendisinden ve kefilinden tahsiliyle memuriyetten tardına ve üç ay hapsine karar kılındığına ve onun Mısır’a firarının da bundan sonrasına tesadüf etmesine dikkat çekilir.⁹⁹⁹ Filibeli Hilmi’nin Fizan’da sürgündeyken düştüğü geçim sıkıntısı sebebiyle yerli ahaliye para karşılığı muska yazmak zorunda kaldığı ilginç bir anekdot olarak nakledilir.¹⁰⁰⁰ Jön Türklerle teması, Mısır’a firarı ve devrin resmi kayıtlarında bir sürgün nedeni olarak sıkça zikredilen “*tefevvühat*” (münasebetsiz sözler sarf etmek) suçunu işlemesi Filibeli Ahmed Hilmi’nin uzun yıllar Fizan’da sürgün kalmasına neden olmuş gözükmektedir.

⁹⁹⁷ BOA, BEO, 3206-240378.

⁹⁹⁸ M. Zeki Ekici, II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri, Doktora Tezi, Danışman: Kazım Yetiş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 37 – 38.; Yasin Yılmaz, Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hayatı ve Tarihçiliği, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Nesimi Yazıcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, s.36.; Zaptiye Nezaretinin 1905 tarihli kayıtlarında Vicdani isminde bir şahsa rastlanılmaktadır. Rumi 17 Haziran 1318 (Miladi 30 Haziran 1902) tarihinde Rodos’a sürgün edildiği anlaşılan bu şahıs hakkında, “*Mısır’a firar ve avdet eylediği cihetle ıslah-ı hali anlaşıluncaya kadar geçineceği miktar maaşla Rodos’ta bir hizmette istihdamı irade-i seniye-i iktiza-ı alisinden olmasına mebni...*” notunun düştüğü görülmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ZB. 36/15., s. 21.

⁹⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken gibi bazı müelliflere göre ise Filibeli Hilmi Mısır’a “*fikir hürriyetine susadığından*” firar etmiştir. Bkz. Ekici, s. 35 – 36.; Fizan’da onu gören Cami Baykurt hatıratında kendisini bir siyasi sürgün olarak tanıtmaktadır. Bkz. Baykurt, s. 136.

¹⁰⁰⁰ Ekici, s. 41.

Sürgün bu devirde matbuat ile meşgul olanlar için korkulan ve kaçınılmaz bir son olarak görülmektedir.¹⁰⁰¹ Bunun en meşhur örneği Konya sürgünü gazeteci ve matbaacı Ebüzziya Tevfik Bey'dir.¹⁰⁰² Konya Valisi Ferid, Konya sürgünlerinden meşhur Ebüzziya Tevfik Bey hakkında Başkitabete yazdığı yazıda onun "*Konya'ya vürudu tarihinden şimdiye kadar bir senedir muhafazasına son derece itina olunduğundan*" bahsederken; "*bir uşağının yanından ayartılarak zahirde kendisine hizmet, hakikatte ise muhafazasını daha da kuvvetlendirmek için*" kullanıldığını anlatır. Vali Ferid onun burada "*ülfet peyda etmek istediği zat ile ilişkilerinin de külliye tahdid edildiğini*", bunun elden geldiğince ondan bir şikayet hasıl olmayacak surette yürütülen bir "*vazife-i tarassut*" olduğunu ifade eder.¹⁰⁰³ Sürgün edildiği yerde bile hükümet tarafından, yanına verilen bir hizmetçi vasıtasıyla hareketleri gizlice takip edilip gözlenen Ebüzziya Tevfik Bey'in en çok Avrupa'ya firarından endişe edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple olmalı ki Konya'da ikamete mecbur tutulmakta ve sıkı bir gözetim altında bulundurulmaktadır. Kendisi Padişahın adamlarından Ahmed Celaledin Paşa'ya bir mektup yazarak kulağına kadar ulaşan dedikoduları reddetme ihtiyacı hisseder. Bu mektubunda Avrupa'ya firar edeceği hatta "*Ahmed Rıza tarafından Anadolu'ya gönderilecek iki İngiliz vasıtasıyla kaçırılacağı*" gibi iddialara alaycı ve biraz da sitemli bir biçimde yanıt vermiştir. İddia bizzat Mabeyn'den Konya Valiliğine çekilmiş telgrafta geçmiş; Ebüzziya'ya eğer Avrupa'ya gerçekten gitmek isteyip bu "*fesedeye*" iltihak etmek istiyorsa serbest bırakılıp buna izin verileceği, eğer öyle bir fikri yok ise de "*onlardan olmadığını*" beyan ve ilan eylemesinin icap ettiği söylenmiştir. Ebüzziya ise verdiği cevapta ne Avrupa'da ne Mısır'da bulunan "*fesat hareketiyle*" hiçbir zaman münasebette olmadığını, zaten Padişahın bizzat kendisini vaktiyle "*Murad ve Rıza Beylerin maneviyat ve maksadını tahkik ve işara memur buyurduğunu*" hatırlatarak söylemiştir. Ahmed Celaledin'e yazdığı mektupta Ebüzziya artık şahsi eşyalarını satıp geçinebilecek bir vaziyette olduğunu, buna rağmen Yıldız'dan bir ihsan beklemediğini, kendisinin her şeye rağmen "*sadık bir bende-i kadim*" olduğunu oysa kendisinin Saray-ı hümayunda tanıdığı pek çok adam olduğunu ve bunların "*yalnız menfaatlerine sadık adamlar olduklarını*" söylemekten de geri durmamıştır.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰¹ Hizmet gazetesi başyazarı Tevfik Nevzat da İzmir'den Bitlis'e sürülmüştü. Bkz. Tugay, s. 232 – 233.; Onun sürgün arkadaşlarından Abdülhalim Memduh daha önce de Hukuk Mektebi talebesiyken gizli bir cemiyet kurma teşebbüsünden dolayı cezalandırılmış ve Konya ve Trablusgarb'da sürgün hayatı yaşamış bir isimdi. Bkz. Özcan Aygün, "Memduh, Abdülhalim", TDVİA, C. 29, Ankara, 2004, s. 85 – 86.

¹⁰⁰² Ziyad Ebüzziya, "Ebüzziya Mehmed Tevfik", TDVİA, C. 10, İstanbul, 1994, s. 374 – 378.

¹⁰⁰³ BOA, Y.PRK. UM. 53 / 57 (H. 20.11.1318/M. 11.03.1901).

¹⁰⁰⁴ Kuran, s. 175 – 179.

Ebüzziya Tevfik kendisinin Konya'ya gönderilerek burada zorunlu ikamete tabi tutulmasına bir anlam verememiş gibi durmaktadır. Bu sürgünün sebebinin ne olduğunu kendisi de bilmiyor gibidir. Abdülhamid'e uzunca bir ariza yazıp göndererek karşılaştığı muameleden duyduğu üzüntüyü sitemle ifade eder ve de hakkındaki söylentileri reddeder.¹⁰⁰⁵ Konya'da neye dayanarak sürgün tutulduğunu açıkça Padişah'tan sorar ve sorgular. Avrupa'ya firar edeceği ve Londra'daki Ermeni neşriyatı ile bağlantılı olduğu gibi *"hamiyet-i diniye ve milliyesine dokunan"* iddiaları reddeden Ebüzziya kendisini kanıtlamak istemişçesine, *"Fotoğrafçı Abdullah Biraderlerle bile onları Ermeni hizmetine hadim gördüğü günden beri yirmi beş senelik ülfete bakmayarak irtibatı, selamı sabahı kestiğini"* söyler. Vatanına ve *"vatanın sahibi Padişaha"* bağlı biri olduğunu söyleyip *"böyle olmayan bir Müslüman varsa da"* onlara beddua ettiğini söyleyen Ebüzziya kendisinin Avrupa ile tek alakasının esas zanaatı olan matbaacılık alanında Avrupa'da görülen terakkiden istifade etmek maksadına matuf olduğunu iddia eder. Sürekli bir *"nazar-ı ıstıbah"* altında tutulmasına anlam veremediğini söyleyen Ebüzziya niçin Konya'ya gönderildiğini *"bendenizi madden ve menfiyen hangi bir hizmetle buraya rabıta buyurdunuz?"* diyerek sorar. Yurtdışındaki Ermeni neşriyatı ile bağlantılı olduğu ve Avrupa'ya kaçacağı gibi iddiaları kendisine yöneltilmiş iftiralar olarak görüp sert bir dille reddeden Ebüzziya'nın Padişah'tan tek sitemi sadece Konya'ya sürülmesi sebebiyle değildir. *"Dere kadar hamiyeti olmayanlara en mutena memuriyetler tevdi buyrulurken"* kendisine tevdi buyrulan mektep müdürlüğünün verilmesinin ertelendiğini, kendisinin bu müdürlüğü *"sınai-i nefiseye fitreten meftun olduğundan"* memlekete hizmet amacıyla kabul etmiş olduğunu, on bir aydır maaş almadığını, memuriyetsiz olarak da bir şey almayacağını, zor durumda olan kendisine bir şey verilse bile *"en az on defa Zat-ı Şahaneyi rahatsız ettikten sonra"* verilebildiğini söylemekten de kendisini alamaz.¹⁰⁰⁶ 1900 yılı Nisan'ında oğlu Talha ile birlikte Konya'ya gönderilen Ebüzziya'nın esas sürgün nedeninin 1899-1900'de Tunalı Hilmi bir Jön Türk kongresi toplama fikrini ortaya attığında kongre için düşünülen davetiyelerin Ebüzziya'nın matbaasında basılmış olmasından dolayı olabileceğine bazı kaynaklarda dikkat çekilmiştir.¹⁰⁰⁷ Konya Valisi Ferid'in 12 Rebiyülevvel 1320'de (19 Haziran 1902) Mabeyne gönderdiği bir yazıdan, Mamüretülaziz Vilayeti tercümanı Hüsnü Bey'e gönderdiği *"hezeyan"* dolu bir mektubun içeriğinden dolayı Konya'da ikamet memur Ebüzziya Tevfik'in sorgulanmaya

¹⁰⁰⁵ BOA, YEE, 14 / 78 (H. 29.12.1318/M. 19.04.1901).

¹⁰⁰⁶ Aynı belge.

¹⁰⁰⁷ Özgür Türesay, "Ebüzziya Tevfik ve Mecmua-i Ebüzziya (1880-1912), Mütferrika, Kış, Sayı 18, 2000, s. 93 – 94.

alındığı ve sürgün şartlarının daha da ağırlaştırıldığı anlaşılr.¹⁰⁰⁸ Meşrutiyetin ilanına aylar kala Ebüzziya'nın tüm servetini verdiğini söylediği Konya'da ikameti için yaptırmakta olduğu hanesinin bir kaza sonucu yanması sebebiyle Saraydan kendisine yardım edilmesini isteyen bir telgraf çektiği görülür.¹⁰⁰⁹ Ebüzziya örneğinde de görüldüğü üzere sürgün Abdülhamid rejimine sadakatinden şüphe duyulan kişileri belirli bir mahalde daha rahat gözetim altında tutabilmek için başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Anadolu'daki taşra şehirleri bunun için güvenli yerler olarak görülmüştür. Avrupa'ya firarından çekinilen şüphelilerin bu suretle coğrafi olarak Avrupa'dan uzak tutulmak istendikleri de anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtlarında “tefevvühat” şeklinde tanımlanan fiilin bu devirde en sık rastlanan sürgün nedenlerinden biri olduğu görülmektedir. Tefevvühat şeklinde ifade edilen şey kimi zaman Abdülhamid idaresinin hoşuna gitmeyen, mevcut kurulu düzenin aleyhinde olan sözler; kimi zaman da ahlaki açıdan uygun bulunmayan, toplumun değerlerine veya devlet adamlarına ve Padişaha hakaret içeren sözlerdi. Bu tip “çirkince” olarak tanımlanan sözleri sarf ettikleri anlaşılan kimseler sürgün edilebiliyorlardı. Köyceğiz Kaymakamı 1894 yılında Köyceğiz kazasının naibi ve mal müdürünün Padişah hakkında “tefevvühata cüret” ve de kendisini darp ettiklerini ihbar edince bu kişiler celp edilerek sorgulanmak üzere muhafaza altında İstanbul'a yollanmışlardı.¹⁰¹⁰ “Tefevvühat” şeklinde kalıplaşmış ve kategorize edilmiş bu suça verilen sürgün cezaları ile Abdülhamid idaresinin efkar-ı umumiye üzerinde bir kontrol kurmayı hedeflediği söylenebilir. Mebusan Meclisinin kapalı olduğu bu devirde sürgün korkusu sıradan ahali için bile daima canlı tutularak toplumun fikirleri cebren de olsa yönlendirilebilmektedir. Padişahın anayasa ile bile koruma altına alınmaya çalışılan “kutsal” imajına karşı tabandan yönelebilecek seslerin önü alınmakta, sürgün tedbiri ile bu seslerin bulundukları yerde daha fazla yayılmalarına ve normalleşmesine engel olunmaktadır. Zaptiye Nezaretinin kayıtlarına göre memleketi Kırım olan İsmail de 7 Kasım 1902'de “tefevvühat-ı leimanesine mebni ba irade-i seniye-i mülukane” Sivas vilayetine sürgün edilmişti.¹⁰¹¹ Memleketi Şumnu olan

¹⁰⁰⁸ “Bundan sonra da sair bir suret vasıtasıyla postahaneye mektub gönderecek olur ise hemen biltevkif hükümete teslimi lüzumu kati posta memurlarına tekrar ve ihtar olunduğu gibi muhafazasına memur olanlar dahi yeniden değiştirilerek hiçbir taraf ile muhabere etmesine ve kimse ile ihtilat etmesine meydan verilmeyecek derecede ve muktedir diğer memurlar biltayin kaffe ahval ve harekatı şiddetli bir tarassut ve takip altına alınmış ve bundan sonra hanesinden dışarı çıkmayıp orada mahbus ve mevkuf durması bilvasıta kendisine tebliğ olunarak her türlü ihtilat ve münasebeti kat edilmiş olmakla...” Bkz. BOA, Y.PRK.UM., 58 / 104 (H. 13.03.1320/M. 20.06.1902).

¹⁰⁰⁹ BOA, Y.A.HUS. 517/200 (H. 30.12.1325/M.03.03.1908).

¹⁰¹⁰ BOA, Y.A.HUS. 294/ 15 (H. 11. 10. 1311/ M. 17.04.1894).

¹⁰¹¹ Bu kişi çok büyük ihtimalle önceki bölümlerde bahsettiğimiz Sivas Vilayetine bağlı Tokat'a sürgün edilen Gaspıralı ailesinden İsmail Hakkı Bey'dir. Nitekim sürgün yeri ve tarihine ilişkin bilgiler örtüşmektedir. Zaptiye Nezaretinin tanzim ettiğı sürgünler defterinde memleketi Kırım olarak belirtilen bu şahısın adı sadece İsmail

Sadıkâğazade Tevfik Efendi ise 1903 senesinin Haziran ayında “*bi-edebâne ve hainane-i tefevvühatta bulunmasına mebni Fizan’a nefy ve tebedi ve gerek yolda ve gerek menfasından firarına meydan verilmemesi muktezi-i irade-i seniye-i mulukaneden olmasına mebni*” Trablusgarb’a yollanmıştı.¹⁰¹² Mehmed Nuri adındaki şahıs, 1902 yılında “*tefevvühat-ı mefsedetkarane-ye mücasereti sabit olmasından dolayı mahkemece on sene müddetle mahkum olduğu kalebendlik cezasını görmek üzere ba irade-i seniye-i cenab-ı mülukane*” Fizan’a gönderilmişti.¹⁰¹³ Yemen Rûsumat Nazırı iken 1892 yılında Rodos’a sürülen Şükrü Efendi’nin de sürgününe sebep olan suç kayıtlarda “tefevvühat” olarak geçmekteydi.¹⁰¹⁴ 1894 yılında Kosova Vilayetinden Dahiliye Nezaretine bildirilene göre Radovişteli Mehmed adındaki bir şahıs bir gün çarşıdaki bir kahveye sarhoş olarak girip “*Padişaha dil uzatmış*” ve “*Bulgaristan’ın Selanik’i istila edeceğini*” söylemişti. Bunun üzerine adı geçen şahısın yakalanıp iki yıl müddetle cezasını çekmek üzere Bingazi’ye sevk edilmesine karar verilmişti.¹⁰¹⁵ Filibe muhacirlerinden Adem Efendi de Mekteb-i Sultani’ye devam etmekteyken “*tefevvühat-ı muzırrada*” bulunduğu, “sakıncalı” ve “zararlı” sözler söylediği anlaşılnca “*bir daha Dersaadet’e geri dönmek üzere*” Trablusgarb’a yollanmıştı. Kendisinin mezkur vilayetin kitabet hizmetlerinden birinde istihdam ettirilmesi ayrıca emredilmişti. Onun burada Duyun-ı Umumiye Müdüriyeti Sandık Eminliğinde istihdam ettirildiği anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁶ “Kötü ve çirkin söz” söylemek suçu arşiv kayıtlarında bazen de “*fezahat-ı lisaniye*”¹⁰¹⁷ şeklinde kullanılan bir başka kalıplaşmış ifade ile geçer. Rodos’ta kalebent tutulan Giritli Hasan Reis sebepsiz yere hüküm giydiğinden yakınlara serbest bırakılması talebiyle bir arzuhal yazdığında onun suçunun ne olduğu araştırılmıştı. Bu kişi hakkında birçok kişi iyi şahitlikte bulunarak onun hüsn-ü hal içinde olduğunu söylemişti. Fakat araştırma neticesinde hakkındaki tüm iyi şahitliklere rağmen onun tefevvühatından dolayı Rodos’a gönderilmiş olduğu ve fezahat-ı lisaniyede bulunmaktan suçlu görüldüğü bildirilmişti.¹⁰¹⁸ Saruhan Sancağına bağlı Kula kazasının sakinlerinden Muhyiddin Efendi de fezahat-ı lisaniyesinden dolayı kalebentlik cezasını çekmek üzere Akka’ya gönderilmiş iken ihtiyarlığına, hastalığına ve maddi açıdan içinde olduğu zor duruma merhamet edilerek affedilmiş ve bir müddet için

şeklinde kaydedilmiştir. Mensup olduğu aile ve mesleğine ilişkin sütunun ise boş bırakılarak bu konuda bir bilginin verilmediği görülmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 24.

¹⁰¹² BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 16.

¹⁰¹³ Aynı belge, s. 25.

¹⁰¹⁴ BOA, Y.PRK.DH. 5 / 16 (H. 18.06.1309/ M. 19.01.1892).

¹⁰¹⁵ BOA, DH.MKT. 232/ 77 (H.02.11.1311/M. 07.05.1894).

¹⁰¹⁶ BOA, BEO, 319/ 23890 (H. 20.05.1311/ M. 29.11.1893).

¹⁰¹⁷ Bu lafzın Kamus-ı Türki’de alçakça sözler söylemek, boşboğazlık yapmak, ağzına geleni söylemek manalarına gelecek şekilde tanımlandığı görülmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, s. 998.

¹⁰¹⁸ BOA, DH.MKT. 1613/102 (H. 07.08.1306/M. 08.04.1889).

çektiği cezanın yeterli görüldüğü bildirilmişti.¹⁰¹⁹ Bu suç her zaman siyasi bir karakterde veya doğrudan Padişahın şahsına yönelik değildi. Örneğin Erzurum Valiliğinin bildirdiğine göre Kavak Mahallesiinde sakın kuyumcu İnok adındaki şahıs Müslümanlar ve İslamiyet aleyhinde fezahat-ı lisaniyede bulunmuştu. Hakaretleri sebebiyle hakkında tahkikat başlatılan şahsın bu tip suçlarda bulunan emsalleri gibi “*vilayat-i saireden birine i'zâmi*” uygun görülüyordu.¹⁰²⁰

Hükümet nazarında “zararlı” görülen sözleri toplum içinde sarf etmek kadar üzerinde aynı derecede “zararlı” bulunan yayınları, afişleri vb. yazılı materyalleri bulundurmak veya bunları dağıtırken yakalanmak da sürgünü gerektiren ciddi bir suçtu. Osmanlı Hükümetinin “zararlı yayınlar” olarak gördüğü bu tip yazılı materyaller arşiv kayıtlarında “*evrak-ı muzır*” şeklinde tanımlanmaktaydı. Bunların devrin siyasi atmosferi dikkate alındığında, hükümet icraatını ve Padişahı eleştiren muhalif yayınlar ve benzeri dokümanlar olduklarını tahmin etmek güç değildir. Sivashlı Tahir Çavuş Rumi 19 Eylül 1318 (2 Ekim 1902) tarihinde “*evrak-ı muzır tevziatından dolayı münasip bir işte istihdam olunmak üzere*” Kastamonu’ya sürülmüştü.¹⁰²¹ Rumi 4 Kanun-ı Sani 1319 (17 Ocak 1904) tarihinde Eşref bin Mustafa adlı şahıs her ne kadar “*evrak-ı muzır maddesinden dolayı mahkum olduğu bir sene hapis cezasını ikmal etmiş ise de Dersaadet’te bekası mahzurlu ve gayr-i salim görülmesi*” sebebiyle İzmir’e sürgün edilmişti.¹⁰²² Rumi 4 Haziran 1319 (17 Haziran 1903) tarihinde Sinop’a gönderilen Ali Agah, “*nezdinde evrak-ı muzır zuhur etmesinden dolayı*” suçlu bulunmuştu.¹⁰²³ Bursa’da saatçilik yapmakta olan iki kardeşin dükkanında evrak-ı muzır bulunarak bunlara el konulmuş ve söz konusu dokümanların içeriğinden bu kişilerin “*efkar-ı faside ashabından*” oldukları anlaşılarak Konya’ya sürülmüşlerdi. Osmanlı Hükümeti nazarında “fesatçı fikirlere” sahip kişilerden olarak mimlenen bu şahısların ayrıca asker kaçağı oldukları da yine bu esnada anlaşılmıştı.¹⁰²⁴ Siyasi hükümlülere yönelik “fesatçı” tanımlamasıyla toplumun tabanından gelen muhalif hareketlenmelerin otokrat idare tarzını benimseyen Abdülhamid idaresince kategorize edildiği, böylece “sıradan ahalinin” siyasetle meşgul olmasının sürgün gibi yaptırımlarla men edildiği görülür. Bu tip işlere kalkışmaya yeltenen fertlerin “fesatçı” olarak kategorize edilmesi, onlara verilen cezaların meşruiyetini göstermeye yarıyor gibidir. Nitekim söz konusu fesat tabiri, dünyanın dengesinin ve düzeninin bozulması anlamında kullanılan İslami referanslı bir

¹⁰¹⁹ BOA, DH.MKT. 1507/ 104 (H. 29.08.1305/ M. 11. 05. 1888).

¹⁰²⁰ BOA, DH. ŞFR. 354/ 87 (R. 14.07.1321/M. 27. 09. 1905).

¹⁰²¹ BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 21.

¹⁰²² BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 17.

¹⁰²³ Aynı belge, s. 14.

¹⁰²⁴ BOA, BEO, 1230 / 92203 (H. 07.07.1316/ M. 21.11.1898).

terimdir.¹⁰²⁵ Böylece bu tip şahıslar “düzeni bozmaya” kalkışmakla, “fesat çıkarmakla” suçlanmış olmaktadır. Rumi 24 Temmuz 1318 (6 Ağustos 1902) tarihli karar ile üç sene müddetle Sinop’a sürülen Süreyya’nın suçu da “fesat erbabından” biri olmasıydı.¹⁰²⁶ Ayrıca Rum ve Bulgar tebaanın teşkil ettiği komiteler de fesat komiteleri olarak kategorize edilmiş ve bunlara mensup olanlar sürgün edilerek cezalandırılmışlardı.¹⁰²⁷ Tedhişçi Ermeni çetelerinin de bu şekilde tanımlandığı Osmanlı Arşivlerindeki pek çok kayıta görülür.

Sürgünün bu devirde de Osmanlı Devleti’nde öteden beri icra edildiği gibi toplumda huzursuzluk çıkartanlara karşı bir yaptırım olarak uygulandığı görülür. Hafız Salih namıyla tanınan bir şahıs sarhoş gezip kendi ailesini tehdit ettiği anlaşılnca Diyarbakır’a sürülmüştü.¹⁰²⁸ Zaptiye Nezaretinin kayıtlarına göre sarhoş olup karısını döven Süleymaniyeli Mehmed de memleketine gönderilerek sürülmüştü.¹⁰²⁹ Bazı polislerin fuhuş işlerine bulaştıkları tespit edildiğinde onlar da hemen mesleklerinden ihraç olunarak Rodos’a sürülmüşlerdi.¹⁰³⁰ Eski Rumeli Kazaskeri Muhyiddin Efendi, oğulları Rıza ve Haydar’dan şikayetçi olup onların Trablusgarb’a sürülmeleri için istirhamda bulunmuştu.¹⁰³¹ Eski Kazaskerin oğulları şikayete göre anne ve babalarının üzerlerine yürüyüp onları öldürmeye teşebbüs etmişlerdi. Gerçekten de bu şikayetin kabul edildiği ve söz konusu iki ismin Trablusgarb’a sürgününün kararlaştırıldığı görülmekteydi.¹⁰³²

Öne çıkan ve söz konusu devir için olağan bulunan tüm sürgün nedenlerinin yanında her zaman rastlanmayan, istisnai bazı durumlar karşısında da sürgün cezalarının tatbik edildiği görülmektedir. Örneğin Manisalı Arab Ahmed namıyla tanınan bir şahıs Osmanlı tebaasından olduğu halde Yunanistan tarafına geçerek burada yaşamaya başlamış hatta daha da ileri giderek Yunan Ordusuna asker yazılmış ve bu şekilde bir müddet gönüllü olarak Yunan Ordusunun neferi olmuştu. Fakat biraz zaman geçtikten sonra orada gördüğü kötü muameleye daha fazla tahammül edemeyerek oradan bir şekilde firar etmiş ve Osmanlı memleketine geri dönmüştü. Yakalandığı zaman Divan-ı Harp tarafından yargılanan Arab Ahmed’in zaten daha önce de sabıkalı bir şahıs olarak İzmir’den Girit’e sürgün edilmiş olduğu fakat sürgün mahalline

¹⁰²⁵ İlhan Kutluer, “Fesad”, TDVİA, C. 12., İstanbul, 1995, s. 421- 422.

¹⁰²⁶ BOA, Y.PRK.ZB. 36/15, s. 22.

¹⁰²⁷ BOA, Y.PRK.ZB. 36/15 s. 5, 22.

¹⁰²⁸ BOA, ZB. 419/37 (R. 09.01.1314/M. 21.03.1898).

¹⁰²⁹ BOA, ZB. 450/113 (R. 10.12.1319/M. 23.02.1904).

¹⁰³⁰ BOA, ZB. 17/62 (R. 26.02.1306/M. 08.05.1890).

¹⁰³¹ BOA, İ.DH. 1083/84949 (H. 10.09.1305/M. 21.05.1888).

¹⁰³² BOA, DH. MKT. 1511/30 (H. 25.09.1305/M. 05.06.1888).

gönderilirken firar ederek Yunanistan tarafına geçtiği anlaşılmış ve adı geçen şahsın bu sefer bu taraflardan daha uzak bir yere, Diyarbekir'e nefyedilmesine hükmolunmuştu.¹⁰³³ Başka bir ülkenin, hem de Osmanlı Devleti için o kadar da dostça bir komşu sayılmayacak bir ülkenin ordusuna katılıp asker yazılan bir şahsın bile yakalandığı zaman sadece sürgün edilerek

¹⁰³³ Konu hakkındaki yazışmalar arşiv kayıtlarında şu şekilde izlenmektedir: “1. Tebaa-i Devlet-i Aliye'den olduğu halde Yunanistan'a geçip gönüllü olarak askerlik etmiş olan Manisalı Arab Ahmed hakkında mahalli idare-i örfiye Divan-ı Harb'den tanzim olunan mazbatanın irsal olunduğuna dair Yenişehir ve havalisi umum kumandanlığından gelen tahrirat mazbata-ı mezkure ile beraber buradaki idare-i örfiye Divan-ı Harbine ledelhavale merkumun Yunanistan'a azimet ve bir müddet Yunan hizmet-i askeriyesinde bulunduktan sonra firar ile Ermiye'ye avdet eylemiş ve mukeddama İzmir'den dahi nefy edilmiş olduğundan dolayı bir daha o tarafa avdet edememek üzere İdare-i Örfiye kararnamesinin altıncı maddesi hükmüne tevfi kan Diyarbekir'e tard ve tebidine karar verildiği gösterilmiş ve kendisi buraya bil'izam Bab-ı Zaptiye'ye teslim kılınmış olduğundan bahisle icra-yı icabı Divan-ı Harp mezkur riyasetinden ifade olunduğuna dair Harbiye Nezaret-i Celilesinin tezkiresi mezkur mazbata ile beraber arz ve takdim olunmuş olmakla olbabda... ;2. ... Manisalı Arap Ahmed nam kimesne Yunanistan'a geçmiş ve silk-i askeri Yunaniye'ye gönüllü yazılıp bir müddet hizmet ettikten sonra Yunanistan'da gördüğü muameleye tahammül edemeyerek bu kerre yine berü tarafa firar ile Ermiye'ye gelmiş olduğundan bahisle tutulan istintaknamesinin leffen ve merkumun memur-ı mahsus ile Yenişehir'e gönderildiği muharrerdir. Merkum Manisalı zenci Ahmed bin Ali Yenişehir idare-i örfiyesi Divan-ı Harbinde dahi ledel istintak kendisinin tebaa-i devlet-i aliyeden olduğunu ve İzmir'den menfiyen Girid ceziresine giderken rükubu bulunduğu vapur Şıra'ya (Siros)'a uğrayarak kendisi zaptiyelerle beraber karaya çıkmış ve güya vapur hareket edip kendisi yetişemediğinden dolayı Yunanistan'da kalıp bir zaman duhan kalıpcılığı ettikten sonra asakir-i Yunaniye silkine gönüllü olarak yazılmış ve bir müddette hizmet -i askeriyeye Yunaniye'de bulunup bu kere firaren bu tarafa gelmiş idüğünü teyiden ikrar eylemiştir. Bu misütlüler haklarında icrası lazım gelecek muamele telgrafname-i ali-i asafaneleriyle istizan olunmasına cevaben Harbiye Nezaret-i Celilesi canib-i alisinden şeref vurd olup havale buyrulan 2 Teşrin-i evvel 296 tarihli emirname-i telgrafide bu havalı zaten idareten örfiye tahtında olmasına ve idare-i örfiye divan-ı harplerinin suret-i harekatı kararname-i mahsus ile muayyen bulunmasına mebni ahkamı kararnameye tevfi kan icabının icrası Meclis-i Mahsus-ı Vükelada tezkir ve tensib buyrulduğunun Bab-ı ali canib-i samiyesine işar buyrulduğunu beyan-ı alisiyle ona göre iktizasının icrası lüzumu emr-i ferman buyrulmuştur. İktizası ledeltezkir merkum Zenci Ahmed bin Ali tebaa-i Devlet-i aliyeden olmak cihetiyle bir başka devletin hizmet -i askeriyesini ifa ile mükellef ve mecbur bulunmadığı halde asakir-i Yunaniye silkine hizmet etmiş olduğu taşıdığı sıfat-ı tabiyet-i Osmaniye hilafında bir hareket ve istintakından anlaşıldığına göre zaten kendisi İzmir'den de nefy edilmiş bir şahs-ı bed-tıynet olmakla ve bu gibi erbab ve sabıkalı eşhasın ehemmiyet ve nezaket-i mevkisi derkar olan bu havalide vücutları muhafaza-i devamı mültezem-i ali olan asayiş ve emniyet-i umumiye-i vazife-i ehemmiyesiyle tevfi kan kabul etmeyeceği ve binaenaleyh idare-i örfiye nokta-i nazarınca tecviz edilemeyeceği bedihi bulunmakla bu taraflara gelmeye imkan bulamamak üzere örfiye kararname-i alisinin altıncı maddesi hükmüne tevfi kan merkum Zenci Ahmed bin Ali'nin dahi Merkez Kumandanlığı marifetiyle tahtel hıfz Dersaadet'e sevk ve i'zam kılınması sureti tezkir olunmuştur. Olbabda. Emr-i ferman hazret-i menlehulemrindir. 19 Teşrin-i Sani 96. Reis-i örfiye Miralay.”; 3. Harbiye Nezareti İdaresi. Tebaa-i Devlet-i Aliye'den olduğu halde Yunanistan'a geçmiş ve gönüllü olarak Yunan askerine yazılıp bir müddet hizmet ettikten sonra firar ile Ermiye'ye gelmiş olan Manisalı Arab Ahmed hakkında idare-i örfiye divan-ı harbinden tanzim olunan mazbatanın irsal ve merkumun dahi mahfuzen i'zam kılındığına dair Yenişehir havalisi umum kumandanlığından mevrud tahrirat mezkur mazbata ile beraber buradaki idare-i örfi divan-ı harbine ledelhavale mezkur mazbatada merkumun Yunanistan'a azimet ve bir müddet Yunan askerliğinde bulunduktan sonra firar ile Ermiye'ye avdet eylemiş olduğu gibi kendisi mukeddama İzmir'de nefy edilmiş olmasından dolayı idare-i örfiye kararnamesinin altıncı maddesi hükmüne tevfi kan Diyarbekir'e tard ve tebidine karar verildiği gösterilmiş ve merkum dahi bil vürud Bab-ı Vala-yı Zaptiye'ye teslim kılınmış olduğundan icabının icrası hakkında...”. Bkz. BOA, Y.A.RES. 9/19 (H. 24.01.1298/M. 27.12.1880).

cezalandırılmasıyla yetinilmesi hayli ilginçtir. Bu devirde sürgünün bu tip olağan dışı durumlarda da başvurulabilen bir cezalandırma yöntemi olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Sürgün Yerleri

Uygulamada Trablusgarb, Fizan, Akka, Kastamonu, Diyarbakır, Konya gibi belirli bazı mahallerin sürgün yeri olarak en çok öne çıkan yerler oldukları görülse de Osmanlı hudutları içerisindeki hemen hemen her yerin duruma göre birer sürgün yeri olarak tayin edilebildiğini, bu konuda belirli bir bağlayıcı kaide olmadığını söylemek mümkündür. İklimi sıcak ve kurak vilayetler yahut yabancı Avrupa memleketlerine firarın zor olduğu başkente uzak Anadolu'nun ücra şehirleri, bu cezai yaptırımın “ıslah edici” etkisini daha da şiddetlendirmek için elbette daha çok tercih edilebiliyorlardı. Fakat sürgün cezasının en temel niteliği sürgün hükümlüsünün “kötü bir yere” gönderilmesi değil bulunduğu mevcut yerden alınarak uzak bir yere gönderilmesiydi. Üstelik sürgün edilmiş kişi aynı zamanda seyahat hürriyeti tahdit edilerek belirli bir mahalde ikamete mecbur tutulan kişi de demektir. II. Abdülhamid'in Sivas'a nefyettiği Veliyyüddin Yeken'in tanıklığı devrin sürgünlerinin sürgün bulundukları yer hakkındaki duygularını anlamamıza yardımcı olabilir:

*“Halk, gurbette olan görse bile kördür der. Bu atasözü bana uyar. Sivas, Osmanlı toprağıdır. Ben de Osmanlıyım. Öyleyse Sivas da benim memleketim, ben de onun evladıyım. Ne var ki gurbet; memleketten uzak kalmaktır. Her yerde aynı. Kişinin daha önce hakkında bilgi sahibi olmadığı yer gurbettir. Sivas'ta ilk günlerim zor günlerdi. Çok sıkıldım. Nereye gideceğimi ve kime sığınacağımı bilemedim. Ahrar-ı Osmaniye'den dostlarım olmasaydı çok zorlanacaktım. Çok geçmeden Sivas'a, halkına ısındım. Orada oturanlardan ve eşrafından dostlar edindim. Sonra gezilecek yerlerini dolaşmaya başladım. Bundan sonra oranın halkından birisi oldum...”*¹⁰³⁴

1873'te İstanbul'da doğan Veliyyüddin Yeken babasının vefatı üzerine küçük yaşlarından itibaren Mısır'da, Mısır Maliye Nazırı olan amcası Haydar Paşa'nın himayesinde yetişmişti. Mısır gazetelerinde güncel siyasi meselelere dair yazılar yazıp, Mısır'da bazı devlet görevlerinde bulunurken II. Abdülhamid'in davetiyle İstanbul'a geri gelmişti. Burada gümrük memurluğu ve ardından Yüksek Maarif Meclisi üyeliğine tayin edildiyse de Abdülhamid

¹⁰³⁴ Ali İhsan Karataş, Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18. – 19. Asırlar), Emin Yay., Bursa, 2009, s. 369 – 370.

idaresi hakkındaki eleştirel düşüncelerini serdetmekten vazgeçmeyip “*Kanun-ı Esasi’nin ıslahı yolunda*” Jön Türklerin gayretlerini desteklediği görülünce 1902 yılında altı sene kalacağı Sivas’a sürüldü.¹⁰³⁵ Sivas sürgünün ilk zamanlarında kendisinin de ifade ettiklerinden anlaşılana göre bir gurbet yalnızlığı çektiyse de sonunda çareyi gönderildiği bu sürgün yerine adapte olmakta bulmuş gözükmetedir. Kendisi için oldukça farklı ve yabancı bir yer olan Sivas’a alışmaya, onu benimsemeye çalışmıştır. Nitekim bu çabanın bir göstergesi olmalıdır ki “*El Malum ve’l Mechul*” başlığıyla yazdığı iki ciltlik eserinde Sivas’ın tarihine ilişkin önemli bilgiler de verir.¹⁰³⁶

Sürgün cezasında esas olanın sürgün hükümlüsünün “kötü bir yere” gönderilmesi olmadığına en açık delil Osmanlı Devleti için oldukça ehemmiyetli mevkiler olan kutsal şehirlerin dahi sürgün yerleri olarak kullanılabilmesidir. Daire-i Sadaret’ten Hicri 6 Muharrem 1308 tarihiyle çıkan bir yazıdan anlaşılana göre “*Musa Bey*” adıyla anılan bir şahısın “*ilk hareket edecek vapur ile Medine-i Münevverre’ye i’zamu*” kararlaştırılmıştır. Bu kararın herhangi bir şahsı bir yere gönderip orada ikamet ettirmekten ibaret olmadığına herkes tarafından anlaşılması kararı alanların özel isteğidir. Musa Bey’in kesinlikle bir siyasi karar ve cezalandırılmak maksadıyla Medine’ye gönderildiği, bunun tüm ahaliye ilan olunmasının gerekli olduğu, aksi halde “*adaletin icra olunmadığı*” şeklindeki dedikoduların son bulmayacağı önemle belirtilir.¹⁰³⁷ Rıdvan Paşa cinayeti sebebiyle Bedirhani ailesinin bazı mensuplarının sürülmesine karar verildiğinde bunların Hicaz Vilayetine mi yoksa Trablusgarb’a mı gönderileceği konusunda kararsız kalındığı ve bunun vükela arasında tartışmaya sebep olduğu görülür. Vükela bunların kötü şöhretle tanınmış kişiler olduklarını ima ederek böyle şahısların Hicaz gibi mübarek bir vilayette bulunmalarının doğru olup olmayacağını sorgular.¹⁰³⁸ Ancak öte yandan Trablusgarb’ın “*etrafının açık*” ve Tunus’a yakın olması sebebiyle buradan firar etmenin kolay olduğunun görüldüğü ve bunun ise hiç de

¹⁰³⁵ Şükran Fazlıoğlu, “Veliyyüddin Yeken”, TDVİA, C. 43, İstanbul, 2013, s. 43 – 44.

¹⁰³⁶ Karataş, s. 381.

¹⁰³⁷ “... merhum yalnız iskan için Medine-i münevverre’ye irsal olunup da bir karar-ı siyasi ile tebid edildiği ilan kılınmayacak olursa ol babda icra-yı adalet olunmamış hükmünde tutularak yine kıyl-u kal eksik olmayacağı mütalaa olunmuş...”. Bkz. BOA, Y.A.HUS. 238/30 (H. 06.01.1308/M. 22. 08. 1890).

¹⁰³⁸ “Rıdvan Paşa merhumun cerh ve katlinde zi-i medhal olan Bedirhanogulları karar vaki mucibince Taif ve San’a ile diğer mahallere idareten tebid olunup bu makule eşhasın hitta-i mübareke-i Hicaziye’de bulunmaları hitta-i mezkurenin kutsiyetiyle münasip olmayacağından bunların derece-i medhalleriyle mütenasiben muamale görmek ve ileride icab eder ise muhakemeleri icra olunmak üzere Trablusgarb’da alıkonmalarının Meclis-i mahsus-ı vükelaca müzakeresiyle neticesinin arzı hakkında şeref sudur buyrulan emr-i ferman-ı hümayun...” Bkz. BOA, Y.A. RES. 136 / 18 (H. 10.02.1324/M. 05.04.1906).

istenmeyen bir durum olduğuna da dikkat çekilir.¹⁰³⁹ İstanbul ahalisinin ve devlet ricalinin nefretini kazandıkları anlaşılan ve sürgün edilmek istenen Bedirhanilerin kutsal şehirlerin olduğu Hicaz Vilayetinde barındırılmalarının münasip olup olmayacağı bu şekilde sorgulanırken aynı tarihlerde Dahiliye Nezaretine yazılmış bir yazıda Mekke-i Mükerrerme’de biri iftira biri de eşkıyalık suçlarından sürgün olarak bulunan iki şahsın isminin geçtiği görülmektedir: “Müfteriyata cüret etmesinden dolayı Ahmed Şerif, Diyarbekir ve Van cihetlerinde icra-yı şekavet eylemesinden dolayı da Kürd Mehmed Beyler namında iki menfi” Mekke’de bulunmaktaydılar.¹⁰⁴⁰ Aynı yazıya göre “Medine-i Münevvere’de dahi Dersaadet’ten gönderilmiş olan Şeyh Feyzullah Efendizade Sadık” adında bir kişi vardı. Yine, “Nizamiye ve Bahriye mirlivalığından Ahmed ve Teyfik Beylerin dahi Mekke-i Mükerrerme ve Cidde’de menfi oldukları maruzdu”.¹⁰⁴¹ Sürgünler açısından bakıldığında, her ne kadar kutsal şehirler Osmanlı Devleti için en kıymetli şehirler olsalar da buradaki yerli ahali ile dil farkı gibi kültürel ayrılıkların kimi sürgünler için oldukça zorlayıcı bir unsur olabileceğini de elbette unutmamak gerekir. Sürgünlerin kutsal şehirler gibi İmparatorluğun oldukça “göz önünde” olan yerlerinde daha iyi muhafaza edilebilecekleri Osmanlı hükümeti tarafından düşünülmüş olmalıdır.

Devrin birer sürgün yeri olarak en çok öne çıkan vilayetlerinden Trablusgarb’ın Osmanlı Hükümetinin sürgün politikası için taşıdığı dezavantajlar yabancı basına dahi yansımıştır. Berlin Sefaretinden bildirilene göre bazı Alman gazetelerinde Osmanlı Hükümetinin Trablusgarb’a nefyettiği siyasi suçluların fırsat buldukça buradan firar ettiklerine dair haberler çıkmaktadır.¹⁰⁴² Bu gazeteler aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin Trablusgarb’daki kara ve

¹⁰³⁹ “Trablusgarb’ın etrafı açık ve Tunus eyaletine karib olmakla beraber bir takım aşair ve urban ile muhata olunmasına ve merkumların kolaylıkla firar edebilecekleri bazı emsaliyle malum bulunmasına nazaran müçtemian bir mahalde hususen Trablusgarb’ta alıkonmaları katiiyen gayr-i caiz ve merkumların en şerirleri olan Ali Şamil ve Abdülrezzak ve Bedirhan ve Said’in ferceyab firar olamayacakları bir mahalde temin-i muhafazaları şayan-ı itina olduğundan ve merkumların Taif’e izamları oradan ferceyab firar olamayacakları mütalaasından münbais bulunduğundan ve eşirra-yı merkumanın muhakemeleri maddesine gelince bunların Trablusgarb’ta muhakameleriyle ispat-ı mücrimiyetleri burada bulunan şahud ve delailin kaffeten oraya nakline mütevakıf ve bu ise esbab-ı adiden naşi müctemi olduğu anlaşılıp esasen evvelce ittihaz olunan kararın tağyiri haricen hifaya mahmul ve halkça teessürat-ı fevkaladeyi müstelzim olacağı misüllü zaten haklarında ittihaz olunan muamele mukteza-yı muadelet ve hakkaniyete muvafık bulunduğundan ve şu mülahazat ile beraber bunların muhakemeleri tarafına gidildiği halde mahkumiyetleri sabit olamayacakların kanunen icla-yı sebilleri lazım gelerek bu ise ahval i malumeleri cihetle katiiyen rehn-i cevaz olamayacağından merkumların bervech-i karar-ı sabık mahal-i malumeye nakilleriyle hüsn-ü muhafazaları esbabının istihsalı ve temini hal-i maslahat ve hikmet-i hükümet icabından olmakla katabe-i ahvalde emr-ü ferman hazret-i veliyül emr efendimizindir.” Bkz. Aynı belge.

¹⁰⁴⁰ BOA, Y.PRK.DH. 13/70 (H. 28.06.1320/M. 30.08.1905).

¹⁰⁴¹ Aynı belge.

¹⁰⁴² “... politika töhmetiyle Trablus’a nefyedilmiş olan otuz kırk kadar zabitan ve Mekteb-i Zaptiye şakirdaniyla memurininin ferceyab firar olundukları beyan olunmuştur...” Bkz. BOA, HR. SYS. 40/6 (M. 09.05.1900).

deniz kuvvetlerinin durumunu araştırıp buna dair edindikleri malumatı da sütunlarında paylaşmaktadırlar.¹⁰⁴³ Osmanlı Hükümetinin Trablusgarb kıyılarında emniyet ve kontrolü sağlamakta zorlandığı, bu zafiyetten istifade eden sürgünlerin mezkur vilayetten kolaylıkla firar edebildikleri, öyle ki bu firarların artık söz konusu dönem için sıradan hadiselerden biri haline geldiği anlaşılmaktadır. Vali Haşim de merkeze ilettiği bir yazısında sürgünlerin firarını men etmek için tüm gayretiyle çalıştığını belirtmekle beraber vilayetteki jandarma ve polis teşkilatının yetersizliğinden yakınmaktaydı. Vilayet için küçük bir vapur alınmıştı fakat Vali Haşim'e göre vilayetin sahilleri oldukça açık olduğundan sürgünlerin muhafazasında sorunlar yaşanıyordu. Ona göre çare, şüphelileri taht-ı tevkife almak veya denizden uzak olan yerlere göndermekti.¹⁰⁴⁴ Vali Haşim'in burada "denizden uzak yerler" ile işaret ettiği yerin devrin meşhur korkulu sürgün yeri olan Fizan çölleri olduğunu tahmin etmek güç değildir. Nitekim Vali Haşim'in dikkat çektiği bu husus söz konusu vilayetin idarecileri tarafından daha önce de dile getirilmişti. Vilayetten merkeze gönderilen bir başka resmi yazıda Trablusgarb'a sürgün gönderilen şahısların sürekli firar ettikleri, buna mani olmak için bundan sonra sürgünlerin doğrudan Fizan'a gönderilmeleri ve hatta kürek cezası ile mahkum olanlar için Fizan'da birer kürek mahallinin inşası teklif edilmişti.¹⁰⁴⁵ Siyasi suç sebebiyle Fizan'a sürülen Bahriyeli Sami Bey bu zorlu sürgün yerinden kaçmayı başarabilen nadir sürgünlerden olduğu için onun firarı oldukça ses getirmişti. Zaten Şubat 1908'de firara karar verip bunun için hazırlıklar yapan Sami Bey'in amacı da sadece firar değil aynı zamanda ses getirici bir eylemi de gerçekleştirmekti. Nitekim kendisinin de ifade ettiğine göre kaçış için daha kolay olan batı cenahına yönelip Tunus yolunu kullanmak yerine güneye doğru yönelip Büyük Afrika Çölü'ne girmiş, Çad Gölü havzasını dolaşmış, burada zorlu ve maceralı bir yolculuğun ardından Sahra-yı Kebir'i sağ salim aşmaya muvaffak olarak okyanusa ulaşabilmiş ve sonunda İngiltere'nin Liverpool kentine erişebilmişti. Bu eylem onun için kendisince Abdülhamid idaresine karşı yöneltilen bir protestoydu. Eylemini muvaffakiyetle tamamladığı sıralarda İstanbul'da meşrutî inkılap

¹⁰⁴³ Aynı belge.

¹⁰⁴⁴ "Trablusgarb Vilayetinden şifre: Menfilerin men-i firarlarına hasbel ubudiye son derece say ve gayret olunmakta ve ahiren 21 Teşrin-i Sani 99 tarihli telgrafname-i aliyeleri ile tebliğ olunduğu veçhle irade-i seniye-i hazret-i padişahi hükm-ü celiline tevfikân bir kat daha itina ve dikkat edilmekte ise de canib-i Bab-ı Ali'ye mükerrenen işar edildiği üzere buranın jandarma teşkilatı icra olunmamış ve polislerinin az olmasıyla gönderilen küçük vapurun alınması ve bura sahilinin gayet açık bulunması cihetiyle merkumun muhafazaları kabil olamadığından şüphelilerin taht-ı tevkife alınmaları veyahut denizden uzak yerlere tebidleri lüzumunun arz ve beyanına..." Bkz. BOA, Y.PRK.UM. 48/116 (H. 27.07.1317/M. 01.12.1899).

¹⁰⁴⁵ "Şükrü Bey'e. Huzur -ı Ali-i Hazret-i Sadaretpenahi'ye. Trablusgarb şehirleriyle vilayetin sair sevahili açık olduğundan dolayı oraya gönderilen menfilerin daima firar etmekte olduğundan bahisle badema temin-i mahfuziyet için menfilerin Fizan'a izamı lüzumuna ve kürek ile mahkum olanlar için de oraya bir kürek mahalli inşası ifadesine dair Trablusgarb Vilayet-i Celilesinden mebus tahrirat leffen huzur-ı sami-i fehmanelerine takdim kılınmış icrası icabında menut emr-i irade-i aliye-i sadaretpenahileridir. Ol babda. 17 Mart 304/17 Receb 305." Bkz. BOA, DH.MKT. 1498/7 (H. 17.07.1305/M. 30.03.1888).

gerçekleşmiş, umumi af ilan olunmuş, kendisi de bu “müjdeli” haberleri yolculuğu esnasında gazetelerden duyarak büyük bir sevinç yaşamıştı.¹⁰⁴⁶

Sürgünlerin muhafazası konusunun gerçekten de vilayet idarecilerini oldukça meşgul ve rahatsız eden bir mesele olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın bu konudaki hassasiyeti vilayetlerin idarecilerine her zaman önemle hatırlatılır ve hatta bu konuda ihmalkar davrananlar bazen üstü kapalı bazen de açıkça tehdit edilerek bu sorumluluğun ağırlığı kendilerine her zaman hissettirilir. Konya Valiliği vilayete gönderilen sürgünlerin sayısının oldukça arttığından bahisle bunların muhafazaları konusunda mesuliyet kabul etmeye yanaşmadığını bildiren bir yazı yazınca, Dahiliye Nezareti valiliğin bu beyanının kabul olunamayacağı yanıtını vermişti.¹⁰⁴⁷ Dahiliye Nezaretinden Konya Valiliğine sürgünlerin muhafazasının valiliğin asli vazifelerinden olduğu ve firar durumunda sorumlu olan kurumun da valilik olacağı bildirilmişti.¹⁰⁴⁸ Konya Valiliği, gerek vilayet merkezi gerekse de vilayete bağlı olan kazalarda çeşitli sebeplerden sürgüne mahkum edilerek gönderilmiş kişilerin fazlalaştığından ve etrafı açık olan ve çevresinden bir demiryolu hattı geçen vilayette böyle bir kitlenin muhafazasının zorluğundan ve risklerinden yakınıyordu.¹⁰⁴⁹ Konya’nın buna rağmen devrin öne çıkan sürgün yerlerinden biri olmaya devam ettiği görülür. Zaptiye Nezaretince 1905 tarihinde tanzim edilen deftere göre bu vilayet on beş kez sürgün yeri olarak tayin edilmişti.¹⁰⁵⁰ Yerel idarecilerin itiraz ve çekincelerine rağmen Osmanlı Hükümetinin demiryolu, telgraf hattı gibi altyapı imkanları açısından gelişmiş yerleri bilinçli olarak daha çok tercih ettiği; çünkü sürgünlerin bu imkanlar sayesinde daha kolay kontrol edilebileceğinin Osmanlı Hükümeti tarafından düşünülmüş olması muhtemeldir. Konya gibi büyük Anadolu şehirleri gerçekten de sürgün için en çok tercih edilen yerlerdi. Ankara, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Kütahya, Aydın, Trabzon, Sinop’un Zaptiye Nezareti defterindeki verilere göre öne çıkan sürgün yerleri olduğu görülür. Tüm yerler arasında en çok öne çıkan ise defterde otuz iki kez adına rastlanan

¹⁰⁴⁶ Sami Bey’in Fizan’dan firar hikayesi hakkında Bkz. Sami Çölgeçen, Sahra-yı Kebir’i Nasıl Geçtim, Haz. Ömer Hakan Özalp, Ark Kitap, İstanbul, 2013, s. 31.; 376 – 389.

¹⁰⁴⁷ BOA, DH.MKT. 2584/16 (H. 25.10.1319/M. 04.02.1902).

¹⁰⁴⁸ “Mamañih gönderilen eşhasın muhafazaları vilayete ait vezaif-i esasiyeden olup firarları vukuunda mesuliyet deruhte edilemeyeceğı yolundaki ifade şayan-ı kabul olamayacağına cevaben vilayet-i müşarünileyhaya işar kılınmasına...” Bkz. BOA, DH.MKT. 2584/16.

¹⁰⁴⁹ “Merkez ve mülhakat –ı vilayette esbab-ı muhtelifeden dolayı ikamete memur olanlar teksir etmesine ve vesait-i hazıranın adem-i kifayeti ve etrafı açık olan Konya kasabasının şimendifer hattına merbutiyeti cihetiyle emin bir menfa ad olunamayacağı...” Bkz. Aynı belge.

¹⁰⁵⁰ BOA, Y.PRK. ZB. 36 / 15.

Kastamonu'dur.¹⁰⁵¹ Anadolu dışında ise Bahr-i Sefid adaları, Trablusgarb, Fizan, Bağdat, Manastır ve Akka'nın sürgün yeri olarak tayin edilen yerlerden olduğu görülür.¹⁰⁵²

Tevfik Bey de Yemen Valiliği sırasında vilayetindeki sürgünlerin kaçmaması için gerekli tedbirlerin alınması konusunda Saray'dan gelen telgraflarla uyarılmıştır. Özellikle Sana şehrinde sürgün Said, Ziya ve Ferid adlı şahısların muhafazasına dikkat edilmesi ve kaçmamaları için gerekli tedbirin alınması uyarısı yapılır.¹⁰⁵³ Tevfik Bey hatıratında Yemen'de tahrirat katibi Ziver Efendi, Kahveci Abdullah, sahtekarlık cürmünden Fahri Efendi, Kataba Kaymakamı olarak Fehmi Bey, Süvari mülazımlığından ihraç edilmiş Veli, Kürt Mustafa, Mektubi kaleminde müstahdem Sabri, Tahsin Ağa, Bahriye yüzbaşılardan Merzuk Ağa, Enver Efendi, Hulusi Çavuş, Mekteb-i Mülkiye'den ihraç edilmiş Gureba Hastanesi katibi Ahmed Efendi adlı kişilerin vilayette tespit ettiği öne çıkan ve bilinen sürgünlerden olduğunu kaydeder.¹⁰⁵⁴

Sürgünün İmparatorluğun her yerinde uygulanan bir cezalandırma yöntemi olduğu ve de İmparatorluğun her yerinin bir sürgün mahalli olabileceği görülmektedir. Cezada esas gaye suçluyu bulunduğu yerden uzak bir mahalle göndermek olduğundan her yerden her yere sürgün söz konusu olabilmektedir. Ayvalık İdare Meclisi azası iken bulunduğu yerde Yunan taraftarlığı yaptığı saptanan Fotyadi nam şahsın Ayvalık gibi Rum nüfusun fazla olduğu bir yerde kalması fevkalade mahzurlu görülmüş ve bu şahsın "*Basra gibi uzak bir mahalle tebidinin münasip olacağı*" ifade edilmişti.¹⁰⁵⁵ Bulunduğu yerde eşkıyaya yardım etmekle suçlanan Amare bölgesinden bir şeyh ise İşkodra'ya sürülmüştü.¹⁰⁵⁶ Basra aşiret reislerinden olan bazı kimselerin İşkodra'da sürgün olarak bulundukları yine onlara burada tahsis olunan yevmiyeler ile ilgili bir yazışmadan anlaşılır.¹⁰⁵⁷ Basralı bir başka aile olan Saduni ailesi ise Bursa'da sürgündüler.¹⁰⁵⁸ Yine sürgünlere tahsis olunan yevmiyelerle ilgili bir resmi yazışmadan anlaşılana göre "*Yemen ahalisinden*" kırk kişi sürgün olarak Rodos adasında ikamet etmekteydi.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵¹ BOA, Y.PRK. ZB. 36 / 15.

¹⁰⁵² Aynı belge.

¹⁰⁵³ Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, s. 380.

¹⁰⁵⁴ Aynı eser, s. 381.

¹⁰⁵⁵ BOA, DH.MKT. 1470/40 (H. 02.04.1305/M. 18.12.1887).

¹⁰⁵⁶ BOA, DH.MKT. 100/39 (H. 18.01.1311/M. 01.08.1893).

¹⁰⁵⁷ BOA, DH.MKT. 2211/101 (H. 06.02.1317/M. 16.06.1899).

¹⁰⁵⁸ BOA, Y.PRK.AZJ. 9/54 (H. 14.09.1301/M. 08.07.1884).

¹⁰⁵⁹ BOA, DH.MKT. 2391/65 (H.22.04.1318/M. 19.08.1900).

Devrin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa II. Abdülhamid'in kendisine düzenlenen suikast teşebbüsünün ardından vilayetlerdeki tüm sürgünlerin listelendiği bir defterin hazırlanıp kendisine sunulmasını emrettiğini söyler.¹⁰⁶⁰ Emri yerine getirip defteri hazırlatıp sunduğunu söyleyen Memduh Paşa'nın o zamanlar sürgünlere yönelik bir af konusunda umutlandığı, Padişahın bu çalışmayı da bu sebeple yaptırdığını düşündüğü görülür. Fakat Memduh Paşa yapılan çalışmanın ardından bu konuda bir adım atılmadığını söyler. Hatta bu çalışmadan kısa bir süre sonra aynı emir bir kere daha tekrarlanmış ve bunun üzerine Dahiliye Nazırı vilayetlerle hemen muhabere ederek ikinci kez sürgünlerin listelendiği bir defteri yeniden tanzim edip Padişaha sunmuştur. Memduh Paşa beklenen affın bu çalışmadan sonra da gelmediğini söyler.¹⁰⁶¹ Osmanlı Arşivinde gerçekten de Memduh Paşa'nın bahsettiği deftere benzeyen bir defterin bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁶² Bu defter muhtemelen söz konusu defterlerden biridir. Defterde vilayetlerden gelen telgraflardan edinilen bilgilere göre vilayetlerde hal-i hazırda bulunmakta olan sürgünlerin isimlerinin listelendiği görülür. Belgenin başında verilen bilgiden öncelikle tüm Avrupa elçilikleri ile Mısır ve Bulgaristan Komiserliklerine birer telgraf çekilip tahsil görmek maksadıyla veya firar ederek yabancı memleketlere gitmiş tebaa-i Devlet-i Aliye'den ne kadar kimse varsa bunların isimlerinin ve haklarındaki bilgilerin listelenip bir defterde sunulmasının emredildiği anlaşılır.¹⁰⁶³ Daha sonra ise Osmanlı vilayetlerine birer telgraf gönderilip vilayetlerinde siyasi suçtan, umumi mahkemelerin veya Divan-ı Harb'lerin kararıyla, idareten ve zaptiyece gönderilmiş ne kadar kimse varsa bunların da isimlerinin ve haklarındaki bilgilerin aynı şekilde bir defterde listelenip sunulmasının talep edildiği görülür.¹⁰⁶⁴ Trablusgarb, Bağdat, Basra, Mamüretül Aziz, Aydın, Cezair-i Bahr-i Sefid, Manastır, Yanya, Adana, Diyarbekir Vilayetleri ile Kudüs, Zor, Çatalca, İzmir Mutasarrıflıklarının bu talebe yanıt verdikleri ve ellerindeki bilgileri sundukları mezkur defterden anlaşılmaktadır. Bu yerlerde bulunan sürgünlerin isimleri yapılan çalışma neticesinde birer birer listelenip sunulmuştu. Ancak “*Edirne Vilayet-i Vekalet-i Celilesi*” ile *Biga*

¹⁰⁶⁰ Memduh, Serâir-i Siyâsiyye..., s. 9.

¹⁰⁶¹ Memduh, Serâir-i Siyâsiyye..., s. 9.

¹⁰⁶² BOA, Y.PRK.DH. 12/71.

¹⁰⁶³ “*Tebaa-i Devlet-i Aliye'den olup da firar suretiyle veya tahsil maksadıyla Avrupa'ya ve oraya gitmiş olanların isim ve şöretleri ile mezhep ve memleketlerini ve mensup oldukları aile ile haiz oldukları sıfatı gösterir bir defterin tanzimi ile işbu Perşembe gününe kadar telgrafla ısharı ba irade-i seniye tebliğ olunur...*”. Bkz. Aynı belge.

¹⁰⁶⁴ “*Vilayat-i Şahaneye yazılan telgrafname sureti. Meslek ve mevadi siyasiyeden dolayı mehakim-i umumiye ve divan-ı harpler kararıyla veyahut aynı mevada binaen zabıtaca idareten vilayete gönderilen İslam ve Hristiyan kimler var ise isim şöret mezhep ve memleketlerini ve mensup oldukları aile ile haiz oldukları sıfatı ve kendilerinin zanaatlerini gösterir bir defterin tanzimi ile işbu Pençşembe gününe kadar telgrafla ısharı ba irade-i seniye tebliğ olunur...*”. Bkz. Aynı belge.

Mutasarrıflığı, “*mesail-i siyasiden dolayı oraya gönderilmiş kimse olmadığını*” bildirerek bölgelerinde hiç siyasi sürgün bulunmadığını belirtmişler ve hiçbir isim vermemişlerdir. Vilayetindeki sürgünlere dair en çok bilgi veren yerin Trablusgarb Vilayeti olduğu görülür. Verilere göre Mekteb-i Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye ve Mühendishane talebeleri ile Ermeni meselesinden dolayı nefyedilmiş pek çok Ermeni mezkur vilayette sürgün olarak ikamet ettirilmektedirler. Diyarbakir Vilayeti ise vilayetinde polis, asker, memur sınıfından sürgün olarak bulunanların isimlerini vermiş; ayrıca Bulgar Komitacıları ile Arnavut reislerinin de burada bulunduğunu bildirmiştir. Vilayette bunlara ilaveten “*kırk beş kadar*” da “*Müslüman ve Gayrimüslim serserinin*” ikamet ettirilmekte olduğu bildirilir. Kudüs Mutasarrıflığının verdiği bilgiye göre eski İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan, Kudüs’te ikamet ettirilmektedir. İzmir Mutasarrıflığının bildirdiğine göre ise “*Mecid Efendi hazretlerinin lalası Osman Bey*” Padişahın iradesi gereği Adapazarı’nda ikamete memur edilmiştir.¹⁰⁶⁵ Eski Şeyhülislam Hasan Fehmi’nin mahdumu Haydar Molla’nın ise bir müddettir Manisa’da olduğu ve Manisa niyabetinde bulunduğu yazılmıştır.¹⁰⁶⁶

Sürgün politikasının İmparatorluk sınırları içerisinde etkili bir coğrafi hareketliliğe sebep olduğu görülmektedir. Bir resmi yazışmadan anlaşılanı göre Bursa’da sürgün olarak pek çok Trablusgarblı bulunmaktadır. Yazışmaya göre menfiyen Bursa’da ikamet ettirilmekte olan Trablusgarblılar burada kendilerine tahsis edilen yevmiyelerin ödenmesindeki aksaklıklardan şikayetçi olmakta, ödemelerin düzenli yapılmasını talep etmektedirler.¹⁰⁶⁷ Benzer örneklerden anlaşılanı göre normal koşullarda memleketlerinden, köylerinden, kasabalarından veya şehirlerinden hiçbir zaman ayrılmayacak olan devrin insanı sürgün vesilesiyle İmparatorluğun daha önce hiç görmedikleri ve bilmedikleri başka coğrafyalarına gitmiş ve oralarda yaşamış oluyorlardı. İmparatorluğun her köşesini kendi mülkü olarak gören Padişahın gözünde bu uygulama belki de sadece basit bir güvenlik tedbirinden, sadece basit bir yer değişikliğinden ibaretti. Üstelik sürgün edilenlere çoğu zaman yaşantılarını sürdürebilecek kadar maddi destek de veriliyor, gerekli tahsisat sağlanıyordu. Bu sebeple bu cezanın Padişah nazarında o kadar da ağır bir ceza olarak görülmediği düşünülebilir. Hatta bazı zamanlar cezadan da öte bu uygulama Padişahın “daha ağır bir ceza yerine” icra ettiği bir uygulama olarak görülmekle Padişahın merhametini göstermeye yarayan ritüellere dönüşmektedir.

¹⁰⁶⁵ Bu dikkat çekici ismin Adapazarı’nda ikamete memur bulunduğu bir başka kaynakta da zikredilmektedir. Bkz. Faiz Demiroğlu, Abdülhamid’e Verilen Jurnaller, Tarih Kütüphanesi Yay., İstanbul, 1955, s. 43.; BOA, Y.PRK.DH. 12/71.

¹⁰⁶⁶ BOA, Y.PRK.DH. 12/71.

¹⁰⁶⁷ BOA, DH.MKT. 1342/1 (H. 03.01.1301/ M. 04.11.1883).

3.4. Sürgünlerin Affı

Sürgünlerin ailelerinin sık sık başlarına gelen hadise sebebiyle maddi ve manevi açıdan zor durumda bulunduklarından yakınan ve af için ricacı olan dilekçeler yazdıkları görülür. Ankara’da ikamete memur Bosnalı Şevket’in zevcesi Nasib, Zaptiye Nezaretine ulaşan arzuhalinden anlaşılan göre iki çocuğuyla perişan bir haldedir ve eşi Şevket’in af ve ıtlakını “*niyaz*” etmektedir. Durum karşısında Zaptiye Nezaretine konunun araştırılması ve gereğinin yapılması bildirilir.¹⁰⁶⁸ Ailelerin iletği bu tip dilekçelerin gerçekten de dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Reji fabrikasında amele iken Bursa’ya nefyedilmiş olan Mehmed Tevfik’in validesi de mahdumunun ailesinin “*zaruret ve sefalette*” kaldığından bahseden bir arzuhal yazarak onun affını istemiştir. Durum araştırılmak üzere Zaptiye Nezaretine iletilince onun reji fabrikasında iş bırakan amele ile irtibatlı olduğundan sürgün edildiği ancak şu ana kadar çektiği ceza müddeti kafi olduğundan “*aff-ı ali’ye müstahak*” olduğu söylenmişti.¹⁰⁶⁹ Jön Türklerle irtibatından dolayı Fizan’a sürülmüş Trablusgarb İstinaf Ceza Reisi Hacı Raşid Bey’in eşi Zeynep Hanım ise kocası Raşid Bey’in affı için bir arzuhal yazmakla kalmamış konuyu Alman İmparatoruna kadar götürmüştü. Sadece Jön Türklerle değil bazı Fransız şahıslarla da şüpheli görülen ilişkiler içinde olduğu saptanan Raşid Bey’in affı için eşi Zeynep Hanım Alman İmparatorunun aracı olmasını istiyordu.¹⁰⁷⁰ Zeynep Hanım konuyu II. Abdülhamid ile dostça ilişkiler içinde olan Alman İmparatoruna kadar taşıma gereği duyduğuna göre Raşid Bey için durumun epey zor ve umutsuz olduğu, suçunun da Padişah nazarında epey büyük olduğu düşünülebilir. Vali Namık Paşa’nın katibi Osman Efendi Jön Türklerle işbirliğine gidip Namık Paşa’nın mührünü taklit ederek sahte bir af tebliği düzenlemiş ve Hacı Raşid Bey ile Hacı Ahmed Bey’i bu şekilde Fizan’dan kaçırmaya çalışmış fakat bu plan başarılı olamamıştı.¹⁰⁷¹

Bursa’da kahvecilik yaparken uygunsuz sözlerinden dolayı muvakkaten kalebentlik cezası ile Sinop’a sürülen Asitaneli Hacı Cemal Efendi’nin oğlu Şakir’in affı için ise ne böyle büyük bir çabaya ne de Alman İmparatorunun aracılığına gerek kalmıştı. Onun gönderildiği ceza yerinde iyi hal içinde olduğu ve halini ıslah ettiği mezkur mahalden bildiriliyordu. Kahveci Şakir’in ailesinin zor durumda olduğu, iki buçuk yıla yakın çektiği cezanın yeterli görüldüğü,

¹⁰⁶⁸ BOA, DH.MKT. 2396/110 (H. 02.05.1318/M. 28.08.1900).

¹⁰⁶⁹ BOA, BEO, 772/57858 (H. 16.11.1313/M. 29.04.1896).

¹⁰⁷⁰ Şimşek, s. 169.

¹⁰⁷¹ Şimşek, s. 181; BOA, DH.MKT. 2182/106 (H. 15.11.1316/M. 27.03.1899).

kendisine gerekli ve de etkili bir nasihatın yapılp “*tahliye-i sebilinin*” uygun olacağı söyleniyordu.¹⁰⁷² İçlerinden birinin *tefevvühatı* yüzünden on dört arkadaşıyla birlikte Fizan’a nefyedildiğini söyleyen ve affedilerek memleketlerine gönderilmelerini istirham eden Şam ahalisinden Mustafa’nın arzuhalinin ise dikkate alınmadığı görülmüyordu. Mustafa bunun üzerine aynı taleple bir dilekçe daha yazmıştı.¹⁰⁷³ Zeliha Kadın namıyla tanınan bir kadın da mahdumu Hafız Bayram’ın sebepsiz yere Diyarbakır’e tebid edildiğini iddia edip onun affını istirham etmişti. Fakat İşkodra Valisi ve Kumandanı adı geçen şahsın o kadar da masum olduğunu düşünmüyor ve sebepsiz yere sürülmüş olduğu iddiasını reddediyordu. Valinin bildirdiğine göre “*merkum fesededen ve efkâr-ı varaka-ı muzır-ra-yı neşr ve tevzii ve amal-i ecnebiyeye hizmet eden eşhas-ı muzırradan bulunmasına mebnî*” sürgün edilmişti. Hafız Bayram’ın fesatçılardan olduğunu, zararlı fikirleri barındıran yayınlar neşredip bunları dağıttığını ve hatta yabancıların emellerine hizmet ettiğini söyleyen İşkodra Vali ve Kumandanı bu tip şahısların affedilmek bir yana daha ağır şartlar barındıran yerlere sürgün edilmelerini öneriyordu. Vali bu tip “habislerin” zaten oldukça fazla olduğunu, buna benzeyenlerin ve de özellikle silah kaçakçılığı yapan şahısların Rusya hükümetinin suçluları Sibiry’a sürmesi ve Sibiry’a’nın mamur edilmesinde kullanması gibi cezalandırılmasının lazım geldiğini, Osmanlı Hükümetinin de bu iş için Yemen kıtası gibi sahra ve çöl yerleri seçebileceğini, bunların bu suretle “*Hıttâ-i Hicaziye-i numaniyenin imarı*” için kullanılabileceğini söylüyordu.¹⁰⁷⁴ Kısa bir süre sonra Diyarbakır’da sürgün bulunan İşkodralı Hafız Bayram’ın durumu tekrar gündeme gelip kurumlar arası yazışmalara konu olmuştu. Onun İşkodra’da iken bulunduğu mahallenin muhtarı ve imamı bu sefer onun affı için tekrar ricacı olanlardı. “*Mahallemizde sakın iken makeddama nefy olunan Hafız Bayram’ın burada terk eylediği validesi üç dört nefer evlad ve ayali fakr ve vücudça fevkalade duçar oldukları ve idare-i maişete aciz bulundukları tasdik edilir*”¹⁰⁷⁵ diyerek sürgünün İşkodra’da geride bıraktığı ailesinin oldukça zor durumda kaldığını söylüyor, onların hürmetine merkumun affı için ricacı oluyorlardı. Üstelik bu sefer vali vekili de vilayet meclisinden dört azanın mührü bulunan bir yazıyı Dahiliye Nezaretine sunarak af için aracı olmuştu.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷² BOA, BEO, 1018/76276 (H.08.05.1315/M. 05.10.1897).

¹⁰⁷³ BOA, DH.MKT.1388/48 (H. 02.04.1304/M. 29.12.1886).

¹⁰⁷⁴ BOA, DH.MKT. 573 / 52 (H. 04.06.1320/M. 08.09.1902).

¹⁰⁷⁵ BOA, DH.MKT. 713 / 34 (H. 26.02.1321/M. 24.05.1903).

¹⁰⁷⁶ “... bu ailenin şayan-ı inayet ve şefkat bir hal- i pür melalde bulunduğu tahkikat cümlesinden bulunmuş olmakla hin-i tebidinde vali-i esbak devletlü Kazım Paşa hazretlerince malum olan cürmü için iki seneye karib devam eden müddet-i nefy ve tebidi cezasının kafi... Afv ve ıtlakı hususuna müsaade-i celile-i nezaretpenahi buyrulması istirhamıdır.” Bkz. BOA, DH.MKT. 713 / 34.

Prizren ahalisinden Hacı Ömer Efendi ile zevcesi Fatma Hatun Arnavutluk'ta adları bir takım “*fesat hareketlerine*” karıştığından İzmir'e sürülmüşlerken Padişahın iradesi ile affa mazhar olabilmışlerdi. Keyfiyet Aydın ve Manastır Vilayetlerine bildirilip gereğinin yapılması istenmişti.¹⁰⁷⁷ Adana Vilayetinde sürgün iken Padişah tarafından affedilen Abdülhalim Efendi, Hayrullah Efendi ve diğer yedi refiki ise mazhar oldukları aftan dolayı Padişaha hitaben bir teşekkürname yazıp sunmuşlardı. Kendilerinin Prizren ahalisinden olduklarını, zamanında “*hükümetin gördüğü lüzum üzerine*” tebid edildiklerini ve üç yıldır Adana'da ikamet ettiklerini söylüyorlar, Padişaha her zaman sadakat içinde ve duacı olduklarını ifade ediyorlardı.¹⁰⁷⁸ Padişahın tahta çıkış yıldönümleri gibi bazı özel günlerde Padişahın merhameti ve müşfik imajı kamuoyuna gösteriliyordu. Böyle özel günler sürgün hükümlülerinin de affedilmeleri için bir vesile oluyordu.¹⁰⁷⁹ Ermeni Patrikliği Padişahın doğum günü şerefine, sürgün edilmiş Ermenilerin affını dilemişti.¹⁰⁸⁰

Sürgün hükümlüsünün cezasının büyük kısmını çekmiş olması, halini ıslah ettiğinin tespit ve tasdik edilerek hakkında iyi şahitlikte bulunulması, yaşı, kendisinin ve ailesinin zor durumda ve sefalet içinde olması, hastalığı, iklim şartlarına uyumsuzluğu, başka bir mevkide ikametinin daha faydalı olacağı düşüncesi veya iftiraya uğradığının anlaşılması gibi durumlar ve mazeretler sunulan af talebini içeren dilekçelerde en çok dile getirilen hususlardı.¹⁰⁸¹ Aflar genelde Padişahın birer “*lütuf ve ihsanı*” olarak doğrudan onun iradesiyle gerçekleşirken bazı durumlarda Divan-ı Harp kararıyla da icra edilebiliyordu.¹⁰⁸² Yerel idarecilerin sürgün kişi hakkındaki iyi şahitlikleri bir affın çıkmasında oldukça etkiliydi.¹⁰⁸³ Bu şahitlik her zaman sürgünün gönderildiği yer ile ilgili değildi. Sürgünün geldiği yerin idarecilerinin görüşlerinin de durumu etkileyebildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Akka'da on yedi senedir sürgün bulunan Rüstem adlı şahıs ıslah-ı nefis eylediğini söyleyip artık affedilmesini istirham edince Manastır Vilayeti onun eşkıyalığı sebebiyle Divan-ı Harp kararı ve Padişah iradesiyle bir daha dönmek üzere memleketinden uzak bir bölgeye sürüldüğünü hatırlatmış, bu şahsın bir müddet daha memleketinden uzak bir mahalde kalmasının uygun olacağını bildirmişti.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁷ BOA, DH.MKT. 1392/118 (H.22.04.1304/M. 18.01.1887).

¹⁰⁷⁸ BOA, Y.MTV. 27/ 96 (H. 14.12.1304/ M. 03.09.1887).

¹⁰⁷⁹ Polat, Osmanlı Devleti'nde Sürgün Siyasetinin Eyalet-i Rum'daki Yansımaları..., s. 403.; Şimşek, s. 166.

¹⁰⁸⁰ Polat, s. 406.

¹⁰⁸¹ Şimşek, s. 170.

¹⁰⁸² Şimşek, s. 168.

¹⁰⁸³ Şimşek, s. 168.

¹⁰⁸⁴ BOA, DH.MKT. 2107/76 (H.02.05.1316/M.22.06.1898).

Manastır Valiliğinin on yedi sene önce vilayetten Akka'ya sürgün edilen bu şahsın geri dönmesine hala sıcak bakmadığı anlaşıyordu. Sürgünlerin affı konusunda onlara yapılan referansların etkili olduğu görülmektedir. Şam Müftüsü Mahmud Efendi şehrinde menfi olarak bulunan Medine-i Münevvere ahalisinden Ömer Zahir ve Yahya Defterdar Efendilerin Padişah tarafından affedilmeleri karşısında teşekkürlerini arz etmişti.¹⁰⁸⁵

Padişah tarafından affedilmelerine rağmen Padişahın gazabını çeken aynı suçu yeniden işlemekte ısrarcı olanlar da vardı. 1897'de Fizan'a sürgününe hükmolunan güverte teğmeni Bahriyeli Sami Bey yaklaşık bir sene sonra af-ı şahaneye mazhar olup rütbesinin iadesiyle Girit'te bir tersaneye atanmış hatta rütbesi de üsteğmenliğe terfi olunmuştu.¹⁰⁸⁶ Fakat bir görev sebebiyle Hayfa'da bulunduğu sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile tekrar temas kurduğu ve siyasi faaliyetlere kalkıştığı anlaşıncı tutuklanarak İstanbul'a celp edilmiş, Divan-ı Harp'te yeniden yargılanıp idam cezasına çarptırılmıştı. Padişah buna rağmen çoğu kez olduğu gibi idam cezasını yine affetmiş ve verilen hükmü değiştirerek Sami Bey'i 1902 yılında askerlikten tard ile ömür boyu sürgün cezasıyla yeniden Fizan'a göndermişti.¹⁰⁸⁷ Sürgün edilmelerine rağmen "ıslah olmayan" ve suç görülen fiili tekrar gerçekleştiren siyasi suçlulara karşı yine sürgün cezasından başka bir yaptırıma başvurulmadığı görülmektedir. Uygulamanın, kendisinden beklenen fayda tam anlamıyla elde edilemese bile bu dönemde sıkça başvurulmuş bir uygulama olmaya devam ettiği böylece görülür. Bu durum II. Abdülhamid idaresinin her geçen gün gelişmekte olan muhalif akımlara karşı olan çaresizliğini de gösteriyor gibidir. II. Abdülhamid'in hürriyetçi akımlara karşı daha sert bir tedbire başvurmaktan geri durduğu anlaşılmaktadır. Hürriyetçi akımlara verilen en sert karşılık çoğu zaman Fizan'a sürgündür.

Genel olarak Jön Türk adıyla anılan ve gayeleri Osmanlı Devleti'nde mutlak bir idare yerine meşruti bir idarenin tesis edilmesini sağlamak olan otokrat II. Abdülhamid yönetiminin muhalifleri, bu hedeflerine uzun yıllar süren propaganda faaliyetleri ve politik mücadelelerin ardından 1908 yılı Temmuz'unda ulaştılar.¹⁰⁸⁸ 1908 yılına gelindiğinde hürriyetçi akıma karşı direnci artık zayıflamış olan Padişah, 1878'de tatil ettiği Mebusan Meclisi'ni yeniden açacağını beyan ederek ikinci kez meşruti idareyi ilan etmiş oldu. Bu önemli hadise Jön Türk hareketi

¹⁰⁸⁵ BOA, Y.PRK.MYD. 6/59 (H.09.12.1304/M. 29.08.1887).

¹⁰⁸⁶ Polat, s.132 – 133.

¹⁰⁸⁷ Polat, s. 133.

¹⁰⁸⁸ 1908 yılında Rumeli bölgesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ordu desteğiyle ayaklanmış ve 23 Temmuz günü Meşruti idareyi ilan etmiş olduğunu duyurmuştu. II. Abdülhamid aynı günün akşamı bu fiili durumu bir irade ile onaylamış olduğunu ilan etmekten başka bir şey yapamamış ve bu suretle duruma razı olmak zorunda kalmıştı. Bkz. II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, Haz. Mete Tunçay, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2018, s. 12.

bağlılarına bir zafer havası yaşattı. Hatta öyle ki herkes bu zaferi sahiplenmek için bir yarışa girdi. Zaferde en büyük payın kendilerinde olduğunu ispatlamak isteyenler Abdülhamid'in otokrat idaresi boyunca hürriyet davası uğrunda büyük cefalar çektiklerini, o yıllarda büyük fedakarlıklarda bulunduklarını ve de mağduriyetler yaşadıklarını sergileme yarışına girmişlerdi. Bu yüzden “1908 İnkılabından önce sürgün edilmiş olmak” da ahali arasında artık adeta bir iftihar konusu olarak dile getirilmeye başlanmıştı. 1908 İnkılabından önce adi suçlardan ceza almış olanlar dahi kendilerini siyasi suçluymuş gibi gösterip bu durumu istismar ediyorlar ve kendilerini ahaliye hürriyet kahramanı oldukları için Abdülhamid idaresince cezalandırılmış ve mağdur edilmiş kimseler gibi göstermeye çalışıyorlardı. Bunun en meşhur örneklerinden biri Malumatçı Tahir olarak tanınan Mehmed Tahir'di. Kendisi adi suçlardan dolayı cezalandırılmış ve üstelik Abdülhamid'e jurnalcılık yapmış olduğu halde ikinci meşrutiyetin ilanının ardından çıkan aftan istifade etmiş ve kız kardeşinin parayla tuttuğu adamların omuzlarında evine birer “hürriyet kahramanı” olarak dönmüştü.¹⁰⁸⁹ İkinci meşrutiyetin ilanını müteakip II. Abdülhamid devri siyasi sürgünlerinin ve firarilerinin haklarını savunmak amacıyla kurulan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin başkanı olan Avnullah Kazımi dahi bu manzaradan çok geçmeden şikayetçi olmaya başlamıştı. Avnullah Kazımi herhangi bir sebeple hapis haneye girip çıkmış insanların bile artık etrafta “hürriyet kahramanı” edasıyla dolaşmaya başlayıp nutuklar çektiklerini gördüğünü hayıflanarak söylüyor, “hürriyet davası” için gerçek çileyi çekenlerin bir kenarda bırakıldığından yakınıyor, inkılabın ardından memlekette siyasi gücü ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyetini kastederek “*başımızdakilerin çoğu çeteci, çetecilikle koca imparatorluk idare edilmez*” diyor ve “eski devri” arar duruma düşmekten korkar hale geldiğini söylüyordu.¹⁰⁹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “Abdülhamid devri mağdurlarının” beklentilerini karşılamakta yetersiz kaldığı, inkılabın ardından zaferi paylaşmak konusunda rekabete düşen Jön Türklerin arasında ihtilafların gittikçe derinleştiği ve toplumda bu sefer de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öne çıkmasından memnun olmayan yeni bir hoşnutsuzlar kitlesinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu kitle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi üyelerini kayırdığını ve diğer kesimleri dışladığını savunuyor, taleplerini dile getirmek için Fedakaran-ı Millet Cemiyeti adı

¹⁰⁸⁹ Şimşek, s. 282 – 283.; Gazetecilik, matbaacılık ve yayımcılıkla ilgilenen Malumatçı Tahir'in yalan haberler yazdırarak para için şantaj yapmak, gazetesinde yazarından izinsiz yazılar yayımlamak, yabancılara sahte nişan ve rütbe satmak gibi suçlarla tanındığı kadar bir ara Yıldız Sarayına jurnalcılık de yaptığı biliniyordu. Bkz. Hatice Aynur, “Malumatçı Mehmed Tahir”, TDVİA, C. 27, Ankara, 2003, s. 545 – 546.

¹⁰⁹⁰ Hasan Taner Kerimoğlu, “İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. 7, S. 2, İzmir, 2007, s. 136.

altında örgütleniyordu.¹⁰⁹¹ Birçok insan Abdülhamid devrinde çektiği cefaların, uğradığı haksızlıkların bir telafisi ve hürriyet davası için yaptıkları fedakarlıkların bir karşılığı olarak hükümetten kendilerine birer iş verilmesini talep ediyordu. Meşrutiyetin ilanıyla çıkan af ile sürgünden kurtulan bazı kimselerin kafası karıştı. Çünkü sürgünden kurtulmuşlardı ama kendilerine sürgündeyken devlet tarafından tahsis olunan ödemeler de artık sürgün olmadıkları için kesilmişti. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaasına gelerek kendisiyle görüşen bir eski sürgünün “*istibdat altındaydık, sürgündük ama karnımız doyuyordu*” dediğini iddia eder.¹⁰⁹² Eylül 1908’de Fedakaran-ı Millet Cemiyeti mağdur ve zor durumda olan üyeleri için II. Abdülhamid’e başvurduğunda Saraydan “*Padişahın böyle sayıları binlere varan mağdurlardan haberi olmadığı*”, Sadrazam ile görüşülüp gerekli iyileştirilmelerin yapılacağı ve de mağdurlara beş yüz lira ihsan olunacağı cevabı alınmıştı.¹⁰⁹³ Meşrutiyetin ilanı üzerine çıkan umumi af¹⁰⁹⁴ ile sürgünden kurtulanların memleketlerine dönüşleri için gerekli olan yol masrafları karşılanıyordu.¹⁰⁹⁵ Memur olarak sürgün edilenlerin maaşlarının ödenmesine Dahiliye Nezareti ve Hazinece aftan sonra da devam edilecekti.¹⁰⁹⁶ Mektep talebesiyken “istibdat devrinden” mağdur olmuş ve öğrenimi yarıda kalmış olanların ise öğrenimlerine devam etmelerine müsaade edilmiyor fakat içlerinde “iyi halde” olanlarının “*polislik gibi münasip bir memuriyette*” istihdam ettirilmeleri düşünülüyordu.¹⁰⁹⁷ Ancak umumi affın uygulamada büyük bir kargaşa ve düzensizlik meydana getirdiği görülmektedir. Umumi aftan faydalanıp sürgünden kurtulan memurların yeni düzende nerede ve nasıl istihdam edileceği kafa karışıklığı yaratmıştır. Mesela taşrada tahrirat müdürlüğü yapan eski sürgünlerden Raif Bey genel af üzerine İstanbul’a döndüğünde Şehremaneti Meclisi azalığına veya mektupçuluğuna tayin olunamamıştı.¹⁰⁹⁸ Fakat Mektep-i Harbiye’de kaymakamlık rütbesi ile coğrafya muallimliği yapmaktayken askerlikten tard ile Fizan’a sürülen Muhyiddin Bey umumi af üzerine İstanbul’a

¹⁰⁹¹ Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 29, S. 1, Ankara, 1974, ss. 125 – 136.

¹⁰⁹² Kerimoğlu, s. 135.

¹⁰⁹³ Kerimoğlu, s. 144.

¹⁰⁹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetin ilanıyla birlikte bir affın hemen çıkması için tüm baskısını ortaya koymuştu. Cemiyet tarafından Yıldız Sarayına bir genel affın “*sadece üç vilayeti değil*” tüm Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde hemen ilan edilmesi için sert bir üslupla telgraf çekilmişti. Girişimler karşısında nihayet 28 Temmuz’da beklenen siyasi af ilanı yayınlanmıştı. Taşra vilayetlerine ikamete memur olarak sürülenler, ağır cezayı gerektirmeyecek bazı “*istenmeyen hareketlerde*” bulundukları için mahkum edilenler, Divan-ı Harplerce mahkum edilenler aftan yararlanabileceklerdi. Siyasi suçlulara yönelik genel affın duyulmasıyla hapishanelerdeki adi suçlardan ceza almış mahkumlar da af talebiyle ayaklandılar. Bu mahkumlar da bunun üzerine kendilerine “*meşrutiyet yemini*” ettirilerek serbest bırakılmışlardı. Bkz. II. Meşrutiyet’in İlk Yılı, s. 60.

¹⁰⁹⁵ Taner Aslan, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, Akademik Bakış, C. 3, S. 5, Kış, 2009, s. 49.

¹⁰⁹⁶ Aslan, s. 50 – 51.

¹⁰⁹⁷ Kerimoğlu, s. 142.

¹⁰⁹⁸ Aslan, s. 52.

dönebildiğinde rütbesi kendisine iade edilmişti.¹⁰⁹⁹ Musul'da ikamete memur Rüstem ve arkadaşları kendilerinin siyasi mağdurlardan olduklarını fakat genel aftan faydalanamadıklarını söyleyerek Adliye Nazırlığına şikayette bulunmuşlardı.¹¹⁰⁰ Genel af adi suçları da kapsamış fakat uygulamada büyük farklılıklar ve düzensizlikler görülmüş, bazı suçlulara af uygulanırken bazılarına uygulanmamıştı.¹¹⁰¹ II. Abdülhamid'in meşruti inkılap karşısında, mutlak idare ile hüküm sürdüğü yıllara ait olumsuz imajını tamir etmeye çabaladığı görülmüyordu. Onun toplumu etkisine alan bir dalga karşısında imajını yenileyip yeni duruma adapte olmaya ve konumunu tahkim etmeye çalıştığı anlaşılmaktaydı.

3.5. II. Abdülhamid Devrinin Sonu ve II. Abdülhamid'in Sürgün Edilmesi

Osmanlı toplumunun geneli için II. Meşrutiyetin ilanının getirdiği sevinç ve umut ortamının fazla uzun sürmediği görülmektedir. Meşrutiyetin yeniden ilanı elbette bütün sorunları bir anda çözüp ortadan kaldırmamıştır. Üstelik birkaç ay sonra yaşanan Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Girit'in Yunanistan'a bağlandığını ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i işgali gibi üst üste gelen siyasi hadiseler Osmanlı Devleti'nin oldukça sıkıntılı sorunlarla boğuşmaya devam ettiğini ve de edeceğini göstermektedir. Bu koşullar iç kamuoyunda İttihat ve Terakki Cemiyetinden hoşnutsuz olanların elini güçlendirmiş¹¹⁰² ve hoşnutsuzların harekete geçmesi için uygun ortamı hazırlamıştır. Nihayetinde İstanbul, 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) tarihinde patlak veren meşrutiyet aleyhtarı bir isyan ile çalkalanmaya başlamıştır.¹¹⁰³ Hadiseden kısa bir süre önce kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kışkırttığı ve alevlendirdiği muhafazakar tepki ile bazı medreseliler ile askerlerin İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı yönelttiği isyan günlerce sürdü ve yaşanan olaylarda çok sayıda kişi hayatını kaybetti.¹¹⁰⁴ Zaten hadiseden önceki günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin memleket üzerinde önceki söylemlerin tam aksine olarak baskıcı bir siyaset izlemeye yeltenmesi, cemiyetin hükümete sık sık müdahalede bulunması, İttihatçılarla aynı görüşte olmadığı bilinen bazı isimlerin faili meçhul cinayetlerle öldürülmesi, taraflar arasında

¹⁰⁹⁹ Aslan, s. 52.

¹¹⁰⁰ Aslan, s. 43- 44.

¹¹⁰¹ Aslan, s. 45 – 47.

¹¹⁰² Gelişmeler sebebiyle efkar-ı umumiye galeyana gelerek cemiyet aleyhine dönmeye başlamış, cemiyete muhalif matbuatta “*hükümetin ve cemiyetin Bosna ve Hersek'i sattığı*” propagandaları işlenir olmuştu. Bosna-Hersek hezimetini sebebiyle cemiyetin işlerden elini çekeceği hatta kendini feshedeceği gibi söylentiler dahi kimi gazeteler vasıtasıyla yayılıyordu. Bkz. Ziya Şakir, İttihat ve Terakki – II, Nasıl Yaşadı?, Akıl Fikir Yay. , İstanbul, 2018, s. 166 – 167.

¹¹⁰³ II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, s. 344.

¹¹⁰⁴ Azmi Özcan, “Otuzbir Mart Vak'ası”, TDVİA, C. 34, İstanbul, 2007, s. 9 – 11.

yaşanan karşılıklı şiddet olayları, alaylı askerler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı mektepli subayların çatışma ve ihtilafları ortamda gergin bir atmosferi oluşturmuş hatta İttihatçılar yaşanmakta olan gelişmeler karşısında teyakkuza geçerek meşruti rejimin güvenliğini sağlamak gerekçesiyle Üçüncü Ordu'ya bağlı taburları Selanik'ten İstanbul'a nakletmişlerdi.¹¹⁰⁵ İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti bu gergin ortamı İttihat ve Terakki Cemiyetini dine, geleneğe ve maneviyata karşı lakaytlıkla suçlayan ve cemiyet yüzünden memleketin “şeriattan uzaklaştığı” propagandasını işleyen tutum ve faaliyetleriyle daha da alevlendirmiş ve sonucunda 13 Nisan 1909 tarihinde bir ayaklanma patlak vermişti. Devletin başkentindeki bu ayaklanma İttihatçıların güçlü olduğu Makedonya'dan sevk edilen ve Hareket Ordusu namıyla ünlenecek olan kuvvetle 24 Nisan'da tam anlamıyla bastırabildi ve şehirde kontrol yeniden sağlanabildi.¹¹⁰⁶ II. Abdülhamid yaşanan gelişmelerden son derece rahatsız ve endişeli olup gayet temkinli davranmaya çalışmış, bu isyana seyirci kalsa da açıkça bir destek vermekten de geri durmuş, öte yandan Hareket Ordusuna karşı da bir direniş gösterilmesini istememiş ve bunu teşvik etmemişti.¹¹⁰⁷ Mehmet Akif, Elmalılı Hamdi, Manastırlı İsmail Hakkı, Şehbenderzade Hilmi gibi dönemin öne çıkan İslamcı figürleri ise gelişmeleri rahatsız edici ve de İslam'a aykırı buluyorlar; meşruti idareden asla vazgeçmemek gerektiğini dillendiriyorlardı.¹¹⁰⁸ Ayaklanma Hareket Ordusu tarafından şiddetle bastırıldıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti oluşan yeni durumu pozisyonunu daha da güçlendirmenin bir yolu olarak kullanmasını bildi. Hem isyanın sorumlusu olarak gördüğü kendi dışında kalan muhalif grupları hem de II. Abdülhamid'i tasfiye için hadise oldukça kullanışlı oldu. II. Abdülhamid, hadisede kendisinin bir dahli olup olmadığının incelenmesi için yaptığı tahkikat teklifi hiçbir şekilde dikkate alınmayarak 27 Nisan'da tahtından indirildi ve biraderi Mehmed Reşad tahta çıkarıldı.¹¹⁰⁹

Osmanlı tarihinin tahtından indirilen son hükümdarı olan II. Abdülhamid, Meclis-i Umumi-i Milli adıyla toplanan parlamentonun iki kanadının da görüş birliğine vardığı bir karar ile tahtından 27 Nisan 1909 tarihinde indirilmişti.¹¹¹⁰ Eski Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Selanik Mebusu Emanuel Karasu ve Draç Mebusu Esad Toptani'den müteşekkil

¹¹⁰⁵ Özcan, s. 10.

¹¹⁰⁶ Özcan, s. 10.

¹¹⁰⁷ Özcan, s. 11.; Şakir, s. 248, 285 – 287; 340.

¹¹⁰⁸ Özcan, s. 11.

¹¹⁰⁹ Özcan, s. 10-11.

¹¹¹⁰ Ali Akyıldız, Kral Öldü Yaşasın Kral: Osmanlı'da Culus, Veraset ve Meşruyet, Timaş Yay., İstanbul, 2021, s. 126.; Ziya Şakir'in naklettiğine göre meclisteki müzakerede sadece tek bir cılız ses bu karara itirazını dile getirebilmişti. Bu kişi Ayan Meclisi azasından Yorgiyadis Efendi idi. Bkz. Şakir, s. 349 – 350.

bir heyet II. Abdülhamid'e meclisin kendisi hakkındaki bu kararını tebliğ etmekle görevlendirildiler.¹¹¹¹ Heyet II. Abdülhamid'e kendisinin tahttan indirilişi için alınan hal fetvasının da hazır olduğunu ve kendisinin hayatının emniyette olduğunu bildirdiler.¹¹¹² II. Abdülhamid heyete bundan sonra Çırağan Sarayında ikamet etmek arzusunda olduğunu söylese de¹¹¹³ onun bu talebi olumlu karşılık bulmayacak ve kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzunun oldukça fazla olduğu ve cemiyet için daha güvenli görülen Selanik'e gönderilecek ve buradaki Alatini Köşkünde ikamete mecbur tutulacaktı.¹¹¹⁴ İlerleyen senelerde Balkan Savaşları patlak verdiğinde Selanik'in tehlikeye düşmesi üzerine II. Abdülhamid'in oradan başka bir yere nakli gündeme gelir. Onun Bursa'daki padişah kasrında ikameti gündeme gelmişse de bu yerin küçük ve bakımsız olması sebebiyle bundan vazgeçilir ve onun bundan sonra ömrünün sonuna kadar içinde yaşayacağı İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayına nakli gerçekleşmiş olur.¹¹¹⁵

II. Abdülhamid uzun yıllar izlediği hassas denge politikaları ve güvenlik tedbirleriyle bu akıbeti geciktirse de sonunda onun 1909 yılında tahttan indirilişiyle Osmanlı saltanatının tarihinde üç farklı padişah arka arkaya tahtından indirilmiş oluyordu. Ayrıca ilk kez, tahtından indirilen bir Sultan başkent haricinde bir yere sürgün ediliyor ve başkent dışında bir yerde ikamete mecbur tutuluyordu.¹¹¹⁶

¹¹¹¹Akyıldız, s. 126.

¹¹¹²Akyıldız, s. 126.; Kendisinin tahttan indirilmesi için alınan fetvada geçen "dini kitapları yakmak" suçlamasını hayretle karşılayıp tepki göstermekten kendisini alamamıştı. Fetvanın gerekçesi olan diğer suçlamalar devlet malını israf; şer'i bir sebebe dayanmaksızın katil, hapis ve sürgün etme gibi türlü "mezalimi" işlemesiydi. Bkz. Şakir, s. 352, 361.

¹¹¹³Şakir, s. 362.

¹¹¹⁴Akyıldız, s. 126.

¹¹¹⁵Akyıldız, s. 126.

¹¹¹⁶Aydın Çakmak, Sürgünde Bir Hakan: II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri, Ötüken Yay., İstanbul, 2014, s. 75.; Aile üyeleri, kendi isteğiyle onun yanında gelen Saray maiyeti ve şehzadeleri ile 28 Nisan 1909 akşamı Selanik'te kendisi için tahsis edilen köşke ulaşmıştır. Burada muhafızlar ile sıkı bir gözetim altında tutulacak olan II. Abdülhamid'e daha sonraları pek de düzenli olarak ödenmese bile bir miktar maaş bağlanmış, tüm ihtiyaç ve harcamaları Üçüncü Ordu Kumandanlığının nezaretine bırakılmış, mektup ve telgraf gibi vasıtalarla köşkün dışarıyla haberleşmesi yasaklanmış, köşke gelen mektuplar da önce Divan-ı Harb-i Örfi ve Bab-ı Ali'nin incelemesine tabi tutulmuştur. Özellikle hal vakasının ilk günlerinde basında kendisi aleyhinde yapılan olumsuz yönde neşriyattan hatta hakarete varan karikatür ve yazılardan müteessir olmaması için köşke gazete ve dergi gibi yayınların sokulmasının yasaklandığı söylenir. Bkz. Aynı eser, s. 87 – 96.

SONUÇ

Osmanlı Devleti için oldukça zorlu bir zamanda tahta çıkan II. Abdülhamid'in, saltanatı boyunca ortaya çıkan pek çok dahili sorun karşısında çareyi sürgün metoduna başvurmakta bulunduğu görülmektedir. Esasında Osmanlı Devleti'nin önceki devirlerinde de bilinen ve icra edilen bu geleneksel metot, II. Abdülhamid saltanatı devrinde daha sık ve etkin bir biçimde kullanılarak onun elinde farklı bir boyut kazanmış ve adeta bu devir ile özdeşleşmiş bir uygulama halini almıştır. II. Abdülhamid bu metodu icra ederken sadece geleneğe başvurmamış, kendi çağdaşı olan başka ülkelerin hükümdarlarının bu konudaki deneyimlerine de müracaat etme ihtiyacı hissetmiştir. Paris, Petersburg, Londra Sefaretleri vasıtasıyla Fransa, Rusya ve İngiltere hükümetlerinin sürgün politikaları hakkında özel bir inceleme yaptırıp malumat toplayan Sultan'ın sürgün uygulamaları konusunda Fransa ve Rusya örneklerinden faydalanmak istediği, Osmanlı Hükümetinin de onun emriyle bu ülkelerde cari olan nizamnamelerden esinlenerek birtakım çalışmalar yaptığı görülmektedir.

II. Abdülhamid, sürgün metodunu daha saltanatının ilk günlerinden itibaren kendi saltanatının ve otoritesinin meşruluğuna karşı yöneltilen bazı saldırılara karşı koymak maksadıyla kullanmıştır. Böyle bir girişime yeltenenlerin faaliyetlerinin önünü fazla ses getirmeden alabilmek için sürgün metodu oldukça kullanışlı olmuştur. Akli dengesini kaybettiği için tahttan indirilen biraderi Murad'ın tahtta hala hakkının olduğu, kendisinin tahtı ondan gasp ettiği, hatta biraderi Murad'ın aslında akıl sağlığının bile yerinde olduğu gibi söylentiler kuşkusuz bir Padişahın meşruluğunu tartışmaya açacak ve onun ülkesindeki otoritesini sarsacak türden şayialardı. Bu tarz hareketlerin Osmanlı Devleti'nin daha eski devirlerinde yaşanmış olsa sürgünden daha sert bir cezalandırma ile karşılık bulacağını ve şiddetle bastırılacağını tahmin etmek güç değildir. Hatta devrik hükümdarın, kardeşi olan yeni Padişah tarafından katledilmesi bile söz konusu olabilirdi. Fakat Sultan II. Abdülhamid böyle bir şeye yeltenmediği gibi tam aksine tüm Osmanlı Hanedanının güvenliğini ve itibarını korumaya alacak birtakım tedbirlere girişmiştir. Kardeşi Murad'ın “ortadan kaldırılması gerekliliğini” ima eden Başvekilinin fikrini dikkate almak bir yana dursun bilakis bu öneriyi yapan Sadık Paşa'yı azledip sürgün etmiştir. Bu tavır Osmanlı tarihinde pek alışılmış bir manzara değildir. Fakat II. Abdülhamid'in idare tarzı ve yönetim anlayışı hakkında da önemli bir ipucu vermektedir. Sultan Abdülhamid, bürokrasi-ordu-ulema ittifakının Padişaha ve memleket idaresine müdahalesine müsaade etmeye niyetli değildir. Bu ittifakın kendisini kontrol etmesine ve onların yönlendirmesi altında olmaya da yanaşmamaktadır. Zaten bu

sebeple çok geçmeden bir otokrat, baskıcı bir “müstebit” olarak anılmaya başlanacak ve çeşitli güç odaklarının tepkisini çekip nefretini kazanacaktır. Tahta meşruti bir idare vaadiyle, Midhat Paşa gibi reformist bürokratlarla iş birliği halinde çıkmasına rağmen çok geçmeden aksi yönde hareket edecek ve Bab-ı Ali karşısında Padişahlık kurumunu daha da güçlendirip sivrilten tedbirler alacaktır. İlan ettiği ilk Osmanlı Anayasası Kanun-ı Esasi ise Padişahı sınırlamak yerine Padişaha hukuki bir meşruiyet sağlayan bir metne dönüşerek onun yerini daha da tahkim etmeye yarayacaktır. Kendisi tahta çıktıktan sonra yaşanan siyasi gelişmeler onun bu tavrını daha da pekiştirecek ve bu konuda daha da kararlı olmasına neden olacaktır.

Rusya ile tutuşulan 1877-1878 savaşı İmparatorluğa her yönden büyük bir darbe vurmuş, mağlubiyetin ardından Sultan II. Abdülhamid’in otoritesi ve imajı sıkıntıya düşmüş, öyle ki fırsattan istifade sabık sultan Murad’ın taraftarları da tekrar harekete geçmiştir. II. Abdülhamid mağlubiyet sebebiyle yöneltilen eleştirilerin kendisine kadar yöneldiğini görünce Mebuslar Meclisini kapatıp tatil etmiş ve artık idareyi resmen doğrudan kendisine, Yıldız Sarayına bağlamış ve tek elden yürütmüştür. Savaş esnasında ilan edilen örfi idare yani olağanüstü durumlara özgü sıkıyönetim rejimi savaş bitmesine rağmen devam ettirilecek ve onun saltanatı boyunca bu olağanüstülük rejimi artık adeta olağanlaşacaktır. II. Abdülhamid’in Rus harbindeki mağlubiyetin maddi ve manevi kayıplarını bu şekilde örtüp telafi etmeye çabaladığı anlaşılmaktadır. Sultan savaşın ardından içeriye kapanıp İmparatorluk için bir restorasyon devrini başlatmak istemiştir. Mağlubiyette mesuliyeti görülen askeri erkan tıpkı Osmanlı tarihinin önceki devirlerindeki emsalleri gibi cezalandırılmışlardır. Onlara II. Abdülhamid devrinde verilen cezanın sürgün olduğu görülür. Harpteki mesuliyetleri sebebiyle cezalandırılan bazı önde gelen Osmanlı kumandanlarının aynı zamanda Sultan Abdülaziz’in devrilmesinde de etkin rol oynamış isimler olması dikkat çekicidir. Hatta Sultan Abdülhamid’in aslında onları Abdülaziz vakasının hesabını görmek niyetiyle cezalandırdığı, harp yenilgisinin bu hesabı görmede onun işini sadece kolaylaştırdığı söylenebilir. Abdülhamid’in gerçekten de böyle bir derdinin olduğu savaştan sonra daha da açık görülecektir. Amcası Abdülaziz’i tahttan indiren ve onu öldürmekle suçladığı ekiple irtibatlı gördüğü kişileri yargılatıp cezalandırmış, vaka ile ilişkili görüp de açıkça yargılamadıklarını dahi İmparatorluğun başkentinde barındırmak istemeyerek İstanbul’dan ihraç edip uzaklaştırmıştır. O böylece hem amcası Abdülaziz’i deviren ekibi hem de aynı zamanda meşruti bir idare tarzını savunan reformist bürokratları tasfiye ederek mutlak hükümdarlığı karşısındaki potansiyel engelleri ortadan kaldırmıştır. Bürokrasi-ordu-ulema ittifakı sürgünlerle dağıtılarak bunların gücü kırılmak istenmiş, onlara bir gözdağı verilmek istenmiştir. Bununla “Padişah hal’ ve katli” gibi Osmanlı

tarhinde örnekleri sık görülen hadiselerin tekrar canlanarak yeniden yaşanmasına ve bunun bir gelenek halini almasına artık kesin olarak son verilmek istenmiş; Osmanlı Hanedanı, bürokrasi-ordu-ulema ittifakına karşı güvence altına alınarak saltanatın tahkim edilmesi ve ülkede siyasi istikrarın sağlanması hedeflenmiştir.

1878’de meydana gelen ve Çırağan Vakası adıyla anılan Sultan II. Abdülhamid’i devirmeye ve Murad’ı tekrar tahta çıkarmaya yönelik girişim II. Abdülhamid’in endişelerinde kendisi adına yersiz olmadığını göstermiştir. Bastırılan bu girişimin ardından II. Abdülhamid’in idare tarzı daha da sertleşmiştir. Vakanın Padişah üzerinde büyük psikolojik etkiler bıraktığı ve bu etkinin onun bundan sonra izleyeceği politikaları da etkilediği anlaşılmaktadır. Vakayı tertip eden komite tam anlamıyla deşifre edilmeye çalışılmış, olayda yer alanlar ve olayla irtibatlı görülenler de yine sürgün edilerek cezalandırılmışlardır. Güvenlik politikaları, bilhassa İmparatorluğun başkenti İstanbul’un asayiş ve nizamı olayın ardından daha da önem kazanmıştır.  ırağan Sarayında gözetim altında tutulan Murad’a bu olayın ardından yine dokunulmazken onunla yakın olan isimlere karşı hassasiyet daha da artmış, onunla yakın görülen bürokratların, askerlerin, gazetecilerin, aydınların hatta saray görevlilerinin İstanbul’da barındırılmalarına müsaade olunmayarak İstanbul haricinde, sürgünde yaşamaları sağlanmıştır. II. Abdülhamid, Murad’ın çevresine karşı olan bu kuşkucu yaklaşım ve tedbiri ilerleyen yıllarda şehzade Reşad Efendi’nin çevresine karşı da gösterecektir. şehzade ile yakın ilişki içinde olanlar taşra s rg n yle gözetim altında bulundurulacaklardır. Padişaha bağlılık ve sadakat artık en önemli görülen özellik haline gelmiş, bu konuda şüpheli görülenler de taşra sürgünlerinde hükümet imkanlarıyla gözetim altında tutulmuşlardır. Bu sürgünler her zaman resmi bir surette olmayıp özellikle sadakatinden şüphelenilen bürokratlar için çoğu zaman tenzil-i rütbe ile taşrada bir memuriyette görevlendirme suretiyle, gayri resmi olarak da gerçekleştirilebilmiştir. Merkezde istenmeyen yahut merkezde bulunması tehlikeli görülen kişileri taşraya bir valilik, mutasarrıflık, vilayet mektupçuluğu, katiplik gibi idari görevlerle göndermek bu devir için çok alışıldık bir uygulama halini almıştır. II. Abdülhamid, sürgünü böylece belki resmi bir şekilde olmasa da örtülü bir biçimde ama etkili bir silah olarak kullanmasını bilmiştir.

Bir darbe korkusunun özellikle Çırağan Vakasının ardından daha da şiddetlenerek Sultan II. Abdülhamid’in i  politikalarına tesir ettiği anlaşılmaktadır. İlerleyen yıllarda buna suikast korkusu da eklenecektir. Dünyanın çeşitli ülkelerinin monarklarına karşı gerçekleştirilen ve çoğu da başarılı olan suikastlar II. Abdülhamid tarafından bilinmektedir. Kendisi de 1905

tarihinde böyle bir teşebbüs ile karşılaşmış fakat bunu atlatabilmiştir. Dünyada meydana gelen bu gelişmeler ve yayılan bu anarşist akım karşısında güvenlik politikalarına daha fazla eğilmenin lüzumu kendisini yine göstermiş, İstanbul'un güvenliği ve asayişi konusu tekrar gündeme gelmiş, başkentten potansiyel suçlu görülen ve serseri olarak adlandırılan şahıslar dahi def ve ihraç edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti bunlar dışında etnik bir dava güden çeteler ve komitalarla da meşgul olmuştur. Silahlı Ermeni, Rum, Bulgar komitalarına karşı çoğu zaman sürgün yöntemine başvurulduğu görülür. Bazı Avrupa Devletlerinin bu komitalara sahip çıkması ve Sultan'ı bu konuda sıkıştırması Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı daha sert ve şiddetli yaptırımlar uygulamasına mani olmuş gibidir. Bir yandan Müslüman muhafazakar kamuoyunun da tepkilerini kontrol etmek zorunda olan Osmanlı Devleti bu durum karşısında yine sürgün siyasetine müracaat etmiş ve bu hareketler karşısında da bu politikayı devreye sokmuştur. Dahili isyanlar karşısında da isyancıların önderlerini sürgün ile bulundukları yerlerden uzaklaştırmak bir çare olarak görülmüştür. 1878 yılında Çukurova bölgesinde Kozanoğulları ailesinin isyanına bu şekilde yanıt verilmiş, daha sonraki yıllarda Rumeli'de ayaklanan Arnavutları bastırmada yine aynı yol izlenmiş, 20. yüzyıla girildiğinde bu sefer Anadolu şehirlerinde baş gösteren vergi ayaklanmaları karşısında da aynı tedbirin uygulandığı görülmüştür.

Geniş kitleleri yönlendirme potansiyeli taşıdıkları için Abdülhamid idaresi tarafından sıkı bir denetim ve gözetim altına alınmak istenen bazı tarikatların şeyhleri de bu devirde sürgünden mustarip olmuşlardır. Ayrıca yaygın Sünni-Hanefi İslam yorumunun dışında kalan heterodoks dini gruplar da sürgün yoluyla kontrol altında tutulmaya ve daha fazla yayılmalarına engel olunmaya çalışılmıştır. Toplumun yaygın inançlarına, genel ahlak anlayışına ters düşen hareketler her zaman sürgün ile cezalandırılmışlar; bulundukları yerde huzursuzluk, asayişsizlik ve nizamsızlığa sebebiyet verdikleri saptananlar yine bu geleneksel metoda başvurularak bulundukları yerden uzaklaştırılmışlardır. Köylerde ve şehirlerde sosyal ve ekonomik sebeplerle meydana gelen toplumsal olaylar karşısında da olayın elebaşlarını sürgün ederek bulundukları yerden uzaklaştırmak bir çare olarak görülmüştür. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yavaş yavaş filizlenmeye başlayan işçi hareketlerinin önüne de yine sürgün metodu ile geçilmeye çalışıldığı görülür. Sürgünün tüm toplum kesimleri üzerinde icra edilen bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Kamuoyunu kontrol altında tutmak için sürgün politikasına bir korku unsuru olarak sıkça müracaat edilmiştir.

II. Abdülhamid devrinde toplumsal muhalefetin önderliği misyonunun artık ulemadan ve medrese talebelerinden daha çok modern tarzda işleyen yüksek mekteplerin talebelerine ve bunlardan mezun olanlara geçtiği görülmektedir. Bu kesim toplumda Midhat Paşa'nın tasfiye edilip ortadan kaldırılmasından sonra yaşanan sessizlik dönemini sonlandırmış ve mekteplerinde tanıştıkları Avrupalı liberal fikir cereyanlarının da etkisinde kalarak mebuslar meclisinin yeniden açılması, gerçek anlamda anayasal bir meşrutî monarşinin yeniden tesisi gibi hedeflerin taşıyıcılığını üstlenerek Jön Türk hareketini yeniden canlandırmıştır. Kimileri, bilhassa Rumeli kökenli kişiler de bu harekete İmparatorluğun Rumeli'de yaşadığı toprak kayıpları ve diğer devletler karşısında sarsılan imajı karşısında duydukları rahatsızlıklardan kaynaklanan vatansever hislerle iştirak etmişler; yaşananlardan Abdülhamid'i suçlamışlardır. Hareketin mensupları basın-yayın yoluyla propaganda faaliyetleri yürüterek işe başlamışlarsa da zamanla II. Abdülhamid'in şahsını hedefleyen suikast ve darbe planları da tertip etmeye başlamışlar; ordu, ulema ve sivil bürokrasi ile dirsek teması halinde olarak bu iş için destek aramışlardır. II. Abdülhamid bu Jön Türk hareketine karşı da sürgün metoduna başvuracaktır. Özellikle Trablusgarb ve Fizan bu hareketin bağlılarının en çok sürgün edildiği ceza yerlerinden biri olarak bu dönemde ün kazanacaktır. Jön Türklerin İstanbul'da etkili ve örgütlü bir birlik oluşturmalarının sürgün yoluyla önüne geçmeye çalışan Abdülhamid için bir başka hedef de onların Avrupa veya Mısır'a firarlarını önlemektir. Anadolu şehirleri bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için ideal sürgün yerleri olarak görülmüştür. Vilayetlerin valilerine sürgünlerin muhafazası ve kontrolü noktasında büyük iş düşmüş, Padişah için valilerin en önemli görevlerinden biri de artık bir süre sonra bu husus olmuştur. Fakat uygulamada fazla başarılı olunamadığı, özellikle siyasi sürgünlerin sürgün yerlerinden sık sık firar ettikleri görülmektedir. Ayrıca uygulamanın bir başka açığı taşra vilayetlerine sürülen siyasi hükümlülerin gönderildikleri yerlere kendi muhalif düşünce ve felsefelerini taşıma imkanını bulmaları olmuştur. Böylece muhalif düşünceler sürgünler vasıtasıyla İmparatorluğun taşra vilayetlerine kadar yayılmış ve halk tabanı da bu düşüncelerle tanışmış oluyordu. II. Abdülhamid taşraya gönderdiği sürgünlerle farkında olmadan kendisine karşı olan muhalefeti dar bir aydınlar zümresinden halk tabanına taşımaya yardımcı oluyor, aslında uzun vadede kendi aleyhine bir iş yapmış oluyordu. Nitekim bu dönemde "sıradan ahaliden" de pek çok insanın siyasi sebeplerle sürgünle cezalandırıldığını görmemiz II. Meşrutiyete giden yolu sadece dar bir aydınlar zümresi ve ordu gücünün açmadığını; halk tabanından da bu doğrultuda bir baskı olduğunu ortaya sermektedir.

II. Abdülhamid'in, başarısızlığına rağmen sürgün politikasını sürdürme ve yoğun bir biçimde uygulamadaki ısrarı ilginçtir. Onun muhalif ve “muzır” hareketler karşısında daha etkili ve “ıslah edici” bir çözüm bulup geliştirmekte güçlük çektiği ve mecburi olarak bu yola başvurduğu düşünülebilir. Ayrıca bu yol geçmiş zamanlardaki idam gibi yöntemlere kıyasla kendi zamanı için mutedil bir çözüm olarak da görülebilir ve Padişahın bilinçli olarak ve isteyerek -Midhat Paşa'nın boğdurulması istisna- daha yumuşak bir metot olarak sürgün siyasetini uyguladığı savunulabilir. Sık sık iç meselelere müdahale fırsatı kollayan Avrupalı güçlerin baskılarının onun muhaliflerine yönelik daha şiddetli bir yanıt vermesini engellemiş olması da elbette ihtimal dahilindedir. Fakat her şeyden öte onun otuz yılı aşkın mutlak hükümdarlığı sırasında her şeyin sabit ve durağan kalmadığını, geçmişte belki etkili görülen çözümlerin yarın için geçerliliğini yitirebileceğini de dikkate almak gerekir. Zamanı gelen fikirler karşısında hiçbir güvenlik tedbiri ve politikanın başarılı olamayacağı açıktır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)**

BAB-I ASAFİ DİVAN-I HÜMAYUN NAME-İ HÜMAYUN KALEMİ

A. {DVN. NMH 27 / 7

SADARET MEKTUBİ KALEMİ MÜHİMME EVRAKI

A. MKT. MHM. 483 / 43

BAB-I ALİ EVRAK ODASI EVRAKI

BEO. 1018/76276
BEO. 104 /7732
BEO. 1072/ 80392
BEO. 1194/ 89507
BEO. 1230 / 92203
BEO. 2269/170152
BEO. 2362/177094
BEO. 251 / 18761
BEO. 2511/ 188297
BEO. 2794/209528
BEO. 2912/218338
BEO. 319/ 23890
BEO. 3195/239622
BEO. 3206/240378
BEO. 370/27686
BEO. 3837/ 287749
BEO. 651/48790
BEO. 661/49542
BEO. 772/57858
BEO. 957 / 71722
BEO. 2269 / 170160
BEO. 749/56157

DAHİLİYE NEZARETİ MEKTUBİ KALEMİ

DH.MKT. 573 / 52
DH.MKT. 713 / 34
DH. MKT. 1097/49
DH. MKT. 1424 / 40
DH. MKT. 1466 / 67
DH. MKT. 1511/30
DH. MKT. 1544/ 41
DH. MKT. 1632 / 27

DH. MKT. 1671 / 29
DH. MKT. 1733 / 80
DH. MKT. 2399/ 123
DH. MKT. 840 / 80
DH. MKT. 933 / 49
DH. MKT. 961 / 47
DH.MKT 1392/ 26
DH.MKT 1418/ 51
DH.MKT. 2331/ 73
DH.MKT. 2396/110
DH.MKT. 100/39
DH.MKT. 1342/1
DH.MKT. 1355 / 30
DH.MKT. 1392/118
DH.MKT. 1470/40
DH.MKT. 1498/7
DH.MKT. 1507/ 104
DH.MKT. 1613/102
DH.MKT. 1688/ 84
DH.MKT. 2107/76
DH.MKT. 214/49
DH.MKT. 2182/106
DH.MKT. 2211/101
DH.MKT. 232/ 77
DH.MKT. 2391/65
DH.MKT. 2584/16
DH.MKT. 689 / 6
DH.MKT. 8 / 12
DH.MKT. 805/19
DH.MKT.1388/48

DAHİLİYE NAZERETİ ŞİFRE KALEMİ

DH. ŞFR. 120/52
DH. ŞFR. 131 / 113
DH. ŞFR. 146 / 29
DH. ŞFR. 188 / 83
DH. ŞFR. 190 / 88
DH. ŞFR. 354/ 87

DAHİLİYE NEZARETİ TESRİ-İ MUAMELAT VE ISLAHAT KOMİSYONU EVRAKI MUAMELAT

DH. TMIK. M. 14/39

HARİCİYE NEZARETİ İDARE EVRAKI

HR. İD. 173 / 31
HR. İD. 2005/7

HARİCİYE NEZARETİ SİYASİ

HR. SYS. 40/6
HR.SYS. 39 / 59

HARİCİYE NEZARETİ TAHRİRAT-I HARİCİYE

HR. TH. 296 / 62
HR. TH. 91 / 62

HARİCİYE NEZARETİ TERCÜME ODASI

HR. TO. 205 / 73
HR. TO. 522 / 39
HR.TO. 554/ 58

ALİ FUAT TÜRKGELDİ EVRAKI

HSD. AFT. 3 / 64

İRÂDE ASKERİ

İ.AS. 11/83

İRÂDE DAHİLİYE

İ.DH. 801 / 64957
İ.DH. 735/ 60216
İ.DH. 1083/84949
İ.DH. 755 / 61630
İ.DH. 926 / 73383
İ.DH. 1002 / 79125
İ.DH. 1117 / 87337
İ.DH. 1163 / 90924
İ.DH. 1295 / 101924
İ.DH. 1295 / 102047
İ.DH. 1336/4
İ.DH. 734 / 60162
İ.DH. 734 / 60164
İ.DH. 735 / 60205
İ.DH. 736 / 60328
İ.DH. 748 / 61133
İ.DH. 752 / 61441
İ.DH. 753 / 61480
İ.DH. 754 / 61557
İ.DH. 771 / 62812
İ.DH. 776 / 63144
İ.DH. 776 / 63153

İ.DH. 789 / 64132
İ.DH. 790 / 64153
İ.DH. 809 / 65373
İ.DH. 901/ 71662
İ.DH. 932 / 73851
İ.DH. 575 / 40066
İ.DH. 735 / 60216

İRADE HUSUSİ

İ.HUS. 81/84

EYALET-İ MÜMTAZE İRADELERİ (Yunanistan)

İ. MTZ. (01) 24 / 1163

MABEYN-İ HÜMAYUN EVRAKI İRADELERİ

MB. İ. 37 / 227
MB. İ. 50 / 37
MB. İ. 38 / 83
MB. İ. 38 / 16
MB. İ. 44 / 148
MB. İ. 45 / 135
MB. İ. 49 / 177
MB. İ. 49 / 26
MB. İ. 75 / 112
MB.İ. 34 / 34
MB.İ. 84 / 31
MB.İ. 74 / 103

MAARİF NEZARETİ MEKTUBİ KALEMİ

MF. MKT. 122 / 7

MALİYE NEZARETİ EMLAK-I EMİRİYYE

ML. EEM. 776/11

MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI

MV. 13 / 53
MV. 14 / 96

ŞURA-YI DEVLET

Ş.D. 2909 / 42
ŞD. 1335 / 20
ŞD. 1459/12
ŞD. 1459/5

ŞD. 1648 / 12
ŞD. 2341 / 71
ŞD. 2342 / 21
ŞD. 2346/ 46
ŞD. 2893 / 53

TEFTİŞAT-I RUMELİ EVRAKI (Kosova)

TFR. I. KV. 133 / 13216
TFR.I.KV. 4 /364

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ EVRAKI

TS. MA. e. 1094 / 41.
TS. MA. e. 630 / 53

YILDIZ HUSUSİ MARUZAT

Y. A. HUS. 305 / 8
Y.A. HUS. 161 / 43
Y.A. HUS. 161 / 73
Y.A. HUS. 180 / 22
Y.A.HUS. 159 / 114
Y.A.HUS. 162 / 150
Y.A.HUS. 163 / 76
Y.A.HUS. 196 / 44
Y.A.HUS. 238/30
Y.A.HUS. 262 / 37
Y.A.HUS. 280/73
Y.A.HUS. 294/ 15
Y.A.HUS. 331/ 59
Y.A.HUS. 360 / 17
Y.A.HUS. 407/5
Y.A.HUS. 427/28
Y.A.HUS. 457/ 135
Y.A.HUS. 494 / 94
Y.A.HUS. 517/200
Y.A.HUS 159 / 42

YILDIZ MÜTENEVVİ MARUZAT

Y. MTV. 167 / 32
Y.MTV. 167 / 47
Y.MTV. 137 / 4
Y.MTV. 179 / 37
Y.MTV. 197 / 90
Y.MTV. 27/ 96
Y.MTV. 290/131
Y.MTV. 7 / 94

YILDIZ BAŞKİTABET DAİRESİ MARUZATI

Y. PRK. BŞK. 18 / 6
Y. PRK. BŞK. 5 / 8
Y.PRK. BŞK. 1 / 33
Y.PRK. BŞK. 1 / 74
Y.PRK. BŞK. 63 / 40
Y.PRK. BŞK. 76 / 94

YILDIZ HARİCİYE NEZARETİ MARUZATI

Y. PRK. HR. 16 / 1
Y.PRK.HR. 27 / 88

YILDIZ RESMİ MARUZAT

Y.A.RES. 136 / 18
Y.A.RES. 2 / 26
Y.A.RES. 3 / 13
Y.A.RES. 5/11
Y.A.RES. 9/19

YILDIZ ESAS EVRAKI

Y.EE. 19 / 21
Y.EE. 71 /17
Y.EE. 128 / 20
Y.EE. 14 / 97
Y.EE. 75 / 19
Y.EE. 85 / 81
Y.EE. 14 / 100
Y.EE. 23 / 23
YEE. 19 / 7
YEE. 40 / 75
YEE. 78/42
YEE. 78/ 44
YEE. 100 / 37
YEE. 100 / 38
YEE. 14 / 4
YEE. 14 / 78
YEE. 19 / 11
YEE. 23 / 25
YEE. 40/ 74
YEE. 40/75
YEE. 44 / 3
YEE. 71 / 43
YEE. 72 / 73
YEE. 78 / 45
YEE. 79 / 108
YEE. 82 / 65

YEE. 18 / 92, 1.
YEE. 31 / 6
YEE. 85 / 2
YEE. 94 / 69

YILDIZ KAMİL PAŞA EVRAKI

Y.EE.KP. 11/ 1053

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI UMUMİ

Y.PRK.UM. 53 / 57
Y.PRK.UM. 10 / 42
Y.PRK.UM. 5 / 107
Y.PRK.UM. 1 / 78
Y.PRK.UM. 47 / 93
Y.PRK.UM. 48/ 115
Y.PRK.UM. 48/116
Y.PRK.UM. 49/ 74
Y.PRK.UM. 79/69
Y.PRK.UM. 80/61
Y.PRK.UM. 9 / 38
Y.PRK.UM. 58 / 104

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI SADARET MARUZATI

Y.PRK.A. 12 / 38

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI ASKERİ MARUZAT

Y.PRK.ASK 84 / 26
Y.PRK.ASK. 121 / 2.
Y.PRK.ASK. 202/8

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI ARZUHAL VE JURNALLER

Y.PRK.AZJ. 18 / 71
Y.PRK.AZJ. 2/35
Y.PRK.AZJ. 37 / 27
Y.PRK.AZJ. 1 / 35
Y.PRK.AZJ. 9/54

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI DAHİLİYE NEZARETİ MARUZATI

Y.PRK.DH. 13/70
Y.PRK.DH. 5 / 16

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI YAVERAN VE MAİYYET-İ SENİYYE ERKAN-I HARBİYE DAİRESİ

Y.PRK.MYD. 2 / 7
Y.PRK.MYD. 6/59

YILDIZ PERAKENDE EVRAKI ZAPTİYE NEZARETİ MARUZATI

Y.PRK.ZB. 36/15

YILDIZ ESAS EVRAKI DEFTERLERİ

YEE. D. 994 –

ZAPTİYE NEZARETİ

ZB. 464 / 88
ZB. 17/62
ZB. 325/115
ZB. 350 / 123
ZB. 419/37
ZB. 421/75
ZB. 433 / 33
ZB. 450/113
ZB. 450/70
ZB. 618/64

B. DİĞER KAYNAKLAR

ABDULLAH, Fevziye, “Namık Kemal’in Midilli’de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 12, 1955.

ABUŞVEREB, Abdülkerim, “Trablus’ta Sürgün Doktor Reşid Şahingiray”, Çev. Orhan Koloğlu, **Tarih ve Toplum**, C. 25, S. 145, Ocak 1996.

ACEHAN, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/5, 2008.

ACEHAN, Abdullah, “Romanya Sürgünleri”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C. 3., S. 6., 2010.

ACEHAN, Abdullah, “Tanzimat Fermanından Bugüne Edebi Sürgün”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S. 22, 2007.

AÇIKGENÇ, Alparslan, “Said Nursi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)**, C. 35, Ankara, 2018.

AĞAOĞLU, Ahmet, **İran ve İnkılabı**, Ağaoğlu Külliyyatı, Ankara, 1941.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2009.

AHMETOĞLU, Selim, “Osmanlı Topraklarında Sürgün Bir Gaspıralı”, **XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11 – 13 Kasım 2014, Bildiri Kitabı**, Cilt 2, İstanbul, Ağustos 2015.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Dede Cöngî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 9., İstanbul 1994.

AKKURT, İbrahim, **Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi’nin Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

AKKUŞ, Yakup, Kadir Yıldırım, “Dünyada ve Osmanlıda Zorunlu Çalıştırma: ‘Amele-i Mükellefe’ Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 2017.

AKMAN, Mehmet, **Osmanlı Devleti’nde Ceza Yargılaması**, Eren Yay. İstanbul 2004.

AKSIN, Ahmet, “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Ölüm Cezalarının Değerlendirilmesi (1876-1908)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 31/2, 2021.

AKŞİN, Sina, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 29, S. 1, Ankara, 1974.

AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 6. Baskı, İmge, Ankara, 2011.

AKYILDIZ, Ali, **Kral Öldü Yaşasın Kral: Osmanlı’da Cülus, Veraset ve Meşruiyet**, Timaş Yay., İstanbul, 2021.

AKYILDIZ, Ali, “Mahmud Celaleddin Paşa, Damad”, **TDVİA**, C. Ek 2., Ankara, 2019.

AKYILDIZ, Ali, “Mahmud Nedim Paşa”, **TDVİA**, C. 27, Ankara, 2003.

AKYILDIZ, Ali, “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye”, **TDVİA**, C. 28., Ankara 2003.

AKYILDIZ, Ali, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

AKYILDIZ, Ali, Azmi Özcan, **Namık Kemal’den Mektup Var**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.

ALAN, Gülbadi, “19. Yüzyılda Osmanlıda Sürgün Politikası Çerçevesinde Sürgün Kadınlar”, **Belleten**, C. LXXVIII, S. 281, Ankara, Nisan 2014.

ALKAN, Harun, **Ahmed Hüsameddin Dağıstani’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri**, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2015.

ALPARSLAN, Meltem, **II. Mutavalli ve Dönemi**, Doktora Tezi, (Danışman: Belkıs Dinçol), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

ALPTEKİN, Turan, “Ahmed Hüsameddin”, **TDVİA**, C. 2., İstanbul, 1989.

ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar: I. Suçlar ve Cezalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 17, S. 18., Ankara 1995.

ASLAN, Taner, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, **Akademik Bakış**, C. 3, S. 5, Kış, 2009.

ASLANER, Serhat, “Taşrada Jön Türklük Yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya’ya İntikali”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 13, S. 25, 2008.

AYDIN, Emre, **Sultan II. Abdülhamid’in Ulema ve Meşayih İle İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fikrettin Yavuz, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

AYDIN, Mehmet Akif, “Ceza”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 7., İstanbul 1993.

AYDIN, Mehmet Akif, “Hal”, **TDVİA**, C. 15., İstanbul, 1997.

AYDIN, Melikşah, “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 23, S. 2, 2015.

AYDIN, Suavi, “Unutulmuş Bir İttihatçı: Dedem Halil Sırrı Hırka-i Şerif”, **Kebikeç Dergi**, S. 16, 2003.

AYGÜN, Özcan, “Memduh, Abdülhalim”, **TDVİA**, C. 29, Ankara, 2004.

AYNUR, Hatice, “Malumatçı Mehmed Tahir”, **TDVİA**, C. 27, Ankara, 2003.

BAĞCE, Betül Kübra, **II. Abdülhamid’in Kızı Naima Sultan’ın Hayatı**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İsmail Safa Üstün, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. XIII, No: 1-4, İstanbul 1954.

BASİRETÇİ, Ali, **İstanbul’da Elli Yıllık Önemli Olaylar**, Haz. Necdet Sander, Sander Yay., İstanbul, 1976.

BAŞ, Rahime, **Namık Kemal’in Midilli Rodos ve Sakız Mutasarrıflıkları (1879 – 1888)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Zeki Arıkan, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.

BAŞARAN, Selman, “Hakem b. Ebü’l-Âs”, **TDVİA**, C. 15, İstanbul 1997.

BATUK, Cengiz, “Âdem ve Havva’nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva’nın Hayatı”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S.10, 2006/2.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “93 Meşrutiyeti”, **Belleten**, C. VI, S. 21 – 22, Ankara, Ocak 1942.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, **İbretnüma: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler**, TTK, Ankara, 1968.

BAYKURT, Cami, **Son Osmanlı Afrika'sında Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009.

BAYRAKTAR, Kaya, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", **Bilig**, S. 69, Bahar 2014.

BAYUR, Hilmi K., "Çakırcalı'nın Hikayesi Üzerine", **Milliyet**, 12.07.1973.

BERBER, Ferhat, "II. Abdülhamid'e Satılan Bir Çiftliğin Hikayesi ve Düşündürdükleri", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 20, 2014.

BERBER, Ferhat, "Osmanlı Ermenisi Bir Ailenin Serencamı: Balyozzadeler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXX/2, 2015.

BEYDİLLİ, Kemal, "Sadık Mehmed Paşa", **TDVİA**, C. 35, İstanbul 2008.

BEYHAN, Mehmet Ali, "Bir II. Abdülhamid Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey", **Osmanlı Araştırmaları XIII**, İstanbul 1993.

BEYHAN, Mehmet Ali, "Said Bey, Lastik", **TDVİA**, C. 35, İstanbul, 2008.

BİLGİ, Mustafa L., "Kerek", **TDVİA**, C. 25, Ankara 2002.

BİLGİ, Nejdet, "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", **Tarih ve Toplum**, S. 100, Nisan 1992.

BİLGİ, Nejdet, **Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları**, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870 – 1908)", **Akademik Bakış**, C. 3., S. 5., 2009.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, "Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C. 1., S. 1., 2012.

BİRİNCİ, Ali, "Bedirhan Paşazade Halil Rami'nin Hayat Hikayesi", **Toplumsal Tarih**, S. 270, Haziran 2016.

BİRİNCİ, Ali, **Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zât**, Dergah Yay., İstanbul, 2001.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Âdem", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988.

BRENNAN, Russell and Jonathan Richards, “The Scum of French Criminals and Convicts: Australia and New Caledonia Escapees”, **History Compass** 12/7, 2014.

BUZPINAR, Tufan, “Mustafa Fâzıl Paşa”, **TDVİA**, C. 31, İstanbul, 2006.

Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, C. 1., Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., İstanbul, 2006.

CARR, Edward Hallett, **Romantik Sürgünler**, Çev. Şamil Beştoy, 2. Baskı, Ataul Roman, İstanbul 1993.

CELALEDDİN, Mahmud, **Mirat-ı Hakikat**, C. 1-3, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.

CEVİZLİLER, Erkan, Mustafa Özyürek, “Türk, Gürcü ve Ermeni Tarihçilerine Göre Ardahan’da Hakimiyet Mücadelesi”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C. 12, S. 28, 2019.

CİN, Halil, Ahmet Akgündüz, **Türk-İslam Hukuk Tarihi**, C. 1., Timaş Yay., İstanbul 1990.

COHEN, Sarah T., “Augustus, Julia and The Development of Exile Ad Insulam”, **The Classical Quarterly**, Vol. 58, No. 1, 2008.

COŞKUN, Mustafa, **Mevlânâzade Rıfat Bey’in Gazetecilik Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fatih Mehmet Sancaktar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

ÇAKMAK, Aydın, **Sürgünde Bir Hakan: II. Abdülhamid’in Selanik ve Beylerbeyi Günleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 2014.

ÇALIŞKAN, İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 31, Ankara 1990.

ÇELİK, Hüseyin, **Ali Suavi: Hayatı ve Eserleri**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.

ÇETİN, Atilla, “Kıbrıslı Kamil Paşa”, **TDVİA**, C. 25, Ankara, 2002.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, **Osmanlı Araştırmaları (47)**, 2016.

ÇETİNSAYA, Gökhan, Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul, 2005.

ÇOBAN, Harun, “Nefy ü Kıyas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848 – 1883)”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, S. 2., 2018.

ÇOBAN, Harun, **5 Numaralı Nefy ve İtlak Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

ÇÖLGEÇEN, Sami, **Sahra-yı Kebir'i Nasıl Geçtim**, Haz. Ömer Hakan Özalp, Ark Kitap, İstanbul, 2013.

DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4., Türkiye Yayınevi, İstanbul 1961.

DANIŞMEND, İsmail Hami, **Tarihi Hakikatler**, Yay. Haz. Cengiz Zengin, Oğuzhan Cengiz, Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2016.

DARTMA, Bahattin, “Hz. Adem’in Dışlandığı Cennetin Dünyası Meselesi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IX, S.2, 2009.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, **Osmanlı’da Sürgün: Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)**, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

DEAL, Roger A., **Namus Cinayetleri, Sarhoş Kavgaları: II. Abdülhamid Döneminde Şiddet**, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

DEMİREL, Muammer, **Erzurum İsyanı (1906- 1907)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Cevdet Küçük, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.

DEMİROĞLU, Faiz, **Abdülhamid’e Verilen Journaller**, Tarih Kütüphanesi Yay., İstanbul, 1955.

DERİNGİL, Selim, **19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad**, Çev. Ayşen Anadol, Taciser Ulaş Belge, İletişim Yay., İstanbul, 2017.

DERİNGİL, Selim, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2009.

DIĞIROĞLU, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dini Yayıncılık: İslami Metinleri Kim Üretirir”, **History Studies**, C. 9, Mart 2017.

DÖNMEZ, Ahmet, “Babîâli’de Hizip Çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa’nın Osmanlı Donanmasını Mısır Valisine Teslimi Olayı”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 40, 2016.

DROGULA, Fred K., “Controlling Travel: Deportation, Islands and The Regulation of Senatorial Mobility in The Augustan Principate”, **The Classical Quarterly**, Vol. 61, Iss. 1, 2011.

DURAN, Cihan, **Süleyman Paşa’nın Divan-ı Harp’te Yargılanmasına Dair Defterin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1878 – 1879)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fehmi Yılmaz, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Düstur, C. 4., İstanbul 1299.

Düstur, Tertip 1, Matbaa-i Amire, 1289.

EBÜZZİYA, Ziyad, “Ali Efendi, Basiretçi”, **TDVİA**, C. 2, İstanbul 1989.

EBÜZZİYA, Ziyad, “Ebüzziya Mehmed Tevfik”, **TDVİA**, C. 10, İstanbul, 1994.

EKİCİ, M. Zeki, **II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri**, Doktora Tezi, Danışman: Kazım Yetiş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.

EL MUHEYMİD, Ali b. Salih, “Karahanlılar Devleti’nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)”, Çev. Ali Aksu, **İSTEM**, Yıl: 8, S. 15, 2010,

ELDEM, Edhem, **V. Murad’ın Oğlu Selahaddin Efendi’nin Evrak ve Yazıları**, C. 1., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

ENGİN, Vahdettin, “Sultan II. Abdülhamid’e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz”, **Belleten**, C. 59, S. 225, Ağustos 1995.

ENGİNALP, Fehmi, **Sürgünlerin Güzel Başkenti**, Nilüfer Belediyesi, Bursa, 2017.

ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 1, İstanbul, 1999.

ERAVCI, Mustafa, “Selim Giray”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul 2009.

ERDAL, Serkan, “Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 19/1, 2015.

ERİŞÇİ, Lütfü, **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi**, Kutulmuş Basımevi, İstanbul, 1951.

ERKAN, Davut, **II. Abdülhamid’in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa’nın Hatıratı I-II (1876 – 1880)**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2011.

ERKİLETLİOĞLU, Halit, “Kayseri’de Sürgün Bir Roma İmparatoru”, **Şehir Kültür-Sanat**, S. 16., Kayseri, Nisan 2018.

ERTUĞRUL, Esen, Çağhan Uyar, “Sıradışı Bir Yeni Osmanlı Aydını: Ali Suavi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi**, C. 2., S. 2., 2019.

ESAD, Erbili, **Mektubat**, Matbaa-i Ahmed Kamil, Dersaadet, sene 1341 – 1343.

ES SEYİD MAHMUD, Seyyid Muhammed, **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

EŞ ŞEVÂBİKE, Ahmed Fahd Bereket, “Abdülhamid Ez-Zehrâvî”, **TDVİA**, C. 1, İstanbul, 1988.

FAHRİ, Ali, **Emel Yolunda**, Haz. Yücel Yiğit, Mehmet Narlı, Hitabevi, Ankara, 2015.

FAZLIOĞLU, İhsan, “Mehmed Nâdir”, **TDVİA**, C. 28, Ankara 2003.

FAZLIOĞLU, Şükran, “Veliyyüddin Yeken”, **TDVİA**, C. 43, İstanbul, 2013.

FOUCAULT, Michel, **Hapishanenin Doğuşu: Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.

GAZEL, Ahmet Ali, “Müstecabizâde İsmet Bey’in Midilli Sürgünü ve Sürgünden Kurtulma Girişimleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 47, Erzurum, 2012.

GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

GÖKCEN, Ahmet, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Köksal Bayraktar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.

GÖLEN, Zafer, “Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa’nın Muhakemesi”, **Belleten**, C. LXXVI, S. 277, Aralık 2012.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Niyâzî-i Mısırî**, Şarkiyat Mecmuası, C. VII., İstanbul 1972.

GÜLÇE, Münevver, **Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Sürgün Cezası Uygulamaları**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Abdullah Kahraman, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

GÜR, Muhammet, “Süleyman Nazif”, **TDVİA**, C. 38, İstanbul, 2010.

HANİOĞLU, Şükrü, “Meşrutiyet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Ankara, 2004.

HASLİP, Joan, **İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid**, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.

Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa, Cildi Evvel, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1329.

HEYD, Uriel, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Çev. Selahaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 26, S. 1., 1984.

HUT, Davut, “Fethi Paşa”, **TDVİA**, C. Ek. 1, Ankara, 2020.

İDİKURT, Derya, **Osmanlıdan Cumhuriyet’e Bir Âyanlık Örneği: Kozanoğulları ve Fırka-i Islahiye’nin Kuruluşu**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Metin Ziya Köse, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, C. 2., 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 1982.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, C. 3., 3. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 1982.

İNAL, Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

İNCE, İrfan, “Ridde”, **TDVİA**, C. 35, İstanbul, 2008.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Enderun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 11., İstanbul, 1995.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Hayrullah Efendi, İmam-ı Sultani”, **TDVİA**, C. 17, İstanbul, 1998.

İRTEM, Süleyman Kani, **Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay. 2003.

KABACALI, Alpay, **Türkiye’de Siyasal Cinayetler**, Altın Kitaplar, İstanbul, Nisan 1993.

KAHRAMAN, Alim, “Eşref Paşa, Mustafa”, **TDVİA**, İstanbul, 1995.

KAMİL, Mehmed, **93 Muharebesi: Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa’nın Muhakemesi**, İstanbul 1324.

KANAT, Cüneyt, “Memlûk Devleti İçin Bir Sürgün Yeri Olarak İstanbul”, **XVI. Türk Tarih Kongresi**, 2010.

KANAT, Cüneyt, **Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza**, Küre Yay., 3. Baskı, İstanbul 2017.

KANDEMİR, Feridun, **Jön Türklerin Zindan Hatıraları**, 2. Baskı, Muhit Yayınları, İstanbul, 1975.

KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, 8. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2017.

KARACA, Alaattin, **İsmail Safa**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.

KARAKOÇ, Eren, “Antik Roma’daki Ölüm Cezaları”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 54, Mart-Nisan 2016.

KARAL, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, **Belleten**, C. XXVIII, S. 112, Ankara, 1964.

KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.1., Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARAL, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 4., Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARATAŞ, Ali İhsan, **Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18. – 19. Asırlar)**, Emin Yay., Bursa, 2009.

KARATAŞ, Yunus, **Osmanlı’da Siyasal Bir Ceza Aracı Olarak Sürgün: Niyâzî-i Mısri Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Gökhan Tuncel, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2013.

KAYA, Yakup, Ersin Müezzinoğlu, “Siyasi ve İdeolojik Kimliğiyle Mevlanzade Rıfat Bey”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. 6., S. 3., 2017.

KELEŞ, Erdoğan, “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 38, 2005.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, “İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 7, S. 2, İzmir, 2007.

KESKİN, Levent, **Sürgün Sonrası Eserlerinde Ovidius’un Ruh Hali ve İmparator Augustus ile Çatışması**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Bedia Demiriş, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

KIRMIZI, Abdülhamit, “1880’de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, S. 7, Nisan 2012.

KIRMIZI, Abdülhamit, “Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk’ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü”, **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, C. 14, S. 26, 2009.

KIRMIZI, Abdülhamit, **Abdülhamid’in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, 3. Baskı, Klasik Yay., İstanbul, 2008.

KIRPIK, Cevdet, “İşkân, İsyan ve Değişim: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 40, 2016.

KISA, Ahmet, **Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876 – 1878)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Özden, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

KOÇ, Mehmet, **Osmanlı Hukukunda Ta’zir Suç ve Cezaları**, Doktora Tezi, Danışman: Saffet Köse, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.

KOLOĞLU, Orhan, “Turning Point for the Arab Caliphate: Dr. Koelle Affair (1879 – 1880)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi**, S. 18, 2005.

KONUKÇU, Enver, “Osmanlı IV. Orduy-ı Hümayunu’nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa”, **Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2, 2017.

KORKMAZ, Adem, **Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri**, Doktora Tezi, Danışman: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

KORKMAZ, Ferhat, “Servet-i Fünun Şair ve Yazarlarının Transvaal (Boer) Savaşları Karşısındaki Tutumu Hakkında Bir Araştırma”, **Edebi Eleştiri Dergisi**, C. II, S. 1, 2018.

KÖKSAL, Osman, “Osmanlı Devleti’nde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C. 12, S. 12, 2001.

KÖKSAL, Osman, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Örfî İdare Uygulaması”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KÖKSAL, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 19, Ankara 2006.

KÖSE, Metin Ziya, “Kozanoğulları”, **TDVİA**, C. Ek-2, 3. Basım, Ankara, 2019.

KÖSE, Murtaza, “Osmanlı’da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 18, Erzurum 2001.

KUNDAKÇI, Deniz, “Atina Demokrasisi’nin Zayıf Karnı: Leitourgia, Sykophantes ve Ostrakismos Uygulamaları”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 26, Güz 2018.

KUNERALP, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839 – 1922)**, 2. Baskı, İsis, 2003.

KURAN, Ahmet Bedevi, **Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

KURAT, Yuluğ Tekin, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbinin Sebepleri”, **Belleten**, c. XXVI, S. 103, TTK, Ankara, 1962.

KURGAN, Şükrü, **Süleyman Nazif: Hayatı, Sanatı ve Eserleri**, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1955.

KURŞUN, Zekeriya, “Mehmed Memduh Paşa”, **TDVİA**, C. 28, Ankara, 2003.

KUTLUER, İlhan, “Fesad”, **TDVİA**, C. 12., İstanbul, 1995.

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülaziz”, **TDVİA**, C. 1, İstanbul 1988.

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülhamid II”, **TDVİA**, C.1, İstanbul, 1988,

KÜÇÜK, Cevdet, “Çırağan Vakası”, **TDVİA**, C. 8., İstanbul, 1993.

MADEN, Fahri, “Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 64, 2012.

MAKAN, İbrahim, **II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Fahrettin Tızlak, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2012.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Faaliyetleri**, İletişim Yay., 22. Baskı, İstanbul, 2019.

McGINNIS, Briana, “What We Think About When We Think About ‘Exile’”, August 21, 2011, SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1913625 .

Mehmed Galib Bey, **Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nida**, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniyye, 1909.

MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, **İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara**, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul, 1993.

MEMDUH PAŞA, Mehmed, **Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esasiye**, İstanbul, 1324.

MEMDUH PAŞA, Mehmed, **Hâller İclaslar**, (Osmanlıca Tıpkıbasım), Pergole Yay., Isparta, 2017.

MEMDUH PAŞA, Mehmed, **Esvât-ı Sudur**, Haz. Selda Güner Özden, Okur Tarih Yay., İstanbul, 2019.

MEVSİM, Hüseyin, **Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları (1862-1878)**, Kitap Yay. İstanbul, 2016.

MEZİLİ, Önder, **1903 – 1907 Yılları Arasında Kahire’de Yayınlanan Türk Gazetesine Göre Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Orhan Yazıcı, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2016.

MİDHAT, Ali Haydar, **Midhat Paşa’nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mirat-ı Hayret)**; Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İkinci Cilt, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.

MİDHAT, Ali Haydar, **The Life of Midhat Pasha**, London, 1903.

MİDİLLİ, Muharrem, “Klasik Osmanlı Hukukundaki Şer-Örf Ayırımına Dair Modern Tartışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 12, S. 23, 2014.

MİTHAT EFENDİ, Ahmet, **Üss-i İnkılap**, C. II, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Yay., İstanbul 2005.

MORSCHAUER, Scott, “What Made Sinuhe Run: Sinuhe’s Reasoned Flight”, **Journal of The American Research Center in Egypt**, Vol. 37, 2000.

NASO, Publius Ovidius, **Karadeniz’den Mektuplar**, Çev. Çiğdem Dürüşken, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

NURİ, Osman, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi**, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1327.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Bektaşilik”, **TDVİA**, C. 5., İstanbul, 1992.

OKTAR, Tiğınçe, Mehmet Mubarek Alan, “Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, C. 9, S. 20, 2018.

ORTABAĞ, Erol, **Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon**, Yay. No. 326, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018.

ÖNER, Senem, **Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu’nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu’ndan Çevrilmesi**, Doktora Tezi, Danışman: Ayşe Banu Karadağ, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

ÖZ, Mustafa, “Mehdilik”, **TDVİA**, C. 28, Ankara, 2003.

ÖZ, Mustafa, “Muhammed Ahmed El Mehdi”, **TDVİA**, C. 30, Ankara, 2020.

ÖZALP, Ömer Hakan, **Ulemadan Bir Jön Türk: Mehmed Ubeydullah Efendi**, Dergah Yay, İstanbul, 2005.

ÖZBEK, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876 – 1914**, İletişim Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2016.

ÖZBEK, Süleyman, “Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar ‘Sultanı Öldüren Sultan Olur’”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 32, S. 53, Ankara 2013

ÖZBİLGİN, Erol, **Osmanlı’nın Balkanlardan Çekilişi: Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi**, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Abdülkerim Nadir Paşa”, **TDVİA**, C. 1., İstanbul, 1988.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İzzet Mehmed Paşa, Safranbolulu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul 2001.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Kara İbrahim Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 21, İstanbul 2000.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Mehmed IV”, **TDVİA**, C. 28, Ankara, 2003.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Melek İbrahim Paşa”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 12, 2010.

ÖZCAN, Azmi, “Hilafet”, **TDVİA**, C. 17, İstanbul, 1998.

ÖZCAN, Azmi, “Mahmud Celaleddin Paşa”, **TDVİA**, C. 27, Ankara, 2003.

ÖZCAN, Azmi, “Otuzbir Mart Vak’ası”, **TDVİA**, C. 34, İstanbul, 2007.

ÖZKAYA, Yücel, “Anadolu’daki Büyük Hanedanlıklar”, **Belleten**, C. 56, S. 217, 1992.

ÖZKÖSE, Kadir, “İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviyye’nin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 16, S. 1., 2012.

ÖZTUNA, Yılmaz, **Bir Darbenin Anatomisi**, Dördüncü Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.

ÖZTÜRK, Eyüp, “Osmanlı’nın Son Döneminde Bir Mehdilik (Peygamberlik) İddiası: Bosnalı Hafız Abdullah Efendi Olayı”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, C. 6., S. 11, Ocak-Haziran 2012.

ÖZTÜRK, Mustafa, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa’nın Muhakemesi”, **Belgeler**, C. XXIII, S. 27, Ankara, 2003.

ÖZTÜRK, Sevcin, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Ayten Can Tunalı, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2014.

ÖZZORLUOĞLU, Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım**, Haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, DBY, İstanbul, 2011.

PEHLİVAN, İsmail, **Bulgar Komitacıları ve Komitacılık Faaliyetleri (1866 – 1913)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İlker Alp, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2017.

PEKMEN, Mahir Said, **Fizan Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2018.

PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

POLAT, Ayşe, “Osmanlı’da Matbu İslam’ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer’iyye Meclisi”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Bahar 2018.

POLAT, Erdoğan, **Osmanlı Devleti’nde Sürgün Siyasetinin Eyalet-i Rum’daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl)**, Doktora Tezi, Danışman: Sebahattin Samur, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019.

RAMSOUR, Ernest Edmondson, **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki**, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yay., İstanbul, 2001.

RIFAT, Mevlanzade, **Sürgün Hatıralarım**, Yay. Haz. Mithat Kutlar, Avesta Yay., İstanbul, 2009.

RODOSLU, Celalettin, **Rodos ve İstanköy Adalarında Gömülü Tarihi Sımlar**, Ankara, 1945.

ROTH, Mitchel P., **Göze Göz: Suç ve Cezanın Küresel Tarihi**, Çev. Barışhan Erdoğan, Can Yay., İstanbul, 2017.

RÜŞTÜ, Halil, **1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Osmanlı Kumandanları**, Haz. Emre Gör, DBY, İstanbul, 2017.

SAİB, Ahmed, **Abdülhamid’in Evail-i Saltanatı**, Mısır, 1326.

SAİB, Ahmed, **Son Osmanlı-Rus Muharebesi**, Hindiye Matbaası, Mısır, 1327.

SAİD, Ali, **Saray Hatıraları**, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, Nehir Yay., İstanbul, 1994.

SAİD, Edward W., **Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı**, Çev. Tuncay Birkan, 8. Baskı, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2018.

- SAİD, Edward W., **Reflections on Exile and Other Essays**, Harvard University Press, 2000.
- SAİD, Edward W., **Sürgün Üzerine Düşünceler ve Diğer Yazınsal ve Kültürel Denemeler**, Çev. Salih Özer, Hece Yay., Ankara, 2015.
- SAMİ, Şemseddin, **Kamus-ı Türki**. Dersaadet, 1317.
- SANSAR, M. Fatih, “Tanzimat Döneminde Çukurova Hanedan Ailelerinin Tasfiyesi”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S.1, Manisa, 2005.
- SARI, Mehmet Ali, “Türkiye’de Pozitivizm ve İlk Yansımaları”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**- Volume 10/14, 2015.
- SATILMIŞ, Selahattin, “1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa’ya Yönelik Eleştiriler”, **Belleten**, C. LXXX, Sa. 288, Ankara, Ağustos 2016.
- SAYGILI, Hasip, “1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski’nin Katli”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 39, Güz 2013.
- SAYGILI, Hasip, “Sultan II. Abdülhamid’in Meşruiyet Krizi: 1903’te İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina’nın Öldürülmesi”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 20, 2014.
- Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa’nın Müdafaanamesi**, Naşiri: Karagöz Gazetesi, Matbaa-i Nefaset Çemberlitaş Vezir Han, Dersaadet, 1329.
- SHAW, Stanford, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. 2, 3. Baskı, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2010.
- “Sinuhe”, **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/biography/Sinuhe> , (Date Published: November 26, 2008).
- SOHRABİ, Nader, “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 44, No. 1, Jan. 2002.
- ŞAFAK, Ali, “Bağy”, **TDVİA**, C. 4, İstanbul, 1991.
- ŞAKİR, Ziya, **İttihat ve Terakki – I, Nasıl Doğdu?**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.
- ŞAKİR, Ziya, **İttihat ve Terakki – II, Nasıl Yaşadı?**, Akıl Fikir Yayınları , İstanbul, 2018.
- ŞEBER, Nurdan İpek, “Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid’e Karşı Planlanan Suikastler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 22, Bahar 2012.
- ŞEKERCİ, Osman, **İslam Ceza Hukukunda Ta’zir Suçları ve Cezaları (Yürütme Organına ve Yönetime Bırakılmış Cezalar)**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, Nisan 1996.

ŞEN, Murat, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, **Osmanlı**, Yıl: 6, S. 31, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.

Şer’iye Sicilleri, C. 2., (Haz. Türk Dünyası Vakfı İlim Heyeti), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.

ŞİMŞEK, Gülsüm, **II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler**, Doktora Tezi, Danışman: Fahrettin Tızlak, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018.

ŞİMŞİR, Bilal, **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa’nın Sonu (1878 – 1884)**, Ankara 1970.

ŞİROKORAD, A.B., **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana: Osmanlı-Rus Savaşları (Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış)**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

Tahsin Paşa, **Abdülhamit Yıldız Hatıraları**, Yay. Haz. Kudret Emiroğlu, İmge Yay., Ankara, 2008.

Takvim-i Vekayi, sayı 1841, 6 Şevval 1293.

TAMER, Diler, **Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Lulia De Adulteriis Coercendis**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789 – 1980)**, 33. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, Mart 2020.

TANRIBUYURDU, Gülçin, **Eşref Paşa Dîvânı (İnceleme,Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri)**, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2006.

TAŞBAŞ, Erdal, “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Görevlilerinin Sürgün Edilmesi: 19. Yüzyıl Kıbrıs Örneği”, **Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi**, S. 2., 2012.

TEKİN, Mürsel, **19. Yüzyılda Batı’daki Pozitivist Akıl Anlayışının Türk Düşünürleri Üzerindeki Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Ankara, 2012.

TEMİZER, Abidin, İbrahim Serbestoğlu, “Babanzade Halil Halid Bey ve Belgrad Sefirliği”, **2. Erasmus Uluslararası Akademik Araştırmalar Sempozyumu**, 11 – 13 Ekim 2019, Paris, Fransa, Tam Metin Bildiri Kitabı- I.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, **Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar**, 3. Baskı, Divan Yay., İstanbul, 1978.

TEVETOĞLU, Fethi, **Süleyman Paşa**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

TEVFİK, Ebüzziya, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

TOGRAL, Özge, “Akdeniz Adalarına Sürgün Edilen Kırım Hanları”, **Akdeniz Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi**, S. 8., 2018.

TREVATHAN, Andy Kay, **At Home In Exile: Ezra Pound and the Poetics of Banishment**, University of Arkansas, Theses and Dissertations., 1350, <https://scholarworks.uark.edu/etd/1350/> , 2015.

TUFAN, Turan, “Midhat Paşa’nın Azli ve Sürgününün İspanyol Basınındaki Yansımaları ve Paşa’nın İspanya Seyahati”, **History Studies**, Volume 6, Issue 4, July 2014.

TUGAY, Biray, **Aydın Vilayeti’nde Sürgün (Tanzimat’tan Cumhuriyet’e)**, Doktora Tezi, Danışman: Sabri Sürgevil, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

TUNAYA, Tarık Zafer, “Osmanlı Anayasacılık Hareketi ve ‘Hükümet-i Meşrûta’”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vol. 6, 1978.

TURAN, İlter, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 29, S. 1- 4, İstanbul, 1969.

TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Turan Neşriyat, İstanbul, 1971.

TÜRESAY, Özgür, “Ebüzziya Tevfik ve Mecmua-i Ebüzziya (1880-1912)”, **Müteferrika**, Kış, Sayı 18, 2000.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Maruf Simalar**, Haz. Selçuk Akşin Somel, Mehmet Kalpaklı, TTK, Ankara, 2013.

TÜRKOĞLU, Halide Gökçe, “Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populı Romani Arasındaki Bağlantı”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı 96, Ocak 2011.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Yusuf Akçura’nın Trablusgarp Yılları”, **Türk Yurdu**, S. 339, C. 35, 2015.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867- 1967)**, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

UCA, Alaattin, “II. Abdülhamit Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir’in Osmanlı Veliahtları İle İlişkileri”, **Karamanoğlu Mehmed Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 15 (24), 2013.

UÇAR, Nail, “Başkumandan Abdülkerim Nadir Paşa’nın Yargılanması”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S. 33., Eylül 1989.

UÇMAN, Abdullah, “Akif Paşa”, **TDVİA**, C. 2., İstanbul 1989.

UÇMAN, Abdullah, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, **TDVİA**, C. 38, İstanbul, 2010.

UÇMAN, Abdullah, “Ziya Paşa”, **TDVİA**, C. 44, İstanbul, 2013.

ULUÇAY, Çağatay, “Sürgünler: Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, **Belleten**, C. XV., S. 60, Ankara, Ekim 1951.

US, Hakkı Tarık, **Meclis-i Mebusan (1293=1877), Cilt 2, 13 Aralık 1877 – 16 Şubat 1878 İn’ikadları**, Vakıf, İstanbul, 1954.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vakası”, **Belleten**, C. 8., S. 29, Ocak 1944.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendi’yi Kaçırarak için Kadın Kıyafetinde Çırağan’a Girmek İsteyen Şahıslar”, **Belleten**, C. 8., S. 32, Ekim 1944.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Kayserili Ahmed Paşa Hakkında İkinci Abdülhamid’in Bir Hatt-ı Hümayunu”, **Belleten**, C. 7., S. 27., Ankara, Temmuz 1943.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Şıpka Kumandanı Süleyman Hüsnü Paşa’nın Menfa Hayatına Dair Bazı Vesikalar”, **Belleten**, C. 12, S. 45, Ankara, Ocak 1948,

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, **Belleten**, C. 8., S. 30, Ankara, Nisan 1944.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Viyana Büyükelçisi Vezir Sadullah Paşa’nın İntiharına Dair”, **Belleten**, C.14, S. 55, Nisan 1950.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1992.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, TTK Ankara, 1967.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1987.

ÜÇÖK, Coşkun, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.1., C. 4., 1947.

ÜÇÖK, Coşkun, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 14. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.

ÜNAL, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958**, 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978.

WESTBROOK, Raymond, “Personal Exile in the Ancient Near East”, **Journal of The American Oriental Society** 128 (2), 2008.

YAKUT, Esra, “Tanzimat Dönemi’ne Kadar Osmanlı Hukuku’nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 2, Güz, 2006.

YALMAN, Ahmet Emin, **Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)**, Çev. Birgen Keşoğlu, Yay. Haz. Serkan Yazıcı, Fikrettin Yavuz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

YAMAN, Ahmet, “Osmanlı Pozitif Hukukunun Şer’iliği Tartışmalarına Eleştirel Bir Katkı”, **İslamiyat**, C. 8., S. 1., 2005.

YAŞAYANLAR, İsmail, “Bursa’da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Hüdavendigar Vilayeti Mektupçuluğu”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu**, 25 Kasım 2014, Bildiriler, C. 3., Ankara, 2015.

YILDIZ, Gültekin, **Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatı (1839 – 1908)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mücteba İlgürel, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

YILMAZ, Coşkun, “II. Abdülhamid’in Gazi Sultan Olması”, **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011.

YILMAZ, Hasan Kamil, “Esad Erbîlî”, **TDVİA**, C. 11, İstanbul, 1995.

YILMAZ, İlkay, Serseri, **Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

YILMAZ, Mehmet Serhat, “II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu’da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 30, 2011.

YILMAZ, Yasin, **Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hayatı ve Tarihçiliği**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Nesimi Yazıcı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

YİĞİT, Turgut, “Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 18, S. 29, Ankara 1996.

YİNER, Abdulnasır, **Müşir Recep Paşa’nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)**, Doktora Tezi, Danışman: Ali İhsan Gencer, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

YÜCEER, Saime, **Ali Cevat Borçbakan’ın Hatıraları**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2005.

ZENGİN, Ersoy, “Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri”, **Belgi Dergisi**, S. 13, Kış 2017.

1877 – 1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004.

II. Meşrutiyet’in İlk Yılı, Editör: Mete Tunçay, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2018.